સાહિત્ય વિલાસ.

રતનરામ ઉ. ભટ.

આ પુસ્તક મુંબાઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી હાઈસ્કૂલોને માટે મંજુર થયલું છે

સાહિત્ય વિલાસ.

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખોનો સંગ્રહ.

(સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ. લેખકોના જીવનની રૂપરેખા, ટીકા તથા નિબંધલેખન સંબંધી સૂચના સહિત.)

તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ.
સંસ્કૃત શિક્ષક, સાર્વજનિક હાઈ સ્કૂલ, નાનપુરા, સુરત

The glory of a nation consists in her literature
'સાહિત્યસેવનનું મહાફળ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોથી સહૃદયનું હૃદય ભરાઈ જાય'—ગોવર્ધનરામ

સુરત ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા **'સુરત સીટી'** પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
ઠાકોરદાસ માનસીંગે છાપ્યું

આવૃત્તિ ચોથી.

ઇ. સ. ૧૯૧૬—સંવત ૧૯૭૨

આ આવૃત્તિના સોલએજન્ટ મી. કસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર.
નાણાવટ. સુરત.

કિંમત રૂ૦ ૧

OPINIONS.

The get-up of the book is good and the price is moderate.

(Sd) K. H. DHRUVA, B. A

Retired Head Master,

R C High School, Ahmedabad

I am glad that you have so well succeeded in making a very interesting collection of writings from Gujarati authors and hope the book will serve the purpose of popularising Gujarati writers and of being useful to students, beginning their study of Gujarati literature

(Sd) Prof T. K. GAJJAR,

M A. B SC, I. C S.

No doubt it is a welcome production. Favourably impressed as I am with the neat get-up of the book, let me frankly tell you that it is a valuable addition to the several such compilations, made for the use of our High School boys

(Sd) J P JOSHIPARA, M A.

(Baroda Educational Department)

આ સગ્રહમા ઉત્તમ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ માલમ પડે છે. પુસ્તક સારૂ ને ઉપયોગી છે. ટીકાનો પ્રદેશ પણ ઠીક ખેડાયલો છે અને એથી આ પુસ્તકની કીંમત કાંઈક વિશેષ છે. આશા છે કે સમસ્ત ગુર્જર આલમ આ પુસ્તકને વંચાવી લેશે અને સયોજકે લીધેલી મહેનતનો બદલો તેને યોગ્ય પ્રમાણમા આપશે

સમાલોચક, જાનેવારી-માર્ચ ઇ સ ૧૯૧૧.

અર્પણ પત્રિકા.

સદ્‌ગત સાક્ષરવર્ય

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

બી. એ, ઍલ્‌ઍલ. બી.

વકીલ મુંબઈ હાઈ કોર્ટ, સરસ્વતીચંદ્ર તથા સ્નેહમુદ્રા વગેરેના કર્તા

અને

તેમના પરમ મિત્ર—મારા શિરશ્છત્ર સ્વર્ગસ્થ બંધુ

હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ,

બી એ, ઍલ્‌ઍલ્ બી

દક્ષિણા ફેલો, એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ, મુંબઈ, જગન્નાથ શંકરશેઠ

સંસ્કૃત સ્કૉલર, ભગવાનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કૉલર વગેરે,

એઓના અમર આત્માને

ગુર્જર સાહિત્યનો આ સંગ્રહ સપ્રેમ અર્પણ કરું છું.

ર. ઉ. ભટ.

કાવ્ય દેવીને.

ઝૂલણા.

ચલકતા ઝલકતા, ચકિત કરી નાખતા,
        દર્શનો દિવ્ય તુજ અહીં દઈને,
કાવ્યદેવી! અમારો થયો દોષ શો,
        રોષથી ક્યાં ભરાઈ જઈને?
માત ગુર્જર રડી, શૂન્ય અહીં છે પડી,
        તું હવે આપ કંઈ તેજ સારૂ;
ક્યાં ગઈ **કાવ્યદેવી** છુપાઈજ તું?
        કહે મને કહે મને ગુહ્ય તારૂં!
માત ગુર્જર તજી શાને ક્યાં ગઈ?
        ક્યાં ગઈ તાહરી મિષ્ટ માયા?
બંધ કીધા હવે પ્રેમના શબ્દ તુજ?
        ક્યાં ગયા તાહરા **કાવ્યજાયા**?
શિથિલ કવિતા પડી, ઊર્મિ રંગની ઉડી,
        સ્વર વિશે કંપ દુ:ખ છે વસંતુ!
અચલ દર્શન હવે દિવ્ય તુજ આપીને,
        મુખ **ગુર્જર** તણું કર હસતું!

ખબરદાર.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે છે. કંઈપણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો નથી.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત; } ર. ઉ. ભટ.
તા ૧ લી માર્ચ ૧૯૧૬.

પ્રસ્તાવના.

(તૃતીયાવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિમા કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થો તરફથી કરવામાં આવેલી સૂચનાનુસાર થોડો ઘણો વધારો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. નરસિંહમહેતાકૃત 'સુદામાચરિત્ર' પરિશિષ્ટમા વધાર્યું છે.

લેખકોના જીવનની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખામા અથવા અન્યસ્થળે દોષ માલમ પડે તો તે તરફ મારૂં ધ્યાન ખેંચવાની સાક્ષર વર્ગને પ્રાર્થના છે

આ આવૃત્તિમા પણ મારા મિત્રો રા૦ વૈકુંઠપ્રસાદ બી૦ જોશીપરા, બી૦ એ૦, રા૦ મુળજી જેઠાભાઈ અંતરીઆ, બી૦ એ૦ એસ૦ ટી૦ સી૦ ડી૦ તથા રા૦ દયાશંકર ભાસ્કર શુકલે જે મદદ કરી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત; } ર. ઉ. ભટ.
તા. ૧ અકટોબર ૧૯૧૩

પ્રસ્તાવના.

(દ્વિતીયાવૃત્તિ.)

'સાહિત્ય વિલાસ'ની બીજી આવૃત્તિ વાચક વર્ગ સમક્ષ મૂકવામા આવે છે આ પુસ્તકને માટે કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ ઘણો સંતોષ જણાવી તેના સબંધમા કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે તે માટે હું તેમનો ઘણો આભાર માનું છું તદનુસાર આ આવૃત્તિમા સુધારો વધારો કરવાનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ એક મહિનામા છસો કરતા વધારે નકલ ખપી જવાથી તથા ચારે તરફથી અસંખ્યાબંધ નકલોની માગણી થવાથી ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસની રૂપરેખાના વધારા સિવાય ધારેલો કંઈ પણ ફેરફાર હું કરી શકયો નથી, પણ તૃતીયાવૃત્તિ વખતે વિદ્વાન વર્ગ તરફથી થયલી કીમતી સૂચનાઓ ઉપર ખાસ લક્ષ આપીશ

છેવટે, મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતાના મે૦ ડિરેકટર સાહેબે આ પુસ્તક હાઈસ્કૂલોને માટે મંજુર કર્યું છે તેને માટે હું તેમનો અતિશય આભારી છું.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત. } ર. ઉ. ભટ.
તા. ૧ લી મા ૧૯૧૨

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમાવૃત્તિ.)

ગુર્જર સાહિત્યના આ લઘુ ગ્રથને પ્રસ્તાવનાની આવશ્યક્તા તો નથીજ, તથાપિ એના ઉદ્દેશ તથા એની અતર્ગત રચના વિષે બે શબ્દ અપ્રાસગિક ગણાશે નહિ

હાલમા પ્રતિદિવસ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ લોકોનો પ્રેમ તથા ઉત્સાહ વધ્યો જાયછે. મેટ્રિકની પરીક્ષામા પણ ગુજરાતી ભાષા ફરજીયાત થઈ છે, અને તેથી કરીને હાઇસ્કૂલના દરેક ધોરણમા ગુજરાતીનુ શિક્ષણ અપાય છે.

આવે પ્રસગે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લેખોનો સગ્રહ તૈયાર કરી સટીક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તો અયોગ્ય નહિ ગણાય એમ માનીને લોકોપયોગી તથા શાળોપયોગી થાય એવે ઉદ્દેશે આ લઘુ પુસ્તક યથામતિ રચી, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યવિલાસી જનોની સમક્ષ મૂકવામા આવે છે. કેટલે અશે આ પ્રયાસ સફળ છે એ તો સાક્ષરવર્ગ જોવાનુ છે.

જોડણીની બાબતમા ગુજરાતી વાચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટીએ સ્વીકારેલા નિયમોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લેખોનો ક્રમ તેના કાળ પ્રમાણે બહુધા રાખવામા આવ્યો છે કયો લેખ કયા ધોરણમા શીખવવો એ શિક્ષકની વિવેકબુદ્ધિપરજ રાખેલુ છે કારણ કે બધી શાળાઓમા અભ્યાસક્રમ એક હોતો નથી ગ્રથારભે આપેલો સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તથા છેવટે આપેલી ટીકા અને લેખનપદ્ધતિ સબધી સૂચના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી માલમ પડશે એવી આશા છે.

દોષરહિત તો કાઈ હોતું નથી આ પુસ્તકમા દોષ તો હશેજ; તો તે સુધારી લેવાની વિદ્વાનવર્ગને વિનતિ છે કોઈ પણ સદ્ગૃહસ્થ તરફથી આ પુસ્તકને સબધે કાઈ સૂચના કરવામા આવશે તો હુ માનપૂર્વક તે સ્વીકારીશ.

આ સંગ્રહ રચવામા મારી સ્કૂલના માનવત હેડ માસ્તર રા૦ રા૦ ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ તથા મારા મિત્રો રા રા. વૈકુંઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા બી એ અને રા રા. મુળજી જે. અજારીઆ બી એ એ જે સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો હુ આભારી છું

છેવટે જે ગૃહસ્થોએ પોતાના પુસ્તકોમાથી ઉતારા લેવાની પરવાનગી આપી છે તેમનો હુ ઉપકૃત છુ.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત;
તા ૧, નવેમ્બર સન ૧૯૧૦

ર. ઉ. ભટ.

અનુક્રમણિકા.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય

નાટ્ય.

ગદ્ય.

ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા.

પ્રત્યેક વસ્તુનુ રૂપાંતર થયાજ કરે છે. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસનો અર્થ રૂપાતરનાં યથાસ્થિત વિવરણમા સમાય છે. અમુક વસ્તુ કેવી રીતે અને કેવા સયોગોમા જન્મપામી અને વિકાસી, એની રૂપરેખા જનસમૂહને લાભદાયી થાય એમા શકા નથી આપણા સાહિત્યનો જન્મ અને વિકાસ શુષ્ક નથી પણ રસમય અને કઈક અશે ગર્વપ્રદ છે. સાહિત્યોદ્યાનમાથી વીણેલા કુસુમોની પરિમલ ઉદ્યાનવિહારી લઈ શકે તે માટે તેનુ સંક્ષિપ્ત અવલોકન આવશ્યક છે વ્યવહારીક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના દિવ્ય મંદીર તરફના પથમા આપણા સાહિત્ય રસપોષકો બુદ્ધિ અને હૃદય પ્રદીપની જ્યોતિથી ઝળહળ પ્રકાશ નાખતા ગયા છે, અને તેજ પ્રકાશના બળે અજ્ઞાનના પડ ભેદી તેમણે કરેલા સ્તુત્ય કાર્યની સક્ષિપ્ત નોધ લઈ કૃતકૃત્ય થવુ એ આપણો ધર્મ છે.

સાહિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ જેટલો રૂઢ છે તેટલો તેનો ગૂઢ અર્થ ભાગ્યેજ સમજાય છે મહાન તત્વવિદ્ એમર્સન કહે છે કે "The man is half himself, the other half is his expression" ભાષા એ માનવીનુ ખાસ લક્ષણ છે. પૃથ્વીપર માનવીના જન્મથીજ ભાષાનો જન્મ છે એમ કહી શકાય ભાષા વિના જનસમાજ મેષસમૂહ (congregation of sheep) કરતા ઉંચી પંકિત પ્રાપ્ત કરી શકી હોતજ નહિ એક તરફ કુદરત અને બીજી તરફ સર્વશકિતમાન ઇશ્વરની સાથે માનવીને જોડનાર સર્વથા ભાષારૂપી સુવર્ણ કડી છે ભાષાનો શુદ્ધ અને વિશાળ પ્રયોગ અને અસ્ખલિત વિકાસ એ ઉચ્ચ સાહિત્યના લક્ષણ છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ પ્રજાના અભ્યુદય સૂચવે છે જે પ્રજાનુ સાહિત્ય ઘણુ ખીલેલુ હોય છે અને સદતર વિશેષ ખીલતુ જાય છે તે પ્રજા જનમડળમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એ સિદ્ધાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે અશકનીય થયો છે ગુર્જરસાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન થતી જાય એ આપણુ સર્વનુ લક્ષ્યબિંદુ હોવુ જોઈએ. તે અભીષ્ટ લક્ષ્યબિંદુ પ્રતિ ગુર્જરયુવકોના પથ સરળ થાય એટલા વાસ્તે ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા સક્ષેપમા આકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ ત્રણ છે'—પદ્ય, ગદ્ય, અને નાટ્ય. અન્ય દેશોના સાહિત્યપ્રારંભની માફક ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રારંભ પણ પદ્યમાજ થયો છે.

ઐતિહાસિક અવલોકનથી જણાય છે કે પંદરમી સદી પહેલા ગુજરાતી ભાષા મિશ્ર હતી; એટલે પંદરમી સદીથીજ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો લેખાય. પરંતુ બીજી તરફથી વિચાર કરીએ તો નરસિંહ મહેતાની ભાષા આપણી ભાષાને બહુ મળતી આવે છે; અને તેના ઉપરથી એવુ અનુમાન સહજ બાંધી શકાય કે નરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલા થોડા કાળ થયા તેના જેવીજ ભાષા બોલાતી હોય એ અનુમાનને આધારે આપણે ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગ અને પ્રચારની તવારીખ સહેજ દૂર લઈ જઈએ તોપણ સાહિત્યનો પ્રારંભ તો નરસિંહ મહેતાના સમયથીજ લેખાવો જોઈએ, કારણ કે અમુક ભાષા બોલાવા લાગે અને તેનો વિકાસ થઈ સાહિત્ય પ્રારંભે તેની વચ્ચે થોડુ ઘણુ પણ સમયાન્તર હોવુજ જોઈએ, એટલા વાસ્તે ગુજરાતના આદિ કવિનુ માન, ગુજરાતના ચૉસરનુ નામ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનેજ આપવુ યોગ્ય છે. ખરી વાત છે કે તેની પહેલા અથવા તેના સમયમાજ કેટલાએક પદ્યકારો હતા થોડે ઘણે અંશે પણ ભાલણે ગુર્જર સાહિત્યના બી રોપ્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ ભાલણ વિશેષે કરી ભાષાંતર કર્તા હતો નૈસર્ગિક વિચારો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી સરળ અને સબળ શૈલીમા પદ્યમા પ્રથમ ઉતારનાર નરસિંહ મહેતાજ છે એ નિર્વિવાદ છે નરસિંહ મહેતાની કવિતામા વિવિધ રસ જનમેલા છે ભક્તિરસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.—

"જાગીને જોઉ તો જગત ભાસે નહિ
ઉંઘમા અટપટા ભાસ ભાસે"

આ અને એવી ઘણી પંક્તિઓ નરસૈંઆની વૈરાગ્યમીમા સૂચવે છે, વિશુદ્ધ ભક્તિ દાખવે છે, અને આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમનુ ભાન કરાવે છે રસ અને અલંકાર એ સારી કવિતાના લક્ષણ છે. નરસિંહ મહેતાની કવિતાને નીરસ કહેવી એ તો મૌર્ખ્યની પરાકાષ્ટા છે; અને જો રસ સુવ્યક્ત હોય તો અલંકારનો અભાવ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે દોષ લેખાતો નથી, પરંતુ નરસિંહ મહેતાની કવિતામા અલંકાર પણ સ્થળે સ્થળે જોવામા આવે છે, તેની શૈલીની સચોટતા કંઈક

અનન્ય છે પ્રત્યેક દેશકાળમા વિશુદ્ધ ભક્તિ હૃદયમાં દૈવાંશ સ્ફુરાવે છે, અને જ્યારે સબળ પદ્યમા તે ઉતારવામા આવે ત્યારે હૃદય આંદોલવા માંડે એ સ્વાભાવિક છે મહેતાના પ્રભાતિયા વાચતા હાલ પણ કયા મૂઢનુ હૃદય ડોલશે નહિ? સાભળતા વારજ કયાં સંસારીને ભકિતભાવની સ્ફુર્ણા અનાયાસે ઉછળશે નહિ! "What comes from the heart must appeal to the heart" નરસૈંઆના સ્વયભૂ ઉદ્‌ગારો અન્તર્લાગણીને સચેત કેમ ન કરે? વિષ્ણુસ્તુતિ અને વિશુદ્ધ ભાવનાજ જેનું જીવનસત્વ હતુ એવા દિવ્ય પુરૂષની હૃદયોર્મિઓ ગમે તેવી જડ વ્યકિતને પણ પીગાળી નાખે એ સ્વાભાવિક છે

નરસિંહ મહેતા પછી સાહિત્યોદ્યાનમા વિચરનાર એક સ્ત્રી વિહગ હતુ. જ્યારે નરસિંહ મહેતાની કવિતામા બધા રસ કરતા ભક્તિ રસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે ત્યારે મીરાબાઈની કવિતામા ભકિતની સાથે પ્રેમનુ સમેલન થયલુ છે અબળાના લક્ષણ પણ સ્થળે સ્થળે સુવ્યક્ત છે.

"સાસુ અમારી સુષુમણા સસરો પ્રેમ સતોષ' વિગેરે પદોમા બુદ્ધિવિકાસના કરતા હૃદયનુ પ્રાબલ્ય વિશેષ છે મીરાબાઈની કવિતા વાચકના હૃદયમા વિશુદ્ધ પ્રેમ સિંચે છે અને પ્રેમસિંચનથીજ ભકિતનો રોપ ઉગાડે છે આથી કરીને તેની કવિતા સાસારિક જનોને માટે વિશેષ હૃદયદ્રાવક છે. વ્યવહારિક કાર્યોની અવગણના ન કરતા પરમેશ્વરરકત રહેવુ એ બોધ સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે મીરાબાઈના હૃદય-કુજમાથી કાવ્યપ્રવાહ દ્વારા ઉદ્‌ભવતી જળોર્મિઓ ખરેખર અતિ સુખકર લાગે છે

નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈ બન્ને જ્ઞાતિ શૃખલાને તોડી સ્વાત્મબળના પ્રભાવે પોતાના જીવન કાર્યમા નિમગ્ન રહેતા. સસારના બધનો તેમને અતિ પીડાકર હતા "ઘેલા અમે ભલે થયા રે" અને એની બીજી અનેક પકિતઓ મીરાબાઈનુ અડગ સ્વાતત્ર્ય સૂચવે છે સાધારણ રીતે કવિઓ, તત્વચિંતકો વિગેરે મહાન વ્યકિતઓને સસારની ભુલવણીમા અથડાવાનુ થોડુ જ ગમે છે એક તરફ ટીકા, મશ્કરીથી ભરપુર દુનિયા અને બીજી તરફ ભકિતલીન નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈ જેવી અનુપમ વ્યકિતઓ-એ બેના યુદ્ધ અને દુનિયાના પરાજય અને ભકત કવિઓના વિજયનો વિચાર જેટલો આશ્ચર્યકારક છે તેટલોજ આનંદપ્રદ છે

નરસિંહ મહેતાને ભક્ત કહેવો કે કવિ એ વિષે આધુનિક સાક્ષરો-ની અંદર કોઈ કોઈ વાર તકરાર સંભળાય છે, આ તકરારનું નિરાકરણ એટલુંજ થઈ શકે કે કવિનું વર્તુલ સંકુચિત નથી પરંતુ અતિ વિશાળ છે અને તેની અંદર ભક્ત નરસિંહ, રક્ત દયારામ, સ્નેહી કલાપી સર્વે આવી જાય છે નરસિંહ મહેતાને ભક્ત અને કલાપીને સ્નેહી કહેવાથી તેઓના ખાસ પ્રદેશ સ્ફુટપણે અંકાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેની સાથે 'કવિ' નો પ્રદેશજ જાણે નિરાળો હોય એવી અસત્ય ભાવના ઉદ્ભવે છે.

આ સમયે સાહિત્યક્ષેત્રનો એક ફાલ પુરો થાયછે ત્યાર પછી વિવિધ સંયોગોને લઈ કેટલાએક કાળ સુધી સાહિત્યક્ષેત્ર ખેડાવું બંધ પડયું ઐતિહાસિક નિરૂપણથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ વ્યવસ્થિત ન હોતી અને તેને લીધે ગુજરાતની પ્રજાની સ્થિતિ પણ ઘણીજ બારીક અને અપ્રિય હતી. સાધારણ રીતે એવા પ્રતિ-કૂલ સમયની અંદર જનસમૂહનું ચિત્ત કવિતા તરફ આકર્ષાય એ સંભ-વિત નથી, તેમ છતાં પણ ધ્રુવાખ્યાન લખનાર તુલસી, શુકદેવાખ્યાન લખનાર વસ્તો અને રસમંજરી લખનાર વચ્છરાજ નામક કવિઓના જન્મથી સોળમી સદી કંઈક અવંધ્ય બને છે જો કે એક તરફથી ભક્તિરસમય નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈની કલમ અને બીજી તરફથી અનેકરસમય પ્રેમાનંદની કલમની સાથે સરખામણી કરતાં તુલસી વચ્છરાજ-ની કલમ શુષ્ક લાગે છે તોપણ નરસિંહમીરાની ભક્તિભક્તિ અને પ્રેમાનંદના સાહિત્ય પ્રતિ અનંત પ્રેમ અને તેના વિકાસમાં અનન્ય આનંદ-એ ઉભયને જોડનાર એવી દેવાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ તુલસી વચ્છરાજ વગેરે કવિઓથી પ્રારંભ છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે

પરંતુ ગુર્જરસાહિત્યક્ષેત્રમાં અભિનવ કાલ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે એક મહાન કૃષીવલની આવશ્યકતા હતી, અને તે આવશ્યકતા પુરી પાડવાનેજ ઈશ્વરે પ્રેમાનંદ-કૃષીવલને ગુર્જર ભૂમિપર જન્મ આપ્યો અને તેના અતિ અનુલ્ય મનોબળે-કાર્યબળે તે ક્ષેત્રમાં કંઈક નવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તી

ગુર્જર સાહિત્ય માટે પ્રેમાનંદે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુર્જર ભાષાની દુઃસ્થિતિ એને હૃદયશલ્ય રૂપ હતી તેના સમયમાં ગુર્જર ભાષાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારાયેલું ન હતું નાટ્ય તો સંસ્કૃતમાંજ લખાય

અને કવિતા તો હિંદીમાજ લખાય એવી લોકમાન્યતા હજુ દૂર થયેલી ન હોતી ગદ્યનો તો જન્મ પણ થયો ન હોતો એવા સમયમા ગુર્જરોના હૃદયમા સ્વભાષાભિમાન પ્રકટાવનાર, ભક્તિભાવ ઉપરાત બીજા નૈતિક અને વ્યવહારિક વિષયોને સાહિત્યમા સ્થાન આપી સાહિત્યને બહુ દેશીય કરનાર, પદ્ય ઉપરાત નાટક વિગેરેને પણ સાધારણ મત પ્રમાણે સાહિત્યનાં મુખ્ય અગ ગણનાર પ્રેમાનદને વાસ્તે આપણે જેટલું માન હોય તેટલુ ઓછુજ લેખાય પ્રેમાનદની કૃતિમા શ્રોતા અને વિષયાનુસાર શૈલી જમાવવાની દુર્લભ શક્તિ સુવ્યક્ત છે તેની કૃતિમા સસ્કૃત શબ્દનો ઉપયોગ ઘણીજ છુટથી થયેલો જોવામા આવે છે પરતુ કોઈ કોઈવાર કઈક ગુજરાતીના પ્રબળ આકર્ષણથી તો કોઈવાર કઈક વાચકની વૃત્તિ સેવવાના લોભથી ગ્રામ્યભાષા વપરાઈ ગયેલી છે. "અલ્યા તું ગાડુઓ થઈ કેમ ગાઠો" એવી પક્તિઓ છુટી છવાઈ પણ નજરે પડે છે પરતુ નવે રસમા એક સરખી રીતે તરનાર શિષ્ટ તેમજ કર્ણશુભગ શૈલી ઘટાવનાર પ્રેમાનદનુ કવિવર્ગમા આદિસ્થાન અવિવાદિત છે શ્રાન્ત જગપાથ ! પ્રેમાનદે રચેલાં સાહિત્ય ઉપવનમા તને અપૂર્વ વિશ્રાન્તિ મળશે; તારી વૃત્તિ

જે નાટકો પ્રેમાનદની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયલા છે તે નાટકો ખરેખર પ્રેમાનદના છે કે નહિ તે વિષે આધુનિક સાક્ષરોમાના કોઈ શકા દર્શાવે છે અને કોઈ પ્રેમાનદના નાટકો નથી એવો બેધડક મત પ્રતિપાદિત કરે છે રા૦ નરસિહરાવે આ સબધમા માત્ર બેધડક મત દર્શાવી બેસી નહિ રહેતા મજબુત પ્રમાણાનુબદ્ધ લેખ લખી સાહિત્ય પોષકોને આ બાબતપર નિર્ણય લાવવાનો અતિ સ્તુત્ય આગ્રહ બતાવ્યો છે. રા૦ નરસિહરાવના મતના વિરોધમા તેવાજ કોઈ પ્રમાણાન્વિત લેખના અભાવે તેમના મતની સત્યતા સ્વીકારવી જોઈએ પરંતુ સાક્ષરવર્ગમા બહુ અશે આ બાબતમા નહિ નિખાલસ સ્વીકાર, કે નહિ નિખાલસ વિરોધ—પણ મૌન કેમ પ્રવર્ત્યું હશે એ વિચાર કઈક આશ્ચર્યજનક છે ખરો પ્રેમાનદે અમુક નાટક લખ્યા કે નહિ લખ્યા તે સવાલ બાજુપર મુકતા, તેણે તે દિશામા કઈ પ્રવૃત્તિ કરી હતી કે નહિ, સાહિત્યના અગ તરીકે નાટકને પ્રસ્થાપિત કર્યું હતુ કે નહી એ પ્રશ્નનું પણ જો નિરાકરણ થાય તો પ્રેમાનદના કાર્યની તુલના ઘણી સરળ થઈ પડે

અનુસાર તને કંઈને કંઈ મળી આવશે; તારો ક્ષોભ શમશે. હાસ્યરસપૂર્ણ મામેરૂ, વીરરસપૂર્ણ ઓખાહરણ, દ્રૌપદીહરણ વગેરે તેની કૃતિઓ તેની કવિત્વશક્તિની પરિસીમાનુ સચોટ ભાન કરાવે છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલિન કવિમા મુખ્ય અખા અને સામળની ગણત્રી કરી શકાય વેદાન્તનો અભ્યાસી પોતાને કવિ ન કહેવડાવવા ઇચ્છતો અખો કંઈક જુદાજ પ્રદેશમા ઘુમી રહ્યો છે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અગાધ વિષયને તેમનેતેમ ઉતારવાનો તેનો બહુ અંશે સફળ પ્રયાસ તે સમયનુ પદ્ય પ્રાબલ્ય સૂચવે છે. કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતાથીજ કવિતા અર્થવતી બને છે કલ્પના રહિત કવિતા રસહીન અને શુષ્ક લાગે છે કયા આધ્યાત્મિક વિષયના વિવરણને માટે વપરાતી ન્યાય સંકલના (logical chain) અને કયા સકલ વિશ્વને એક ચરણ, એક લીટી એક શબ્દથી વીજળીના ઝબકારાની માફક દાખવનાર કવિતાનુ કલ્પનાસ્વાતંત્ર્ય ! પરંતુ નવીન યુગના નેતામાના એક—અરાડમા સૈકાના શિરોમણિ કવિઓમાના એક કવિવર દલપતરામના શિષ્યે “એ૦બી૦સી૦ડી૦” ને કવિતાની અંદર ગોઠવી, તો સોળમા સૈકાનો પોતાને માત્ર પદ્યકાર (કવિ નહિ) તરીકેજ જાણતો અખો ગુરૂ, ભાષા, ઇત્યાદિના લક્ષણ વિશેની ફિલસુફી પદ્યમા આલેખે એ વિચિત્ર નથી વિષયની અગમ્યતાને લીધે અખાની શૈલી ઘણી વખત મરડી મચડલી, ક્લિષ્ટ જણાય છે, તેમ છતા તેના લેખિની બાણ બહુધા હૃદયવેધક છે, સ્થળે સ્થળે તેની કવિતા હાસ્યરસથી છલકાય છે, તેથી અખાની કવિતા વાચવામા અમુક જાતનો આનંદ ઉદ્ભવે છે ખરી વાત છે કે અખાએ પોતાના વિચાર ગદ્યમા આલેખ્યા હોત તો તેની અસર વિશેષ નહિ તો વિસ્તૃત તો થાતજ પરંતુ “ ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી ” “ ભાષાને શું વળગે ભૂર, ” “ તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યા ” વગેરે પંક્તિઓ પદ્યમાજ શોભે, પદ્ય તરીકેજ વાચકના ઉપર ઉંડી અને સચોટ છાપ પાડી શકે એમ કહીએ તો ચાલે આધ્યાત્મિક વિષયને ક્લિષ્ટ શૈલીમા પણ રસમય બનાવવાની અને ઇચ્છાથી યા અનિચ્છાથી લોકસમૂહને પ્રવાહમા ઘસડી જવાની અખાની બલિહારી છે અનેક કવિઓના અનુકરણ જોવામા આવે છે. પરંતુ અખાનુ અનુકરણ ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ બાબત અખાની કારમી કલમની અનન્યતાની સાક્ષી પૂરે છે.

શ્રોતાઓમા ભળી જઈ શ્રોતાઓને આનંદ આપનાર, અનેક પ્રદેશોમાંથી વિષયો લઈ મધ્યમ વર્ગના માણસોને આકર્ષનાર સામળભટના છપ્પા તર્કપૂર્ણ, અસરકારક અને બોધદાયક છે. કૃષ્ણવલ્લાદિ મધ્યમ વર્ગના માણસોની સાથે સામળને જીંદગી ગાળવાનું પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કરી સામળની કવિતાની વસ્તુ તેમજ દષ્ટાંત બહુ અંશે સંસાર વ્યવહારના પ્રદેશને અનુસરતી છે વિદ્યા, મૃત્યુ, સત્ય વચન ઇત્યાદિ ઘણા ઘણા સામાન્ય વિષયો ઉપર સામળના છપ્પા ઘણાજ સુઘટિત છે. કહેવાય છે કે “ ચોપાઈ તુલસીદાસકી છપ્પય સામળ ખાસ ” સામળની પોતાની કવિતાની વ્યાખ્યા પણ સૂચક છે. તેમ છે કે,

“ સાદી ભાષા સાદી કડી સાદી વાત વિવેક
સાદામા શિક્ષા કથે એજ કવિજન એક ”

રાજકીય અને તેના અંગ સામાજીક અશાંતિને લીધે પુન સાહિત્યક્ષેત્ર ઉપેક્ષિત બન્યુ પ્રેમાનંદના શિષ્યો (આસરે ૩૭) ગુરૂની પદ્ધતિ અનુસાર સાહિત્ય ક્ષેત્રને પોષવાના પ્રયાસ કરતા રહ્યા, પણ તેમાનો કોઈકજ ચિરસ્થાયી થઈ શક્યા છે એ શિષ્યોમા મુખ્ય તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભ તરી આવે છે. ભાષા પ્રસંગોપાત યાવની શબ્દોથી ક્લિષ્ટ થવા છતા તેની કવિત્વશક્તિ ગુપ્ત રહેતી નથી ગુર્જરસાહિત્યને બહુ દેશીય કરવાના અતિ સ્તુત્ય વિચારથી પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્યોને માટે કાર્યક્રમ નિર્ણીત કરી રાખ્યો હતો પરંતુ ઘણા ખરા શિષ્યો સ્વેચ્છાનુસાર સાહિત્યને ખીલવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા અને પ્રેમાનંદ જેવા નાયકને અભાવે થોડા સમયમા અંધકારમા ડુબી ગયા

થોડા સમયને અંતરે કવિશ્રી દયારામ પ્રકટ થયા. તેમની કવિતા ભક્તિરસથી ઉછળી રહી છે, પણ તે ભક્તિરસ શૃંગાર રસમા વિલીન થઈ ગયો હોય એવો ભાસ થાય છે પરંતુ તેમનુ કવિત્વ તો ઉચ્ચ પંક્તિનુંજ છે, અને તેથી જેમ અનેક તારાગણો વચ્ચે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ બહાર તરી આવે છે તેમ તેમની કવિતા ખાસ ચળકી નીકળે છે નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈના વિશુદ્ધ ભક્તિપ્રેમથી તરી આવતી દયારામની ‘ રતિ ’ ગુપ્ત રહેતી નથી પરંતુ જેમ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાં અને મીરાબાઈના ભજનીયા ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે આજ પર્યંત વખણાય છે અને ગવાય છે તેમ દયારામની ગરબીઓ પણ ગુજ-

રાતના સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણા ઉલ્લાસથી ગવાતી સંભળાય છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાજ, ભજન તો મીરાંબાઈનાંજ અને ગરબી તો દયારામનીજ ! આથીજ કરીને દયારામ ગુજરાતના "બાયરન" તરીકે ઓળખાય છે

કવિશ્રી દયારામ પછી આનંદ અને ઉપદેશજનક શૈલીમાં લખનાર ધીરો, ખલ્કના દંભ પ્રતિ લક્ષ ખેંચનાર અને મિથ્યાભિમાનીઓને સખત વાગ્બાણ મારનાર ભોજો, નિરાંત, નરભેરામ, ગિરધર, પ્રીતમ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુલાનંદ, દેવાનંદ વગેરે પુરૂષો, ગુર્જર માતા ચરણે અલ્પાનલ્પ પ્રસાદી ધરી ગયા છે.

જૈન કવિઓ અને તેમા ખાસ કરી જૈન યતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીન વધારો કર્યો છે, પણ તેઓના પારિભાષિક શબ્દો સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત હોવાથી તેમના પુસ્તકોનો જોઈએ તેવો ફેલાવો થયો નથી.

ભારતભૂમિપર પશ્ચિમનુ અજવાળુ વિશેષ પડવા લાગ્યું, શાન્તિ દેવીએ હસ્તકમલ પ્રસારી સાહિત્ય વિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો ભારતસંતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકુસુમની પરિમલ હૃદયમા ઉતારવા લાગ્યા આ સમયને આપણે સંક્રાતિકાળ કહીએ. એ સંક્રાતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે

જુની અને નવી લેખન પદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિષે સ્વ. સા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. "ડાવકું હાસ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્ય વડે દલપત શૈલીના શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે" સંક્ષેપમા દલપત શૈલીમા ગૌરવની સાથે મીઠાશનુ અતિમનોહર સમેલન થયુ છે શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરભોગ્યફળ તરીકે આજ દિન પર્યત "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" નામક સંસ્થા અને "બુદ્ધિ પ્રકાશ" નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે કવિત્વ શક્તિના પ્રાબલ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સી० આઈ० ઈ० નો માનવંત કિતાબ કવિશ્રી દલપતરામનો યશ દ્વિગુણિત કરે છે.

પિંગલશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફજ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરુચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેનાં દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલનરહિત જણાય છે. તેમના સવૈયા એકત્રીશા ઘણાજ વખણાય છે એમની શૈલીનુ અનુકરણ રા. બુલાખીરામ, રા. છોટાલાલ, રા કેશવલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે.

જ્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાના શાંત સુબોધક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગદ્ય જનસમાજમા પ્રવર્તાવનાર, આદ્યકોપકાર, સંસાર સુધારક એક વ્યકિત જનસમૂહની સેવા કરવામાં મચી રહી હતી; અને તે વ્યકિત કવિ નર્મદાશંકર જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતા "આર્ટીસીયન વેલ્સ" ના પાણી એકદમ ભૂમિમાથી ઉછળી નીકળે છે તેમ નર્મદહૃદયભૂમિમાથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગદ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાથી મુખ ઉઘડતા એકદમ ગડગડાટ ભડભડાટ કરતી કંઈ કંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે તેમ નર્મદહૃદયજ્વાળામુખીમાથી ઉર્મિઓ કવિતામુખદ્વારા ઉછળી આવેછે ટુંકમા નર્મદની શૈલી આન્તર્ક્ષોભના ઉભરાટઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્ય ક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડ્યુ છે, સાહિત્યમા તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે; આધુનિક સમયનુ પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનુ સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વચ્છંદોન્માદનુ રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા કવચિત કવચિત ગ્રામ્ય શબ્દોથી કલિષ્ટ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સવૈયા એકત્રીસા ખાસ વખણાય છે તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત્ત પણ તેટલાજ વખણાય છે એમની શૈલીનુ રા૦ વિજ્યાશંકર, રા૦ સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યુ છે.

જેમ નાટયની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદથી શરૂ થઈ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી કવિ નર્મદાશંકરથી થઈ લેખાય આ સમય ગુર્જર ભાષાનો અભ્યુદય સૂચક છે જ્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપત-

. જુઓ ટિપ્પણ, પૃ૦ ૧૫.

રામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા૦ નવલરામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડયો. તેમનુ લખાણ બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપજ છે, પણ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકની ખામીની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતા તેને બીજા વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમંગ થાય

આ અરસામા સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કારવાળો એક લેખકગણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો રા૦ રા૦ રણછોડભાઈ ઉદયરામે કેટલાંક સુંદર નાટકો લખ્યા. રા૦ રા૦ મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ અસ્તોદય નામનુ સુવિખ્યાત પુસ્તક લખ્યુ, રા૦ રા૦ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કેટલીએક સ્વતંત્ર નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી રા૦ રા૦ ગણપતરામભાઈએ પ્રતાપ નાટક લખ્યુ રા૦ રા૦ મહિપતરામભાઈએ વનરાજ ચાવડો લખ્યો; રા૦ રા૦ નંદશંકર તુલજાશંકરે કરણઘેલાની અતિસુંદર ઐતિહાસિક નવલકથા લખી રા૦ મણિલાલ છબારામ ભટ્ટે 'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ' અને રા૦ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ચંદ્રકાન્ત વગેરે પુસ્તકો લખ્યા

ગ્રેજ્યુએટ લેખકોમા પ્રથમ સફળ અને પ્રસિદ્ધ પ્રયાસ કરનાર રા૦ મણિલાલ નભુભાઈ છે. રા૦ હરિલાલ હર્ષદરાયનુ કુંજવિહાર અને રા૦ દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાના ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ, અમરસત્ર અને કુસુમાવલિ સુપ્રસિદ્ધ છે કુસુમાવલિને તો ગુજરાતી કાદંબરીની ઉપમા આપવામા આવી છે પરંતુ આ વર્ગમા પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એક અલૌકિક વ્યક્તિ થઈ ગઈ અને તે રા૦ ગોવર્ધનરામ. તેમની અનન્ય નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તો 'સર્ટના લખાણ સબંધી ઇતિહાસકાર 'લેકી'નો અભિપ્રાય બરાબર લાગુ પાડી શકાય એમ છે. લેખે છે કે 'એવો સમય કદાચ આવે કે તેના પુસ્તક વંચાય નહિ, પણ એવો સમય તો નહિજ આવે કે જ્યારે તે વાચવાથી મનુષ્યહૃદયમા સચોટ છાપ નહિ પડે'' પદ્ય કરતા ગદ્યમા તેઓ ખાસ પ્રકાશ્યા છે, તોપણ તેમની કવિતામા કલ્પનાપ્રાગલ્ભ્ય સુવ્યક્ત છે

કવિશ્રી નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય પદ્ય વિકાસની રૂપરેખા આલેખવામા સર્જિત (મૌલિક) ગ્રંથો ઉપરજ ખાસ કરી લક્ષ આપ્યુ છે પણ તે ઉપરથી એમ ગણવાનુ નથી કે ગુજરાતી ભાષામા સબળ ભાષા-

તરોનો અભાવ છે. પરભાષામાં લખાયલાં સુવિખ્યાત પુસ્તકોના અનુવાદો પણ ગુર્જર ગિરામાં થયા છે. એ બાબત તરફ લેખકોને પ્રેરવાનું માન અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છે. આ સુવિખ્યાત સંસ્થાએ એક અથવા બીજી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં બહુ શ્રમ લીધો છે એમાં શક નથી. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમોર્વશીય, અમરૂશતક અને ગીતગોવિંદનાં ભાષાંતર કર્યાં છે. ગીતગોવિંદ વિષે તો એવું કહેવાય છે કે મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે એ વાત કદાચ કાળે કરી દટાઈ જાય તો મૂળ કયું અને ભાષાંતર કયું એ નિશ્ચિત કરવું દુષ્કર થઈ પડે. રા૦ છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાકૃત કાદંબરીનું ભાષાંતર પણ ઉત્તમ પ્રતિનું છે. મહાન કવિ કાલિદાસના અપ્રતિમ નાટક શકુંતલાના ગુજરાતીમાં ત્રણ ભાષાંતરો બહાર પડયાં છે. તેમાનું રા૦ ઝફ્ફર કૃત ભાષાંતર સરકારી સ્કુલ ફાઇનલને માટે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર થયું છે. રા૦ ઝવેરીલાલ અને રા૦ બળવંતરાય કૃત ભાષાંતરો પણ ઉત્તમ છે રા૦ કમળાશંકર પ્રા ત્રિવેદી તથા રા૦ ગણપતરામ અ ત્રવાડીનાં કરેલા સ્માઇલ્સનાં અનુપમ ગ્રંથોનાં ભાષાંતર સુપ્રસિદ્ધ છે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના 'એડ્યુકેશન' નામક પુસ્તકનું ભાષાંતર રા૦ બુલાખીરામે કરેલું છે રા૦ નારાયણ હેમચંદ્રે ઘણા બંગાળી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કર્યા છે

આ પ્રમાણે થોડે ઘણે અંશે પણ કવિવર નરસિંહ મહેતાના સમયથી ગુર્જર ગિરાનું સાહિત્ય વિકાસમય થતું જોવામાં આવે છે. પદ્ય તેમજ ગદ્ય અને સુવિખ્યાત ગ્રંથોના વાચવા લાયક ભાષાંતરોને ગુર્જરસાહિત્ય વિકાસમાં એક અથવા બીજે સમયે સ્થાન મળ્યું છે નાટ્યનો વિકાસ પણ અમુક અંશે તો અપ્રતિહત છે રા૦ ડાહ્યાભાઈ ધોળસાજી તેમજ રા૦ વાઘજી આશારામના બનાવેલા કેટલાએક લોકભોગ્ય તેમજ વિદ્દભોગ્ય નાટકોને સાહિત્યમાં નિઃશંક સ્થાન આપી શકાય.

હવે આપણે સાંપ્રતકાળના સાહિત્ય તરફ આપણી દૃષ્ટિ ફેરવીએ પ્રથમ દર્શને તો કંઈક નવીનતાજ નજરે પડે છે. શૈલી અને વિચારોમાં સામ્યને બદલે ભિન્નતા વિશેષ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ભિન્નતા રસબાધક નથી પણ રસપોષક છે સૌ સૌ પોતપોતાના પ્રદેશમાં વિચરી

રહી ગ્નાનોર્મિઓને સચેત રાખતા રહ્યા છે. સાંપ્રત કાળમાં વિશેષ કરી કવિતા અને નવલકથા લખાય છે. તેમજ યુગે યુગે અમુક વિષયસ્વરૂપની સંક્રાંતિને સમયે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય બંધાવા લાગે તેમ આધુનિક ગુર્જર સાહિત્ય વિકાસમાં શૈલી, જોડણી વગેરે વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહેલો છે અને તે બહુ અંશે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે. ઉપરોક્ત નવીનતા પ્રવર્તાવનારમાં અગ્રણીય રા૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ છે. એમણે કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા નામક બે કાવ્ય સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે સ્થળે સ્થળે પાશ્ચાત્ય છાયા જામી રહેલી છે

એક પારસી ગૃહસ્થ અરદેશર ફરામજી ખબરદારના કાવ્ય રસિકા, વિલાસિકા અને પ્રકાશિકા શિષ્ટ ભાષામા લખાયેલા છે. લાઠીના સ્વ. ઠાકોર સુરસિંહજીએ કલાપીના ઉપનામથી ઘણા હૃદયદ્રાવક કાવ્યો લખેલાં છે, જેનો સગ્રહ તેમના મિત્ર અને ઉત્તમ કાવ્યકાર રા૦ રા૦ મણીશંકર રત્નજી ભટ તરફથી "કલાપીનો કેકારવ" નામક પુસ્તકદ્વારા કરવામા આવ્યો છે આ ઉપરાત કવિવર દલપતરામના ચિરંજીવી રા. નાનાલાલ ('કેટલાક કાવ્યો,' ઇ) રા૦ રમણભાઈ મ૦ નીલકંઠ (ભદ્રંભદ્ર, છુટક કાવ્યો તથા હાસ્ય ઉપજાવે એવા લેખો, ઇ), રા૦ કૃષ્ણલાલ મો૦ ઝવેરી (કૃષ્ણચરિત્ર ઇ), રા૦ છગનલાલ ઠા૦ મોદી (ઇરાવતી), રા૦ લલિત ('સીતાવનવાસ'નુ નાટક તથા છુટા કાવ્યો), રા૦ રણજીતરામ વાવાભાઈ (છુટક લેખો), રા૦ બોટાદકર (કલ્લોલિની), રા૦ સુમંત (છુટા કાવ્યો), રા૦ હિંમતલાલ ગ૦ અંજારીઆ (કાવ્ય માધુર્ય ઇ૦), રા૦ તનસુખરામ મ૦ ત્રિપાઠી (છુટક લેખો), રા૦ ભોગીન્દ્રરાવ ર૦ દિવેટીઆ (" ઉષાકાન્ત " નામક નવલકથા તથા છુટક લેખો), રા૦ મોહનલાલ પા૦ દવે ("લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ' નામક વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તક તથા છુટક છુટક કાવ્યો તથા લેખો), રા૦ અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી ('જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ' નામક પુસ્તક તથા છુટક છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા૦ કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા ('ગોવર્ધનરામનુ ટુંકુ જીવન તથા તેની તુલના' નામક અતિ સુંદર જીવનકથા તથા છુટક લેખો) રા૦ ચંદ્રશંકર ન૦

પડયા (છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા. સાગર (કલાપીની સચોટ છાયા વાળાં કાવ્યો), રા દિવાનો (સબળ ગઝલો), રા. રાજેંદ્ર સોમનારાયણ દલાલ (' વિપિન ' નામક સુંદર નવલકથા), રા. કુંજ (કાવ્ય સંગ્રહ) ઇત્યાદિ અનેક લેખકો (જેનું સપૂર્ણ ' લિસ્ટ ' અહીઆ આપવાનું બની શકતું નથી) સાહિત્ય ક્ષેત્ર ખેડી રહ્યા છે આ સઘળા સાહિત્ય પોષકોની કૃતિની તુલના કરવી આ સ્થળે અયોગ્ય છે. માત્ર એટલુજ કહીએ કે સાહિત્ય પોષકોની પ્રતિદિન વૃદ્ધી પામતી સંખ્યા એજ તેમની કૃતિનું મહા ફળ છે, એજ તેમની કૃતિની ખરેખરી તુલના છે

સાહિત્ય વિલાસી ! આ અતિ સક્ષેપ રૂપરેખા તારા સાહિત્યોદ્યાનમા વિચરી ગયેલાં અને હાલમાં કલ્લોલ કરતાં વિવિધ વિહંગ પ્રતિ ક્ષણભર તારૂ લક્ષ આકર્ષવા લખાયલી છે. વિહારી વિહગ ! તારા મધુર સ્વરને વાસ્તે આ અલ્પ પ્રસાદી તને અર્પુ છુ તે સ્વીકાર; અને વિશેષ મધુર સ્વરે આ ઉદ્યાનમા કલ્લોલ કર ! માળામા ભરાઈ રહેલાં બાળ વિહંગ ! આ પ્રસાદી ચાખી પ્રવૃત્ત થા ! અને પાખ ફફડાવી સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ આત્મનિયત્રણથી ગુર્જર વ્યોમમા વિચરી સાહિત્યોદ્યાનને વિશેષ રમણીય બનાવ ! તથાસ્તુ !

કંઈ બધુ ! કંઈ બધુ ! ! ગાન ગા ગુજરાતનુ;

બક્ષી જે શકિત દાતાએ, અર્પ તું જનનીપદે.

Poetry is itself a thing of God,
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય.

નરસિંહ મહેતા.

ગુજરાતના આદિ કવિ તરીકે વિખ્યાત થએલા નાગર કવિ—નરસિંહ મહેતાના જન્મ કે મરણ સબધી કઇપણ હકીકત અદ્યાપિ પર્યત ચોકસપણે જાણવામા આવી નથી તથાપિ તેઓ સોળમા સૈકાની શરૂઆતમા હયાત હતા અને જૂનાગઢના વતની હતા એમ તેમના લખેલા ગ્રથોપરથી માલમ પડે છે.

તેઓશ્રીએ નીચેના ગ્રથો બનાવેલા છે.

હારમાળા, સુરત સગ્રામ, રાસલીલા, અને છુટક પદ સગ્રહ

તેમની ભાષા—સરળ, ઠાવકી અને કોમળ છે એના કાવ્યોમા ખાસ કરીને ભકિતભાવનુ પ્રાધાન્ય હોવાથી તેમને ભકત કવિ તરીકે ગણવામા આવે છે તે વાસ્તવિક છે.

હારમાળા (સંક્ષિપ્ત).

૧

રાગ—આશાવરી.

શ્રી દામોદર મદિર સુદર, જૂનાગઢ જાણો જુગ આજ.
ધર્મવત શ્રુતિ શાસ્ત્ર સનાતન, વિના વૈષ્ણવ મડળિકનુ રાજ શ્રી દામોદર૦
એક સમે મહેતા મોસાળે, આવ્યા મામા મદિર સાર
નિત્ય પ્રત્યે બેસે હરિ મદિર, કરે કીર્તન હરિનો વ્યાપાર શ્રી દામોદર૦
સુરસેના સખીઓની સાથે, ગાનતાન કરે રગ અપાર
મનશુ મન પ્રસન્ન થઈ છબીલો, મહેતા કઠ આરોપે હાર શ્રી દામોદર૦
તે ચરચા ચાલી ચાચરમા, સુણી મામો મન શોચે તેહ.
મહેતાને શિખામણ દીધી, તુ આજ પછે ન કરીશ એહ શ્રી દામોદર૦
ત્યારે મહેતે મન વિમાસ્યુ, એ પાપી મુને વારે આજ.
સમજે નહિ કાઈ સાન વહોણો, હાર આપે મને મહારાજ શ્રી દામોદર૦
મોરડ સઘળે શોહોર થયો છે, કળિમાં કો કારણ છે એહ
નરસૈંઓ હરિ કીર્તન નવ મૂકે, હરિને ગમશે થાશે તેહ શ્રી દામોદર૦

૨

રાગ—આશાવરી.

લોક અણસમજણા જેમ તેમ બોલે, રે પાપી લંપટ કુકર્મી એહ;
કાનોકાન વાત અન્યોઅન્ય કરતા, જઇ રાજાસુ પહોતી તેહ લોક૦
રાજાએ મનમાં વિમાસિયુ, એને તેડાવુ મુજ ભણી;
તેઉ જુઠો કે સાચો ધરમી, કરૂ સભા સન્યાસી તણી લોક૦
સેવકને તેડી શીખજ દીધી, નરસૈઆને લાવો અહીં,
શીઘ્ર થઇ સેવક સૌ આવ્યા, મહેતાનો ઉતારો જહીં લોક૦
કહ્યુ ચાલો મહેતાજી વેગે, બોલાવેછે તમને રાય,
તેની સાથે ચાલ્યા મહેતો, હરિ સાચાની કરશે સા'ય. લોક૦

૩

રાગ—આશાવરી.

મહેતો—પ્રણામ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને, દાસની વિનતિ હૃદયે ધરજો;
આજ સમો પ્રભુ મારે આકરો આવીઓ, ચર્ણ શર્ણ સભાળ કરજો.
સગળ મુનિજન મન મોહિની, મહિમા અપાર તારો કો નવ જાણે;
રવિ શશિ ઇન્દ્ર ને ઇશ અજ અનુસરે, નિગમ નારદ શારદ વખાણે.
સંત સર્વજ્ઞ કહે ધન્ય તુ શામળા, તારે સંત છે પ્રાણ તોલે;
જળચર જળ વિના કેમ કરી જીવશે, પરસ્પરે પ્રીત તો વેદ બોલે.
અંબરીષ ભક્તની ભક્તિ જાણી કરી, ઋષિપર ચક્ર મોકલ્યુ ક્રોધ આણી,
શાપ તે આપ લીધો શિર સંતનો, પ્રીતની રીત શ્રીમુખ વખાણી.
માટે મુને મન આનદ અતિ માધવા, ચરણ પ્રતાપ પદ અભય પામ્યો;
સિહને સંગ જંબુક કેમ શોભશે, નરસૈંઓ ભવોભવ દુખડા વામ્યો.
રે હરિ લોક કહેછે જે નરસૈંઓ લપટી વાધતી વાત રાજાએ જાણી;
સેવક તેડવા મોકલ્યા મડળિકે, રાખજો બિરદ સારંગપાણિ.
જ્યારે કપટ નથી રે કરુણાનિધિ, તો રાખજો લાજ શામળા મારી,
સુદરી સહિત હુ ગાન કરુ સદા, પુર્ણ પતીજ પરબ્રહ્મ તારી.
ઓરડા ચોરટા સર્વ જોવા મળ્યા, નગર લોક પાખડ બોલે;
કીર્તન નવ ચૂકુ રે કમળાપતિ, જો મેરૂ સહિત મહી શેષ ડોલે.
વાજે વીણા રસ ઝુલરી ઝાંઝરી, ઘૂઘરી પાય ઝણકાર બોલે,
નરસૈઆચા સ્વામી નિર્ઘટ દાતા સદા, શામળા સમોવડ નાવે તોલે.

૪

રાગ-આશાવરી.

તેડયા સત્તર સન્યાસી મુમુક્ષુ, પત્ર ફળ કંદ ફળતા જે ભક્ષ;
મહન્ત સખા સહિત પરવર્યા, તેણે પુસ્તક હાથે દંડ ભર્યા.
તે સર્વ સહિત બેઠા રાજન, એક એકને દેતા બહુ માન
નગર લોક આવ્યા સાંભળી, જાણ્યું પરમહંસની મંડળી મળી
સમીપ મહેતા તેડયા ત્યાંય, પરમહંસ મંડળી છે જ્યાંય
તવ ભીમ ભણે મહેતાજી સુણો, છે વિષ્ણુ ભક્તનો મહિમા ઘણો
જે નરસિંહ છે વૈકુંઠનાથ, તે કામની કેડે ન ઘાલે હાથ.
તું નટવર થઈ નાચે ને ગાયે, એ ધર્મ તો શો કહેવાયે?
એ વૈષ્ણવતા ક્યાંથી લહી, એણી પેર ભીમ પૂછે સહી

૫

રાગ ગોડી.

મહેતો-ભાઈ મુને હરિગુણ ગાવાની ટેવ પડી, મારા નાથજીને ન મૂકું એક ઘડી;
વિંધાયું મન મારૂં નવ રહે અળગું, પ્રભુ સાથે મારે પ્રીત જડી ભાઈ૦
એક દિવસ ઉદ્યમને ગયો'તો, તે લેને તું જાણી,
આખા દિવસનો રળીખપી આવ્યો, ભાભીએ ન પાયું પાણી ભાઈ૦
મેં જાણ્યું ધ્રુવની પેરે કરૂં રે, એવી વાત ઉર આણી,
માત વચને ધ્રુવ તપને ચાલ્યા, તેમ અનાગે ભાભી ગોગણી ભાઈ૦
એમ મન નિશ્ચે કીધું, હરિગુણ ગાઉં વખાણી,
પોતે પોતાનું બિરદ પાળશે, પૂરણ પ્રીત પ્રમાણી ભાઈ૦
જેણે નામાનું છાપરૂં છાઈ આપ્યું, આપી કબીરને અવિચળ વાણી
તેને તો હું હરિને વહાલો, છબીલોજી આપશે પાણી ભાઈ૦
એવાં એવાં વચન સુણી [illegible], ભાભી તે આવ્યા વાળા
કહ્યા દીયરીઆ [illegible] હસતી હુતી, તતક્ષણ આપું પાણી ભાઈ૦
ધન્ય ધન્ય વહાલો ભાભી હૃદેમાં વસીઆ સારંગપાણિ.
ભણે નરસૈંઓ તે દહાડાની, છબીલાસું પ્રીત બંધાણી ભાઈ૦

૬

રાગ-આશાવરી

ભીમ-સાંભળરે નરસૈંઆ સાચું, મુજને દેખાડો અહીં રે
મોટાથી હરિ છે બહુ મોટા, કેમ હૃદેમાં સમાય સહી, સાંભળરે૦

જો ગિરી મોટો મંદ્રાચળ કહીએ, તો સાગરમાહી ભીંજે રે;
જો સાગર અતિ મોટો કહીએ, તો ધરા ઉપર ધરીજે સાભળરે૦
જો પૃથ્વી અતિ મોટી કહીએ, તો શેષ મસ્તક કણિકા ભારરે,
જો શેષ સમર્થ અતિ મોટો કહીએ, તો શિવકંઠ કરે હાર. સાંભળરે૦
જો મહાદેવ અતિ મોટા કહીએ, સુર ઇંદ્ર બ્રહ્મા જોહરે,
તે સકળ વસે છે નિરંતર, હરિના મુખમા તેહ સાભળરે ૦
એવા મોટા હરિ વિશ્વ પોતે ધરી, કેમ સમાય ઉરસંત તણેરે;
કોણ સાધન તને હરિ હૃદયે વસે, મૂકને હઠ નાગર ભીમ ભણે સાભળરે૦

૭

રાગ—સિંધુડો.

ઓડતો-ભક્તનો ઇષ્ટ તું કૃષ્ણ કહાવે સદા, મામ મૂકે શું રે નંદલાલા;
હરિનો વૈભવ સુદામાને આપીઓ, આજ કૃપણ થયો કાનડ કાળા ભક્ત૦
હરિ માગે હાથીઓ, કાળિનાગ નાથીઓ, અર્ધ ઉતરડીઓ જમુનાઘાટે
તે બળ તાહરૂં ક્યા ગયું કાનુડા, આજ નાઠો શુ રાધાજી માટે ભક્ત૦
શિશુપાલ નરકાસુર જરાસંધ જીતીઆ, અનેક જોદ્ધા તણા છોડીઆ બંધ
પ્રલંબ બગાસુર તૃણવત્ ત્રોડીઆ, કેશી કંસના તેં મોડયા કંદ. ભક્ત૦
ભાવે કુભાવે જેણે તુંને આરાધીઓ, તે જનુનીને જઠર ન આવે વળતો
ભણે નરસૈંઓ સ્મરણ તારૂં કરે, રાખે બાળકને બાપ બળતો ભક્ત૦

૮

રાગ—મારૂ.

તે કેમ મુક્યો જાય, ભગુવા તે કેમ મુક્યો જાય,
જેને શુક સનકાદિક ગાય, ભગુવા તે કેમ મુક્યો જાય ટેક૦
વિષયી જનને ઉદ્ધારવા વહાલે, ભૂતળ અવતાર લીધો રે,
છોગાળો ને છેલ છબીલો જેણે વિશ્વ કૃતારથ કીધો ભગુવા૦
જેણે જેવો દીઠો તેવો ગાયો, મેં રસીક રંગી ગાયો રે,
રાધાની સંગે હીંચ લેતો, તે મારે હૃદયે સમાયો ભગુવા૦
મધુર વચન કહીને વિનવીઓ, ઘણું ઘણું શિર નામી રે,
વિરહ વિસારણ દુઃખનો ભંજન, તે નરસૈંઆચો સ્વામી ભગુવા૦

૯

રાગ—માળવ.

નરસિંહાશ્રમ—વટલ્યોરે નાગર નરસૈંઓ, જેણે ઓટયું આહીરનુ ખાધું રે;
અવર રસ સર્વ ઢળતો મૂકયો, વિષ હળાહળ પીધું વટ૦
જેને બ્રહ્મા વેદ વખાણે, લાગી જોગેશ્વરને તાળી રે;
સનકાદિકને ધ્યાને ન આવે ક્યાથી મળે વનમાળી. વટ૦
જેને ખાંધે કામળી ને હાથે લાકડી, ને ગૌં ચરાવા જાય રે.
તે નરસૈંઆને સાથ બેસાડી, એકઠો બેસી ખાય, વટ૦
સ્વપ્ન સાચુ જાણી વળુંધ્યો, ગળાસ્વાદે ગાય રે.
નરસિંહાશ્રમ કહે તરે નરસૈંઓ, જો શ્રીપાતને શરણે જાય વટ૦

૧૦

રાગ—પ્રભાતીઉં.

મહેતો—અજ્ઞાન અશુદ્ધ તારૂ મન ચોદિશ ભમે, પ્રીતની રીત તું શું રે જાગે;
પ્રીત વિના તુ વિપરીત મુખ ઓચરે, એમ અજ્ઞાન તું કેમ ભાગે. અ૦
વિશ્વવ્યાપક પાળક છે શ્રીહરિ, તે રઘુનાથને તુ શુ રે જાગે
વેદ નેતિ કહે નારદ સદા જપે, જે હરિ ગોપીકા પ્રેમ માગે અ૦
જેને રઘુવીર રણધીર કહાવે સદા દશરથ વીર રઘુનાથ કહાવે
અળગો છે સર્વથી સર્વ મધ્યે સદા, તે અલ્પબુદ્ધિને ઘટ કેમ આવે અ૦
અલ્પ મતિ ઓચરે, જન્મ વ્રથા કરે, હરિજન વિના હરિ હાથ નાવે
ભણે નરસૈંઓ હુ અસત્ય ન ઓચરૂ, લીન થયા વિના હરિ કેમ આવે અ૦

૧૧

રાગ—વેરાવળ

કેશવાશ્રમ—મહેતા મોટમ નવ કીજીએ સુધી સમજાતી વાત.
નિર્મળ મન રાખી કરી, સમરને સીતાનાથ મહેતા૦
સાધનને ના નિંદીએ, સાધન સર્વે સત્ય,
સાધન સાધે પ્રથમથી, તો હોયે ગત્ય મહેતા૦
પ્રથમ મૂળ સાધન ખરૂ, સાધ્યે સીઝે કામ,
કેશવાશ્રમ કહે સુણરે મહેતા, ભાવે ભજજે શ્રીરામ. મહેતા૦

૧૨

રાગ—મારૂ

મહેતા—રહેવા દે તારો રામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ,
તેનુ મરતી વેળા છે કામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ ટેક૦
કેશ પળાય ને નેણા ગળે રે, શ્રવણે સાંભળતા રહીએ,
લલુતા વાધે શ્વાનની પેરે, ત્યારે રામજી કહીએ ભગુવા૦
જન્મનો જોગી કુટુંબ વિરોધી, ઓઠીંબેડા ધણીઆણી,
રંગીલો છબીલો નરસૈયાનો સ્વામી, તે કેમ શકે તું જાણી ભગુવા૦

૧૩

રાગ—કાફી

શું અતો સોડ તાણી, શામળા શુ અતો સોડ તાણી
મે તો હારી દુભેણુ ન જાણી, શામળા શુ અતો સોડ તાણી ટેક૦
અમોવડ સાથે શોભીએ રે, દેવતા સંગ જુગદીશ,
કીડી ઉપર શો કુહાડો, મુજ રંક ઉપર શી રીસ શામ૦
વ્રંદાવન દ્રુમ શીતળ છાયા, જમુના તટ સમીર
ગધાળી તારા ચર્ણ નખાસે, ધાગુ ઉગ્યા યામશનીન શામ૦
જેમ જાગ્યા દ્રૌપદીને કાજે, ગજની કીધી વહાર
જરાસંધને છતી મુકાવ્યા, રાજા તે વીશ હજાર શામ૦
માનીતીને કાજે લાવ્યા, પારિજાતકનુ ઝાડ
નરસૈયાને એક હાર આપતા, શાનો ચડછે પાડ શામ૦
વસુદેવ નંદ તો મોતે મુઆ છે, મુજ ઉપર શો ક્રોધ,
બંને નરસૈયા હવે વાગુ વાયુ, જાગો જાદવ જોધ શામ૦

૧૪

રાગ—દેશાખ

બ્રહ્માનંદ—હઠ લીધે અર્થ ન થાય, મહેતા હઠ લીધે અર્થ ન થાયરે
આઠ માસ બપૈઆ ટળવળે, તેને મેઘ પાણી નવ પાય મહે૦
સાચી સેવા વિના રામ રાચે નહિ, ખોટી તારી પ્રીતન,
આકણીએ હાર આપે હરિરે, હોય જગત નાચ્યાની રીત મહે૦
વાયુને રોધા શરીરમાં શોધ્યા, ઘટ ઘટ રામજી નિરખોરે,
બ્રહ્મબારથી કહે નરસૈઆ, થા જોગી અમ મરખો મહે૦

૧૫

રાગ—સામેરી.

મહેતા—ભોગી રે ભોગી, અલ્યા અમે ભોગી રે ભોગી;
જેનાં પાપ હોય તે થાય જોગી, અલ્યા અમે ભોગીરે ભોગી ટેક૦
જટા ધરે જગદીશ મળે તો, વડ વૈકુંઠે ચાલે રે,
દંડ ધરે દિનાનાથ મળે તો, આંધળાં લાકડી ઝાલે. અલ્યા૦
ભસ્મ ચોળે ભગવાન મળે તો, ગર્ધવ છારમાં લોટે રે;
દંડવતે દયાળ મળે તો, ભોરિંગ બ્રહ્મને ભેટે અલ્યા૦
વનમાં વસે વ્રજનાથ મળે તો, વનચર ગામ ન ઢુકેરે;
શિંગીએ શામળીઓ મળે તો, બેહેરા શંખ બહુ ફુંકે અલ્યા૦
જંગોટા કછોટા કંથા ગોદડી, શંખને શિંગી ફુંકોરે,
ભણે નરસૈઓ તમે પ્રેમ ન જાણો, મિથ્યા વટલું મુંડો અલ્યા૦

૧૬

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

સંન્યાસી સઉ મળીને બેઠા, કરતા મનમા વિચારજી
શ્રી દામોદરને કંઠ બાંધ્યો, તાણી કરીને હારજી
મંડળિકને ક્રોધાંધ કરી, નરસૈઆને બીવરાવ્યો જી
ખડ્ગ ઉઘાડી રાજા થયો ઉભો, સન્યાસી મન ભાવ્યો જી

૧૭

રાગ—મેવાડો

રાજા કોપે ચટચોરે હો, હુને નહીં દોષજી
એનુ જ્ઞાન મુકાવું રે હો, મંડલિક ધરી રોષજી
મદગલ હસ્તિરે હો, એક મંગાવીએજી
બીજા મંગાવ્યારે હો, જંત્ર બેડી પહેરાવીએજી
માનભંગ થઇ છે રે હો, સર્વે માનુનીજી.
ગાન કરતી અટકી રે હો, સોરઠની ભામનીજી
મહેતાએ પુત્રી રે હો, ત્યા તેડાવીઆજી
વિપરીત વેદના રે હો, બાઇ પધારીઆજી,
કહીછે વિપત્તિ રે હો, ભક્તે પ્રેમ ધરીજી.
જાઓ સાસરે રે હો, નરસૈ વશે આ થઇજી.

૧૮

રાગ મેવાડ

મહેતો-ચિંતા સોંપો રે, શ્રી હરિને રે, કરશે ભક્તને સહાય
સાસરે પધારો રે, મારી કુંવરી રે, વિપત વેદના વિસાર,
પિયર તમારૂ રે, પુત્રી હુ કહુ રે, છે શ્રી ગોકુળપતિ પરિવાર.
તાત તમારો રે, ત્રિકમરાયજી રે, માત તમારી લક્ષ્મી જેહ,
મહીયર તમારૂ રે, પ્રભુવિના કો નહિ રે, તેની શરણ તમારો દેહ
હરિગુણ ગાતાં રે, હરખે હીંડજો રે, સંત સંગત શુદ્ધ વિચાર.
રૂદન મા કરશો રે, હરિજી હસશે રે, નથી કોઈ આસુનુ લોહનાર
મુજ નિર્ધનને રે, તું પેટે પડી રે, કઈ નવ પામી પિયરમા સુખ,
નાત નઠોર રે, કઠોર નાગરતણી રે, ઠામ ઠામ દીધુ બહુ દુ:ખ.
માત તારીરે, હરિને જઈ મળી રે, ભ્રાત શ્રીકૃષ્ણ પામ્યો શર્ણ;
ચર્ણ વણુ ધ્યો રે, કુવરી હુ રહ્યો રે, આજ આ કાળે ભુડુ મર્ણ
પ્રેમની પીડા રે, કુવરી પીડે ઘણું રે, પણ શિરપે હરિનો હાથ,
નાથજી ન મૂકુ રે, અદક્ષણ મનથકી રે, તે તુજ પિતા સાચો નાથ
પ્રભુને સભારો રે, પુત્રી માહરી રે, તે તો કરશે તારી સહાય.
ભણે નરસૈઆ રે, હરિ ભાવે ભજજે રે, બીજા અવર નથી ઉપાય

૧૯

રાગ—મેવાડો.

કુંવરબાઇ-એમ ન કીજે રે હો, મારા તાતજી રે, રાખો નટવરજીનુ નેહ:
માર ઘણી કીધી રે હો, અણે શામળે રે, તે કેમ દેશે છબીલો છેહ
જેણે મામેરૂરે હો, કીધુ મુજનુરે, રાખી દ્રૌપદીની લાજ
હુડી સીકારીરે હો, અણે શામળે રે, તે હાર આપશે મહારાજ
સાસરે જઈને રે હો, કહો પિતા શુ કરૂ રે, જ્યારે રૂઠ્યા સારંગપાણ.'
નરસૈઆના સ્વામી રે હો, વહેલા પધારજો રે, નહિતો નિશ્ચે જાશે પ્રાણ

૨૦

રાગ—કાફી

સુરસેના-પ્રભુ મારી વિનતિ રે, તમે સાભળો સારંગપાણ,
કષ્ટ કઠણ આ તો પડયુ રે, વહાલા જાણે જાણ સુજાણ—પ્રભુ૦
દાસ તમારો દોહેલુ વેઠે રે, તે કેમ સહેશો આજ,

વિલંબ કરતાં વિઠ્ઠલા રે, હવે જાશે તારી લાજ—પ્રભુ૦
શે સજ થાઓ નહીં શામળા રે, તું કાયર શું થયો આજ,
હાર આપને તારા દાસને રે, જેમ માને મંડળિક મહારાજ—પ્રભુ૦
જાણું સુજાણુ થઈ શું ભૂલે રે, મનથી મેલોને ભુંડા રીસ,
સુરસેનાને ક્ષમા થઈ કરો રે, વૈષ્ણવ નામે શીશ—પ્રભુ૦

૨૧

રાગ—મારૂ.

સુરસેનાની વિનતિ જાણી, ચડપ ઉઠ્યા તે સારંગપાણિ,
ઝળહળ જ્યોત સરીખો આવ્યો, ભક્તને દર્શન દેઈ પધાર્યો.
સખીઓને અધકરડી આપી બીડી, હ્રદયાનો સાથે હરખે બીડી,
મુખે બોલ્યા શ્રી જગદીશ, નામ્યું ભક્તને પ્રેમે શીશ.
તારી સ્તુતિથી મે ન રહેવાય, સાંભળી ચિત્ત ચંચળ થાય;
તું શાને કરેછે વિલાપ, મે સમર્પ્યું તમને આપ
મને વેચો તો વેચાઉં, કાચે તાંતણે બાંધ્યો જાઉં,
બ્રહ્માદિકને વશ ન થાઉં, જગન કોટિ કરે ત્યાં ન જાઉં
હું તો પ્રેમે સુખીઓ થાઉં, સંધ્યાવંદન કરે ત્યા ન જાઉં
જેને વિદ્યાતણું અભિમાન, ત્યા ન જાઉં કહે ભગવાન,
શિવસનકાદિક ધરે ધ્યાન, તે તો નહીં તમારા સમાન
મને વહાલા ઘણું હરિજન, જેના મારી સાથે લગન
એ તો સત્ય વચન હું ભાખું, તે જનની લજ્જા રાખું
તમે જે માગો તે આપું, ભક્તનું વચન નહીં ઉથાપું,
મહેતાને કહો કેદારો ગાય, ગાયા વિના હાર ન અપાય,
ગાઓ હું જઈ બેસું આસન, તમે સાંભળો મુજ વચન.
ત્યારે રાગ સામેર કીધો, નરસૈંએ હ્રદયામા લીધો
આસન આપ્યા દામોદર રાય, સખીઓને હરખ ન માય.

૨૨

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

સુરસેના—દામોદરરાયને છે વહાલો, રાગ કેદારો રે, નાગરજી;
તે વિના નહીં આપે હરિ હાર, આ સભા ભરી, નથી આશરાજી.
ગિરિવરધારી ને કુંજબિહારી, તે સાથે શી હોડજી,

શ્રી હરિની પ્રીત બંધાઈ, રાગ કેદારની નથી જોડજી.
મહેતાજી મન સ્થિર કરી રાખો, નહીં મૂકે વહાલો મારોજી;
શ્રી દામોદરને ઘણું વહાલો છે, પણ કેમ ગાઉ રાગ કેદારોજી.

૨૩

રાગ—ધવળ ધનાશ્રી.

મહેતો—મહેતાજી કહે પુત્રી મારી, સાભળ વાત વિવેકજી
હરિની આજ્ઞા કેદારાની છે, ને મારે અટક છે એકજી.
સાઠ રૂપૈએ ઘરાણે મૂક્યો છે, કેમ કેદારો ગવાયજી.
આપી થાપણ છાની લઈએ, પત આપણી જાયજી.
ધરણીધર મહેતાને મદિર, ખત લખી મે આપ્યુજી,
વ્યાજ મગાતે ગરથ પોતા વિણ ગાઉ તો જીભ કાપુજી
અટક સાભળી મહેતાજીની, સમર્થ સારગપાણિજી.
હરિ કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પૂરવની જાણીજી.

૨૪

રાગ—કેદારો

કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, ભક્તવત્સલ ભગવત સ્વરૂપ
ધરણીધર મહેતાને મદિર, આવ્યા નરસિહનુ ધરી રૂપ કેદારો૦
ધન આપી ખત માગી લીધુ, વ્યાજ સુદ્ધા પહોચાડ્યુ સહુ
ધરણીધર મહેતાને મદિર, એક પાગળી હતી વહુ કેદારો૦
ચેલી કહી સાકો બોલાવે, તેની પાસે ગયા ભગવાન
મસ્તક હાથ મકીને ઉઠાડી, રૂપ કીધુ તેનુ લક્ષ્મી સમાન કેદારો૦
એક પથ બેઉ કાજ કરીને, હરિ આવ્યા સભાની માય.
મહેતાને ખોળે ખત નાખ્યુ, અતરિક્ષ રહીને હરિજી ત્યાય કેદારો૦
તે શ્રીપાત મન્યાસી સૌએ દીઠુ, મડળી ધુણજી માગે માન.
નરસૈઆ ઈશ્વરનો સેવક, સાચો સેવક શ્રીભગવાન કેદારો૦
અન્યો અન્ય સૌ વાત કરે છે, ખત આપ્યુ દામોદરરાય.
મહેતાને મદિર મોકલીએ, નહીં તો આપણો મહિમા જાય કેદારો૦
ધરણીધર મહેતો સભામાં આવી, પ્રણિપત કરી પડ્યો ચરણે રાય.
હરિના જન હરિ સરખા જાણો, નરસૈઆને લાગો પાય કેદારો૦

૨૫

રાગ—કેદારો.

મહેતો—મારો વહાલોજી રાગ મુકાવી લાવ્યા, ખત વાચીને ખંખાર્યારે,
પછે કેદારો આલાપીને ગારો, મારે વહાલે નથી વિસાર્યારે.
સુન્દર રાગ સોહામણો સારો, મારો ગોરીઓ ગમાણે આવ્યોરે,
ધમકે ઘુઘરી ને નૃત્ય કરેછે, મારો રાગ કેદારો મુકાવ્યોરે
પ્રગટ થાઓ પાતળીઆ સભામા, મુજને આપો હારરે,
શામળીઆ સંગ સાઇડા લઇશ, નહીં લાગે કંઇ વારરે.
મલપતા મંડપમાં આવો હરજી, મે જાણ્યા દીનદયાળરે,
સભા સર્વ દેખતાં મારા વહાલા, મારે કંઠ આરોપોની માળરે.
એવું કહી ખત મસ્તક મેલ્યું, સર્વે સખીઓ થાઓ સાવધાનરે,
જેજેકાર બોલો કહે નરસૈંઓ, સહુ સુંદરી કરોની ગાનરે

૨૬

કૃષ્ણ કૃપાનિધિ કેશવા શ્રીહરિ, હું અનાથ તું નાથ કહીએ.
લાજ રાખજે મને રાયજી પરભવે, શામળા નાગણું કોને જઇએ કૃ૦ ૧
હું નાગર આવ્યો નસારંન પરહરી, તો પ્રભુ કા પેર પેર પીડ.
અન્તરગત અવિલોકીને શામળા તું વિના હૃદયશું કોણ ભીડ કૃ૦ ૨
મંડળિક મુજપર કોપ ઘણો કરે તે માટ દુખનું શે ન જાણું?
ભણે નરસૈંઓ પ્રભુ પ્રીતડી તોડતા, લાજ જાશે અખ્યાતાગી વખાણું કૃ૦ ૩

૨૭

મોગરા માળે શું મોહી રહ્યો મોહના, હાર આપો જગ ખ્યાત વાધે
કહેશે નાગર કોઇનું નામ ગાતો હતો, કૃષ્ણ તુજને કોઇ નહિ આરાધે મો૦ ૧
મારી પક્તિતણા લોક સર્વે મળ્યા. સહાય કરશો તેની પાસ થાશે,
મત્યુના ભયથકી નરસૈંઓ નવ બીએ, પણ તારો જગ જગદીશ જાશે મો૦ ૨
રજની તો વહી ગઇ, રાત થોડી રહી, જ્યોત તો ઝાખી થઇ ગઇ દીવાની,
સ્વાવા કંઠથી માળ અળગી કરો, પ્રેમે આરોપો નરસેની કમાણી મો૦ ૩

૨૮

હારને કાજ શું હઠ કરે શામળા, જાચવાને તારી પાસ આવ્યો.
ગણિકાની સંગે બેઠા વાતો કરે, કેહેર વૈકુંઠથી તું શું લાવ્યો? હા૦ ૧

તારૂં નામ વિશ્વંભર ધર્યું તે વરાંસીએ, નંદનો છોકરો છાશ પીતો,
ઓઢતો કામળી હાથમાં લાકડી, ગાવડી ચારતો વન રહેતો. હાર૦
માત તું તાત તું ભ્રાત તું ભૂધરા, તું વિના દુ:ખ તે કોને કહીએ,
ભણે નરસૈંઓ તારા ગુણ ગાઈ જીવીએ, એકલા ભૂતળ કેમ રહીએ. હાર૦

૨૯

રાગ—પ્રભાત.

શકે ખત વાચતાં હું રે ખખાર્યો, તેણે ચઢી શું રીસ રે,
આવો આલિંગન દીજે મારા વહાલા, ત્યારે હસીઆ જગદીશ રે શકે૦
સભા સર્વેકો જેમ સાંભળે, એવું હસીઆ નાથ રે,
લ્યો મહેતાજી લ્યો મહેતાજી, એવી બોલ્યા વાત રે શકે૦
અમારે તમારે અંતર શાનો, હું તો દાસનો દાસ રે,
આગળી મુખમાં ધરી નરસૈંએ, ત્યારે વહારે આવ્યા અવિનાશ રે શકે૦
દૃઢ ભક્તિ દીઠી આસનથી ઉઠયા, ચાલ્યા શ્રી અવિનાશ રે,
ચરણ ચલાવ્યા હાર લઈ આવ્યા, ગિરિધર કુંજવિલાસ રે.
નરસૈંઆચો સ્વામી અંતરજામી, ધણી આરત જાણી નાચે રે,
સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રગટયા અંતર્યામી, ભેટયા હરિજન સાથે રે, શકે૦

૩૦

રાગ—વસંત.

કમાડ કડકડીઆ ગડગડીઆ રે, મંડળિકના મંદિર
સાંકળ ત્રુટી ને દ્વાર ઉઘડીઆ રે, સમરથ શ્યામ શરીર કમાડ૦
ખડખડીઆ ઘર ને તાળાંમાં રે, પડીઆ પોળે પોકાર.
ધ્રુજે ભૂર સભામાં સહુકો રે, થઈ રહ્યો હાહાકાર કમાડ૦
આસનથી ઉઠયા અવિનાશી રે, આવ્યા સભા મોઝાર.
સભા સર્વે દેખતાં આરોપ્યો રે, મહેતાજીને કંઠ હાર કમાડ૦
પીતાંબર પ્રીતે આરાધ્યું રે, કાને કુંડળ જોડ.
મસ્તક મુગટ મુકી નાચે રે, જે જે શ્રી રણછોડ કમાડ૦
મુખે મોરલી મધુરી વગાડે રે, દિનાનાથ દયાળ.
રંગીલો છબીલો ને છોગાળો રે, કરે કુરડી દે તાળ કમાડ૦
જેજેકાર વદે સહુ સખીઆ રે, ધન ધન ગોકુળરાય.
નરસૈંઆને ભુજ ભરી ભરી ભેટે રે, હૈડે હરખ ન માય કમાડ૦

૩૧

રાગ—સામેરી

શ્રીપતિ સન્યાસી વિસ્મે પામ્યા, જોઈ રહ્યા ગોપાળ રે,
જેણે જેવા તેણે તેવા, દીઠા દીનદયાળ રે.
રઘુનાથાશ્રમે રઘુનાથ દીઠા, નરસિંહાશ્રમે નૃસિંહ રૂપ રે,
અદ્વિતાશ્રમે અદ્વૈતરૂપ દીઠા, ગોવિંદાશ્રમે ગોવિંદસ્વરૂપ રે
સહચરાનંદે સચરાચર દીઠા, માધવાશ્રમે માધવ જેહ રે,
અદ્‌ભુતાશ્રમે અદ્‌ભુતરૂપ દીઠા, અચ્યુતાશ્રમે અચ્યુત દેહ રે.
કેશવાશ્રમે કેશવરૂપ દીઠા, પ્રસાદપુરીએ પ્રેરક પ્રભુ રે,
બ્રહ્માનંદાશ્રમે બ્રહ્મરૂપ દીઠા, શ્રીધરાશ્રમે સિદ્ધ વિભુ રે
વિશ્વેશ્વરાશ્રમે વિશ્વરૂપ દીઠા, વસુદેવે વાસુદેવ ત્યાંય રે.
વિશ્વંભરાશ્રમે વિશ્વંભર દીઠા, મુકુંદે મુકુંદ જ્યાંયરે;
રામાનંદાશ્રમે રામાનંદ દીઠા, ભીમટે દીઠા રામરે,
રાજમાતાએ ચતુર્ભુજ દીઠા, રાણીએ સુંદર શ્યામરે,
પ્રજાએ પ્રલયરૂપ દીઠા, મડળીક દીઠા કાળ રે,
શ્રીધર પંડિતે પંડિત રૂપ દીઠા, સભાએ સુંદર ગોપાળરે
ચારે સખીઓએ ચતુર્ભુજ દીઠા કુંવરબાઈએ દીઠા તાતરે,
નરસૈંએ રંગીલો છબીલો દીઠો, શ્રી ગોકુળનો નાથરે
જેને જેવો ભાવજ હતો, તેણે તેવા દીઠા દયાળ રે
મહેતાજીને કંઠે આરોપી, મોહને મોગરાની માળ રે.

૩૨

રાગ—પંચમ.

મહેતો—મે ગાયો બ્રહ્મ તે પરમ આનંદશુ, કર્મના જીવ તે મરમ ખોલે
ધરમધુરંધરા તમને જાણે નહીં, રત્ન ગુંજા કરે એક તોલે મે૦
નિગમ જે અગમ તે સુગમ તો તે કર્યાં, ગોપીવિહારને કોણ જાણે.
લક્ષ્મીપતિ એ રચે નહીં કામના, ભોમીના ભુર તેને મર્મ આણે મે૦
જ્યાં છે પ્રેમ ત્યાં પરમ આનંદ છે, અન્ય આનંદ ત્યાં અન્ય હોયે
નરસૈંઓ મહામતિ ગાય છે ગુણ કથી, કામી એ સમજે તો કામ નોયે. મે૦

૩૩

રાગ—આશાવરી.

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પર દુખે ઉપકાર કરે તે, મન અભિમાન ન આણે રે વૈષ્ણવ૦
સકળ લોકમા સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચય રાખે તો, ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે વૈષ્ણવ૦
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માતરે,
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે. વૈષ્ણવ૦
મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે,
રામ નામસુ તાળીરે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમારે વૈષ્ણવ૦
વણ લોભી ને કપટ રહિત છે, કામક્રોધને નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈઓ તેનુ દરશન કરતા, કુળ ઇકોતેર તાર્યારે વૈષ્ણવ૦

ભૂ. કા.

ગોવિંદ ગમન

૩૪

રાગ—દેશાખ.

હરિએ પિતાને વળાવીઆ રે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ;
એક હસ્ત હસ્તે ગ્રહી રે, બોલ્યા જશોમતી હરિની સાથ. ટેક
લાડકડા વહેલા પધારજો રે, છિકળ નવ થાશો રે દયાળ,
નહિ રાજ નહીં આપણુ રે, વહાલા નવ ભણીએ કોને ગાળ. હરિ
મુખમયંક નિરખ્યા વિનારે, હુંતો ઘેલી થઇશ મોરાર,
હરિ વહેલા વહેલા આવજોરે, મારા પ્રાણજીવન આધાર હરિ.
શુભ કામે જાઓ હરિરે, તોય હુને થાય અપશુકન;
મુજ નિર્ધનને એક દીકરો રે, મારા જીવન જગજીવન હરિ
મીટમેળાવો ક્યારે થશે રે, ક્યારે નિરખીશુ રે વદન,
કાલે નંદ રહે તોય આવજોરે, મારા દુખડા જાણી સદન હરિ

કાજળ ટપકું રખે ભુસતા રે, તેમાં લાછન નહિ અવિનાશ;
એમ કહી જનની બેટીઆરે, હદે લઈ કીધુ મંદ મદ હાસ હરિ૦
જશોમતી કહે બળરામને રે, કરજે કૃષ્ણ તણુ તુ જતન,
એમ કહી આખલડી ભરે રે, જાળવજો રકતણુ રતન. હરિ૦
શ્યામળા તું મુખે કહે રે, ક્યારે આવીશ મારા પ્રાણ,
સમય ગયે નિશ્ચે મરૂ રે, તુજને બરકી બરકી જાણ. હરિ૦
હરિ કહે વહેલા આવું અમેરે, તમે ચિંતા ન કરશો માય,
ભક્ત નરસૈંઓ એમ ભણેરે, ઠગી માને ચાલ્યા વ્રજરાય. હરિ૦

૩૫

પ્રભાતીઆં.

સમરને શ્રીહરી, મેલ મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂં,
તુ અલ્યા કોણ ને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મારૂં મારૂં. સ૦
દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી, રાખતા નવ રહે નિશ્ચે જાએ.
દેહ સબધ તજે, નવ નવા બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાએ સ૦
ધનતણું ધ્યાન તું અહોનિશ આદરે, એજ તારે અતરાય મોટી
પાસેછે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખીઓ, હાથથી બાજી ગઈ થયોરે ખોટી સ૦
ભરનિદ્રા ભર્યો, રોવી ઘેર્યો ઘણો, સતના શબ્દ સુણી કા ન જાગે
ન જાગતા નરસૈઆ લાજ છે અતિઘણી, જન્મોજનમ તારી ખાત ભાગે સ૦

૩૬

હરિ હરિ રટણ કર, કઠણ કળિકાળમા, દામ એમે નહીં, કામ સરશે:
ભક્ત આધીન છે, શ્યામસુદર સદા, તે તારા કારજ સિદ્ધ કરશે હરિ.
અલ્પ સુખ સારૂ શુ મૂઢ ફૂલ્યો ફરે, શીશપર કાળ રહ્યો દત કરડે,
પામર પલકની, ખબર તુજને નહીં, મૂઢ શુ જોઈને મૂછ મરડે હરિ.
પ્રૌઢ પાપે કરી, બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરી થડ શુ ડાળે વળગ્યો,
ઈશને ઈર્ષા છે નહીં જીવપર, આપણે અવગુણે રહ્યો રે અળગો: હરિ.
પરપચ પરહરો સાર હૃદયે ધરો, ઉચરો હરિ મુખે અચળ વાણી;
નરસૈંઆ હરિતણી, ભક્તિ ભુલીશ મા, ભક્તિવિના બીજુ ધૂળધાણી હરિ.

૩૭

પદ.

રાત રહે જાહરે, પાછલી ખટ ઘડી, સાધુ પુરુષને સૂઈ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તું એક તું એમ કહેવું. ટેક.
જોગીઆ હોય તેણે જોગ સંભારવા, ભોગીઆ હોય તેણે ભોગ તજવા;
વેદીઆ હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા. રા.
સુકવિ હોય તેણે સદ્ગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું;
પતિવ્રતા નારીએ કંથને પૂછવું, કંથ કહે તેહ તો ચિત્ત ધરવું. રા.
આપણે આપણા, ધર્મ સંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી,
નરસૈંના સ્વામિને, સ્નેહથી સમરતા, ફરી નવ અવતરે નરને નારી. રા.

૩૮

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણ સ્હાયે,
તાત ને માત સુત ભ્રાત ટોળે મળ્યા, દોહેલી વેળા સૌ દૂર જાયે શા.
ઉંધે મસ્તક હતો, ઉગ્ર તપ આચરી, ભક્તિ કીધી ભગવાન કેરી;
અવતરી પાશ બંધાયો માયા તણે, લપટી લાલચે લીધો ઘેરી. શા.
દિવસે ચોગમ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વિષે, સ્વપ્નમાં સાંભરે મોટી માયા;
પલક પરવાર નહિ, હરીને ભજવાતણો, જ્યાં લગી જીવ સંજોગ કાયા શા.
ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભીઆ, વેદના વિસરી ગર્ભકેરી;
નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સંભારીઆ, જ્યારે રાખ્યો'તો જઠરામાં ઘેરી શા
જાગરે જીવડા વાજ આવ્યો ઘણું, કેટલોએક પ્રતિબોધ દીજે,
નરસૈંના સ્વામીને, નિત્ય સંભારતા, દેહના દુકૃત દૂર કીજે શા.

૩૯

પદ.

પારકી કુંગે મહતા કરે પ્રાણીઆ, પુણ્ય પાખી સર્વે વાત ખોટી,
કે તે તો કર્ણ કોદરા વાવીઆ, ક્યાથી જમે તું તો દાળ રોટી' પારકી
કે તે તો દાન કરી આ'પું અન્ન તણું, ક્યાથી દુહે તું તો ઘેર ઝોટી'
કે તે તો કથિર સોનારને આપીઉં, ક્યાથી પહેરે તું તો કનક ટોટી' પારકી
પુણ્યથી રિદ્ધિ છે, પુણ્યથી સિદ્ધિ છે, પુણ્યથી પહેરશો ડગલો ડોટી,
ભણે નરસૈંઓ તુ, પુણ્ય કર પ્રાણિયા, પુણ્યથી પામશે પદવી મોટી પારકી

૪૦

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રીહરી, જુજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્વ તું, શુન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે અ૦ ટેક
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે અ૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડળવિષે ભેદ નો'ય;
ઘાટ ઘડીઆ પછી, નામ રૂપ જુજવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોય અ૦
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એજ પાસે,
ભણે નરસૈંઓ એ મનતણી શી રચના, પ્રીત કરૂં પ્રેમથી પ્રગટ થાશે અ૦

૪૧

પદ.

જ્યાંલગી આતમા તત્વ ચીન્યો નહી, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી,
માનુષ દેહ તારો, એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વઠી જ્યા૦
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજાથકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે,
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું વાળ લોચન કીધે જ્યા૦
શું થયું તપ અને તીર્થ કીધાથકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે;
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યાથકી, શું થયું ગંગજલ પાન કીધે જ્યા૦
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે,
શું થયું ખટદર્શન સેવાથકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે જ્યા૦
એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવાતણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો,
ભણે નરસૈંઓ કે, તત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો જ્યા૦

૪૨

પદ–રાગ વેરાવળ

સુખ દુખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં;
ટાળ્યાં તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથના જડીઆં સુખ દુખ ટેક
નલ રાજા સરખો નર નહી, જેની દમયંતી રાણી;
અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભમ્યા, ન મળ્યા અન્ન ને પાણી સુખ દુખ
પાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેની દ્રૌપદી રાણી,
બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી સુખ દુખ

સીતા સરખી સતી નહીં, જેના રામજી સ્વામી;
રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુખ પામી સુખ દુખ.
રાવણ સરખો રાજીઓ, જેની મંદોદરી રાણી;
દશ મસ્તક છેદાઈ ગયાં, બધી લંકા લુટાણી સુખ દુખ
હરિશ્ચંદ્ર રાય સતવાદીઓ તારાલોચની રાણી,
તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નીચ ઘેર પાણી સુખ દુખ
શિવજી સરખા સતા નહી, જેની પાર્વતી રાણી;
ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમા ખામી ગણાણી સુખ દુખ
સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્યા અંતરજામી,
ભાવટ ભાગી ભૂધરે, મહેતા નરસૈને સ્વામી સુખ દુખ.

મીરાંબાઈ.

પંદરમા સૈકામા ગુજરાતની આદિ સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધી પામેલી મીરાબાઈ મેડતાના રાઠોડ વંશમા જન્મી હતી એનુ લગ્ન દંતકથા પ્રમાણે—મેવાડના કુંભારાણા સાથે, અને નવી શોધ *પ્રમાણે—મેવાડના સંગરાણાના પુત્ર સાથે થયુ હતુ મીરાબાઈએ વંગો ખરો વખત ગાકુળને દ્વારકામા કાઢેલો જણાય છે એના પદો સ્ત્રીઓમા બહુ ગવાતા માલમ પડે છે પરતુ તેમાના બધા એનાજ બનાવેલા છે કે નહિ તે વિષે જરા શક છે

એની ભાષા—વાણી—ડરેલી, કોમળ, મધુરને સુંદર છે એની કવિતામા ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરાગનો ભાસ પડતો જણાય છે.

૪૩

પદ.

રાણાજી અમે ખારા ગોવિંદના ગુણ ગાશું, ટેક૦
ચરણામૃતનો નીમ અમારે, નિત્ય ઉઠી મંદિર જાશું; રાણા૦
રામ નામની જહાજ બનાવશુ, સંસાર સાગર તરી જાશું, રાણા૦
વિખના પ્યાલા રાણાજીએ ભેજ્યા, ચરણામૃત કરી લેશુ, રાણા૦
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવાગમન મીટ જાશું રાણા૦

*નવી શોધને અંકમાં કરેલી મીરાની પરીક્ષા બાબતની દંતકથા ટેકા આપે છે

૪૪

રાગ—પ્રભાત.

મુજ અબળાને મોટી મીરાંત બાઈ, શ્યામળો ઘરેણું મારે સાચું રે-ટેક૦
વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલ વરકેરી, હાર હરિનો મારે હઈએ રે;
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએ રે. મુજ૦
ઝાંઝરીઆ જગજીવનકેરાં કૃષ્ણજી કલ્લા ને કાબીરે,
વિંછુવા ઘુઘરા રામ નારાયણના, અણવટ અંતરજામી રે મુજ૦
પેટી ઘડાવુ પુરૂષોત્તમકેરી, ત્રીકમ નામનુ તાળું રે;
કુંચી કરાવુ કરૂણાનંદકેરી, તેમા ઘરેણુ મારૂ ઘાલુ રે મુજ૦
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચુ રે,
મીરાબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, હરિને ચરણે જાચુ રે મુજ૦

૪૫

બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા ટેક૦
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે રાધાકૃષ્ણ૦
ચાંદા સુરજનુ તેજ તજીને, આગીઆ સંગાતે પ્રીત જોડમા રે રાધાકૃષ્ણ૦
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને કથીર સંગાતે મણી તોળમા રે રાધાકૃષ્ણ૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, શરીર આપ્યુ સમતોલમા રે રાધાકૃષ્ણ૦

૪૬

રાગ—પરજ.

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે;
મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે ટેક૦
મીરાબાઈના મહેલમા રે, હરિ સંતનનો વાસ.
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ ગોવિંદો૦
રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દ્યો રાણી મીરાને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દ્યો તમે વસોને અમારે સાથ ગોવિંદો૦
મીરાબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેજો રાણાજીને હાથ,
રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ ગોવિંદો૦

વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યોરે, દેજો મીરાને હાથ,
અમૃત જાણી મીરા પી ગયા, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ ગોવિંદો૦
સાઢવાળા સાઢ શણગારજો રે, જાવુ સો સો રે કોસ;
રાણાજીના દેશમા મારે, જળરે પીવાનો દોષ ગોવિંદો૦
ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરા ગઈ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડી મીરા નીસર્યા, જેનુ માયામા મનડુ ન કાય ગોવિંદો૦
સાસુ અમારી સુષુમણારે, સસરો પ્રેમ સતોષ
જેઠ જગજીવન જગતમા, મારો નાવલીઓ નિર્દોષ ગોવિંદો૦
ચુંદડી ઓઢુ ત્યારે રગ ચુવેરે, રગ બેરગી હોય,
ઓઢુ હુ કાળો કામળો, દુજો ડાગ ન લાગે કોય ગોવિંદો૦
મીરા હરીની લાડણી રે, રહેતી સત હજૂર,
સાધુ સગાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દીલ દૂર ગોવિંદો૦

૪૭

પદ

મુખડાની માયા લાગીરે મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગીરે ટેક૦
મુખડુ મે જોયુ તારૂ, આ જગતડુ થયુ ખારુ,
મન મારૂ રહ્યુ ન્યારૂ રે મોહન પ્યારા૦
સસારીનુ સુખ એવુ, ઝાઝવાના નીર જેવુ,
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે મોહન પ્યારા૦
સસારીનુ સુખ કાચુ, પરણીને રડાવુ પાછુ,
તેને ઘેર શિદ જઈએરે મોહન પ્યારા૦
પરણુ તો પ્રીતમ પ્યારો, અખડ સૌભાગ્ય મારું,
રાડવાનો ભે ટાળ્યોરે મોહન પ્યારા૦
મીરાંબાઈ બલિહારી તારી આશા એક મને ઉર ધારી,
હવે હુ તો બડભાગીરે મોહન પ્યારા૦

અખો.

આ કવિનો જન્મ અમદાવાદની શ્રીમાળી સોનીની જ્ઞાતિમા સને ૧૬૧૪-૨૦મા થયેલો જણાય છે અને તેમનુ મરણ સને ૧૬૭૪-૮૦મા થયેલુ જણાય છે. તેઓ એક વખતે અમદાવાદની ટકશાળના ઉપરી હતા. પણ બાદશાહને તેમના પ્રેમાણિકપણા વિષે વહેમ આવવાથી તેમને કેદમા નાખ્યા તે વખતથી તેમનામા વૈરાગ્ય આવ્યો તેથી કેટલાક વખત સુધી ગુરૂની શોધમા ફરી છેવટ બ્રહ્માનદ નામના સન્યાસીને ગુરુ કર્યા

તેમના રચિત ગ્રન્થો—અખે ગીતા, ચિત્તવિચારસવાદ, ગુરુ શિષ્ય-સવાદ, અનુભવ બિદુ, વગેરે તેમની ભાષા સાદીને અસરકારક છે પરતુ તેની કવિતાનો વિષય બહુ અશે "જ્ઞાન" હોઈ તેની ભાષા કોઈ કોઈ વખત કિલષ્ટ બની જાય છે. એને કવિ કરતા જ્ઞાની કહીશુ તો તે અસત્ય લેખાશે નહિ

૪૮

ગુરૂઅંગ.

ગુરૂ થઈ બેઠો હોશે કરી, કહે પાહાણ શકે કયમ તરી,
(જયમ) નાર નાનડી હતુ પ્રસૂત વળતી વાધે નહી અદ્દભૂત
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મળગેથો ગયો,
પોતે હરિ નહી જાણે લેશ, કાઢી બેઠો ગુરૂનો વેશ
સાપને ઘેર પરોણા સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ,
એવા ગુરૂ ઘણા સસાર, તે અખા શુ મૂકે ભવ પાર
તુ તારૂ સમજીને બેસ, કા ચોળે ડીલે ખ્યારી મેશ,
તુબડુ જયમ માહેથુ મરે, જે લઈ પેસે તે સૌ તરે
તરૂવર ફળ દેવા નવ જાય, અખા આવી જાચે તે ખાય,
પહેલા તુ પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરૂ થવાને ઇચ્છ
પારો મુવો તે રોગ નિર્ગમે, પછે ભોજન ઓ'ળુ તે જમે,
ત્યમ નિગશે મળે નારાણ, અખા તુ પહેલે એવું જાણ
તુ તારા મનમાહી પ્રીછ, શાને મોટમ લે છે શીશ,
ઝીણું મળતા મોટુ થાય, મોટુ કણિકા થઈને જાય
અખા વાત વિચારે વિખ્યે, શિષ્ય ઘણી તો રહે સાનિધ્યે,
આપે આપ પુરણ બ્રહ્મ હરિ, પોત પસાર્યુ રચના કરી
ચૈતન્ય બ્રહ્મશલાનું ચિત્ર, રૂપિ જક્ષ માનવ પશુ પિતૃ,
થાય જાય એ માયા ભેદ, અખા ચૈતન્ય નોહે ઉચ્છેદ.

૪૯

ભાષાઅંગ.

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર.
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયુ, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું,
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર
સસ્કૃત પ્રાકૃતથી બહુ ભણે, કાષ્ઠ જેમ મધ્ય ભારાતણે,
છોડયા વહોણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ,
બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ નો'ય છુટા પખે
હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમા વરતે દશ દિશા,
જયારે જેનું રાજજ જાણ, ત્યારે માનવી તેની આણ,
જ્ઞાન ગગનમા નોહે દેશ કાળ એ તો અખા અજાણ્યા બોલે આળ
જ્ઞાનાધિક નો'ય સિદ્ધિ વડે, સિદ્ધિ નામ શણગારે પડ,
એકમની કહાવે સાધવી, તે સેજ ન ઇચ્છે સિદ્ધિ વાધવી,
અખા અણુલિંગી નાવે સસાર, એ તો ફોકટ માયા ઉડાવે વાગ
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ઈશ્વરને વિષે, તેને વેદ માયા કરી લખે,
તેની કણિકા તે આ જીવ, તો સિદ્ધિ સહિત કેમ થાએ શિવ,
લોકપતિ જે તે સિધ્ય વડે, અખા અનુભવને કાંઈ ન અડ
મુળગો અહ ગેગ નહી ટળ્યો, તેમા સિદ્ધિ રૂપી ભરમજ ભળ્યો,
જેમ પેલો ઘેલો હોય બુધ્યવિશે, વળી વ્યસને લાગ્યો માદક ભખે,
અખા અહ કાગને ટાળી જોય, તુ ન ગંહુ તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મોહ્ય
પોત ન લહ્યુ પછે પોતે થયા, ઉત્તમ મધ્યમ વ્યસને વહ્યા,
માયાકૃતનો નાવે અત, માને નહી તો જો વેદાત,
અખા ઉપનુ ન માને આદ્ય, ક્રય વિક્રય વિના શી વાધ્ય
પ્રપચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહી ઉપજ ને નહી તેમ વગો,
જયાથું ઉપનું ત્યા નવ ઘટે, સદ ન વળે જ્યાં જઈ આવટે,
જાતુ મરતુ દીસે ખરૂ, અતે અખા ભર્યાનુ ભર્યું
જેમ દૂધે ફીણુ ફિસોટા થાય, તોલ ન વધે આકાશ રૂંધાય,
જેમ અગ્નિ જોગે જળ ઉભરે, તેમ તત્વે તત્વ જગત અવતરે,
વકર્યા તત્વ ધરે રૂપ નામ, અખા ઉત્પન લે દામનું દામ.
પંચતણા પંચવીગે છે તત્વ, વાસનાલિંગ તે તેનું સત્વ;

ભૂત ભૂત પ્રત્યે વિચરે, અને મૃત્યુ નામ પરપોટો મરે;
બ્રહ્મકલ્લોલ સદા સર્વદા, ચિદ્વિલાસ અખા મનમુદા.
ચલન વલણ તે ચેતનતણી, પંચરૂપે આપે થયો ધણી;
આપ આપમાંહી વિસ્તર્યું, ન કર્યા સરખું તે ત્યાં કર્યું;
જેમ છે તેમનું તેમ છે જાણ, સમજે સાન અખા નિર્વાણ

૫૦

કુટકળઅંગ

તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં, જપમાળાના નાકાં ગયાં;
તીરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ
કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુળસી દેખી તોડે પાન;
એતો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ કયાંની વાત.
જોજોરે મોટાના બોલ, ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ;
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા
ઘેસ ન થાય ન જાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી;
આધળો સસરો ને સણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ
કહ્યું કાંઈ ને સમજ્યા કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું,
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.
જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડેકૂડ, સામેસામાં બેઠાં ધૂડ;
કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા કયાંથી થયા;
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મળી હીરો ઉપાડયો પાણ,
લીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને ગ્રહે,
એમ હરિને ઓથે ધૂતા ઘણા, ઉપાય કરે કનક કામનીતણા
અખા ગુરૂ શુ મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર,
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર મેલી ને વનમાં ગયો.
કામબાણ ન શકયો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી;
જોગીના થાવા વડભાગ, માતા પામે આજ્ઞા માગ.

બળદની તે કેમ થાય ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય;
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવા, અખા તેમા ન લેવા દેવા
સો અધામા કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ,
સૌના નેત્રો ફૂટી ગયા, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા
શાસ્ત્રતણીછે એકજ આખ, અખા અનુભવની ઉઘડી નહિ ઝાખ,
મુડ મુડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી માયામા લપટાણો ફરી,
સૌને મન તે કરે કલ્યાણ અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ
જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પચના ગુરૂ તે સઘળો વેશ,
ઘરઘર મહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામચામના જતનજ કરે
અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચુ કેહેતા ખીજે સાત,
હરિને કાજે ઘાટજ ઘડે, નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે
પાણો કહે હુ પરવત લહુ, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહુ,
અખાથકી તે બીજે હરી, જેમ પર્વતમાથી પાણુજ ખરી

અૂ કા

પ્રેમાનંદ.

ગુર્જર કવિશિરોમણી પ્રેમાનદનો જન્મ વડોદરાના મેવાડા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થએલો હતો આવા ઉત્તમ કવિના જીવન વિષે સપ્રમાણ હકીકત મળી શકતી નથી એ શોચનીય છે

તેમનામા કોઈ સાધુ પુરૂષની પ્રસાદીથી કવિત્વશક્તિ આવી હતી એવી દત કથાછે

તેમના રચેલા ગ્રથોપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ શામળના સમકાલિન હતા અને તેમની સાથે તેમને વણી વખત વિવાદ થતો તેમના રચેલા ગ્રથોમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે

સુધન્વાખ્યાન, વામનચરિત્ર, સુદામાચરિત્ર, નરસિહ મહેતાનુ મામેરૂ, રણયજ્ઞ, ઓખાહરણ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કધ, અભિમન્યુ આખ્યાન, માર્કન્ડેય પુરાણ, નળાખ્યાન, વિવેક વણઝારો, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, દેવીચરિત, વગેરે.

તપત્યાખ્યાન વગેરે નાટકો એની કૃતિના છે, એ વિષે આધુનિક સમયના સાક્ષરોમા મતભેદ છે પ્રેમાનદના કાવ્યોમા વર્ણન રસ અને વર્ણનશૈલી એટલા તો ઉચ્ચ પ્રતિના છે કે તેના કાવ્ય વાચતી વખતે વાચકને કાવ્યની અદર ચર્ચેલા વિષયનુ આબેહૂબ ચિત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે.

૫૧

હરિપ્રતાપ.

રાગ—મેવાડાની દેશી.

શંખ લિખિત એ જોવા ચાલ્યા, ધાયા હંસધ્વજ સાહેજી,
રાજપુત્રને તરતો દીઠો, તેલસાગરની માહેજી
પદ્મપત્ર જેમ પવને હાલે તેમ, હરિ નામે અધુર ત્યા થાયજી;
ચંદ્ર ચાલે જેમ મેઘઘટામા, તેમ વૈષ્ણવ તેલમા નહાયજી.
કરે કોગળા તેલ ઉછાળે, ગાજી કહે ગોપાળજી,
દશ વાસ વેગળુ શરવડુ, ઉડે અગ્નિની જ્વાળજી
તે જોઈ પુરોહિત વિસ્મય પામ્યા, અગ્નિ ઉદક સમાનજી;
સુધન્વા બ્રાહ્મણને કહેછે, આવો કરીએ સ્નાનજી.
હરી ચરણથી વેગળો તેને, પીડે ત્રિવિધિ તાપજી;
આ તપ્ત તેલમા હુ નાહુછુ, હરી નામ તણે પ્રતાપજી
શત્રુનુ પ્રચ્છ્યુ કઈ નવ થાય, જો શામળીઓ હોય શીશજી,
જુઓ આણી અંતરિક્ષ ઉભા છે, મારી રક્ષાએ જગદીશજી
વાયક સાભળી સુધન્વાનુ, પુરોહિત બોલ્યા આકુજી,
લાવો નાળીએર પરીક્ષા કીજે, તેલ દીસે છે ટાઢુજી.
સુભટ સહુને ત્યારે માઠુ લાગ્યું, દુખીઓ થયો ભૂપાળજી,
ધિક્ક પુરોહિત ધિક્ક પુરોહિત, પ્રજા પાડે પસ્તાળજી.
આ જ્વાળાના ધુમ્ર થકી તો, દેવ દૂરથી દાઝેજી;
તે તેલને શીતળ કહેછે, ભુડા બ્રાહ્મણ નવ લાજેજી
સેવકે આણીને શ્રીફળ આપ્યુ, તે રાજા પ્રજાએ દાખ્યુજી;
શીત ઉષ્ણની પરીક્ષા કરવા, લઈ શંખે શ્રીફળ નાખ્યુજી
તમ તેલની જ્વાળા લાગી, શ્રીફળ ફાટ્યુ ફડાકજી;
ઉડયાં કાચલા પેણામાથી, એ ભાઈને વાગ્યા તડાકજી.
શંખ લિખિતનાં કપાળ ફાટયા, ચાલી શોણિત ધારજી;
પ્રજા રાજાદિ સહુ આનંદ પામ્યાં, વરત્યો જયજયકારજી.
ફૂડાને કપાળે ઘા ઘટે, રુડુ કર્યું શ્રી રઘુનાથજી;
ભલુ થયુ કહી સ્ત્રીઓ હસે, તાળી દેઈ દેઈ હાથજી.
ત્યારે પ્રધાન બન્ને લજ્જા પામ્યા, સમજ્યા માંહોમાંહે ભ્રાતજી,

પછી શંખ લિખિતે પેણામાંહે, કરીઉં ઝંપાપાતજી.
પાવકનો પરિતાપ ન લાગ્યો, પુરોહિતને અંગેજી;
પાપી બેઉ પેણામાહે ઝીલે, સુધન્વાની સંગેજી,
ઓસીઆળો થઈ હંસધ્વજ બોલ્યો, નયણે આંસુધારજી;
સાધુ દીકરા કુળ અજવાળ્યું, હવે નીકળો બહારજી.
તેલક્રીડા કરી બ્રાહ્મણ સાથે, સંસારનો ભય ભાગ્યોજી;
શુભ સુધન્વા બહાર નીસર્યો, જઈ પિતાને પાયે લાગ્યોજી
શંખ લિખિતને પાયે લાગ્યો, બોલ્યો વૈષ્ણવ જનજી;
તેલ તર્યો હરિદર્શન પામ્યો, તે મુનિ તમારૂં પુન્યજી
તવ કહે ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે પુરોહિત, અમને છે ધિક્કારજી,
હવે જાણ્યો વૈષ્ણવનો મહિમા, ચર્ણ વંદે વારવારજી.
હંસધ્વજ કહે સુધન્વાને, મેં દીધું દારુણ દુઃખજી;
ગોઝારો હું શું દેખાડું, શ્યામ થયું મુજ મુખજી.
પુત્ર કહે પિતાજી મારા, સમરો સીતા રામજી;
અતિ કાલ થાય છે આજ્ઞા આપો, હું જઈ કરૂં સંગ્રામજી.
જેણે મને પેણા માહે રાખ્યો, તેનું કરાવું દરશનજી,
અર્જુનને જીતી હરિને તેડું, તો હું સત્યવતીનો તંનજી.

વલણ.

તન હું સત્યવતી તણો, જો જીતું પારથ રાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સંગ્રામ કેવો થાય રે.

સુધન્વા આખ્યાન.

૫૨

વામનરૂપવર્ણન.

રાગ—મારૂ

ઈંદ્રતણા ભય કારણે રે, સજી સેવક મેલ્યા બારણે રે,
દ્વારપાલને દીધી શિક્ષા રે, કોઈ આવે તો ભાંગે દીક્ષા રે
તમો આજ્ઞા બલિની લેજો રે, કોઈને આવવા નવ દેજો રે,
આજ્ઞા દીધી શુક્રાચાર્ય રે, કેવું કરોછો રાજાનું કાર્ય રે
કીધું વામને રેવા સ્નાન રે, ધાતુ પટકું શોભે વાન રે;

બટુક રૂપે શોભે સારે વેષ રે, કીધો નગરી મધ્યે પ્રવેશ રે
ઓળખાયા અશરણશર્ણ રે, મળી જોવા ચારે વર્ણ રે;
જોઈ વિસ્મય થઈ પુર નારી રે, એ ઉપર કંઈ નાંખીએ વારી રે.
એની કેવી દીસે છે માડી રે, ભિક્ષા માંગવા મૂક્યો કાઢી રે,
પગલાં ભરે છે હળવાં હળવાં રે, એનાં દાઝે છે કોમળ તળવાં રે.
છે દંડ કમંડળ ઝારી રે, નીચું જોઈ ચાલે બ્રહ્મચારી રે,
બાળક બહુ થયાં છે કેડે રે, વામનજીને રમવા તેડે રે
જેને વેદ નિત્ય વખાણે રે, તેને લોક બાળક જાણે રે;
રૂપ વામનજીનુ જોઈ રે, અસુરઅંગના સર્વે મોહી રે
ઋષિપત્ની જોવાને આવે રે, પુષ્પથાળીથી પ્રભુને વધાવે રે,
આવ્યા વામન બલિને દ્વારે રે, પેસવા ન દીધા પ્રતિહારે રે
તિષ્ઠ તિષ્ઠ કહે દ્વારપાળ રે, હસી બોલ્યા દીનદયાલ રે;
હું પાંચ વર્ષનુ બાળ રે, હુથી શું બીશે ભૂપાલ રે.
બલિરાયે લીધી છે દીક્ષા રે, અમો માંગવા આવ્યાછું ભિક્ષા રે.
પ્રતિહાર કહે શિર નામી રે, ક્ષણ એક બેસો અહી સ્વામી રે
વામનજી બેઠા દ્વારે રે, કહ્યું બલિને જઈ પ્રતિહારે રે,
સેવક બોલ્યા જઈ શિર નામી રે, એક દ્વિજ આવ્યો કોઈસ્વામી રે
છે પાંચ વર્ષનુ બાળ રે, તેની વાણી પ્રેમ રસાળ રે,
તવ બોલ્યા શુક્રાચાર્ય રે, નથી બ્રાહ્મણનુ અહી કાર્ય રે.
પ્રતિહાર તે પાછો ફરીઓ રે, વામનજી પ્રત્યે ઓચરીઓ રે;
પૂર્ણાહુતી પરણ થાએ રે, પછે જજો મંડપ માંયે રે
શુક્રે કીધો માર્ગનો રોધ રે, ચઢ્યો વામનજીને ક્રોધ રે,
મૃગચર્મ ત્યાં પાથરીઉ રે, તે ઉપર આસન દઢ કરીઉ રે
પ્રભુ બેઠા બલિને પોળે રે, મળ્યા લોક જોવાને ટોળે રે;
નાના પગની પલાંઠી વાળી રે રક્ત લોચન કીકી કાળી રે
મુક્યું દંડ કમંડળ પાસે રે, માંડ્યુ ધ્યાન શ્રીઅવિનાશે રે,
આવ્યા વેદ ને સરસ્વતી માત રે, પાસે જોડીને ઉભા હાથ રે
અમર અંત્રિક્ષ જોવાને આવે રે, દેવાંગના પુષ્પે વધાવે રે;
સ્વરઘોષ વામનજીનો ચઢીઓ રે, જાણે પ્રલયનો ઘન ગડગડીઓ રે.
વેદધ્વુનીએ ગગન ભરાયું રે, આચાર્યનું મન ચોરાયું રે;

નદી સાગર જળ ઉછળીઆં રે, પાતાલ સાતે ખળભળીઆં રે
ભૂલી વિધાતા લખતાં લેખ રે, તે શબ્દે સળકતો શેષ રે;
ડોલ્યા વરૂણ ગાંધર્વ કુબેર રે, ડોલ્યા પર્વત કેરા મેર રે.
ગબ્યુ વામનજીનુ ગાત્ર રે, જુએ પુરના માણસ માત્ર રે,
ગયા રક્ત લોચન સાગ્રે વેશ રે, થયા ઉભા મસ્તકના કેશ રે
પ્રતિહાર ઉભા ભય પામી રે, ઉભા રહી ચિંતવે શિર નામી રે,
ડોલ્યું બલિનું સિંહાસન રે, રાખ્યાં રહ્યા બ્રાહ્મણનાં ધ્યાન રે
આ ચર્ચા ભયાનક જોતા રે નાઠા બ્રાહ્મણો પાછળ જોતા રે,
યજ્ઞ પાવક જવલા છાડી રે, થઈ વ્રતની જ્વાલા ખાડી રે
મંડપના સ્થંભ ગડગડીઆ રે, કરસ્રુઆ સરૂઆ ગુરૂ પડીઆ રે,

વલણ.

પડીઆ સરૂઆ હાથથી, યજ્ઞ કર્મ અમયુ રહ્યુ રે,
બલિ પૂછે ગુરૂ શુક્રને, આ વિઘ્ન યજ્ઞમા શુ થયુ રે

વામન ચરિત્ર.

૫૩

દંપતીસંવાદ

રાગ-રામગ્રી.

પૂછે સુદામોજી બોલીઆ, સુણ સુન્દરીરે,
શી કહું હું શિખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે
જે નિરમ્યુ છે તે પામીએ, સુણ સુન્દરીરે,
વિધિએ લખ્યાં વૃદ્ધિહાણ, ઘેલી કોણે કરીરે
દીધા વિના ક્યાથી પામીએ, સુણ સુન્દરીરે,
નથી આપ્યુ જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે
જો ખડધાનજ વાવીએ, સુણ સુન્દરીરે;
તો ક્યાથી જમીએ શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે
જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુન્દરીરે;
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.

એકાદશી વ્રત નવ કર્યાં, સુણ સુંદરીરે,
નવ કીધા તીરથ ઉપવાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહી, સુણ સુંદરીરે,
નહિ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
બ્રહ્મભોજન કીધાં નહી, સુણ સુંદરીરે;
નથી કીધા હોમ હવંન, ઘેલી કોણે કરીરે.
અતિથિ નિર્મુખ વાળીઆ, સુણ સુંદરીરે
તો કયાથી પામીએ અન્ન, ઘેલી કોણે કરીરે,
હરિપ્રસાદ લીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે
નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરીરે
આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરીરે,
છુટયા પશુતણો અવતાર, ઘેલી કોણે કરીરે
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે,
હરિચરણે આપો મન, ઘેલી કોણે કરીરે
ભક્તિએ નવનિદ્ધ આવશે, સુણ સુંદરીરે
ધરે ધીર તમે ભોજન, ઘેલી કોણે કરીરે
આખ ભરી અબળા કહે, રૂષિરાયજીરે,
મારૂં જડ થયું છે મન, લાગું પાયજીરે
એ તો જાન મને ગમતું નથી, રૂષિરાયજીરે,
રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે
અન્ન વિના ચાલે નહી, રૂષિરાયજીરે,
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગુ પાયજીરે.
અન્નવિણુ ભજન સુઝે નહીં, રૂષિરાયજીરે,
જીવે અન્ને આખુ જગત, લાગુ પાયજી
શિવે અન્નપુર્ણા ઘેર રાખીઆ, રૂષિરાયજીરે.
સુરજે રાખ્યું અખેપાત્ર, લાગુ પાયજીરે.
ઈંદ્ર સેવે કામધેનુને, રૂષિરાયજીરે.
તો આપણ તે કોણ માત્ર, લાગુ પાયજીરે
સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, રૂષિરાયજીરે.
મનવાંછિત પામે આહાર, લાગુ પાયજીરે.

ધર્મ પ્રાણ અન્ન વિના નહી, ઋષિરાયજીરે;
ઉભો અત્રે સકળ સંસાર, લાગુ પાયજીરે.
ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે,
જઈ જાચ્યા કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે,
ધાશે ધરણીધર તતખેવ, લાગુ પાયજીરે.

વલણ.

તત્ક્ષણ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્રકેરાં ઝાડ રે;
નાથ પધારો દ્વારિકા, હુ માનુ તમારો પાડરે

સુદામા ચરિત્ર.

૫૪

વૈષ્ણવનિંદા અને કુંવરબાઇનું રૂદન.

રાગ—મારૂ

સુણી શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઈ, ભાવે ભેટયા બને વહેવાઈ,
મળ્યો જમાઈ જમાઈનો ભ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ
કપટે ભેટી પાછા ખસે, જોઈ જોઈ સામગ્રીને હસે,
ઉતરવા ઘર આપ્યુ એક, ઝાઝા ચાચડ મછર વિશેક
ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળીઆનુ નહિ નામ,
કોહ્યુ છાજ ને જુની વળી, ભીતો કોહશ બેવડી વળી
ઝાઝા માકણ ઝાઝા જુઆ, ત્યા મહેતાના ઉતારા હુઆ;
વહેવાઈ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી.
કુવર વહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને બાઈએ પાપ;
મહેતાને જોવા હરખ ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી
મન વિના મહેતાને નમે, સારૂ થયુ જે આવ્યા તમે;
માહો માહી કહે સુંદરી, મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જુઓ સાથ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર તૂઠડો,
કુવર વહુનુ ભાગ્યુ દુ:ખ, એવુ કહીને મરડે મુખ.

જુઓ બળદ મહેતાજીતણા, બગાઈઓ શબ્દ કરે ઘણા;
વજાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
આ ગાંઠડી વળગાડી લટકે, તાળનાં જોડા બાધ્યાં પટકે;
તુળસી કાષ્ટતણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો
છાબમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂંકશે;
વેરાગી હરિના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળુ પુરૂ થાશે
એમ નાગરી કૌતક કરે, ટોળ કરીને પાછી ફરે;
કુંવરબાઈએ જાણી વાત, મોસાળુ લઈ આવ્યા તાત.
ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણદી મરમે હસી;
આ શુ પિતા પુત્રીને હેત, શાને કરવા આવ્યો ફજેત
લજાવ્યુ સાત પેઢીનું નામ, સાથે વેરાગીનું શુ કામ,
શુ મળવા ચાલ્યા એકલા, એ બાપથી નબાપાં ભલાં.
કઠણ બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
નણદી શું મચ્છર આવડો, પુઠળથી બાઈ શુ બડબડો.
સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ ઘણો,
કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડુ સોનાનો મેર;
તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મારે જીવતો રહો
મર્મવચન નણદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ;
દૂરથકી દીઠી દીકરી, મહેતાએ સમર્યા શ્રીહરી
અન્યો અન્યે નયણા ભરી, ભેટયા બેઉ એ આદર કરી.
મહેતે મસ્તક મુકો હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત
કુંવરબાઈ કહો કુશળ એમ, સાસરીઆ કાંઈ આણેછે પ્રેમ;
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળુ કરશે હરી.
કુંવરબાઈ બોલી વિનતિ, મોસાળુ કાંઈ લાવ્યા નથી,
નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ
નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનુ જીવ્યુ ધિક્કાર;
નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આંગણે.
ચતુરપણુ નિર્ધનનુ જેહ, ઘેલામાહી ગણાય તેહ;
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી માઠુ કાંઈ બીજુ નહી.

પિતાજી કાંઈ ઉદ્યમ ન કરો, ધનનો નવ રાખો સધરો;
આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ.
નથી લાવ્યા કંકુની પડી, નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી,
નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ, એમ શું આવ્યા બારેવાટ
કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હું શે ન મૂઈ મરતે માત;
માતા વિના સુનો સંસાર, માતા વિના તે શો અવતાર
જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી;
જેવું આથમતા રવિનું તેજ, માવિના એવું બાપનું હેત
સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જળવિણ જેવું તલફે મચ્છ,
ટોળા વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી
લવણ વિના જેવું ફીકું અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન
ઘડો ફૂટે રઝળે ઠીકરી, મા વિના એવી દીકરી,
ગોળ વિના મોળો કંસાર માતા વિના સુનો સંસાર
શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાચપચાસ;
શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ મોસાળું કરવાના ઢંગ
નોય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવું કહીને રોઈ દીકરી,
મહેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળું વૈકુંઠનાથ
પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આસામી લખી લાવો તેટલી;
લખજો સાસરીઆં સમસ્ત, વિસારશો મા એકે વસ્ત
વચન મહેતાજીના સુણી, કુંવરબાઈ આવ્યા સાસુભણી,
મારે પિતાયે મોકલી હુંય, લખો કાગળમાં જોઈએ શુંય
મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરવો કાંસુ,
ગામમાં તુળશી દળ મૂકશે, ઉભા રહીને શંખ ફૂંકશે.

વલણ.

ફૂંકશે શંખ ઉભો રહી, નરસૈંઓ મોસાળું શું કરે;
સંવાદ વહુઅરનો સાંભળી, પછે વડસાસુ એમ ઓચરે
બાબેરૂં.

૫૫

દોશી વાણીઆ રૂપે કૃષ્ણનું આગમન.

રાગ—પ્રભાતી.

ઉધડકી ઊઠીઓ, વેગે વૈકુંઠપતિ, ગરુડ ક્યાં ગરુડ ક્યા વદત વાણી.
ચાલ ચતુરા, ચતુર્ભુજ ભણે ભામિની, નષ્ટ નાગરે મારી ગત જાણી.—ઉ
નરસૈંઓ નાગરો, ભક્ત તે માહરો, છાબ ભરો તેહની શીઘ્ર થાઓ,
જન ઘણા હઠ કરે, ગયા વિના નવ સરે, રિદ્ધિ સિધ્ધિ લેઈ સખી જાઓ!—ઉ.
હાથ હેમ સાંકળાં, નંગ બહુ નિર્મળાં, શુભ શણગાર જઈ અંગ સારો:
રીત ને ભાત, રોકડ રખે વિસરો, દીન થઈ કરગરે દાસ મારો—ઉ
ચીર ચરણા ઘણાં, હોય ચતુરે વણ્યા, અધિક એક એકથી અમૂલ્ય જાણો;
સ્વપ્ને કો નવ પડે, નામે કો નવ જડે, અંગ આળસ તજી તેહ આણો ઉ
ઈંદ્ર બ્રહ્મા જેનો, પાર પામે નહીં, માગે મુખ બોલતાં વદત વાણી;
નાથ લક્ષ્મીતણો, એણીપેરે આવીઓ, અગણિત ગાંડડી સંગ આણી—ઉ

રાગ—મારુ.

ભકત નરસૈંઆનુ દુ:ખ જાણીરે, ઊઠી ધાયા પુરુષપુરાણીરે;
થયા શેઠ તે સારંગપાણીરે, સાથે લક્ષ્મી થયા શેઠાણીરે
નંદ સુનંદ ગરુડ સાથેરે, વસ્ત્ર ગાંઠડીઓ તેને માથેરે;
રથે બેઠા શ્રીગોપાળરે, ધમકે ધોરીને ઘુઘરમાળરે
લોકે ઓળખ્યા નહિ જગદીશરે, સાથે વાણોતર દશ વીશરે;
સર્વે જોઈ જોઈ વિસ્મય થાયરે, પ્રભુ આવ્યા મંડપમાયરે
છડીદારે વાટ મૂકાવીરે, નાગરી નાત જોવાને આવીરે;
આ વહેવારિઓ કોઈ આવ્યોરે, સાથે ગાંઠડીઓ ઘણી લાવ્યોરે,
કોઈ જાણે ન ત્રિભુવન ભૂપરે, વહાલે લીધુ વણીકનું રૂપરે;
રથ ઉપરથી ઉતરીઆરે, હરિ સભામાહિ સાંચરીઆરે
ખટ દર્શને ખોળ્યો ન લાધેરે, જેને ઉમયાવર આરાધેરે,
ન જડે ધ્યાને દાને બહુ જાગેરે, તે હરિ અણવાણે પાગેરે
જે ચૌદ લોકનો મહારાજરે, મહેતા માટે થયા બજાજરે;
વાઘો શોભે કેશર છાંટેરે, બાંધી પાઘડી અવળે આંટેરે
કાને કુંડળ હીરે જડીઆંરે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણે અડીઆંરે,
એક લેખણુ કાને ખોસીરે, નામ ધર્યું દામોદર દોશીરે.

ઝીણા જામા ને પટકા ભારેરે, હરિ હળવે હળવે પધારેરે;
બાંધે પછેડી ઓઢી નાથેરે, બેઉ છેડા ગ્રહ્યા છે હાથેરે.
વીંટી વેઢ દશે આંગળીએરે, સાદાં મોજાં પહેર્યાં સામળીએરે;
ઘણા વાણોતર છે સાથેરે, કોણે ઝોળા ગ્રહ્યા છે હાથેરે
ઘણા સેવક સેવામાં સજરે, ઉદ્ધવના હાથમાં ગજરે;
પ્રભુ પુંઠે કમળા રાણીરે, સભા મોહી જોઈ શેઠાણીરે.
આવ્યા સજોડે દેવાધિદેવરે, મહેતે હરિ ઓળખ્યા તતખેવરે;
ભલે આવ્યા શેઠ શ્યામળીઆરે, મહેતો માધવજીશુ મળીઆરે.
મળતાં બોલ્યા સુંદરશ્યામરે, મારુ પ્રગટ ન લેશો નામરે;
રખે વાત અમારી ચરચોરે, તમારે જે જોઈએ તે ખરચોરે.
કુંઅરબાઈનાં પૂરો કોડરે, એમ કહી બેઠા રણછોડરે;
પછે સભા સહુ સાભળતારે, હરિ વચન બોલ્યા છે વળતાંરે.
જાઓ શેઠાણી દુ:ખ કાપોરે, કુંવર બાઈને હૃદયાશુ ચાંપોરે;
એવુ કહેતામા કમળા હીડયાંરે, કુંવરબાઈને હૃદયાશું ભીડયારે.
મારી મીઠી ન ભરીએ આસુરે, તેડો કયા છે તમારી સાસુરે;
મળી નાગરીઓ સે બેચારરે, જોઈ રૂપ મેલ્યો અહંકારરે.
વેવાણ કમળાને એમ પૂછેરે, મહેતા સાથે સગપણ શુ છેરે;
કોકિલા સ્વરે અમૃત વાણીરે, ત્યારે હસીને બોલ્યા શેઠાણીરે.
વેવાણ તમોએ શુ નવ જાણીઆંરે, તમો બ્રાહ્મણ ને અમો વાણીઆંરે,
વેપાર દોશીનો ઘેર કોઠીરે, અમારે ઓથ નરસૈંઆની મોટીરે
અમો ધન મહેતાજીનુ લીજેરે, વેપાર કાપડનો કીજેરે;
અમો આવ્યાં મોસાળુ કરવારે, ઠાલી છાબ સોનૈએ ભરવારે.
મહેતે જે જે વસ્ત્ર મંગાવ્યારે, અમો લખ્યા પ્રમાણે લાવ્યાંરે;
એવુ કહીને બેઠા શેઠાણીરે, સહુ નાગરી સાંસે ભરાણીરે
તેડયા શ્રીરંગ મહેતો વહેવાઈ રે, ભાવે ભેટયા શ્રીજદુરાઈ રે,
ત્યારે વિસ્મય થયા સહુ નાગરરે, છાબ ભરી તે કરુણા સાગરરે
મહેતાને કહે વનમાળીરે, કરો પહેરામણી સંભાળીરે.

વલણ

સંભાળી કરો પહેરામણી, એવુ કહે સુંદરસ્યામરે,
વળી ઘટે તે માગજો, અમો વાણોતર સરખુ કામરે

મામેરૂં.

૫૬

કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રા.

રાગ—કાલેરો.

જાગો ભાઈ ભીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવણરાય;
નર વાનરે લંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા કયમ સોહાય—જા૦ ૧
શત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણ;
લક્ષ જોધા વળગી ઢંઢોળે, જાણે શું પામ્યો મર્ણ.—જા૦ ૨
જળ છાંટે નવ જાગે યોધો, તોપણ કીધા ચોફેર;
હૃદે ઉપર શિલાપડ મૂકયાં, કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર—જા૦ ૩
કપાળ ઉપર દુંદુભી વાજે, શર્ણાઈ નફેરી ઢોલ,
કો મેઘ સ્વરે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ.—જા૦ ૪
સુંઠ મરી નાસિકામાં ફૂંકયા, અજ ચલાવ્યા નાસામાંય;
પાછો શ્વાસ મૂકે નિદ્રામાંહે, અજા મીંઢ ઉડયા જાય—જા૦ ૫
હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહિષ માતંગ;
કુંભકર્ણ સૂતો નવ જાગે, સાણસે ત્રોડાવ્યું અંગ—જા૦ ૬
નાના ઔષધ અંજન કીધાં, પછાડયો ઉચળી બે વાર,
પણ અઘોરીની ઉંઘ ન ઉડે, કીધો ઘુંટણીઆનો પ્રહાર—જા૦ ૭
વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બંધાયો લંકારાય;
કપોળ માંહે સર્પ અકળાયા, તે શ્રવણ માર્ગે નીકળી જાય—જા૦ ૮
વાજ આવ્યો રાવણ રાજા, ન લાગ્યો એકે ઉપાય,
કુંભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય—જા૦ ૯
કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શંકર ભગવાન,
જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમાં, યુકતે કરાવો સંગીત ગાન—જા૦ ૧૦
ભક્ષ ભોજન કરાવી રાખો, નહિ તો કરશે સૌનો સંહાર;
રાવણે મદ્ય પાન કરાવ્યાં, અન્ન તણો કીધો અંબાર—જા૦ ૧૧
અપ્સરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાનતાન વાજે વાજિંત્ર,
કુંભકર્ણ ડોલ્યો જેમ મણિધર, સાભળતા ગોવિંદ ચરિત્ર—જા૦ ૧૨
ઊઠીને સર્વે અન્ન આરોગ્યાં, પૂછ્યો પછે સમાચાર;
મુને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડયો, શા વાનરના હોકાર.—જા૦ ૧૩

રાવણે વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે દુભાવ્યા શ્રી રામ,
અગત્યના કામ માટે ઉઠાડ્યો, તુ વિના કોણ કરે સંગ્રામ.—ના૦ ૧૪

વલણ.

સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગાથે, કપિ પમાડો મર્ણરે;
એ વચન સાંભળી વીરના, પછે શુ બોલ્યો કુંભકર્ણરે.

૫૭

રાવણને ઠપકો.

રાગ—પરજીઓ

કર ઘસી કુંભકર્ણ બોલ્યો, ધુણી પોતાનુ શીશ;
ઘર ઘાલ્યુ ભાઈ ઘેલડા, તે દુભવ્યા શ્રી જગદીશ વીરા
બળીઆ સાથે બાથ વીરા, કાં દુભ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા—૧
ત્રંબક લેતા તાહરારે, ચપાણા વીશ હાથ;
કાઢી મક્યો તુને રાઘવજીએ, થયો કૃતઘ્ની લંકા નાથ વીરા
બળીઆ સાથે બાથ વીરા કાં દુભ્યા—૨
સાયરજળ જેણે બાંધીઉંરે, શલ્યા તારી પુષ્પ સમાન,
મેઘાડંબર સહેજે છેદીઉં, તોય તુને ન આવી સાન વીરા
બળીઆ કાં દુભ્યા—૩
લક્ષ વરૂણી ઘેર તાહરે, જેનાં દર્શન ઇચ્છે દેવ,
તો સીતાને શુ લાવીઓ, થયો વૃદ્ધને ન ગઈ કુટેવ વીરા
બળીઆ કાં દુભ્યા—૪
જગત જીતી તે જેર કીધુ પણ, ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ;
સ્યામ કેશ ઉજ્જવળ થયારે; તોય મન રહ્યુ તારૂં સ્યામ વીરા
બળીઆ કાં દુભ્યા—૫
ચંદ્ર વિના જેવી જામનીરે, દીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ બિભીષણ બાંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.
બળીઆ કાં દુભ્યા—૬
પરનારી જેવી પાવકજ્વાળા, સાપણ વિખની વેલ,
જીવ લેશે તારો કુટુંબ સાથે, જઈ રામચરણે શીશ મેલ વીરા
બળીઆ કાં દુભ્યા—૭

હું મરણું થકી બીહીતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત,
નહીં માને શીખ માહરી, જાશો જમપુર સ્વજન સમેતવીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા—૮
જે વાડીમાં બેસાડી જાનકી તો, લઈ આવ્યો કોણ કામ;
તુંથી સીતા જીતાતી નથી તો, કેમ જીતાશે રામ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા—૯
રાવણ કહે કુંભકર્ણનેરે સાંભળ દુ:ખની વાત,
જ્યારે દેખું સતી જાનકી, જાણે હોય આપણી માત વીરા.
બળીઆ. કા ડુબ્યા—૧૦
જો ત્યાગ કરૂં ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે શબને અંગ;
હવે કેમ નમું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ વીરા.
બળીઆ. કાં ડુબ્યા—૧૧

વલણ,

લાગે કાલપ મુખ વિષે, જો નમું રિપુને પાયરે;
કુંભકર્ણ કહે ધન્ય તું, તારૂં મન જોયું મેં ભાઈ રે.

રણયજ્ઞ.

૫૮

હરિહરયુદ્ધ.

રાગ—સારંગ

શંકર આવ્યા છે સંગ્રામે, ધર્યું ચાપ તે સુદર સ્યામે,
ગાજે ગરૂડે છેલછબીલો, હાકે પોઠીઓ હરજી હઠીલો.
કૃષ્ણે ચક્ર ચડાવ્યું ચાક, મૂક્યું શંકરે પિનાક;
આવી મળીઆ બે ભગવાન, થયો સંસાર આંદૂલમાન.
વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમા રાખ્યા રહ્યા છે પાક,
ચળ્યા વિધાત્રીના લેખ, ધ્રુજે ધરા ને સળકયો શેષ
ફાટયું આકાશ ત્રૂટયાં અભ્ર, પડયા ગર્ભવંતીના ગર્ભ,
કરી ચાપ તે મંડલાકાર, શિવે બાણ તો મૂકયા બાર
જાદવસેના નાખી ઉરાડી, લઈ સમુદ્રમાંહી પાડી;
આવે બાણ તે મેઘની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.

તે પુઠે મૂકયા પંચવીશ, છેદ્યાં આવતાં શ્રીજગદીશ;
શત સહસ્ર અયુત લક્ષ કોટ, વરસે બાણ દોટાદોટ,
છૂટે બંદુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે ક્રોધે ભિંડીમાળા;
સણુસણુતાં શર બહુ છૂટે, તેણે કપાળ ભડના ફૂટે.
વળગે ભૂત પ્રેત આવર્ણ, વદે ચુડેલ અવળે ચર્ણ;
મસ્તક સગડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
હરખી શાકીણી ડાકણી સર્વ, આવ્યુ જાણે ઉજાણીનુ પર્વ;
ચૂસે કંઠને ઘુટડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે
કેટલી વારૂણીમા થઈ મગ્ન, વસ્ત્ર વોણી ફરે છે નગ્ન,
ગ્રહી ભમાવે જોદ્ધ ગગન, જાદવ સેના કીધી ભગ્ન.
કેટલીની તે આખ કપોળ, કોનાં મુખ જાણે મોટી પોળ,
લંબસ્તની વિપરીત વાન, કોના ભૂમિએ ભરાએ કાન
જીભ સળકે સર્પાકાર, મુખે કિલકિલ કરે ઉચ્ચાર,
ઘણા યાદવ ખાધા કરડી, નાઠી સેના તે મારગ મરડી
ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જદુસેનાએ ખાધી હાર;
છૂટે દુર્ગ નાળ ને ગોળા, નાઠા જાદવ ટોળેટોળા
પ્રગટયો મહાદેવને વળી તાવ, વાગ્યો જાદવનો સંહાર;
વદે ડાકણી શાકીણી સંહારી, એમ કોપ્યા શ્રી ત્રિપુરારી
નાઠું સૈન્ય દીઠું ચોપાસ, ત્યારે કોપીઆ શ્રી અવિનાશ,
હરિએ ચક્ષુ કીધા વક્ર, પછે મૂકયુ સુદર્શન ચક્ર
છેદ્યા ડાકણી શાકણી શીશ, રડે નાખે ને પાડે ચીસ;
કોને ભાલા વાગ્યા ભચ્યા ભચ્ચ, કોઈના નાક છેદાયા ટચ્ચ
છેદ્યા હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરના ઝરણ,
ફરી જાદવ યુદ્ધે વળીઆ, હામ હામથી આવીને મળીઆ.
આવ્યા સામા જાદવ જન દેખી ખીજ્યા પંચવદન;
મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, ભલા સુભટ તજે છે પ્રાણ
કૃષ્ણે મૂકયુ મોહાસ્ત્ર બાણ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ;
કીધુ પોઠીઆપર શયન, સાંભળ પરીક્ષિત રાજન.
રણે કોપ્યો બળિનો બંધ, ધાયા ગણપતી ને વળી સ્કંધ,
મહા ક્રોધ અભ્યંતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી.
બધી જાદવ સેના મારી, ક્રોધથકી કો ન ઉગારી;

ધસ્યા રાક્ષસ કરતા માર, જાદવમાં થયો હાહાકાર.
ત્યારે ધાયો સાત્યકિ શૂર, કીધી અસુર સેનાને ચૂર,
પ્રગટ્યુ માયાતણુ તિમિર, મત્રે નિવારે તે જદુવીર
છેદ્યા કવચ ભાલા તે છેક, નાઠા અસુર મૂકીને ટેક,
ગાજ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાણ્યા ધનુષ તે પંચ શત.
નાખે બાણ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ર અયુત ને લક્ષ,
નાઠી સેના તે ભડભડાટ, હસ્તી ચીસ પાડે ચડચડાટ
પડે જાદવમાં બહુ ભંગ, ત્યારે કોપ્યા શ્રી સારંગ,
શ્યામે આકર્ષ્યું સારંગ, બાણે ભેદ્યુ તે બાણનુ અંગ
કૃષ્ણે છેદ્યો ધ્વજાનો દંડ, રથ કીધો તે શતખંડ,
છેદ્યું છત્ર અતિ અનોપ, કાપ્યાં કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ
બાણે પાડ્યો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચડીઓ કોપ,
કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભંગ થયાં શરીર.
છેદવા માંડ્યા જ્યારે હાથ, આવી બાણાસુરની માત,
કોટરા એવુ તેનુ નામ, દેખી નગ્ન ને લાજ્યા શામ
નવ મૂક્યુ સુદરશન, નાસી છુટ્યો બાણ રાજન;
પાછો ક્રોધ કરી તે વાર, થયો જુદ્ધ કરવા તૈયાર
રાયે ફરી કટક સજ કીધુ, બાણે વદવા દદામુ દીધુ,
જ્યાં ઉભા શ્યામ ને રામ, આવી કીધો મહા સગ્રામ.
પછે માંડ્યુ આસુરી કર્મ, વરસે માસ રૂધિર ને ચર્મ;
ધાયો સમુદ્ર વાધે જેમ પર્વ, વર્ષે અસ્થિ ઉપદ્રવ.
નાસે જાદવ બળીઆ સર્વ, ભલા સુભટ તજે ગર્વ;
હલધર નાઠા મૂકી મામ, દૈત્યે દારૂણ કીધો સગ્રામ.
નાખે કર્દમ કાટા સર્પ. વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ;
પાડ્યુ જાદવમા ભગાણ, નાઠા હલધર લઈને પ્રાણ
દાનવ રાય મૂકે દોટ, કોની ગ્રહીને મરડે કોટ;
એના ગ્રહી અફાળે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રી જુગદીશ.
ગરૂડ થયો છે ગતિભગ, શલ્યા પ્રહારે ભાગ્યુ અંગ;
રથ વહોણા કીધા રામ, મકી મામ ને નાઠા કામ.
સુદર શ્યામજી કીજે સહાય, જાદવ કરેછે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય;
દેખીને દેવ પામ્યા બીક, બાણે વાળી રૂધિરની નીક.

ખીજ્યા કૃષ્ણ બેડયો ખગજંન, અતી ક્રોધ ચઢયો છે મંન;
ચક્ર લીધુ છેદવા હાથ, કીધી ઇચ્છા તે વૈકુંઠનાથ.
એમ કોપ્યા શ્રી જદુનાથ, હવે છેદુ બાણુના હાથ;
મૂકયું ચક્ર તે બીજીવાર, દૈત્યમાં થયો તે હાહાકાર.
નાઠો બાણુ વાળીને મૂઠ, હરિએ ચક્ર તે મૂકયું પૂઠ;
અંગેઅંગમા લાગી જ્વાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ.
એમ કપાય બાણુના પાણુ, ત્રાહ ત્રાહ વદે મુખ વાણુ;
અંગે વહે શોણિતની ધાર, કાપ્યા કર બાણુના તે વાર.
આવી બેઠું સુદરશંન, અકળાયો બાણુ રાજંન;
જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ.
જેમ ક્રૂડે વૃક્ષને વંન, તેમ કર કીધા છેદન;
પછે રાખ્યા કર ત્યાં ચાર, પાડયો બાણુ તે ભૂમિ મોઝાર.
અંગે રૂધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણુ;
સૂતો કરે શિવનુ ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનુ માન.

વલણ.

બાણુાસુર પૃથ્વી પડયો, પીડા પામ્યો પડરે;
વળી સદાશિવ કોપે ચઢયા, કાપ્યા ચૌદ બ્રહ્માંડરે

ઓખાહરણ.

૫૯

દેવકી વિલાપ.

રાગ—મેવાડો

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માગે હો મુખે દશ આંગળી
હૃદયા ફાટે હો નયણે જળ ભરે;
સુકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલુ ઓચરે
માનવી દેહ ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી;
કોણુ મુકાવે હો, નહી પિતા માવડી.
ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;

કેમ સહુ રાતી હો, વીરાજીની આંખડી.
મહીએર તો મારૂં હો, તું મથુરાપતિ;
ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી
કહાં ભોગવશો હો, પાપનો પોટલો;
શિર મારૂ દુખે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મારી તૂટી હો, પડે કરમુદ્રડી,
દેખે અગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુંદડી
વેણી વીંખરાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી;
ભલુ થાઓ દેવનુ હો વાણી એવી ઓચરી
જે પરણાવે હો, તે તો વધ કેમ કરે;
મીંઢળ નથી છૂટયા હો, ના ગઈ સાસરે
તંબોલ પરણ્યાનો હો, સુકયો નથી સાવલીએ;
મા મારો છઉં કોડ ભરી હો, લાગું તારે પાવલીએ.
જેને ઉછેરીરે હો, તેને નવ મારીએ,
ધણ્ વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ
ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજતણી;
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હુ દુર્બળ ભણી
એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની;
દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયાં વૃદ્ધ જોબન હો, ને બાળક બાહુવા;
રોયા હય હસ્તી હો, રોયા નગ્ર ઝાડુવા
રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવપતિ;
પણ નિરદે કંસને હો દયા નથી આવતી.

વલણ

દયા ન આવે કસને, ક્રોધી મથુરાનાથરે;
જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે ઝાલ્યો હાથરે.

દસમ સ્કંધ.

૬૦

કૃષ્ણબાળચરિત્ર.

રાગ—મારૂ.

કોણે ફોડી હો, આ ગોળી કોણે ફોડી હો;
સાદ સાંભળી નાઠા નરહરિ, અંબા દોડી હો. આ ગોળી૦
ઉડયું વદનને હાથ ધસતી, પુઠે હીડી હો;
બાઈ ગોરસનું મને દુઃખ નથી, ભાંજી ગોળી રીઢી હો. આ ગોળી૦
પરસાળ છાસે છબછબે, જેમ તળાવની લહેરી હો;
આખા ગોરસનું ઉજડ વાળ્યું, દીકરો કે વેરી હો. આ ગોળી૦
માખણ ખવરાવ્યું માકડાંને, ઉછંકળ છૈયો હો;
પાત્ર ફૂટું ને નેતરૂં તૂટું, ભાંગો રવૈયો હો. આ ગોળી૦
આખો દિવસ આજ બાંધી મૂકું, જોઉ કોણ મુકાવેહો;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, કેમ હાથ આવે હો. આ ગોળી૦

રાગ-પંચમ-રામગ્રી.

સોટી લીધી હાથમાં, ધાયાં જસોમતીરે;
ધુંટણીએ ઘનશ્યામ, નાસે જદુપતિરે.
જોવા મળી વૃજનાર, અંત્રિક્ષ સુરવધુરે,
આગળ પુત્ર ને પુંઠે માત, ખુંધું ગામ બધુ રે.
બીજા બાળક નાસી જાય, મર્કટ વૃક્ષે ચડયારે,
થાકાં જશોદા માત, ધાતાં ઢળી પડયાંરે
પુનરપિ બેઠાં થાય, અબા શ્વાસે ભરીરે;
છેડો ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરીરે.
નાના બાળક માંય, શક્તિ કયાંથી આવડીરે;
તાળી દઈ હસે ગોવાળ, દાઝે માવડીરે.
જુએ ઇંદ્રાદિક દેવ, કૌતક કૃષ્ણતણારે;
છે આસુ ભર્યા લોચંન, દીસે સોહામણાંરે.
છે ક્રોધ ભર્યું કપાળ, રીસે તરડીયુ રે;
શોભે મોહનજીનું મુખ માખણ ખરડીયુંરે
છે ખીટળીઆળા કેશ, માંહે રેણુ ભરીરે,

નાસે ત્રિભુવનનાથ, જુએ ફરી ફરીરે.
છે ગોરસખરડયો દેહ, તક્રનાં બિંદુ ઝરેરે;
એવા દુઃખમાં દીનાનાથ, માખણ ભક્ષ કરેરે.
ખોડંગતો વિશ્વનાથ, ચૌટે ચાલતોરે;
સોને મઢ્યો સિંહનો નખ, હૈડે હાલતોરે.
કમળપે કોમળ પાય, કઠીણ ભોમ્ય ધરેરે;
ભાંગે કાંટા વાગે પાષાણ, શોણિત અંગે ઝરેરે.
છે અંતરજામી નાથ, માને કીધી મયારે;
ઘણું થાકી જાણી માત, પ્રભુ પડી ગયારે.
હું નહી કરૂં અન્યાય, એકવાર ચૂકોરે;
કહો તેવા ખાઉં સમ, આવારકી મૂકોરે
જઈને ઝાલ્યો હાથ, દાસી કને દોરડું માગેરે;
પરમેશ્વર માગે માન, માતને પાય લાગેરે
મંદિરમાં આવ્યાં માત, પાંખોટે ગ્રહીરે;
બાંધવા માડયા હાથ, દોર પોચે નહીરે
કેમ કરી બાંધ્યો જાય, સુંદર શ્યામજીરે;
ભટ પ્રેમાનંદનો નાથ, અકળ રામજીરે.

દશમ સ્કંધ.

૬૧

નંદવિદાય.

રાગ—ગોડી.

વિદાય કરવા ગોપનેરે, આવ્યા વાડી માંહે ગોવિંદ;
કાંઈ રીસ કરી શ્રીકૃષ્ણનેરે, શ્વાસે ભર્યા કહે નંદ. વિદાય૦
હુ રંકે સહેવાતું નથીરે, પુત્ર તે માડયો ઉન્માદ;
આપણ પશુ પાળી જીવીએરે, શો બળીઆસુ સંવાદ વિદાય૦
સાંભળ્યું કંસાસુર તેં હણ્યોરે, છે જરાસંધસુ કામ;
હાવાં ગોકુળમાં રહેવાવું નથીરે, શોધો વસવાનો ઠામ વિદાય૦
તુ મન માને તેમ આચરેરે, ન માને મારી શીખ;
તેં દૈત માત્ર શત્રુ કર્યારે, હુ રંક મંગાવ્યો ભીખ. વિદાય૦

એ મલ્લરૂપને પરહરોરે, ધરો ગોવાળાનો વેખ;
તમારો વાંક કશો નથીરે, છે મારા કરમની રેખ. વિદાય૦
ગજદંત નાંખી દીએ દીકરારે, ધરો જેષ્ઠિકા વેણુ;
રામકૃષ્ણના દેહનીરે, નંદજી ખંખેરે રેણુ વિદાય૦
પ્રીત દેખી પિતાતણીરે, ચાલી હરીને આંસુધાર;
નંદે જાણ્યુ પીડા થઈરે, કાંઈ વદતાં લાગો પ્રહાર વિદાય૦
હ્રદેસું લીધા શ્રીહરીરે, લોચનનું લોહ્યું નીર;
મુષ્ઠિ પ્રહાર થયા મલ્લનારે, ઘણું વાગું શ્યામશરીર વિદાય૦
ઉપાય ઓખધ કીજીએરે, ચાલો પુત્ર આપણે ગેહ,
પય પીજો બાખડી ગાયનુ, રૂડો થાશે દેહ વિદાય૦
રામ રહેશે કે તહા આવશે મુકાવા વસુદેવ તાત;
સુખે રહો આંહાં રામજીરે, મોકલું છો રોહિણી માત. વિદાય૦
માતપિતાને પ્રતિપાળજોરે, છે દુખીઆ વસુદેવ;
રોહિણીના સરખી રામજીરે, દેવકીની કરજો સેવ વિદાય૦
તપાસ લેજો શ્રીકૃષ્ણનોરે હળધર માગુ છો માન;
સબળ સપ બે મિત્રનોરે, લોકે જાણ્યા ભાઈ સમાન વિદાય૦
બોલ સુણી નંદરાયનારે, જેયુ નીચુ રાજકુંવર;
કઠિણ મન કરી બોલીઆરે, વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર વિદાય૦

૬૨

રાગ—વેરાડી.

(કૃષ્ણ વચન) —

અમો ઓસીકળ કેમ થઈએરે, ગોકુળ સ્વામી,
એવુ કહીને આંસુ ભરીઆ અંતરજામી અમો૦
અમો તમારે મંદિરે આવ્યા, લહેણુ કાંઈ લેવા;
નંદ અમો તમને માનુ છો, પિતાજી જેવા અમો૦
સગા પુત્રને હેત ન રાખે, તેવુ હેત કીધુ;
કૃતઘ્ની આજ થયો જે, તમને દુખ દીધુ અમો૦
ખોળે ચડી મે મૂછ તાણી, પાટુ બહુ મારી,
પરપુત્રનુ ખુંધુ ખમીઆ, ધન નર ને નારી. અમો૦

સાકેર દૂધ વાટકીએ પાયું, ખોળે બેસાડી;
નહીં આવે જસોદાને તોલે, દેવકી માડી. અમો૦
પુત્રની પેરે ત્રેવડજો, રખે ઉતારો માયા;
અમો છૌ વસુદેવના નંદન, દેવકીના જાયા અમો૦
નાસરડે ગોકુળમાં આવ્યા, મામાજીને માટે;
ઉછેરનારને ઉત્તર દેતાં, કાળજ નવ ફાટે અમો૦
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, વિદાય તો આપી;
મૂર્છા ખાઈ નંદ પડયા, શું દ્રુમ નાખ્યો કાપી. અમો૦

૬૩

રાગ—રામગ્રી.

(નંદવચન)—

એ શું બોલોછો શામળા, ઘેલો થયો રણછોડ;
પાણિગ્રહણ કીધું નથી, વહુ જોવાનું કોડ એ શું૦
વિણ વિચાર્યું નવ બોલીએ, હસે દુરીજન લોક,
નથી દીઠું નથી સાંભળ્યું, પુત્રનું સગપણ ફોક એ શું૦
દીઠાં મંદિર માળીઆ, દીઠી ઘોડાની ઘોપ,
દીઠા લોક રળીઆમણા, થઈ તુને રહેવાની હોસ. એ શું૦
દૂષણ જીભ્યાને ઉપજે, જો કહીએ બીજા માબાપ,
વસુદેવ તાત છે રામને, એને કહેતાં નહી પાપ એ શું૦
આપણ નાત આહીરડાં, ક્ષત્રી છે વસુદેવ;
રામે તાત કહ્યા હશે, પડી તને કહેવાની ટેવ. એ શું૦
ગોવિંદ બેમો ગાડલે, ઉભા છે સહુ ગોવાળ,
હવડા શત્રુ કો આવશે, કાલા થાય અતિકાળ એ શું૦
નીચું જોઈ કહે નાથજી, નયણે ઢાળી નીર;
અમો પુત્ર છૌં પારકા, તમો જાઓ મંદીર. એ શું૦

(કૃષ્ણ વચન)—

આશા મૂકો નંદજી.

અર્ધનિશા હું આવીઓ, માત જશોદાને પાસ,
કન્યા તમારી વીજળી તે, ઉડી ગઈ આકાશ આશા૦
મનસા વાચા માનજો, નથો કૌતક વાત;
સગા પિતા વસુદેવજી, તમો છો પાલકતાત. આશા૦

આપણે સગપણ છે નહીં, કહી ચાલીઆ જગદીશ;
બીજી વાર ધરણે ઢળ્યા, પાડે નંદજી ચીસ. આશા૦
નંદ ગોવાળા વલવલે, નિસાસે ફાટે પહાડ;
રોયા ગગને દેવતા, રોયાં વાડીના ઝાડ. આશા૦
વિલાપ નંદના સાંભળીરે, રોયા નગરના લોક;
જાતાં રામ રોયા ઘણુ, શ્રીહરીને ઉપન્યો શોક. આશા૦
નંદ કહે ગોવાળાને, વાગ્યુ વચનનુ બાણુ,
વાહી લાવો કો કૃષ્ણને, મારા જાશે પ્રાણુ આશા૦
વિપ્રપ્રભુએ સાભળ્યુ, રોયા પરમેશ્વર;
આસુ લોહ્યા નંદના, ફર્યા રાજકુવર આશા૦

દશમ સ્કંધ.

૬૪

ભોળી સુભદ્રા.

રાગ દેશાખ.

માતાને ઘેર ગયા મોરારી રે, ત્યારે ટોળે મળી સર્વે નારી રે;
સોળ સહસ્ત્રે વાત વિચારી રે, શુ લાવ્યા ગિરિવરધારી રે
આવ્યા સુભદ્રાની પાસે રે, જ્યારે બહાર પધાર્યા અવિનાશ રે;
ત્યારે નણુદ થયા પ્રસન્ન રે, આપ્યા સોળ સહસ્ત્રને આસન રે.
પછે સુભદ્રાજી હરખે પૂછે રે, ભાભી સર્વે આવ્યા તે શુ છે રે;
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યા રૂકિમણી રાણી રે.
આવ્યાનુ સ્થાનક અમારૂ રે, તે તો બાઈ જોવન તમારૂ રે;
અમો ભાભી જે સોલ હજાર રે, તેને તમારો છે આધાર રે.
જ્યારે તમો જાશો સાસરડે રે, નહિ કદી આવાય વસુદેવ ઘર રે;
સાસરવાસો સર્વે ભોજાઈ રે, કરવા ઇચ્છેછે તમને બાઈ રે.
અમ સરખુ કંઈ કામ દેજો રે, મન ગમે તે માગીને લેજો રે;
જ્યારે એમ બોલી વડી વામા રે, ત્યારે બોલ્યા સત્યભામા રે.
આપણુને એથી અધિક કંઈ નહિ એ રે, દૂધ છે તોય એ ને છે દહી એ રે,
આપ્યાનો તે શો છે ઉધારો રે, બાઈજી સોની આ હાર અમારો રે.

આપણુ ક્યાં ખરચીશું ગર્થ રે, સાસુ નણુદ એ મોટું તીર્થ રે;
આપ્યો હાર તે સત્યભામા સતી રે, ત્યારે ઊઠીઆં જાંબુવંતી રે.
આ પહેરો સુભદ્રાજી ચીર રે, ચિત્રવિચિત્ર ભર્યું છે હીર રે;
રૂક્મિણી મન કીધું ઓહોળુ રે, આપ્યું પહેરવાને ત્યાં પટોળું રે
એક કહે લ્યો સુભદ્રા બહેન રે, આ માળા લ્યો મોટી મોહન રે;
કેણે આપ્યાં કંકણુ ને ચૂડી રે, નણુદી કહે ભાભીઓ રૂડી રે.
ઘોળા સાળુ છાંટયાં કેસર રે, મોટાં મોતી નાકે વેશર રે,
કો જોડ આપે અણુવટની રે, કો છોડે કટિમેખલા કટની રે.
કલ્લાં કાંબી ને ઝાંઝરીઆં રે, નણુદને અર્પણુ કરીઆં રે;
એમ આભ્રણુ આપ્યાં સર્વે રે, ત્યારે બોલ્યાં સુભદ્રા ગર્વે રે
આજ ભાભી પરોણાં રહીએ રે, વળી કામ અમ સરખુ કહીએ રે;
જેવાં કરશો તેવાં થઈશુ રે, વહાલી વાત તે તમને કહીશું રે;
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યાં તે રૂક્મિણી રાણી રે.
કહુંછું કહો સુભદ્રા બાઈ રે, આજ આવ્યા હુતા તમારા ભાઈ રે;
પેટી હતી તે ભીયા કને રે, આવીને તે આપીછે તમને રે.
તે પંજરમાં તે શુ છે રે, ભાભીસાથ સૌકો પૂછે રે;
આપણે બોલવુ ચાલવુ શાનુ રે, એને જોઈ જાવું છે છાનું રે.
માટે ઉઘાડો પંજરતાળુ રે, અમો વેગળી રહીને નિહાળુ રે;
નણુદે જીભ કરડી ત્યાં દંત રે, ભાભી ક્રોધી તમારો કંથ રે.
જાણો છો ત્રિકમની ટેવ રે, અભ્રિકટકો છે કૃષ્ણદેવ રે;
એ તાળાંની કૂંચી રે, મોહને મૂકી છે ઉંચી રે
શું જાણીએ ઘો છે કે સાપ રે, તેને દેજો તમે જબાપ રે;
ત્યારે સત્યભામા ત્યાં પૂછે રે, બાઈ આવડુ બીહોછો તે શું છે રે.
જો તમ ઉપર કોપે શ્યામ રે, ત્યારે મારૂ તમો લેજો નામ રે;
જો હરી દેખાડે મુને બળ રે, રૂડી પેરે ઉતારૂં આકળ રે.
ત્યારે બોલ્યાં તે જાબુવંતી રે, એક મે વિચારી છે મતિ રે;
આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કીજે રે, કોઈ બહાર જઈ વાત ન કીજે રે.

વલણ.

ન કીજે વાત વિઠ્ઠલની ચોરી, જાંબુવતી એમ ઉચ્ચરે;
સંજય કહે સાંભળ ધૃતરાષ્ટ્ર, પછે સ્યામા સમ કેવા કહે રે.

૬૫

રાગ—મારૂ.

જાબુવતી કહે બહાર જઈને, કરે પિંજરની વાત;
તેને માથે ભાર એટલો, નહી પિતાની જાત.
પછે સુભદ્રાના હાથમાં તે, આપ્યાં સત્ય વચન;
વસ્ત્ર આભુષણ રહ્યાં જોઈને, માન્યુ માનુનીમન.
ચાલી સુભદ્રા પિંજર પાસે, કૂચી કરમા સહાઈ,
એકલીએ તાળુ ઉઘાડયુ, જુએ વેગળી સર્વે ભોજાઈ.
દ્વાર બને જુજવા કીધાં, જુએ છે સર્વે સાર;
માહે મૃત્યુક મોટુ દીઠુ, ત્યારે હસી રાજકુમાર.
અહીલોચનનો પ્રાણ રહ્યોતો વળગી પેટીના પાસા માહે;
હસતાં હાસ કરી હસ પેઠો, હરીભગિનીના નાક માહે.
અબલાને ગર્ભ છે અર્જુન કેરો, થયા છે પચ માસ;
તે પિંડ માંહે પાપી પરાણે, સદ્ય પૂર્યો વાસ
તે જીવ વિચારે અહીલોચનનો, હુ આવ્યો હરીને ઘેર;
ન થાઉ પ્રસવ મારૂ સુભદ્રાને, વાળુ પિતાનુ વેર.
ત્યારે કૃષ્ણની કામનીએ કૌતક કીધુ, મરકલડે મુખ તાણ્યુ;
કમાઈ જુઓ આપણા કથની, મુવુ મુડદુ મસાણથી આણ્યુ.
તાળી દઈ હસ્યા માંહો માંહે, સર્વમાં સત્યભામા ડાહ્યા;
ભાઈએ હેત કીધુ ભગિનીને, અવિલોકે અભડાવ્યા
પીતાબરનો પાલવ ઢાંકી, પ્રભુએ પિંજર આણ્યુ,
મારે મદીરે ન આવ્યા, મેં ત્યારથકી કૌતક જાણ્યુ
મુખ મરડીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી ઠ્ઠાળી;
સુભદ્રાને વીટીં વળી ભાભી, સોલ સહસ્ત્રની ટોળી.
રૂકિમણી કહે બાઈ મારે મદીર, ટબકલી છીટ છે આછી;
તે તમને હુ આપીશ બાઈ, પટોળી આપોની પાછી.
જાબુવતી કહે બત્રીશ લક્ષણો, બાઈ તમારો વીર;
તે જાણે તો મુને હાર મારે, માટે આપો મારૂ ચીર.
સાસતાં રહી સત્યભામા બોલ્યાં, હાથ દઈને ગાલે;
આજ તો હાર લાવોની પાછો, જોઈએ તો આવજે કાલે.

એક કહે નહીં રાખે આપણુ, નહિ અભૈયા ભીખારી;
હસ્તિનાપુરમાં કેમ જાશે, અંગુઠી પહેરી મારી.
એક કહે એ અભૈયાને આપતાં, આપણું હેડુ હીસે;
પાછું લઈએ છીએ એટલા માટે, જે પીએરમાં વરણાગી દીસે.
માન દઈ અપમાન માડયુ, જ્યારે વસ્તુ પેટીની જાણી;
મૂળગું વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું, ભાભીએ લીધું તાણી.
ત્યારે બડબડતા સુભદ્રા બોલ્યાં, જે ધણી હુ માનમોહોતી,
હવે સાલ્લા સોતી જવા દ્યો, ભાભીઓ ભાવજ પંહોતી.

વલણ.

પહોતી ભાવના ભાભીઓ, એમ નણદે ટચકો ચોડીઓ,
લટપટ કરીને વસ્ત્ર હર્યાં, પછે આપ આપને મંદીર દોડીઓ.

અભિમન્યુઆખ્યાન.

૬૬

વિરલ વિપત્તિ.

રાગ કાલેરો.

પક્ષી કે' જૈમિનિ સુણો તમે, એવે આવ્યો વૃદ્ધ એક વિપ્ર,
અરે ભાઈ મારે દાસી રાખવી, એનું મૂલ્ય કહે તુ ક્ષિપ્ર.
ધન સગ્રહ ઘણો મારી પાસે, ઘરમાં મળી નારી સુકુમાર,
તે ઘરકાર્ય કરી શકે નહિ જાણો, માટે ધન ખરચું આ વાર.
આ તારી સ્ત્રી નિપુણ જણાએ, તરૂણરૂપ શીલમાં છે સારી;
એ ગુણની સાથ દ્રવ્ય આ પૂરૂ, તે તુ લે નારી દઈ તારી.
નારી તારી દઈ ચાલ્યો જા વાટે, એવુ વેણ સુણ્યુ નરેદ્ર;
તેનું દુખે હૃદય ચીરાઈ ગયું અતિ, રે મે શાં પાપ કર્યાં મહેંદ્ર
હા કે ના નવ મુખથી ઉચર્યો, દ્રવ્ય બાંધ્યું રાજાની ગાંઠ;
કેશે સાહી સ્ત્રી ખેચવા લાગ્યો જો જો બ્રાહ્મણ ખરા ખાંટ !
સ્ત્રી કે' પિતાજી મૂકો મુજને, હું આવુ તમારી સાથ;
આ કેશ મારા કોઈએ નવ ખેચ્યા, તમો ખેંચો જુએ મારો નાથ !
શુ આટલા દુખથી અત આવ્યો હશે, શ્રોતા મનમાં એમ;
ના ના એમ રખે ભાઈ ધારો, થાય પડતા પર પાટુની રે'મ !

તેનો અજ્ઞાન બાળક જોઈ માતાને, મુકાવવા શું ધ્રોડયો;
વસ્ત્રે વળગી પડયો કાકપક્ષાળો, મુખ પાડે ઘણી ઘણી રાડયો.
રે મા! આ વૃદ્ધ તને ક્યમ ખેંચે, મારા જનકને મૂકી આજ;
રોહિતાશ્વ વળી રૂદન કરી કે', આજ કોપશે મા! મહારાજ.
રાજપત્ની રડતી મુખ બોલી, રે આર્ય! મૂકો પળ વાર;
મારા બાળક પુત્રને આલિંગી લઉં હુ ત્યાં સુધી મૂકો દાતાર,
અહો પિતા! એ બાળક કેરૂ, દર્શન દુર્લભ મુજને;
માટે જરાવાર મુજને મૂકે તો, આશિષ દેઉ તુજને.
અહો વત્સ આવ આવ આ બાજુ, જો દાસી થઈ તારી માત;
અહો પુત્ર! મને સ્પર્શ કરીશ નહિ, સ્પર્શ યોગ્ય રહી નથી જાત.
તદપિ તે બાળક નવ સમજ્યો, ગયો રડતો રડતો તેની પાસ;
અશ્રુથી નેત્ર ભરાઈ ગયાં જેનાં, દીસે અંગોઅંગ ઉદાસ
ઓ મા! ઓ મા! કહી પાછળ ધાયો, વળગી પડયો તેની કોટ;
સાટું કરનારે લાત મારી એક, સાહી તેની દઢ ચોટ.
અહો માતા! હે માતા! કહીને બાઝયો બાલુડો બાંય;
હે માતા મુજને આ મારે, તુ નવ બોલે મુખ કાંય!
રાજપત્ની કહે અહો દ્વિજરાજા, એક વિનતિ સુણો મારી;
આ બાળકને સાથે લાગો ખરીદો, પ્રભુ થાઓ એટલા ઉપકારી.
એ વિના મારા પ્રાણ ન રાખુ, કે કરી શકુ નવ કામ,
હુ હીન દીન અભાગણી સામુ, ભાળો કૃપાદષ્ટિ આમ
હુ સનાથ અનાથ જેવી પ્રભુ જાણો, મેળવો ગાયને વત્સ;
પ્રભુ પુત્રપ્રેમ સર્વેને લાગ્યો, ક્યમ જીવે જળવિણુ મત્સ્ય.
તે બ્રાહ્મણ મહા ક્રૂર હતો પણ, નહિ વિશ્વામિત્ર જેવો!!
તે પડેલા પુરૂષની પાસ જઈ કે', ક્યમ અલ્યા પુત્ર દેવો ન દેવો?
આ વધારે દ્રવ્ય હુ તુજને આપુ, તે લઈ બાળક દે મુજને;
અથવા અમો શેણે પૂછુ કાંઈ, આપુ દ્રવ્ય કહ્યું શાસ્ત્રે તુજને.
ધર્મવેત્તાએ સ્ત્રીપુરૂષ કેરૂ, મૂલ્ય કર્યું નક્કી જાણ;
શત સહસ લક્ષ કે કોટિ માનો, બોલ શુ દેઉ તુને અજાણ.
તદપિ નૃપ મુખથી નવ બોલ્યો, ત્યારે વિપ્રે કીધું આમ;
પ્રથમની પેઠે છેડે દ્રવ્ય બાંધ્યુ, પછે ચાલ્યો લઈ હરિનામ.
રાજપત્ની અને પુત્ર નિહાળે, પૃથ્વી પડયો ભૂપાળ;

આગળ જવા જેના પગ નવ ઉપડે, મારે ધક્કા દ્વિજ કરાળ!
તદપિ તે નવ ચાલ્યાં જ્યારે, ત્યારે બાંધ્યા બને એક દોર;
ગોપાળ વત્સ સુરભિને ખેંચે, તેમ ખેંચે ક્રૂર કઠોર.
તે જોઈ નયણે નૃપ અતિ કપ્યો, વારવાર ઉષ્ણ મૂકયા નિશ્વાસ;
રે મારી પત્નીને વાયુ ન દેખે, કે સૂર્ય શશિનો પ્રકાશ.
તે નારી દાસી થઈ ગઈ મારી, ધિંક દૈવ તુને ધિક્કાર;
સૂર્યવંશમાં જન્મ પામેલો, તે દુખ પામે સુકુમાર.
જેની અંગુલિ મગફળી હઠાવે, તે શુ વેચાયો આ વાર;
ધિઃકાર છે દુર્બુદ્ધિ મુજને, ન વસે દયા લગાર.
અહો પ્રિયે! હા વત્સ બાલુડા! શું આવી દશા આવી આજ!!
મારી અનીતિએ બંને વેચાણાં રે, રે મે કથળ્યુ તમારૂં કાજ!
મહા કષ્ટ હું દેહે પામ્યો પણ, આ જીવ શાથી ન જાય!
આ જીવતરમાં ધિક્કાર પડો, જેણે વેચ્યા પુત્ર પુત્રવતી માય!
રે રે પ્રભુ શાં પાપ કર્યાં મે, તેનો દેવા લાગ્યો તું આ દંડ;
અતિ થયું હવે ક્ષમા કરો પ્રભુ, નથી નથી કંઈ પાખંડ

વલણ.

નથી નથી પાખંડ કંઈ મારાં, એમ વિલપે નૃપ ભૂમિ પડી રે!
તે વૃદ્ધ વિપ્ર પત્નીસુત લઈને, ગયો ઓથે તેણી ઘડી રે

માર્કંડેય પુરાણ.

૬૭

નળરૂપવર્ણન.

રાગ મારૂ.

ચતુર ભીમકની કુમારી, તેણે અકલિત વાત વિચારી;
નથી હંસ દેતો મુને સહાવા, પણ નવ દેઉ એહને જાવા
પંખી ધીરે કમળને કાજે, હાથ આપ્યા મને મહારાજે;
જોગવાઈ જગદીશે મેલી, મારી કમળ જેવી હાથેલી.
શરીર સઘળુ કહીંએ સતાડું, પાણપંકજ એને દેખાડું;
પોતાનાં વસ્ત્ર દાસીને પહેરાવી, બેઠી ચેહેબચામાં આવી.
મસ્તક મૂકયું પલાશનુ પાન, વિકાસી હથેલી કમળ સમાન,
મધ્ય મૂકયુ જાંબુનું ફળ, જાણે ભ્રમર લેછે પીમળ.

પોતે નાસિકાએ ગણગણતી, ભામા ભમરાની પેરે ભણતી;
હસે હરિવદની જાણી, ન હોય પંકજ પ્રમદાનો પાણી.
બેસુ જઈ થઈ અજ્ઞાન, પરણાવવો છે નળ રાજાન;
આનંદ આણી અભુજ ભણી ચાલ્યો, બેસતા અબળાએ ઝાલ્યો
દમયતી કહે શે ન નાઠો, અલ્યા ગાડુઓ થઈને ગાઠો;
મુને દોડાવી કીધી દુઃખી, મુવા પહેલા હું ન ઓળખી.
તારા અવગુણ નહી સભારૂ; મુને બાપના સમ જો મારૂ;
હસ કહે શુ જાઓછો ફૂલી, નથી બેઠો હુ ભ્રમે ભૂલી
હુમાં પ્રાક્રમ છે અતિ ઘણુ, ચચપ્રહારે તારા હસ્ત હણુ,
દમયતી કહે હસ ભાઈ, તારે મારે થઈ મિત્રાઈ.
અન્યોન્યે તે બોલ જ દીધો, હાથેથી મૂકીને ખોળે લીધો,
તમો વિખાણુ કીધુ સબળ, તે બીઆ કોણ છે નળ
તેના કોણ માત ને તાત, મુને વિખાણી કહો વાત,
હસ બોલ્યો મુખ તવ હસી, અબળા દીસે ઘેલી કશી
તેના ગુણ બ્રહ્મસભામા ગવાય, નળ તે વિષ્ણુઆગળ વખણાય;
એ બીઆ મોટા ચતુરસુજાણ, જે હુ નળની કરૂ રે વિખાણ
નળ દીઠો નહી તે નર રોઝ, સાભળ્યો નહી તે વ્રખડોજ,
જોયો નહી તેના લોચન કેવા, મોરપીછ ચાદલીઆ જેવા
એટલામા મન વિહ્વલ કીધુ, ચિત્ત મહિલાનુ આકરપી લીધુ,
બેહુ કર જોડીને નમયતી, હસ પ્રત્યે કહે દમયતી
હુ પૂછુ છૌ બીહીતી બીહીતી, નળની કથા કહો અથ ઇતિ;
છે બાળક વૃદ્ધ જોમન ધામ, શે અર્થે નળ ધરાવ્યુ નામ
તમે આવડો ઉમે વરણ્યો, છે કુઆરો કે પરણ્યો,
એવાં વચનને સાભળી, ત્યારે હસ બોલ્યો કળકળી.
નળ છે કુવાગે નથી કન્યા, છે બ્રહ્માનો મોટો અન્યા,
અમો કોટાનકોટ નારી નીરખી, ન મળે નળને પરણવા સરખી.
એકવાર બ્રહ્માએ શુ કરીઉ, સકળ તેજ એક પાત્રમા ભરીઉ,
તે તેજનો ઘડયો નળરાય, કાઈ એક રજ વાધી પાત્રમાય
તેની એક થપોલી હતી, આકાશે ઉપન્યો રવી;
વાહાણે સાંજે નળ બાહેર નીમરે, તેજવત વનમાં ફરે.

સૂરજ ઝાંખી કહાડે કોર, વાહાણું સાંજ તેણે ટાહાડો પોહોર;
અદૃષ્ટ જ્યારે થાય રાજાન, નિશ્ચિંત ભાનુ તપે મધ્યાહ્ન.

વલણ.

મધ્યાહ્ને નળ જાય મંદિરમાં, માટે સૂરજ તપે ઘણું;
હંસ કહે હો હરિવદની, શું વિખાણું કરૂં તે નળતણું.

૬૮

રાગ જેતશ્રી.

હંસ ભણે હો ભામની, બ્રહ્માંડ ત્રણ જોયાં સહી;
નળની તુલના મેળવું પણ, મહીતળમાં તુલના કો નહી–તુલના૦
જુગ્મ રવિસુત રૂપ આગળ, જાય નાખી વાટ,
ગંભીરતાએ વર્ણવું, પણ અર્ણવમાં ખારાટ–તુલના૦
શીતળતાએ શશિ હાર્યો, મૃંક કળા પામે કષ્ટ,
તેજથી આદિત ફરે નાહો, મેરુ કેરી પૃષ્ટ.–તુલના૦
ઐશ્વર્ય યુદ્ધે ઇંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કીધા લાખ;
નળ આગળ મહિમા ગયો માટે, મહાદેવ ચોળે રાખ–તુલના૦
નૈષધ રાયના રૂપ આગળ, દેવને થઈ ચિંતાય,
રખે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને, સર્વે માડી રક્ષાય–તુલના૦
લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે,
પ્રમદાને લઈ પાણીમાં પેઠા, એઠા શેષને વાસે–તુલના૦
હિમસુતાને હર લેઈ નાઠા, ગયા ગુફામાંય,
સહસ્ર આંખો ઇન્દ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય–તુલના૦
સિદ્ધિ બુદ્ધિને ધીરે નહી, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ,
ઋષિપત્નીને ઋષિ લેઈ નાઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ–તુલના૦
પાતાળમાં લેઈ પદ્મનીને, વસીઆ વરુણ તે ભૂપ,
સ્વાહાને સાચવવા વહ્નિએ, ધર્યાં અડતાળિશ રૂપ.–તુલના૦
ચંદ્ર ને સૂરજ નાઠા ફરેછે, રખે વરતી નારી,
નારદજી આગળથી ચેત્યા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારી–તુલના૦
હંસ ભણે હો ભામની, એમ સઉએ શ્યામા સંતાડી,
નળના વપુના વાનથી, સર્વે સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી–તુલના૦

પુરૂષને અદેખાઇનું બળવું, નારીને દહે કામ;
અનલ પ્રગટયો સર્વને, માટે નળ ધરાવ્યું નામ.—તુલના૦
જપ વ્રત જેણીએ કર્યાં હશે, સેવ્યો હિમપર્વત;
તે નારી નળને પરણશે, જેણે કાશી મૂકાવ્યુ કરવત—તુલના૦
બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં કો, ન મળે જાચક રૂપ;
નળને દાને દારિદ્ર છેદ્યાં, ભિક્ષુક કીધા ભૂપ—તુલના૦
ત્યારે નરમ થઈ દમયંતી બોલી, નિર્મળ નળ ભૂપાળ;
જેમ તેમ કરતાં ભાઈ મારો, ત્યાં મેળવ વેવિશાળ—તુલના૦
હંસ કહે ફોકટ ફાંફા જેમ, વામણો ઇચ્છે આંબાફળ;
તેમ તુજને ઇચ્છા થઈ, ભરથાર પામવા નળ—તુલના૦
હજાર હંસ હું સરખા ફરે છે, નૈષધપતિના દૂત;
ખપ કરી પરણાવીએ, તો તુ સરખું કઈ ભૂત—તુલના૦
વચન સુણી વિહંગમના, અબળાએ મૂકયો અહંકાર;
ભુંડા એમ શુ મુને નિભ્રંછો, આપણે મિત્રાચાર—તુલના૦
સ્નેહ તે સત્કર્મનો એમ, વદે વેદ ને ન્યાય;
એમ જાણી પરણાવ મુજશુ, લાગુ તારે પાય—તુલના૦

વલણ.

પાયે લાગું ને નળ માગુ, હવે આવી તારે શર્ણરે;
નહીતર પ્રાણ જશે માહરા, ને પિંડ પડશે ધર્ણરે

૬૯

દમયંતીરૂપવર્ણન.

રાગ ધનાશ્રી.

ભૂપ મેં દીઠી ગર્વઘેલડી, સખી બે મધ્ય ઉભી અલબેલડી;
કદળીસ્થંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી.

ઢાળ.

વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી;
ચકિત ચિત્ત થયુ માહરું, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી
સામસામા રહ્યા શોભે, વ્યોમ ભોમ બે સોમ,
ઇંદુમાં બિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડગણુ ભોમ.

ઉભે અમિનિધિ કિરણ પ્રગટયાં, કળા થઈ પ્રકાશ;
જ્યોતેજ્યોતથી સ્થભ પ્રગટયો, શું એથી થંભ્યો આકાશ.
કામનીનો પરિમળ બહેકે, કળા શોભે લક્ષ;
શંકે ધરાધર વાસ લેવા, ચડયો ચ દનવૃક્ષ.
કુરગ મીનની ચપળતા, શુ ખંજન જાળે પડીઆં;
નેત્રઅણિઅગ્રે શ્રવણ વીંધ્યા, સોય થઈ નીમડીઆં.
શંકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડોડાળાં અંબુજ;
ભ્રુવ શરાસન દૃષ્ટિ શર, હાવ ભાવ બે ભુજ.
ગળસ્થળ નારગ ફળશા, આદિત્ય ઇંદુ અંકોટી;
અધર પ્રવાળી દંત કનકરેખા, જિહ્વા જાણે કસોટી.
કીર આનનપર શ્રીખડ શોભે, કોયલ બોલે અણુચ્છી;
વનલતાપર પખી બેઠો, નવ રહેવાયુ મારી વતી.
અધરરસ પર શ્વેત બિંદુ, મે જાણ્યું કરૂં ગ્રાસ;
ઉદર સર આભરણ અંબુજ, જઈને પુરૂ વાસ.
નાભિ નિકટ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારો;
રોમાવળિ દ્રુમ કુચ ટોડા, ઉરમડળ શું ઉવારો.
અંગ રંગ તરગ યૌવન, જોતાં તૃપ્ત ન થઈએ
ક્ષુધા તૃષા પીડે નહીં, રુપસુધામાં રહીએ.
કચભૂષણ કદળી પત્ર ઉપર, શબ્દ તેનો ઊઠે;
તાં બોલે પચાનન પ્રહારથી, શુ લાગો મેગલ પૂઠે
કેળશાખાએ જલજ જુગમ ચઢયાં, ગજ એથી પામે ખેદ;
યુગ્મ અબુજ તાંહાં મળીયાં, મળ્યા મધુકર વેદ.
સ્કધ પદના તે કદળી સરખા, ખટ તોયજ તોય પાખે;
શુદ્ધ બુદ્ધ નવ રહી મારી, હુ બોલી ઊઠયો અભિલાખે.
વદી વાણી વ્યોમચરની, પડયો મૂર્ચ્છા ખાઈ;
હાટક રૂપ દેખી સખિ સાથે, મુજને ગ્રહવા ધાઈ.
મોહવારુણી પી પડયો, કન્યાએ ગ્રહ્યો આવી;
ભુજઅબુજ મેં પણ ભેટ્યાં, તોએ મન નવ લાવી.
નાત ગામ ને નામ પૂછ્યુ, સ્વામી તારો કુણ;
રટણ રસનાએ કરે બાંધી, એવો વરણ નિપુણ.

સ્વામી નળ ને વર્ણન નળનુ, દૂત નળનો છુંય;
ગિરિ તરુવર કે ધાતુ ફળ કે, કુસુમ નળ તે શુય.
પ્રાણુ નળ કે ઉદર નળ, કે જળ નળ ગ્રેહનો,
રહે તુજ મળ્યો કાંતિ કમળે, એ વરણુ તેની દેહનો.

પરઅગ્ર વૃશ્ચિક આંકડો, ભેદ્યું નિજ ભુજતળ;
શકે તારા નાથની એવી, કાયા છે કોમળ
શબ્દ સુણી શ્યામા તણો, હું સહી રહ્યો તે કાળ;
તમ પ્રતાપે તારુણીને, મે નાખી મોહજાળ.

અમૃતઘટ થાયે જો ઉણો, અમર પાન જ્યારે કરે;
વૈદર્ભીની વાણી સુધા જાણી, લેઈ કુંભ પૂરો ભરે.
વિનતાવદન વિધિએ કીધુ, સાર શશીનુ લીધુ;
નક્ષત્રનાથને લાંછન ભાસે, કલંક લાગટ કીધુ.

ગ્રહેશ ને શર્વરીપતિ તે, ગોપ્ય ઉભા ફરે;
વૈદર્ભીના વક્ત્ર આગળ, અમર તે આરતી કરે.
કચસમૂહની રાવ કરવા, વિધિકને કળાધર. ગયો;
કર અધર ચંદ્ર કાઢયો દેશે, તે અદ્યાપિ અંતરિક્ષ રહ્યો

સંસાર સર્વનુ સાર લીધુ, દિવ્ય દેહડી થવા;
ઘડી દમયંતી ને ભુજ ખંખેર્યા, તેના તો તારા હવા.
જજ્ઞ જાગ ને ધર્મ ધ્યાન તીરથ, કીધા હશે સમસ્ત,
તેને પુણ્યે પુણ્યશ્લોકજી, ગ્રહશો દમયંતીનો હસ્ત

ભાગ્ય ભૂપ એ તમતણુ જે વશ વૈદરભી વળી,
વેવિશાળ મળ્યુ ને દૂત ફળ્યું, નવ શકે તેનું મન ચળી
કાલ આમંત્રણુ આવશે, તમે કરો તત્પર જાન,
એ વાત નિશ્ચે જાણજો, તેના સાક્ષી શ્રીભગવાન.

આનંદ નળ પામ્યો ઘણો, પણુ સ્વમા સરખુ ભાસે,
વિશ્વાસ મન નથી આવતો, જે વિવાહ કેઈ પેરે થાશે

વલણ.

થાશે સંબંધ ભીમકસુતાનો, એ આશ્ચર્ય મોટુ સર્વથા,
કહે પ્રેમાનંદ કહું હવે, દમયંતીતણી કથા.

૭૦

નળદમયંતીમેળાપ.

(રાગ-રામગ્રી, દેશી ગળગળી.)

બાહુકે દીઠાં બાહુઆં, ઉલટ્યું અંતઃકર્ણ;
દયામણાં મારાં દીકરાંને, દેખીને આવે મર્ણ બાહુકે૦
કળજુગે કલ્પાંત કીધુ, બાળક વર્ત્યાં મોસાળ;
કોણ કૃત્ય મે આચર્યાં તજી અબળા અંતરીઆળ. બાહુકે૦
સંજોગ સાગર ઉલટ્યો, નયણાં શ્રાવણ સમાન;
આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન. બાહુકે૦
મળવાને તેડ્યાં મીહડાં, કર લાંબા કીધા ધીશ;
છળ્યાં બીહીનાં બાળકાં તે, પાડે ચીસે ચીસ. બાહુકે૦
દાસીએ ચાંપ્યાં હૃદે સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર;
રહેવા દે તારૂં રમાડવુ ભાઈ, રૂએ છે રાજકુમાર. બાહુકે૦
બાહુક કહે બાળકને મુને, સાંઈ દેવાનો સ્નેહ;
નારે ભાઈડા ભેટતાં, થાય કાળી કુંવરની દેહ બાહુકે૦
છે છત્રપતિનાં છોકરાં, તુને મળવાનું કેમ મંન;
શે દુઃખે થાય છે ગળગળો, રોતા ફૂટશે લોચંન. બાહુકે૦
બાહુક વળતો બોલીઓ, મારે એવાં બાળકની જોડ;
આ દેખીને તે સાંભર્યાં, થયુ રમાડવાનું કોડ. બાહુકે૦
દાસીએ કહ્યું દમયંતીને બોલ્યાં બાહુકની વાત;
બાઈ આશ્રજ દીઠુ અતિઘણું, કાળો કરે આંસુપાત બાહુકે૦
દમયંતીએ પૂછ્યુ ભીમને, નળની પડે છે ભ્રાંત;
આજ્ઞા હોય તો બાહુકને, પૃછુ તેડી એકાંત. બાહુકે૦
ભીમક કહે સતીસુતા, તુને શુ દેઉં શિક્ષા;
સુખે બોલાવો બાહુકીઆને, કરો નળની પરીક્ષા. બાહુકે૦
વૈદર્ભી આવ્યાં અંત પુરમાં, જાહાં પોતાની મેડી;
આજ્ઞા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી. બાહુકે૦

૭૧

(રાગ—છંદની ચાલ.)

દહે દેહ વિજોગની વ્રેહજવાળા, મારે મર્મનાં બાણ, કહે પ્રશ્ન બાળા.
તારી બુદ્ધ બાહુક બળવંત દીસે, કાંઈ જાણવા ભેદ મમ મન હીસે.
દીસે શારદાવાસ તમજીભઅગ્રે, ભલું કીધું પધાર્યા ભીમકનગ્રે.
વિનયયુક્ત દીસો સર્વ સિદ્ધવાન, ભૂત ભવિષ્ય જાણો તમો વર્તમાન.
એક શોભીતા પુર્ષ તે મૂર્ખ મોટા, જેવા શીપમાં મોતીના દાણા ખોટા.
એક રૂપહીણ પુરૂષ બહુ ગુણ ભરીઆ, જેમ સાચા હીરા રજજુગ્ત કરીઆ.
બાહુક બાપના સમ જો વૃથા ભાખુ, તમ ઉપરે વિશ્વ ઓવારી નાંખું.
ઇંદ્રવારૂણીનાં ફળ કરમા સાહે, પણ ભક્ષ કરતાં તેના પ્રાણ જાએ.
એક રૂપવત નારી કો નર નીરખ્યો, તેજવત શોભે કોટિ કદર્પ સરખો
ધરે છત્ર ને જેહની આણ વરતે, કરે નવનવા ભોગ જન નિત્ય પ્રતે.
વર અમર મુનિવરતણી આશ ત્રોડી, પખીરાજનાં વચનપર પ્રીત જોડી.
તજ્યા માત ને તાત પીએર પડોશી, નવ જાણ્યુ જે નાથજી છે સદોષી.
સોંપ્યા તન મન પ્રાણ નિર્દોષ જાણી, સુણો બાહુકજી કહું કર્મ કહાણી.
જેમ પારધી કપટના કણ ચલાવી, પાડે પખીને ફદમા સ્નેહ જણાવી
વેધે મૃગને જેમ ઘંટા વજાડી, તેમ પ્રેમદા પ્રેમને પાશ પાડી.
બહુ રંગ વિલાસમા સુખ દેખાડી, ગયો હોડ અતે તે વિપત્ત પાડી
જાહાં કદ ને મૂળ નહી ફળ પાણી, તેવે ઠામ મૂકીછે અનાથ રાણી.
ન કોયે કરે એહવું કર્મ કીધુ, અપરાધ પાખે ઘણુ આળ દીધું
શતખડ કીધી તે વિજોગશસ્ત્રે, ફરી વનમાં તારૂણી અર્ધ વસ્ત્રે
ત્રય દિવસ ત્રય રજની વનમાહે ભટકી, નિરદે નાથને વાત શી મન અટકી.
ગ્રહી અજગરે સુદરી શિથિળ કીધી, મળ્યો પારધી ઇશ્વિરે રાખી લીધી
કહી ડાકણી શાકણી ને સીહારી, પાશ પહાણ પાટુ બહુ માર મારી
પરાધીન થઈને નીચુ કામ કરીઉં, ધરી દાસીનામે દુભર ભરીઉં.
ચડી ચોરી માથે મોતીમાળ કેરી, કરતાં પ્રીત વહાલાં થયાં સર્વ વેરી.
ત્રણ વર્ષ રાખ્યાં શ્વેતવસ્ત્ર પહેરી, નહિ કકુ કાજળ નહીં નાકુ નહેરી
હવિષ્યાન્ન પરાધીન અન્ન પામી, તોહે તેણીએ ન તજ્યો નિર્ગુણ સ્વામી.
તપ નીમ રાખી નિજ દેહ બાળ્યો, ગૃહસ્થ રાજની નારે સન્યાસ પાળ્યો.
કહો બાહુકરાય એ ધર્મ કેવો, ઘટે નાથને એવો શુ છેહ દેવો?
સર્વ પાપમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત, તેને પૂછશે કહો કાંઈ વિશ્વનાથ.

બાહુક એહ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે, એવા કપટી પુરૂષને શું ય કીજે.
સુણી મર્મવાણી નળનાથ રીઝયો, જોવા પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો.
સુણો પ્રશ્નના ઉત્તર ભીમકબાળા, તે પુરૂષને પ્રભવી ગ્રેહજ્વાળા.
સગા મિત્રની પ્રીત તે સાથે ફેડી, ગયો પુરૂષ તીર્થે નારી સાથ તેડી.
વન સાત અપવાસ ભમતાંરે કીધા, મચ્છ રાખવા નારને ત્રણ દીધા.
કીધો શ્રમ બીજો મચ્છ નવ લાધાં, પેલી પાપણી નારે તે મચ્છ ખાધાં.
કહો ભીમકબાળા થઈ વાત એવી, પૂછે બાહુક પ્રશ્ન તે નાર કેવી.
જોતાં છે અપરાધ એ નો'ય નાહાનો, તેને મૂકતાં નાથનો વાંક શાનો.
ગ્રહી અજગરે સુદરી આંસુ ઢાળે, તેમ કથ ડસ્યો હશે સર્પ કાળે.
થયો શાકિની નામ અપવાદ એવો, કહ્યો હશે ભરથારને ભૂત જેવો
જેમ સ્ત્રીએ કીધી પરઘેર વેઠ, તેમ તેણે ભરીઉં પરઘેર પેટ
કોણ કોના દુખને કહીને રોશે, બુદ્ધિવાન પ્રાણી કર્મ સામુ જોશે
ધોળો સાળુ પહેરી સ્ત્રીએ પિંડ પીડયો, કાળુ કામળુ ઓઢીને કથ હીડયો.
એ પ્રશ્ન ઉત્તર કહ્યા મે વિચારી, વળી પૂછવુ હોય તો પૂછ નારી.
કહી મર્મની વાત નિજ નાથ જાણ્યો, ભાગ્યો ભેદ મનમાહે ઉત્સાહ આણ્યો
એવી ગતવાણી બીજો કોણ ભાખે, એવું કોણ બોલે નળનાથ પાખે
થયુ ભેટવા મન મરજાદ નાઠી, અંતરપટનુ વસ્ત્ર ગયું રે ફાટી.
ગજગામની ભામની પ્રેમમાતી, આવી નાથ પાસે ગુણગ્રામ ગાતી
કરી પ્રદક્ષણા ને પછે પાય લાગી, બોલો નૈષધનાથ કહ્યુ માન માગી
અપરાધ પ્રાણીતણા કોટિ હોયે, પરિબ્રહ્મ તો કરૂણાભીટ જોયે
વન માહે મૂકી અપરાધ પાખી, છે મચ્છના આહારના વિષ્ણુ સાખી.
તમચરણવિષે મમ મન રાતું, તમપાખે હુ પેટમાં રેણુ ધાતું.
નથી રૂપનુ કાજરે ભૂપ મારા, થઈ કિંકરી અનુસરૂ ચર્ણ તારા.
સુણી વિનતિ નારની દીનવાણી, ઉઠયો બાહુક અંતરે પ્રીત આણી
કરકોટક નાગનો મંત્ર ભાખી, જીરણુ કામળું દૂર દીધુરે નાંખી.
ત્રણ નાગનાં વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં, હરખી સુદરી કારજ સર્વ સીધાં.
જવ મૂળગુ રૂપ મહારાજ ધરીઉં, શ્વશુરધામનુ તિમિર તે સદ્ય હરીઉ.
જેમ તરૂવર પૂંઠે વિટલાય વેલી, તેમ કથને વળગી રહી ગુણઘેલી.

(ઉથલો)

હરખે ઘેલી સુદરી, ભેટી ભીડી બાથરે,
જેજેકાર ઘરમાં થયો, દેખી નૈષધ નાથરે.

નળાખ્યાન.

શામળભટ.

કવિ શામળભટ અમદાવાદ પાસે વેગણપુર જેને હાલ ગોમતીપુર કહેવામા આવે છે ત્યાના શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિના હતા. તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૪ પછી અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૪ પછી થયુ હોય એમ જણાય છે. તેમના પિતાનુ નામ વીરેશ્વર, માતાનુ નામ આનદબાઈ અને ગુરૂનુ નામ નાનાભટ હતુ.

આ કવિને માતર પરગણાના સુંઝ ગામના પટેલ રખીદાસે બોલાવીને આશ્રય આપ્યો હતો

તેમના રચેલા ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે —

સિંહાસન બત્રીશી, સુડાબોતેરી, નદબત્રીશી, ઉદ્યમ કર્મસંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, રાવણમંદોદરીસંવાદ, પદ્માવતીની વાર્તા, મદનમોહના, શિવપુરાણ ઇત્યાદિ. શામળભટે વાર્તાઓમા અને કવિતાઓમા પ્રસગે પ્રસગ નવેરસ—અલકાર અને સાહિત્યથી દેખાડયા છે, પણ એ રસ ઘટ્ટ થયેલા નથી અર્થાત્ ઉપલકીઆ છે તેથી કરીને તેની અસર ઘણીવાર સુધી રહેતી નથી.

પરચુરણ છપ્પા.

૭૨

વિદ્યા વિશે.

મુકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યામાહિ વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહની જાણી;
સદ્‌વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડુ નહિ કશું;
સદ્‌વિદ્યા આગળ ધન કશું વિદ્યાહીન જન તે પશુ;
પડિત આગળ મૂઢ, હસ આગળ જ્યમ બગ્ગા;
પડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકાં;
પંડિત આગળ મૂઢ, સિધુ આગળ જ્યમ ટાંકા;
છે પડિતમાં પ્રાક્રમ ઘણાં, પંડિત સઉ શિર મોર છે;
શામળ કહે પડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે
મૂરખને નહિ માન, મૂર્ખ ઝાઝામાં ઝુરે,
દે ન મૂર્ખને દાન, મૂર્ખમાં અક્કલ અધુરે;

મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવંતો બોલે,
મૂર્ખ ન લેખામાંહી, નહીં પંડિતને તોલે;
જેમ હંસ મધ્ય બગલાં પડયાં, કારણ શું જાણે કશુ;
શામળ કહે સાચું કહુ, વિદ્યાવણ નર તે પશુ
પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીતો;
પંડિત પાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે;
પંડિતને સનમાન, માન અનમીનાં મોડે,
જે અગમનિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષકોટિધા તે લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, શામળભટ સાચુ કહે.

૭૩

વચન પાળવા વિશે.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર પરહ્યુ પાણી,
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબ્જાને આણી;
વચન એકને કાજ, હરે હળાહળ પીધો;
વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધો,
શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતા તે વહી ગયુ;
કવિ શામળભટ સાચુ કહે, વચન ગયુ તો શુ રહ્યુ
વચન ન પાળ્યુ જેણ, તેહ સુકૃત વ્રત હાર્યો,
વચન ન પાળ્યુ જેણ, કમોતે તેને માર્યો,
વચન ન પાળ્યું જેણ, તેહ નર દૈવે દડયો;
વચન ન પાળ્યુ જેણ, તેહશિર અગ્નિ મડયો;
જો વચન વ્યર્થ જેનુ થયુ, તો દૈવત તેનુ ગયુ,
કવિ શામળભટ સાચુ કહે, વચન ગયુ તો શું રહ્યુ

૭૪

સાચી સમજ.

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતગ નિજ બાળે કાયા;
જળચર જળમાં ના'ય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા;
ગાડર મુડાવે શીશ, અજ મુખ દાઢુ રાખે;
ગર્ધવ લોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે;

વળી મોર તજે છે માનુથી, શ્વાન સકળનું ખાયછે;
કવિ શામળ કહે સાચાવિના, કોણ સ્વર્ગમાં જાયછે,
ઉચુ ભાળે ઉટ, વાગોળ નીચું ન્યાળે;
તરૂવર સહેછે તાપ, પહાડ આસન દૃઢ વાળે;
ઘર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છુપીને;
નોળીકર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળપત્ર કપિને,
ઇશ્વિર અનુભવવિણુ નવ મળે, સહેજ ભાવના ભગ છે;
શામળ મનસા સિદ્ધ, તેને કથરોટમાં ગગ છે.

૭૫

વિનય.

વિનયથી ભાગે દુખ, સુખ વિનયથી પામે,
વિનય કરતા ધન જડે, નડે નવ વેરી કો ધામે,
વિનય વશ સૌ લોક, શોક સમૂળો જાયે,
વિનય ટાળે અજ્ઞાન, વાન શોભીતુ થાયે,
વિનય મોટો છે વિશ્વમાં, વિનય ધરમ મારગ ધસે;
શામળ કહે છે વિનયમા, સુખ સપન વાસો વસે

૭૬

કુસંગતિ.

કરે નીચનો સગ, નીચની બુદ્ધિ આવે;
કરે નીચનો સગ, સકળ સદ્ગુણો ગુમાવે;
કરે નીચનો સગ, નીચની ભાષા ભાખે,
કરે નીચનો સગ, નીચની રીતજ રાખે;
વળી નીચ કામ નીચા કરે, નીચ કહેવાય ઉચ જન;
શામળ કહે સગત નીચની, કોય ન કરશો કોય દન.
મળે ઉચને ઉચ, મળે ભગીને ભગી,
મળે નીચને નીચ, મળે રગીને રગી;
મળે ભગતને ભગત, મળે પાપીને પાપી;
મળે જ્ઞાનીને જ્ઞાની, મળે જાપકને જાપી;
વળી વ્યસનીને વ્યસની મળે, મળતે મળના ગુણુ મળે;
જેમ લવણુ ભળેછે તક્રમાં, શામળ પય સાકર મળે.

૭૭

ક્રોધ.

જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, અમૃત વિખ કરી જાણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, બોધ કોઈનો નવ માને;
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સુખ ફેડી દુખ આણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સગાને શત્રુ જાણે;
ક્રોધ કોઈ કરશો નહીં, પેટ ચોળે બહુ શૂળ છે;
શામળ કહે શાણા સમજજો, ક્રોધ પાપનું મૂળ છે.

૭૮

લોભ.

ગળે અરાડે અંગ, ગળે નાસા ને નેણાં;
પળે મુડ ને તુંડ, વદાએ વિપરીત વેણા;
અસ્થિ રૂધિર ને માસ, સુકાય ચલાય ન ચરણે;
ધાતુ સરવનો ધ્વંસ, કશું સંભળાય ન કરણે,
ઇંદ્રિયો બધી અડવડે, આહાર નિદ્રા પણ ઘટે;
શામળ કહે તૃષ્ણા શતગુણી, મનમા વધે નહીં મટે

૭૯

મોત.

પેમે અરણવનીર, તીર ગંગાને બેસે,
ચડે જો પર્વત મેર, કદી પાતાળે પેસે,
પર્વત માહિ પ્રવેશ, કરે આપે એકાંતે,
ઓખધ અમૃતહાર, ભમે ભૂલ્યા બહુ ભ્રાંતે;
કિંકર રાખે કંઈ કોટિધા, સચ પ્રપચ ઘણા કરે;
શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
મારૂ મારૂ કહે મૂઢ, કારમી કાયા માયા;
અજાને આરૂઢ, અંધ થઈ ધંધે ધાયા;
આ મારૂ ઘરસૂત્ર, પુત્ર મારો પરણાવુ;
ઘડપણ પાળે મને, આજ ભલીભાત ભણાવુ,
પણ જેમ દીપક વશ છે વાયુને, કાચો કૂપો કાયનો;
શામળ કહે મૂઢ મમતા કરે, એવા શરીર અસાયનો.

નાડે ન મૂકે ભૂખ, દુખ નાડે નવ જાય;
નાડે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાડે પણુ થાય;
નાડે ન મૂકે તાવ, પાપ નાડે નવ છૂટે;
નાડે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ લૂટે;
કદી નાડે મોત મૂકે નહીં, પ્રસવ્યો ત્યાંથી પાસ છે;
કવિ શામળભટ સાચુ કહે, નામ સર્વનો નાશ છે.

જે જાયુ તે જાય, જે ફૂલ્યું તે ખરશે;
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચડયુ તે તો ઉતરશે;
લીલુ તે સુકાય, નવુ તે જુનુ થાશે;
આવર્દાવિશ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે;
જે કિન્નર જક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
મઘવાદિક પણુ મોતે મરે, કોણુમાત્રમાં માનવી.

ગયા ઇદ્ર કંઈ ક્રોડ, ગયા બ્રહ્મા કઈ ભૂલ્યા;
ગયા કરોડો કામ, અડગ શરા પણુ ડલ્યા,
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહીપત;
ગયા દિલીપ હરિશ્ચદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત;
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાહ્નવી,
થિરથાવર કોઈ રહ્યા નહી, કોણુમાત્રમાં માનવી

ચિર જીવી નહિ કોઈ, ગયા માન્ધાતા મહીપત;
ચિર જીવી નહિ કોઈ, ગયા વહી અગણિત અહિપત,
ચિર જીવી નહિ કોઈ, ગયા અધિકારી ઈંદ્ર,
ચિર જીવી નહિ કોઈ, ગયા કઈ સૂરજ ચદ્ર;
વળી ગયા રામ ને રાવણુા, ગયા દેવ ને દાનવી;
સતવાદી સલક્ષણા ગયા, કોણુ માત્રમાં માનવી

કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે;
કોઈ વર્ષ દસબાર, કોઈ પચ્ચીસ પચાસે,
કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણોસો એસી;
જે જાયુ તે જાય, નથી રહેવાનુ બેસી;
જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મ જ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.

૮૦

સ્વભાવ વિષે.

કેસર ક્યારા માંહિ, બરાસ કસ્તુરી બહેકે,
પાછળ કનકની પાળ, લક્ષધા મોતી લહેકે.
ગગા ગોમતી નીર, ઝવેર જડીત્રજ ઝારી,
સોળ ધરી શણુગાર, સીંચે નરપતિની નારી.
એવી રીતે કદિ ઉગીઓ, લસણુ છોડ ગગાતટે;
બદબોઈ ઊંડે પણુ ઘણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.
જળ તરવાને તુંબ, અગ્નિ હોલવવા નીર;
ભુખનુ ઓસડ અન્ન, બાળનુ ઓસડ ક્ષીર
તાવ ઓસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામજ દેવા;
વિવેક તો વશીકરણુ, સમસ્ત પ્રકારે મેવા
ઓષધ છે એકે એકનાં, કોડે કોડે કહુ કથી;
ભુડા કે રૂડા સ્વભાવનુ, શામળ કહે ઓસડ નથી.

૮૧

સદ્‌ગુણદુર્ગુણ વિષે.

ઇંદ્રવારણા હોય, કોય ખાતે નવ ખાય;
આવળકેરાં ફૂલ, તેથી શિવ નવ પુંજાય;
ઝાકળકેરાં નીર, તૃષા તેથી નવ ભાગે,
બગલા ઉજ્વલ હોય, હસને કામ ન લાગે,
દેખાય કરા મોતી સમા, આભ્રણુ નવ ઓપે અશાં,
કવિ શામળ કહે સાખી જુઓ, ગુણુ વિણુ રૂપ કહો કશાં.
ભલે જ જાયો જન, જેથી સુખ પ્રાણી પામ્યા;
ભલે જ જાયો જન, જેથી દુનિઆ દુખ વામ્યાં;
ભલે જ જાયો જન, દાનદાતા કે'વાણો;
ભલે જ જાયો જન, સદા સદ્‌ગુણી ગણાણો;
જનનીએ જન ભલે જણ્યા, શર પૂર દાતા ભગત;
શામળ તે ભલેજ જનમીઆ, જેથી સુખ પામ્યુ જગત.
ધન્ય તેહની માત, પુન્ય ઉપર જે પ્રીતિ,
ધન્ય તેહની માત, જેહ ધર રૂડી રીતિ;

ધન્ય તેહની માત, જેહ સદાવ્રત આપે;
ધન્ય તેહની માત, પરાયાં કષ્ટજ કાપે;
ધન્ય ધન્ય તે માતા તેહની, દરીદ્રતા કવિની દળે:
કહે શામળ તે સૌથી વડો, બાકી બીજા બહુ મળે.
હાસથકી બહુ હાણ, હાસથી ગરૂઆ ગાંજે;
હાસથી હોય કલેશ, હાસથી ભવનજ ભાંજે;
હાસથી રૂઠે રાય, હાસથી હિમ્મત હારે;
હાસથકી જશ જાય, હાસ વણુ મોતે મારે;
હસવાથી હુંશ પહોંચે નહી, હસે ખોડ લાગે ખરી;
શામળ કહે શાણા સમજજે, કરશો નહિ કદી મશ્કરી.

૮૨

કોણુ મુઓ ?

મુઓ મૂરખને જાણુ, મુઓ જે નારી કુનારી;
મુઓ દેહ ક્ષયરોગ, મુઓ જે રણુ શિર ભારી.
મુઓ ચડેલ કલંક, મુઓ અપજશ લે આપે;
મુઓ ખેપ કરનાર, મુઓ જે રળતો પાપે;
જન મુઓ જેહ પરવશ પડ્યો, મુઓ જે વનિતાવશ હવો;
કવિ શામળ ભટ સાચુ ભણે, માનહીણુ માણુસ મુઓ.

૮૩

કોણુ જીવ્યો ?

જીવ્યો જશ લેનાર, જીવ્યો પરમારથ પૂરો;
જીવ્યો દાતા દેહ, જીવ્યો જે સામદ શૂરો.
જીવ્યો ભાવિક ભક્ત, જીવ્યો જે જગતે જાણ્યો;
જીવ્યો કીર્તિવંત, જીવ્યો કવિએજ વખાણ્યો.
જીવ્યો જન તે તો જાણુવો, જેની આશ સઉકો કરે,
શામળ કહે, જીવ્યો તેહ જન, જે સંકટ પરનાં હરે.

૮૪

જીવતાને સઘળું મળે.

વાંઝણી પ્રસવે પુત્ર, મૂર્ખ પણુ કવિજન થાયે;
નીર ભરાય નવાણુ, રંકશિર છત્ર ધરાયે.

વળે કોઈ દિન વેર, ઝેર વળી જાય જરૂરી;
ગુણુકા જેવી ગમાર, સતી તે થાય જ શૂરી.
એ રીત અનેક થયાં થશે, શાસ્ત્ર સાખ દે છે સહી;
શામળ કહે, ઝાઝુ શું કહું, જીવ ગયો આવે નહી.
જીવતો પામે રાજ્ય, જીવતો પરણે નારી;
જીવતો બેસે અશ્વ, થાય જીવતો વેપારી.
જીવતો માંડે જગન, સુકીર્તિ જીવતો સાહે;
જીવતો પહેરે નગ, જીવતો લાણું લાહે.
વહાલાનો હોય વિજોગીઓ, તે સજોગી થાય છે;
પણ મુઆ કોઈ દેખે નહી, શામળ ભટ ગુણ ગાયછે.

૮૫

સર્વ સરખું નથી.

ચોપાઈ.

સર્વ સરખું નથી ત્યાં કોય, કહું પટંતર તે તુ જોય;
એક શંખ નદીમાં પડયો, બીજો વિષ્ણુને કર ચડયો. ૧
એક શીપ શંખલા સમતુલ્ય, બીજીમાં મોતી અણુમૂલ્ય;
એક પત્થર દેવળ પુંજાય, બીજો પરિયટ શલ્યા થાય. ૨
એક કવિ પાખંડ જ ભણે, બીજો ગુણ શ્રીહરિના ગણે;
એક મણિનું ક્રોડે કામ, બીજા મણિનુ દોકડે દામ. ૩
એક નારી હોયે શંખિણી, બીજી પદ્મિણી કે ચિત્રિણી;
એક પુત્રથી પરીઆ તરે, બીજો કુળ સહારણ કરે ૪
એક પુત્ર ગયા શ્રાદ્ધે જાય, બીજો કુળ ડુબાડવા જાય;
એક કણબી પસાયતું કરે, બીજો ચોરી ચાડીએ ધન હરે. ૫
એક વિપ્ર તે ખેતી કરે, બીજો ચાર વેદ ઉચ્ચરે;
એક નીર સરોવર તીર, બીજું ગંગાકેરૂં નીર. ૬
એક બંધુ દુર્બલ હવાલ, બીજો તે બેસે સુખપાલ;
એક કાષ્ટતણાં ઈંધણાં, બીજાં બાવના ચંદનતણા. ૭
એક સૂત્ર સવાયે શેર, બીજું બેમે મોઘુ મેર;
એક તિલ ઘાણી પીલાય, બીજો શિવશંકર પુંજાય. ૮

એક ડાબો કર અશુદ્ધ ગણાય, બીજે જમણે ભોજન થાય;
એક અગ્નિ હુતદ્રવ્ય હોમાય, બીજો હામ કુઠામે જાય. ૯

એક ધોરી તે હળને વહે, બીજો રાજદરબારે રહે,
એક જળ તે ખાળનુ નીર, બીજું ગંગોદક સુનીર ૧૦

એકને પાંચ પુત્ર જ હોય, બીજો વાઝીઓ સુત વિણ રોય;
એકને વહાણુતણો વેપાર, બીજો શીર ઉપાડે ભાર ૧૧

એક તો નાગરવેલનુ પાન, બીજાં રખડે આડે રાન,
એક અમરે ફૂલ શ્રીકાર, બીજા ફૂલ આવળનો હાર ૧૨

એક નારી સ્વામીસુ બળી, બીજી જાર પુરુષસુ હળી,
એક ઘર ઘર ભાખે જોડલા, બીજો લે ઘણા ઘોડલા ૧૩

એકને ગામ પોતાનુ જાય, બીજો રાય પૃથ્વીપતિ થાય;
એક તુબીએ જોગી ભિક્ષા ભરે, બીજી જંત્રદરબારે ઉચ્ચરે ૧૪

એક લોહુ શેર પૈસે ઘણુ, બીજુ અમૂલખ સમશેરતણુ,
એક વસ્તુ તે દોકડે ગજ, બીજી વસ્તુ અમૂલખ ધજ. ૧૫

એક નર શૂરાતણુ ભણે, બીજો કાયર પોબારા ગણે,
એક શાળ અમૂલખ પ્રમાણુ, બીજો સામો કણકી જાણ ૧૬

એક ઓદન ભલુ ભોજન, બીજુ કુસકાકેરૂ અન્ન;
એક જન પરમારથ કરે, બીજો પ્રાણ લોકોના હરે ૧૭

એક સદાવ્રત આપે શીખ, બીજો ઘર ઘર માગે ભીખ,
એક ભાઈ હસ્તીપર ચઢે, બીજો અણવાણો રડવડે ૧૮

એક શાસ્ત્ર નવ નિત્યે ભણે, બીજો ભૂલી ફરી સ્વર ભણે;
એક અનેરા વાસે ગામ, બીજો ઉદ્વસ્ત ટાળે ઠામ ૧૯

એક રોપાવે વૃક્ષો આજ, બીજો કાપે સર્પણ કાજ;
એક કુંજમા મહાલે રોજ, બીજો રણમા ઉપાડે બોજ ૨૦

એવા કહ્યુ દૃષ્ટાંત અનેક, જો જો મનમા કરી વિવેક,
નામ એક પણ ગુણ છે ઘણા, એક રાય બી રજપૂતતણા ૨૧
સૌને સરખાં ગણો ન આપ, તે વાતે લાગે મહા પાપ.

નંદબત્રીશી.

૮૬
અંગદવિષ્ટિ.
(સંક્ષિપ્ત)
સોરઠો.

રામ-સુન અંગદ કહે રામ, કહો વચન જો તુમ ઘટે;
અબતો એહી કામ, બિષ્ટિ કરવે બાતસુ.

ઝૂલણા છંદ.

અં-કથન અંગદ કહે શીશ નામી, પ્રભુ કોડ મુજને અતિ હોડ હાસુ;
આગન્યા હોય તો જાઉં એ ગામમાં, નામ પ્રતાપથી નહિજ નાસુ,
શીશ દશ છેદીને વીશ ભુજ ભેદીને, દુર્ગ પાડી કરૂ ક્ષેત્ર ખાસુ;
રાવણો રંક રજ ચરણપ્રતાપથી, લંક ઉદ્વસ્ત કરી હરણ વાસુ !

દુહા.

રામ-ડાપણ છે દશ કોટિધા, અંગદ તુજમાં એન,
એ વિધિ વિષ્ટિ કરો, ચિત્ત ચતુરાઈ ચેન

ઝૂલણા છંદ.

અં-વિષ્ટિ કામ કરવું તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે સહીએ;
નગર ઝત્રર કરવું નિરવંશી, શત્રુવચન શા માટે સહીએ;
સુત પરિવાર સંહારૂ એના, હવે રાજ બેસી કયમ રહીએ;
લહવસા સીતા અહી લાવું, જરૂરપણે અયોધ્યા જઈએ;
રામ-અદકા બોલ કહોછો અંગદ, શરપણ જાણે છે સૃષ્ટિ;
મારૂં મન તેથી નવ માને, રાહથકી નવ થઈએ રષ્ટિ;
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મારી દષ્ટિ,
મુજને સુખ ઉપજાવો અંગદ, વિવેકવાત કરો ત્યાં વિષ્ટિ.

દુહા.

૧ ચાલ્યો અંગદ ચોંપથી, મુખ જપતો શ્રી રામ;
પોતેં આવ્યો પાસરો, જ્યાં રાવણનું ધામ
રિદ્ધ ઉપમા રાવણતણી, કેમ કહે કવિરાજ;
મહિપત મહેલ મઘવા સમા, લંક દેશંકે લાજ
પ્રતિહાર બેઠો પોળપર, બોલ્યો મુખથી વાણ;
કહાં જાયરે વાંદરા મૂરખ મહા અજાણ

છપ્પો.

પ્રતિ–પેસી ન શકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઇંદર;
સુર સહુ સેવા કાજ, ચાકરીમાં રહે ચંદર;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, આણ અવનિમાં જેની;
ઈશ સરીખા ધીશ, રહે આજ્ઞામાં એની;
તું પશુ પોળે કયમ પરવરે, હજુ લગણ ધીરજ ધરૂં;
જા રે જ્યાંથી આવ્યો તિહાં, નહિતર કોટિ કટકા કરૂં.

દુહો.

અણસમજ્યો આગુ ચલે, દેખત ધોળે દીશ;
માર મુદગર જોરથી, તોડીશ તારૂ શીશ

ઝૂલણા છંદ.

અં–કહે અગદ પ્રતિહાર સુણ પુરતણા, રાતદહાડો બેઠો દેહ દાખે;
ઓળખે નહિ અલ્યા મૂઢ મૂરખ મને, ભાર ખોવા ભલો ભૂર ભાખે;
હાથ દીઠા નથી હોંસથુ માહરા, ચોરટા દેહનો સ્વાદ ચાખે,
સત્ય કહેરે અલ્યા કેમ બેઠો અહી, કોતણા ઝુપડાં રીઝી રાખે;

દુહા

પ્ર–એ મદિર રાવણતણા, હીરા કનક જડાવ,
તુ જાવા સમરથ નહી, બહાર રહી તુ કહાવ.
અં–પ્રતિહાર કહે પોકારીને, કેવી તારી લંક;
રાવણની સમૃદ્ધિ કહે, રાવણ રાય કે રંક.

ઝૂલણા છંદ.

પ્ર–લંક શોભા તે લગૂર તુ શુ લહે, ચિંતામણિ ચદ્ર ચોપાસ ચળકે;
ઇદ્રજીત ઉપમા પૂછ તું ઇદ્રને, શરપણ સાંભળી શેષ સળકે;
દશકંધ ડરથી દિગ્પાળ ડોલે દશે, ક્રોડ પચ્ચાસ પ્રતિ પ્રાણ પલકે; ।
પોળીઓ કહે પશુ પેર પ્રીછે નહી કુભકર્ણ દેખી તુજ કુભ ઢળકે.
કં–કપિવર કોપીઓ લાજ લખ લોપીઓ, ઓપીઓ આપથી ક્રોધ કુંડી;
રણજંગ રોપીઓ ચોગમ ચોપીઓ, ભમર ચઢાવિયાં દૃષ્ટિ ભુંડી;
અં–સહેલસું ખેલશુ રેલશુ નગરમાં, દેશ બાથામાં તે દાખું દુંડી;
તારે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લંકપતિ એક લુંડી.

દુહા.

છત્રપતિ તો એક છે, રિદ્ધિપતિ રઘુનાથ;
એમ કહી પ્રતિહારનો, હોડે સા'યો હાથ.

છપ્પા.

કુ—પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો;
દીધી ગાળ દશ વીશ, પૂછ શત્રુનો સહાયો;
અંગદપર એક પ્રહાર, કોપ કરીને કીધો;
કયમ લોપે મુજ લાજ. દાવ દૂષીએ દીધો;
પછી અંગદ ખીજ્યો અંગમાં, ઘાટ પ્રથમ એનો ઘડું;
શામળ કહે સેવક રામનો, નરપતિને વળતો નડું.
ધાયો અંગદ ધીર, નીર ઉતાર્યાં નરનાં;
દેવટ કીધો દરબાર, વખાણુ શાં કહું વાનરનાં;
પુરમાં પડયો પુકાર, છેકે હિમ્મત છુટાણી;
વાયે ચાલી વાત લંક બાધી લુટાણી;
પ્રતિહારને મારી પરવર્યો, ઘાટ ઘણા જણનો ઘડયો;
પાછી રાવ થઈ ત્યાં રાવલે, રાવણ પણ રોષે ચઢયો.

દુહા.

વાત ગઈ બહુ વેગથી, રાવણ રાય હજુર;
પ્રતિહાર પાંત્રીશ મારીને, આવ્યો વાંદર શૂર.
અધિપતે મન વિચારીયું, આવ્યો એ હનુમાન;
કનકપુરી ઘડી એકમાં, બાળી કીધું નામ.
મનમાંહે વિચારીને, કીધી વિપરીક વાત;
ઉઠ્યો સિંહાસનથકી, ઘડવા તેનો ઘાટ.
સભા મધ્ય બંધન કરી, કોટ રચ્યો તે દીશ;
નીચો થઈને આવશે, નમાવશે પછી શીશ.
અંગદ જ્યાં અગળ ગયો, ખિડકી જોઈ દૃષ્ટ;
રામઅરિને શું નમું ? મનમાં પામ્યો કષ્ટ
ક્રોધ કરીને કુદીઓ, કરી જોર અપાર;
કોટ ઓલંગી હુલકીઓ, ગયો સભાને દ્વાર.
આભઅવનિ એકત્ર કરી, કીધો ઉલકાપાત;
અંગદ ઉતર્યો આકાશથી, ગરજ્યો કડકડાટ.

દિગ્મૂઢ થયા સઉ દેખતાં, દીઠો કૃતાંત કાલ;
પર્વત સરખો પ્રચંડનર, ફરીને કીધી ફાલ.

ઝૂલણા છંદ.

ક્રોધે દંત કરડીઓ મુખ મૂછ મરડીઓ, આપ અધિકાર અધિપત એઠો;
હીસે બહુ હાથીઆ, શોભીતા સાથીઆ, ભાથીઆ ભીડ રીસાળ રેઠો;
શર મહાપૂર એ ક્રૂર કોપે ભર્યો નૂર નરપતિ બળવંત બેઠો;
શુભ સભા સાથમાં પાંત્રીશ હાથમાં. પોકાર બહુ કરતો પ્લવગ પેઠો

દુહા.

દશકંધને દુખ મનાવવા, અધિપત ઓળખવા એન;
ઇષ્ટિ ભારી અંગદો ત્યહાં, વદ્યો વિપરીત વેણ
અં-જનની કુણ રાવણતણી, બહુ ઉપજ્યા બાળ;
જાત શ્વાન કે શુકરી, ભુંડણુ કે શિયાળ

ઝૂલણા છંદ

પોકાર કરતાં ઘડી પાચ પૂરણ થઈ, બોલતા શે નથી કર્મ ફૂટયા;
રીસ ચઢશે મુને શીશ તમ તોડશુ, કૃતાત કોપતા કાળખટયા,
ચોર માટે બીહોછો સહુ ચિત્તમા, તોલ અહંકારના ટેક ટટયા;
અંગદ કહે ઉત્તર શે નથી આપતા, સર્વની આખ કે કાન ફૂટયા?
દેહ દાઝયો દશાનન ઘણું દિલ વિષે, એક આપે થયો તેહ તાથે;
ઉછળ્યો એક કર આપ આસન થકી, મુખ મછ મરડી હિતહોડ હાથે;
રા-કોણ તુજ નામ ને ગામ ને ઠામ કહે, કામ કશુ છે પશુ ભૂપ સાથે;
કો તણો મોકલ્યો હ્યા લગી આવીઓ, આભ બાધો ભરે બાંય બાથે?
અં-વાળીનો પુત્ર ધરસુત્ર શુભ પર્વતે, નામ અંગદ મારૂ હરખ હેવા;
શરણુ રહું છુ રઘુનાથના ચરણુની, દેવનો દેવ અધિદેવદેવા;
ધ્રુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા,
તે તણી નારને તસ્કરી લાવીઓ, લંક લગી આવીઓ શુદ્ધ લેવા
રા-વખાણુ કરે અલ્યા વાનરા રામનુ, કેટલું સાંભળ્યુ જૂઠ જેવુ;
શીશ સાટે કરી લંક લગી આવીઓ, લોળિયું લાભનું શુંજ લેવું;
દેહ માનવતણી એહમાં બળ કશું, સિદ્ધ શ્રી જાણીને શીદ સેવુ;
જાણુતો હોય તો કહે અલ્યા વાનરા, જોર કરતુત પ્રાક્રમ કહેવુ

છપ્પા.

અં-હણ્યો જેણે હિરણ્યાક્ષ, સાર પ્રહ્લાદાં દીધી,
ફરશીધર ફરશુરામ, નેક નક્ષત્રી કીધી,
બલિ ચાંપ્યો પાતાળ, સહજમા અહલ્યા તારી,
દુષ્ટનો ફેડ્યો ઠામ, વાળિને નાખ્યો મારી;
પાષાણ તાર્યા પયોનિધિ, સેતુપાજ બાંધ્યો હવે;
મમત મૂઢ મૂરખ કરે, એ નર ઓળખશો અબે.

ઝૂલણા છંદ.

રા-કાપડી વેષ લઈ વન વિષે જે ફરે, શીશ જટા ધરે સંગ સારો;
સીતની શુદ્ધ નવ માસ નિરખી નહીં, આજ સાગરતણો દીઠ આરો;
લાવીઓ રીંછ લંગૂર લખ કોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મારો,
લંકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણ સહ, રાદમા જીતશે રામ તારો.

અં-એક કિંકર અહીં આવશે રામનો, તે નહીં તાહરો બોલ સાંખે;
તાત મારાતણી કીર્તિના કવિ તમો, હું ખમુ બોલ જે ભુંડ ભાંખે;
અન્ય જણને ઓશિઆળ શી તાહરી, જો ઘડી એકમાં જોર ઝાંખે;
લંક પરલંક એ અંક એકે ભરી, નિમિષમાં નિધિતણે નીર નાંખે!

રા-કહે દશાનન સુણો વાળિના દીકરા, પ્રીત સંભાર તું પેર પૂઠી;
રામ ઉપર તને હેત કયમ ઉપજે, તાતને મારીઓ કાળકૂટી;
પિંડ પાળે, તારૂ વેર વાળે નહીં, પેટની વેઠમાં વાટ ઊઠી;
કુંગ અહીં ચાકરી બાધ ત્યાં બાકરી, રામસું રાઢ કર આવ રૂઠી;

અં-બુદ્ધિબળહીણ તું ક્ષીણઆયુષ થયો, રાવણ મૂઢ મુખ શુજ ભાખું;
રાજમહારાજ અધિરાજજી કેરડા, દર્શનો નિત્ય હું દિવ્ય દાખું;
સહ અમૃત રત્નખાણ પૂર પ્રેમની, તે તજી નીરવત ઝેર ચાખું;
સ્વામી શામળતણા ચરણ પ્રતાપથી, તુજ સમા કિંકરા કોડ રાખુ'

છપ્પા.

રા-મૂરખ મૂઢ અજાણ, જૂઠું બોલે ક્યમ ઝાઝુ,
કોણ ગણતીમાં રામ, લવરી સુણતા હું લાજું;
કોઠ બીલાં ખાનાર, લંગૂરાં કોટિક લાવ્યો;
વાઘણ કેરાં દૂધ, મણિધરમણિ લેવા આવ્યો;

વળી તારૂણી મારી તાટકા, તે પ્રાક્રમ દીઠું તમો;
વળી હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમો.

ઝૂલણા છંદ

અં-ત્ર્યંબક જ્યાં તોડીઓ, માન તુજ મોડીઓ, છોડીઓ ત્યાં તુંને ધર્મ ધાર્યો;
દશ મસ્તક દક્ષમાં રાખીઓ કક્ષમાં, પલક એક પક્ષમાં હોડ હાર્યો;
કોટિ રાક્ષસ હણ્યા, ભય તેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણીઆ હવે તુજ વારો;
મારવો રંકને લુટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મારો!

રાવણ-માનવી માનવી સંગ રહે સહુ, માકડાં સાથ મન એનું મોહ્યું;
નાનપણ માહિથી નામ કાઢ્યું જુઓ, પરવર્યા પુરથકી રાજ ખોયું;
ક્ષત્રીવટ ખોઈને જોગ જટા ધરી, શરમ ને કરમ ને ધરમ ધોયું;
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પરખ્યા, દશકંધ રામનું જોર જોયું.

ચોબોલો

અંગદ-મંત્રી તે પુણ્યવંતા પૂરણ, ઘેર બેઠા લખ લૂટેછે,
શ્રી દશરથના નંદન સાથે, ધરા વેદની છૂટેછે,
લાયક લીલા લક્ષ્મણ માથે, અમૃતના ઘન ઊંડેછે,
અભાગીઓ અકકરમી અંગદ, રત્ન પત્થરશું ફૂટેછે,

છપ્પા

રાવણ-બોલે વધતા બોલ, તોલ ખુએછે તારૂ;
રવિ સામા નખે રેણુ, માન ઘટે નહિ મારૂ,
આયુષ તારું અલ્પ, એક ઘડીમાં આવ્યું,
તાતનું લેતા વેર ભાગ્ય ભુંડું તુજ ભાવ્યું,
અવતાર અફળ તારો ગયો, વેર ન વાળ્યું વેઠમા,
શત્રુને જઈ શરણે રહ્યો, પાવક ઊંડો તુજ પેટમાં!

અંગદ-અન્યાયી બોલે આળ, ગાળ ગુણહીણા દેછે,
અધર્મી અવતાર, ભાગ શું માથે લેછે,
મુજને તુજપર હેત, ખેદ રાખી નહીં ખીજુ,
આપણ બન્ને ભ્રાત, બતાવું કારણ બીજું,
જો વાળિ તાત છે આપણો છયે સહોદર સુખમા,
તુજને રાખ્યોનો કૂખમાં, મુજને રાખ્યોનો કૂખમા!

રાવણ—વાળી સરખા ક્રોડ, ચરણ મારા ચાંપેછે;
સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાંપેછે;
ઈંદ્ર આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા,
નથી સાંભળ્યો કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણ રાજા,
ડોલાવું દશ દિક્પાળને, સળકાવુ શેષધામને,
તું અલ્પ બુદ્ધિ સમજે નહીં, રહ્યો વખાણે રામને.

ઝુલણા છંદ

અ—જોડીને કર કહુ વાત તુજ કામની. નરપતિ ગર્વ તુજ એળે જાશે,
સીત શું પ્રીત તે મોતની રીત છે, ચાચડવત ચોળશે ચિત્ત ચહાશે,
ઈશિ હતા તુજ શીશપર ગાજતા, તે સાથે શત્રુના બહુજ થાશે,
શામળતણા સ્વામીની નીચ નિંદા કરે, ચોકડી ચૌદનુ રાજ જાશે

સવૈયા.

રા—રાંકની જાત તે રત્ન શુ ઓળખે, આખર ચેતન ચાકરનો;
ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે તે, ઠાઠ શુ જાણે ઠાકરનો,
મેરુતણો મહિમા નવ પ્રીછે, કરે વખાણ તે કાકરનો,
"ખાખરની ખીસ્કોડી" અંગદ, સ્વાદ શુ જાણે સાકરનો !

છપ્પો

અંગદ—અંધ થયો દશકંધ, ધન્ધ ધારી શુ બેઠો,
કુળ અંગારો આપ, પાપરૂપી થઈ પેઠો,
દશ છેદાશે શીશ, દિવસ થયા તુજ વંકા,
ઈશિ થવા ઉજ્જડ, લઝ લુટાશે લંકા,
પુત્ર તારા પ્રાજે થશે, વિધવા નાર તારી થશે,
સમઝ મૂઢ મૂરખ મને, ચૌદ ચોકડી ચોવટ જશે.

ઝુલણા છંદ

રાવણ—માકડા રાંકડા જા ઘેર જીવતો, વાકડા ફાંકડા બોલ કેવા ?
કાયાતણા કટકડા ક્રોડ કરાવશે, વનચરા પાસથી લાંણ લેવા,
સુખતણા મટકડા ભાવ ભૂલી જશો, ચટકડા મેવશો સિદ્ધ સેવા,
લટકતા શીશ રે'શે ધડ જુજવા, રામ નહીં આવશે હાથ દેવા.

છપ્પા.

અંગદ—રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મુજ સામુ જોશે;
રામચંદ્ર પરતાપ, જીવ નિજ દુશ્મન ખોશે,

રામચંદ્ર પરતાપ, કોણ મને શસ્ત્રજ મારે;
રામચંદ્ર પરતાપ, ક્રોડ તુજ સરખા હારે,
શ્રી રામચંદ્ર પરતાપથી, જળને સ્થાનક સ્થળ કરૂં,
કવિ શામળ અંગદ કહે, કહેતો આભ ઉડળ ભરૂ.

રાવણ-રાંક ઉપર શી રીસ, કરવી તે ન ઘટે મુજને,
દઉંછુ જીવતદાન, જીવતો મૂકું તુજને,
કાસદકેરા કાન, વાઢતામા હુ લાજુ,
તરણાપર શો ટેક, દિલ મારામા દાઝુ,
તું બુદ્ધિહીણ બકતો રહે, કુથલી શી ઝાઝી કરે,
ગમાર જાણી નહિ ગુદરૂ, ફરી બોલે નિશ્ચે મરે

કવિત

અંગદ-પૂર્વ જન્મ પાપથકી, સીતાતણા શ્રાપ થકી,
અક્કલ ઓછી આપથકી, સહેજ પડયો શળમા,
અક્ષરના અ કથકી, વિધાતાના વ કથકી,
રજનડયા કો રકથકી, ધન ભેળ્યુ ધૂળમા,
અહંકાર આણ્યાથકી, મમત મૂઢ માણ્યાથકી,
નિરગુણ નાણ્યાથકી, તણાયો તુ પૂરમા,
છેક બુદ્ધિ છાંછીથકી, અક્કલ આપ ઓછીથકી,
રાવણ તે હાથ ઘાલ્યો, ગોખરૂના મૂળમા

ઝૂલણા છંદ

કવિ-દ્રષ્ટિ ભુંડી કરી, રીસથી રાવણે, રાજમદ જોરથી રાજ રૂઠયો,
જન્તુ ન પામે હવે જીવતો વાનરો, એમ કહી આપ અધિપત ઊઠયો,
ગુણજ ગુપ્તિ ગ્રહી સામદો સંચર્યા, કોટકોટયાન જ્યમ રાય છૂટયો,
પુત્ર વાળીતણો વીંટીઓ વિધવિધે, બાણનો શિર વરસાદ વૂઠયો

છપ્પા

રાવણ-નથી મારતાં વાર, રજકમા રણ રોળુ,
અંગદ તારૂ અંગ, ચિત્ત ચાચડવત ચોળુ,
કાઢુ તાળવે જીભ, વઢે જો વેર વાણીમા,
વાંદરેલ કઢાવુ તેલ, પિલાવુંછુ ઘાણીમા,
જોર હોય તો જુદ્ધ કરે, મુજ કિંકરના સાથમા,
એમ કહી અંગદને તિહાં, લીધો બળવંતે બાથમા.

ઝૂલણા ૭૬

દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, ચંદ્રશેખર ચરચ્યાછે ચંદન,
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, વૈદનાથનાં કીધાંછે વંદન;
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, નવનાડનુ કર્યું નિકંદન,
અંગદ-ઇશ્વિર ગત ઇશ્વિર સૌ જાણે, દશકંધ હણશે દશરથ નંદન.
રાવણ-વાત વિવેકની તે તું શઠ શુ લહે, જંગલી ઝટ કૂડા કર્મ કૂટે;
આકના તૂરની પેર ઉડી જશો, જે દિવસ માહરા બાણ છૂટે;
જાનવર જાણીને મકીએ જીવતો, લાજ લંગૂરની કોણ લૂટે,
પ્રાજેકરી નાખશે પલકની પલકમાં, એકલો ઇંદ્રજીત આપ ઊઠે.

કવિત.

અંગદ—માન કહ્યું મૂઢ મતિ, જ્ઞાનહીણ ગૂઢમતિ;
શ્રાપ દીધો સીતા સતી, પડયો પાપપાશમાં,
મોકલ્યો કાસદકામે, હુકમ ન દીધો રામે,
નહિ તો વાસુ ઠામ ઠામે, વાનરા અવાસમા,
હદે નથી રહેતી રીસ, ત્રોડી નાખુ તારૂં શીશ;
ભાગુ ભુજ વીશ હજુ, હેત રાખુ હાસમા;
બલપણ ભાખુ ભાખ, શાસ્ત્રતણી દેઉં સાખ,
ઇંદ્રજીત જેવા લાખ, ઉડાડું આકાશમા;

છપ્પા

રાવણ—રામતણી તુને આણ, વદે અંગદ તુ વાણી,
રામતણી તુને આણ, પલક પીવા રહે પાણી,
રામતણી તુને આણ, હવે જો જીભ હલાવે,
રામતણી તુને આણ, જો તુ ચરણ ન ચલાવે,
રામઆણથી કહે જઈ તહીં, જહીં સેન સકળ છે તમતણું,
રાવણે કહાવ્યુ રાનથી, મહિમા દેખાડ મોટમપણુ
કવિ— ઉડયો સુણી આકાશ, અંગદ અતુલીબળ આપે;
મહિમા વધારી માન, રામ રજ ચર્ણ પ્રતાપે;
આવ્યો જયહા અશોક, અલૌકિક જ્યાં છે વાડી,
દુ:ખ નવ વ્યાપે દેહ, ખરી રત્નાકર ખાડી,
બેઠી સીત સ્વરૂપ ત્યહાં, રૂપ રઢીઆળી શુભ સતી;
પ્રદક્ષણા દેઈ પાયે નમ્યો, મોકલ્યો છે લક્ષ્મણ જતિ.

અંગદ—સાંભળજો મુજ માત, વાતમાં એહ વધાઈ;
લક્ષ્મણ સહિત શ્રીરામ, પધાર્યા ભૂપત ભાઈ;
વાનર પદ્મ અઢાર, બોતેર કોટીક સાથી,
મળ્યો વિભીષણ ભ્રાત, પાજ સમુદ્રે બાંધી,
મેં વિવિધ પ્રકાર વિષ્ટિ કરી, ટેવ એહની ટેડીઓ;
સીતા પ્રત્યે અંગદ કહે, ગઢલંક વાનરે ઘેરીઓ

સીતા—સીતા કહે સુણ વીર, ધીર થઈ ધીરજ ધરજો;
જોરાવર જન એહ, કામ ઘણું પાકું કરજો,
લક્ષોપતો નહીં લાગ, શોભે નહીં શરા સાથે,
મદ્રાચળ શો મેર, ઉપાડે એક હાથે,
કુંભકર્ણ કહેવાયછે કારમો, દેખે તેટલું ખાયછે,
એવું જાણી અહીં આવજો, રામ તો મોટા રાય છે

અંગદ—કહો તો મેરૂ સહિત, ઉદયાચળ હું ઉપાડું,
કહો તો લંકપર લંક, અધિક અવનિમાં ગાડું,
કહો તો બાણું ક્રોડ, જોધને બાંધી જાઉં,
કહો તો ઇંદ્રજીત કુંભકર્ણ, દૈત્ય મવેંને સાંઉં
મા કહો તો લંકને લુટીએ, વસુધા વિપરીત નાખીએ,
પણ હુકમ નથી હજુરના, માટે સરવે સાંખીએ

સીતા—છાનો રે ભડ ભ્રાત, વાત શી કરવી ઝાઝી,
કરો કહ્યું તે કામ, રામ જે વાતે રાજી,
કરતા હો જે કાલ, આજ સવેળા સાધો,
દેખાશે કો દુષ્ટ, વાયુવત વેગે વાધો,
જ્યા આગન્યા માગી અંગદે, જોધ જાવા લાગ્યો જવે,
રાક્ષસીએ બૂમ પાડી ઘણી, જોધ તરવરી રહ્યા તવે.

કવિ—માર માર કરતા ભટ, ધીર ધસમસતા ધાયા,
અંગદકેરા ચરણ પૃષ્ટ શત્રુએ સાંયા;
સહસ્ત્ર લાખ કરોડ, હઠીલે હોડ હટાર્યા,
તીડાનતીડનો રાફ, વાનરપર વેદ વકાર્યા,
ત્રાસ પડયો ત્રહોવિધતણો, દાવાદળ વડુ દેશમા;
દાખ્યું લોકે દશકંધને, લંગૂર આવ્યો એક દેશમાં.

કરડતો દંત દશકંધ, અસ્વારી આપે કીધી;
એક પલકે અશોક, વાડી તો વીંટી લીધી;
પકડયો પૂછ પ્લવંગ, ઝાપટી ઝાંકયો જ્યારે;
સમર્યા મન શ્રીરામ, તરત છૂટયો કર ત્યારે,
ત્યાં જુદ્ધ જોર ઝાઝું થયું, હઠીલો હોડે હારીઓ,
એ વાત લંકામાં વિસ્તરી, મહીપત મોટાએ મારીઓ,
મેઘરાવણ મહારાજ, ધજ ફરકાવી તેણે,
ઇંદ્રજીત જહ રૂપ, ઇંદ્ર જીત્યો'તો જેણે,
દમકાવતો ઢોલ નિશાન, કૃતાંત સરીખો કહાવ્યો,
પિતા પાસ તે પુત્ર, એક પલકમાં આવ્યો,
એક પહોર રણજંગ મચ્યો, કહી ન શકે કોયે કવિ;
મંહાર થાય સૃષ્ટિ તણો, શોભા લંક એવી હવી
મહોકમ દીધો માર, અંગદને રાયે, આપે,
ન ગણે લેખા માય, હાથ શ્રીરામ પ્રતાપે,
લખ ઓતેર હજાર, તણા તો હસજ હરીઆ,
વાડીમાં કૂપ વિશાળ, ભૂપ સહુ તેમાં ભરીઆ;
બાકી બુમ પાડી ગયા, ગઢ લંકા ગુણગામને,
ઉત્પાત કરીને આવીઓ, શરણાગત શ્રીરામને.
દંડવત્ કીધા દશ વીશ, શીશ નમાવ્યું નેહે.
સુખનું સાગર સર્વ, દૈવત પામ્યા સહુ દેહે;
શીશપર મૂક્યો હાથ, વાતો પૂછી રઘુનાથે;
રામ-વિષ્ટિની કહો વાત, રીઝ થઈ રાવણ સાથે,
સીતાને સહજે આપશે, કે કરવી રાઢ પડશે ઘણી,
અંગદને એમ પૂછીઉં, કોટિ બ્રહ્માંડ કેરા ધણી;
અંગદ—વાલિસુત કહે વાત, એની મેં કેમ કહેવાયે;
નથી સમજ્યો નરેન્દ્ર, અહંકારી એવો રાયે;
સામ દામ ને ભેદ, કર્યા તે જુગતે ઝાઝા,
જેમ પત્થરપર નીર, માને નહિ ગવણ રાજા;
કરગરી કહ્યું મે કોટિધા, આંચ દેખાડી અતિ ઘણી,
પેર પેર મેં પ્રીછવ્યો, ડગ્યો નહીં લંકાધણી.

એક કહીએ તો આઠ, ઠાઠમાં બોલજ બોલે,
કહે વાનરને વનચર, આપ બળ કરે અતોલે;
ભર્યા ભોજન માંય, ચાર કણ જોયા ચાંપી;
અનેક કહ્યા ઉપદેશ, મન મેં જોયુ માપી;
લોઢા ઉપર લીહ જ્યમ, પટકુળ ગાંઠ જેવી પડે,
રાઢ વિના રાવણ રીઝે નહિ, માંગી સીતા તો નહિ જડે,

કવિ—મુખે ન બોલ્યા રામ, નિશ્વાસ મૂકયો મન સાથે;
રાવણ સરખું રત્ન, હણવું પડશે મુજ હાથે,
આવ્યો વિભીષણ ભૂપ, આવ્યો જશ જાબુવ તો,
આવ્યા નલ નીલ સુગ્રીવ, આવ્યો હઠકર હનુમ તો,
મહારાજ વિચાર મનમા કરર્યો, જે ચિત્ત લહે નહિ ચાતુરી,
સૌ સેવક કહે સ્વામી સુણો, "દેવ તેવી કરો પાતરી"

સામસામાં રણતૂર, શર સગ્રામે ચઢીઆ,
નેવુ દિવસ નિ શ ક, વીર વિવાદે વઢીઆ
વરણવે શતયુગ શેષ, તોય પુરૂ નવ થાયે,
એક પાસે શ્રીરામ, બીજે શ્રી રાવણ રાયે
રામે જાણ્યો રણજીત એ, જનુની એક રાવણ જણ્યો,
એકાર્ણુ દિવસે એક બાણથી, રામ હાથે રાવણ હણ્યો

રાવણ પામ્યા રાજ, અવિચળ પદવી આપે,
વિભીષણ પામ્યો લ ક, પૂર્ણ તે પુણ્ય પ્રતાપે;
મળ્યા રામને સીત, વિજોગ ભાગ્યા તે તનના,
દ દુભી વાગ્યા દેવ, મનોરથ પહોચ્યા મનના,
સીતા લેઈ સિધારીઆ, દરશન અયોધ્યા ગામનુ,
જયજયકાર જગમાં થયો, રાજ થયુ શ્રી રામનુ

મળ્યાં માત ને ભ્રાત, મળ્યા ભરત ભાવિક ભાઈ,
વીતક વર્ષ એ બાર, તણા તે કહ્યા માઈ,
હનુમાન તણી હિમ્મત, સુણીને મોટમ મેલી,
વૂઠયા અમૃતમેહ, ર ગ રૂડાની રેલી,
છત્ર ધરાવ્યુ રામજી, લક્ષ્મણ ચમર કરે જ્યહાં,
શામળ કહે શોભા ઘણી, મેહ માગ્યા વરસે ત્યહાં.

રામચરિત્ર પવિત્ર, ગાય જે નરને નારી;
ઇકોતેર પરીઆ સહિત, અધિક પામે ઉદ્ધારી;
દ્રવ્ય પુત્ર ઘરસૂત્ર, પુરંદર પદવી પામે;
જન્મ મરણ જંજાળ, વેદના સઘળી વામે;
શ્રી રામચંદ્ર કૃપા કરે, ઇશ્વર પદવી આપે અતિ;
શામળ કહે સેવો સહુ, રામ લખમણ સીતા સતી.

દોહરો.

શ્રોતા વકતા સાંભળો, કહે કવિ કરજોડ;
શામળ કહે બોલો સજ્જનો, જેજે શ્રી રણછોડ

બૃ. કા.

દયારામ.

આપણા રસીલા, રંગીલા, ફાંકડા, લાલાજી કવિ દયારામ નર્મદા તટે ચાણોદમાં સાઠોદરા નાગરની જ્ઞાતિમા સને ૧૭૭૭મા જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ પરશુરામ અને માતાનું નામ રતનબાઈ હતું. તેમને દેવનાગરી લિપિ સિવાય બીજી કોઇપણ જાતની લિપિ આવડતી ન હતી. તેમનું મરણ સને ૧૮૫૨ના ફેબ્રુઆરી માસની ૯મી તારીખે થયુ હતુ

આ કવિએ ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને ફારસીમા કવિતાઓ કરેલી છે. તેમના મુખ્ય શિષ્ય રણછોડના કહેવા પ્રમાણે તેમણે નાના મોટા મળી ૧૩૫ ગ્રન્થો બનાવ્યા અને તે ઉપરાંત છુટક પદો, ગરબી, લાવણી વગેરે ઘણું બનાવેલુ છે. તેમના કવનમા વિશેષે કરીને ત્રણ રસ જોવામા આવે છે—શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. નરસિંહ મહેતા તથા મીરાબાઈના શૃગારમા જે આધ્યાત્મ ગૌરવ સમાયલુ છે તે ગૌરવનો દયારામની કવિતામા અભાવ હોઈ સામાન્ય અને નિર્બળ મનવાળા લોકોની નીતિ ઉપર ઉલટી અસર થવાનો બહુ સંભવ રહેછે.

૮૭

યમુનાજીની સ્તુતિ.

આર્યા.

જય યમુના શ્રીયમુના, પાને દૂરા કિંકર યમના;
પુનરપિ આવાગમના, નિજપદદાતા, નિજઅળ જળગમના. ૧

છંદ ભુજંગ પ્રયાત.

નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક સેવી;
ધ્રુવાદિ થયા ધ્રુવ ધામે નિવાસી, પ્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ દાસી. ૨
સરિતા સહુ સ્વામિની શ્રેષ્ઠ ગંગે, મહાસિદ્ધ પામી તમારા પ્રસંગે,
અહો, અન્ય અદ્ભૂત મેં'મા શુ ભાખુ, સમુદ્રેથી બિંદુ સમુ જલ્પી દાખુ. ૩
થયુ હોય જેને પય પાન માતા, કદા તેહને યમ નહીં દુઃખદાતા;
દદા દુષ્ટ તોયે સ્વસાસૂનુ કા'વે, વિચાર્યું યમે યાતનામાં ન આવે. ૪
કરે સ્નાન નિશ્ચે નવો દેહ થાયે, તદા યોગ્યતા સેવવા કૃષ્ણરાયે;
જગત્પાવની જાહ્નવી વેદવાણી, શિવે શીશ રાખી પરાપુત જાણી. ૫
ત્રિવિક્રમપાદોદકી એજ હેતુ, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તે મૂળ કેતુ;
રવિજા તમો તે તણાં પટ્ટરાણી, શકું કેમ કીર્તિ તમારી વખાણી ૬
પતિ નામ છે કૃષ્ણ, કૃષ્ણા તમારૂ, રૂપે એક વસ્તુ કશુ છે ન ન્યારૂ;
રંગે શ્યામળાં, સ્નાનથી શ્વેત પ્રાણી, વડુ એજ આશ્ચર્ય અદ્ભૂત કા'ણી. ૭
કૃપાસાગરી નાગરી જગતમાતા, હરિવલ્લભા ઇશ્વરી ભદ્રદાતા;
સદા સપ્તસિંધુ થકી નીર ન્યારૂ, બને કોણથી કર્મ અદ્ભૂત સારૂં. ૮
નદી નવશેં ને નવાણું નવાયે, સમુ પુણ્ય ગંગા વરા એક નાયે;
વિધિકલ્પ ગંગા ભજે મંત્ર ગાત્રે, ફળેયુક્ત તે યમુનાસ્મર્ણ માત્રે. ૯
મીનાદિ રૂપે કાલિંદીકં નિવાસી, થયા જીવ જે પૂર્વમહાપુણ્યરાશિ;
ગિરા ગોમતી ગોમતી નર્મદાજી, ભીમા ગલ્લકી સૂર્ય આદિક રાજી ૧૦
કુરૂક્ષેત્ર કાશી ગયા પુષ્કરાદિ, વસે નિમિષારણ્ય જ્યાં બ્રહ્મવાદી;
નદી તીર્થ ઇત્યાદિ સંગે સમાજા, તમોમા કરે સ્નાન પ્રયાગરાજા ૧૧
ઘણા જન્મનાં પાપ મહા ઓઘ કાપે, કદા વર્ણ કો નામ યામી અલાપે;
ધરે પાય તે પૃથિવી પૂત માનુ, ફળેયુકત પાવન ત્યાં ચિત્ર શાનુ. ૧૨
કરે સ્નાન સૌ તીર્થમાં નિત્ય કોઈ, કહુ પુણ્ય તે તીર્થરાજેથી હોઈ;
રવિપર્વ કોટિક સિંધુ ભજેથી, મળે તેટલુ પુણ્ય કૃષ્ણારજેથી. ૧૩
નદી ક્ષેત્ર સૌ તીર્થ પ્રત્યેક સાધે, અયુતાબ્દથી જેટલું પુણ્ય લાધે;
પરિક્રમ પચાસ કોટિ ફરેથી, ફળે પુણ્ય તે મત્થુરા સાંભરેથી. ૧૪
મધુપુર ગોકુળ વૃંદાવને વા, વસે પ્રાણી તે પ્રાણી પ્રાણેશ લેવા;
વડું મા'ત્મ્ય સહેજે વસી માત્ર રે'વુ, વસી કૃષ્ણ કૃષ્ણા ભજે તો શું કેવુ. ૧૫
તટે રાસક્રીડા સદા કૃષ્ણ ગોપી, લીલા લાડીલી લાલ એકાંત ઓપી;
જહા વૃક્ષવૃક્ષે વસ્યા વેણુપાણિ, પત્રે પત્ર ચોભુજ છે વેદવાણી. ૧૬

અલૌકિક આનંદદાતાર માજી, દયો દાસ મારો મુખે કોની ગાજી;
ભણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી, કૃપાદષ્ટિ તેને કરે ચક્રપાણી. ૧૭

૮૮

ચેતવણી

પદ.

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને, કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજનીરે;
આ જૂઠી બાજી જગતનણી છે, તેથી મમતા તજનીરે. ચેત૦ ટેક.
શુ મૂરખ મિથ્યા મારૂં કહેછે, તારૂં તેં સહુ ખોયુ રે,
આ અમૂલ્યક હીરો હારીને તેં, પત્થરમાં ચિત્ત પ્રોયુ રે. ચેત૦
આ ડહાપણ તારૂં મળ્યુ ધૂળમાં, ચુલે પડી ચતુરાઈ રે;
તુ મેવા સમરણમા નવ સમજ્યો, અન બગાડયુ ખાઈ રે. ચેત૦
તે હેતે હરિસેવન નવ કીધુ, સનોખ્યા નહિ સાધુરે;
આ ધિક પડયો તારો જનમારો, વણસાડ્યુ તે બાધુરે. ચેત૦
અલ્યા તુ તારી જનનીને, શે ના પત્થર પડીઓ પેટરે,
જે લોક પખાળત વસ્રજ વારૂ, તુજને નાખ્યા હેઠરે. ચેત૦
તોપણ કોઈનુ કારજ સરતુ, પણ તુ તેથી માઠોરે;
કોઈને કામ કયહુ ના આવ્યો, કિંચિત્ કયહના ગાઠોરે ચેત૦
આ જનમ દિવસથી જગ લગી તે કુત્સિત કૃત બહુ કીધારે;
આ માતપિતા આદે અતિ સજ્જન, જનને દુખ બહુ દીધારે. ચેત૦
તુ પાપથકી બીહીનો નહી પાપી, વદ્યો ન જૂઠા પાખેરે,
કોટી જીવ કલપાવે મૂરખ, જૂઠી પૂરી સાખેરે ચેત૦
વદવું નહી તે વદે સુખેથી, ના ખાવુ તે ખાએરે,
તુ તારા મનમાં મરમાતો, ના જાવુ ત્યાં જાએરે ચેત૦
આ વિપયતણું કૃત વહાલુ કીધુ, મનથી માન્યુ ઠીકરે;
વેદ શાસ્ત્રનુ વચન ન માન્યું, ધરી ન હરીની બીકરે. ચેત૦
કપટ કરી લોકોને લૂટયા, પિંડ પોતાનો પોખ્યારે;
નવ દીન ઉપર દયાજ આવી, પરમાત્મા બહુ દોખ્યોરે ચેત૦
તું વૈષ્ણવ વેપ વહાતો હીંડ, જ્ઞાનઉપદેશ બતાવેરે;
પોતાનું મન પત્થર સરખું, તેમાં દોપ ન લાવેરે. ચેત૦
દગો કરંતાં દોપ ગણે નહી, લાવ્યો જ્યમ ત્યમ લૂટીરે;
જો પરમારથ કણ જાતો દેખે, હૈડું ભાંગે ફૂટીરે. ચેત૦

એમ કપટ કરી છળભેદ રચીને, પરવિત્ત ઘરમાં ઘાલ્યુંરે;
એમ કરંતાં મૃત્યુ આવ્યું, તેથી કપટ ન ચાલ્યુંરે. ચેત૦
પછી જમકિંકરે ગરદન ગ્રહીને, કહાડયો ઘરથી બહારરે;
લેઈ ગયા જમપુર ઝપાટી, દેતા માર અપારરે. ચેત૦

ત્યાં જઈને રાખ્યો ધર્મ આગળ, શી આજ્ઞાછે સ્વામીરે;
જે વિધિ કહો તે વિધિ દુઃખ દઈએ, બોલ્યા મસ્તક નામીરે. ચેત૦
પછે ધર્મરાયે ત્યાં તુજને પૂછ્યું, કહે કમાઈ શી કીધીરે;
તું ગયો હતો હરિસમરણ કરવા, કયમ થઈ નહીં સિદ્ધિરે ચેત૦
ત્યાં એવું કહેતાં ચિત્રવિચિત્રે, કહાડયુ તારૂ પાનુંરે,
તે વાંચતાં મનમા લજવાણો, એવુ તારૂ ગાનુરે. ચેત૦

તે સાંભળી ત્યાં ધરમસભામાં, સરવે હસીયા દંતરે,
ભાઈ આવો નિરલજ કોઈ ન દીઠો, કદી ન આવ્યો અંતરે. ચેત૦
પછે ક્રોધ કરી યમરાજા બોલ્યા, નાખો કુંભીપાકરે;
એ નફ્ટ જીવને શી શિખામણ, ન મળે જેને નાકરે ચેત૦
ધરમે એમ કહ્યું જવ ત્યારે, તું બોલ્યો જોડી પાણરે;
મે જનમ મારી હું હાર્યો સ્વામી, દીન વદ્યો તુ વાણરે. ચેત૦

હવા મનુષ્યદેહ એકવાર મુજને, આપો શ્રી મહારાજરે,
હું હાવા હરિસમરણ નહિ ભૂલું, અન્ય કરીશ નહી કાજરે ચેત૦
એમ કોટિ કાલાવાલા કરતાં કૃપા કરી યમભૂપરે;
જોજે ના ભૂલીશ કહી આપ્યુ, મનુષ્યદેહ સ્વરૂપરે ચેત૦

તુ એમ કરાર કરી આવ્યોછે. તે તુ શે નવ જાણરે,
તું હાવાં જઈ ઉત્તર શો આપીશ, હરિગુણ મુખ ના આણરે ચેત૦
તું ફોકટ ફજેત શીદ થાએછે, કહ્યુ માનની મારૂરે;
હું સાચુ કહુ છું સમજ હરિ ભજ, શીદ બગાડે તારૂંરે ચેત૦
આ જે દેખે તે સહું ખોટુ, ને સાચું હરીનુ નામરે,
તે વણ દામે લઈ લે તેને, નથી દ્રવ્યનુ કામરે. ચેત૦

આ સુખસંપત ઘર ઘરણી દેખા, શીદ હરખો હીડેરે,
આ તું મા જાણીશ ઝાઝું, જીવિત આવ્યુ ટાડમાંડેરે. ચેત૦
તુ હૃદેથકી નથી હેત ધરીને, ભજતો વૈકુંઠનાથરે;
તો પાછળ પસ્તાવું પડશે, ઘસવા પડશે હાથરે ચેત૦

ભાઈ આ મનુષ્યદેહ મોંઘો છે, મળશે નહિ વારેવારેરે;
જો આ અવસર ચૂક્યો તો નિશ્ચે, લક્ષ ચોરાસી તારેરે. ચેત૦
ત્યાં ખર સૂકર ગંડક ગર્ધવ, જાતિમાં અવતરશોરે;
ત્યાં પ્રભુસમરણ કરવાની ગત નહી, ચારેખાંણ રઝળડશોરે. ચેત૦
તે માટે મુજ કહ્યું કરીને, ગોવિંદના ગુણ ગાનીરે;
આ માયા મમતા મૂકીને તું, તારૂં ચેતી જોનીરે. ચેત૦
તું આવ્યો ત્યારે શું લેઈ આવ્યો, જાઇશ કહે શું લેઈરે;
તું બીજું તારૂં શું જ બતાવે, તારી છે નહી દેહરે. ચેત૦
મારૂં મારૂં કરીને મૂરખ, મુઓ તું દોડી દોડીરે;
વૃથા વિટંબણ શીદ કરેછે, સંગ ન આવે કોડીરે. ચેત૦
ભાઈ તારે કીધે વત્તુ ઓછુ, લેશમાત્ર નહીં થાયરે;
એ કરતાહરતા બીજો છે, વચ્ચે શીદ અથડાયરે. ચેત૦
લખ્યું ન મિથ્યા થાય કદાપિ, ભાગ્ય વિધે છે જેહરે;
તેની મેળે વણમાંગ્યુ, આવી મળશે તેહરે. ચેત૦
તે માટે કોટી કલ્પના કહાડી, ગાની શ્રી ગોવિંદરે,
એ દાસ દયાના પ્રભુને ભજતાં, થાશે અખિલાનંદરે. ચેત૦

૮૯

બાળલીલા.

ગરબો.

સજ્જન સાંભળજોરે, હરિની બાળલીલા કાંઈ ગાઉં,
કોટી કલ્પનારે, પતિતપણાથી પાવન થાઉં.—૧
ઈશ્વર અખિલતણારે, જેનુ કરે શેષ શિવ વંદન,
ભક્તવત્સલ પ્રભુરે, મટે થયા નંદના નંદન.—૨
ગોકુળ ગામમાંરે, નિત્ય યશોમતીઘેર આનંદહેલી,
કાલા તોતલાંરે, સુતનાં વચન સુણી થાય ઘેલી.—૩
મોહન મૂરતીરે, સહેજે દીઠેથી મોહ લાગે,
તે હરિ હઠ કરીરે, મા મા કહીને માખણ માગે —૪
પાયે લંગરીરે, છમછમ કરતો છબીલો ચાલે,
લટકે લાડકોરે, રંગત લાકડલો કર ઝાલે —૫
કટિક દોરડોરે, ચરણ ધરંતાં ખમખમ બોલે,

લટકે ઝૂમતૂ રે, શોભા નહી કોઈ તેની તોલે.—૬
પહોચ્યાં સાંકળાંરે, કરમાં કંચનકંકણ શોભે,
બાજુ બેરખાંરે, બાજુબંધે બહુ મન લોભે.—૭
ઉરપર સાંગલુરે, સિંહનખ શોભે સુવરણમઢીઓ,
મણી મુકતાતણીરે, માળાઓ જઈ નાભી અડીઓ.—૮

મોહન મુખડું રે, શરદપુનમ શશીથકી બહુ સારૂં;
નિરમળ નાસિકારે, મોતીલળકે મોહ્યું મન મારૂં.—૯
આંજી આંખડીરે, માજી ગાલ નજરીઉં કીધું;
લીલવટ લાલનુંરે, શોભે કુંમકુમ બિંદુ દીધું.—૧૦
કુંડળ કાનમાંરે, પડયા પ્રતિબિંબ કપોળે ઝળકે;
ઝુમણું વેણીએરે, મોતી ભરીઉ લટકે લળકે.—૧૧
મુખપર ઝમતારે, હરિને બિટળીઆળા કેશ;
છબી ઘનશ્યામ છેરે, મનમોહન પ્રભુ બાળક વેશ—૧૨
મુખ દધિ લેપિયુ રે, નિરખે ઉર ભરી આવે વા'લ,
પરમ આનંદનોરે, સાગર નવનીતપ્રિય નંદલાલ—૧૩

એવો લાડીલોરે, ઠમકે ચાલ ઠમકતી ચાલે,
મહીંકુ વલોવતારે, ગોવિંદ ગોળો રવૈ ઝાલે—૧૪
બોલે તોતલુંરે ઠણુકણતો કાનડ કાલો,
માડી ધવરાવતીરે, હઠ કરી કેતા લાગે વહાલો.—૧૫

પાહુનો ઉભર્યાંરે, કોકા દૈને કંઠ લપટાવે;
શિરશાદ કરીરે, ઉછંગે લઈને ધવરાવે—૧૬
ગોવિંદ ધુટડરે, દૂધ પીએ જસોદા મુખ જુએ,
બુચકારી કરીરે જનુની આંખનાં આસુ લુએ—૧૭
ત્રોંત થયા પછેરે, માજી વિવિધ રમકડાં આપે;
ખેલે આગણેરે, ગોપી જન લઈ હૃદયે ચાંપે—૧૮

લેતી ભામણારે, નિરખે શિશુ માટે મુખ ચૂમે;
ઘેર જવાય નહીરે, લલચ્યુ લાલ વિશે મન ઘૂમે—૧૯
રમતા આગણેરે, કરદમ વળગ્યો છે શ્રીઅંગે;
બહુંક બગાસથીરે ઝાઝી ફેલી છે હરી સંગે—૨૦

એવા કંઠ ભર્યાંરે, વળનુ પંછ ચલી .ફેર પૂંઠે;
પડી જવાયછેરે, ગોપી હસીપડે વળી ઉઠે—૨૧

વૃજની સુંદરીરે, લાલચ માખણતણી બતાવે;
અંતર પ્રેમથીરે, પ્રભુને થૈથૈ થનક નચાવે.-૨૨
બાળચરિત્રનોરે, આનંદ એવો વૃજજન માણે;
વૃજવાસીતણારે, ભાગ્યનો પાર કોઈ નવ જાણે,-૨૩
નેતિ નિગમ કહેરે, અગમ અગોચર સહુથી અળગો;
તે પ્રભુ પ્રેમથીરે, આહીરડાને આવી વળગ્યો.-૨૪
ક્રીડાઅવતાર ઘણોરે, શિરોમણિ વૃજલીલા વૃજરાણોઃ
દાસ દયાતણોરે, પ્રાણજીવન ધન એ પ્રભુ જાણો.-૨૫

૯૦

પ્રેમપરીક્ષા.

ગરબો.

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઈ અનુભવી જાણેરે, કહેતાં તો નાવે બણી.
પ્રસુતાની પીડારે, વંઝા તે શું જાણે?
જાણ્યું કેમ આવેરે, માણ્યાને પરમાણે.
મૃગે સાકર ખાધીરે, ગુંગાને સ્વપન થયુ;
સરવે મન જાણેરે, બીજાને ન જાય કહ્યુ.
ઘાએલના દુખનેરે, કાયર તે શુ પ્રીછે,
અજ્ઞાની લહે નહીરે, રતિની ગતિ શી છે.
નીમ સરવે નાસેરે, જ્યારે પ્રેમ તે વ્યાપે;
નિંદ્રા જેને આવેરે, તે ઉત્તર કયમ આપે.
જેનુ ચિત્ત જ્યા ચોટયુરે, તેને તેથી સુખ થાયે;
શો સ્વાદ અગ્નિમાંરે, ચકોર ભાવે ખાયે.
રીત પ્રીતની એવીરે, તેનું સુખ તે જાણે;
અનુભવથી અજાણ્યુ રે, એના અવગુણ આણે.
નેહ સુખથી ન વાધેરે, દેખી દુખ નવ ઘટે;
જેમ વૃક્ષને વળગીરે, વેલી તો ફરી ના હટે.
શીખે સાંભળે ગાયેરે, ઓધવ ગત પ્રીતતણી;
કરવી નથી પડતીરે, એની મેળે આવે બણી.
પ્રીત બાંઝે તો સહેજેરે, છૂટે ન પછે છોડી;

મચ્છને દુઃખ દેછેરે, ગળ્યા પછે અંકોડી.
સાચી પ્રીત પ્રાણ લેરે, સાધારણ થાય પરી;
દાદુર જળવિણ જીવેરે, માછલડાં તો જાય મરી.
મોટી જનની મોહિનીરે, બીજી પ્રીતથી ન મળે;
પણ જડ જુઓ લોહુ રે, ચમકને દેખી ચળે.
છીપ રહે સાગરમાંરે, ઇચ્છા સ્વાતિ બુંદતણી;
જુઓ દષ્ટિ ચકોરનીરે, અચળ રહેછે ઇંદુભણી.
લજ્જા સુધ સાપ્રથરે, પ્રેમીજનમાં ન ટકે,
મધુકર વાંસ કોરેરે, કમળ નવ ભેદી શકે.
મૃગ સહેજે મરેછેરે, પલાયણ અભ્યાસી,
રાગ અનુરાગ પાશેરે, બાંધ્યું ન શકે નાસી.
દષ્ટિ પ્રીતની માટેરે, પતગ દીપકમા બળે;
જાય પ્રાણ પોતાનોરે, તોયે સ્નેહીને મળે.
રહે ચાતક તરસ્યુરે, સદા બાર માસ લગી;
પીએ સ્વાતિનું વારીરે, અવર પરસે ન ડગી.
વિખના વસનીનેરે, સાકર પણ સુખ ના કરે;
પય પાણીથી ઉત્તમરે, મીન તેમાં નાખે મરે.
જેનું મન જેસુ માન્યુંરે, તેને સુખ તેથી મળે;
તેવિના તેથી સારૂ રે, નાવે તેની આંખ તળે.
એ વૈરાટનાં લોચનર, ઇંદુ ભાનુ ભેદ કશો,
કુંજ કરમાય ચંદ્રેરે, ફૂલે રવિમેહ વસ્યો.
કંઠે વળગી ના છૂટેરે, એ પ્રેમતણી ફાંસી;
કાચો માટે ફરેરે, સુણી જગની હાંસી.
છે અગમ પથ સ્નેહનોરે, ઓધવજી તેં નથી દીઠો;
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠેરે, જોગ પણ છે મીઠો.
જોગતો તેને જોઈએરે, જેનું મન જગમાં ભમે;
તે તો અચળ અમારૂંરે, ચિત રસીઆમાં રમે.
જેનું મન માનેરે, તે જોગ સુખેથી ગ્રહો;
અમો તો એહ માગુ રે, પ્રીતમજીનું પ્રીત રહો.
તમારા તો હરિ સઘળેરે, અમારા તો એક સ્થળે;
તમો રીઝો ચાંદરણેરે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.

છદુને અવલોકીરે, ચંકોરનું ચિત્ત ચળે;
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સંતોષ વળે.
એવા વચન સુણીનેરે, ઓધવજીની ભ્રાંતિ ટળી;
જોગજ જાળ છૂટીરે, ગયુ મન સ્નેહમાં મળી-
અભિમાન મૂકીનેરે, ઓધવ ગોપીપાય પડયા;
કહુ દયાનો પ્રીતમજીરે, નિશ્ચે એક તમને જડયા.

૯૧

લોચનમનનો ઝગડો.

પદ—રાગ રામગ્રી.

લોચન મનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો;
રસીઆ તે જનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો. ટેક.
પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નંદકુવરની સાથ;
મન કહે લોચન તે કરી, લોચન કહે તારે હાથ.—ઝગડો લોચન.
નટવર નિરખ્યા નેન તે, સુખ આપ્યુ તુજ ભાગ;
પછી બંધાવ્યું મુજને, લગાન લગાડી આગ.—ઝગડો લોચન.
સુણુ ચક્ષુ હુ પાંગળું, તુ મારૂ વાહંન;
નિગમઅગમ કહ્યુ સાંભળ્યુ, દીઠાવિના ગયું મન.—ઝગડો લોચન.
ભલુ કરાવ્યુ મેં તને, સુંદરવર સંજોગ,
મને તજી તુ નિત મળે, હુ રહુ દુખવિજોગ—ઝગડો લોચન.
વનમાં વા'લાજીકને, હુય વસુછુ નેણ,
પણ તુને નવ મેળવે, હુ નવ ભોગવું ચેન—ઝગડો લોચન.
ચેન નથી મન કયમ તને, ભેટે શ્યામશરીર;
દુખ મારે જાણે જગત, રાત્રદિવસ વહે નીર—ઝગડો લોચન.
મન કહે હું ધીકું હૃદે, ધુમ્ર પ્રગટ ત્યાં હોય;
તે તુજને લાગે નયન, તેહથકી તું રોય.—ઝગડો લોચન.
એ બેહુ આવ્યાં બુદ્ધિકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
મન લોચનનો પ્રાણ તુ, લોચન તુ મનકાય;—ઝગડો લોચન.
સુખથી સુખ દુ.ખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
દયાપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણસુ,, બેહુવડેથી પ્રીત.—ઝગડો લોચન.

૯૨

પદ.

હરિ ભાવ વિના, કેવળ કૃતિ કરેથી કાર્ય ન થાય;
જયમ અગ્નિવિના, ભસ્મમાં ધૃત હોમે એળે જાય. ટેક૦
જુઓ સર્પ સમીર ભક્ષીને રહે, જુઓ ચાત્રક તે પિપાસ સહે;
જુઓ ઉલૂક અખંડ ઉજાગ્ર રહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મીન તીર્થજળમાં નાચે, જુઓ ગુણકા નૃત્ય કરે ગાયે,
જુઓ પહાણો પોખે શું સુખ થાયે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મૃગઆદિક પશુ વનવાસી, જુઓ ગુનેગાર સહેછે ફાંસી;
જુઓ કાસદ પણુ જાય કાશી. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ તેલીનો બળદ પરિક્રમા કરે. પન્નગ પેટે ચાલે દંડવત કરે;
જુઓ તપોધન દેવળેદેવળ ફેરી ફરે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ વટ જટાનો બોજ સહે, જુઓ અંધ સદા કર દંડ ગ્રહે;
જુઓ ખરતન રાખમાં રોળ્યુ રહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ નટવો અવધૂત વેશ ધરે, જુઓ બગલો દ્રઢ થઈ ધ્યાન ધરે;
જુઓ મૂક વચન મુખ નવ ઉચરે. હરિ ભાવ વિના૦
નહી વ્યંઢલ વિષયતણી આપદા, ઉભું વૃક્ષને ક્રોધ મળે ન કદા;
જુઓ અજગર નિર્લોભી છે સદા. હરિ ભાવ વિના૦
ભાવે પ્રલ્હાદને સ્થભમાંથી મળ્યાં, નામદેવને ભાવે ભૂતમાંથી નિકળ્યા;
વણ ભાવે મંડળિકને કાળ ફળ્યા. હરિ ભાવ વિના૦
હરિ તેવા થાય જેવા જાણે, નિજ ભાવ પ્રમાણે ફળ માણે;
દયો કહે જુઓ સર્વ ઠેકાણે. હરિ ભાવ વિના૦

૯૩

પદ.

સાચું તે સગપણુ રે, સમજ મન શ્યામતણું;
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશું નથી કામતણું. ટેક૦
માત તાત ભ્રાત ને ભગની, સગાં સહોદર સોય;
કુળ કુટુંબ સખા ગોત્રને જ્ઞાતિ, એમાં તારૂં તે છે નહીં કોય;
સગુ એ તો સ્વારથે રે, સુખ ને દામ તણું. સાચું તે૦

જનુની જનક એવાં કર્યાં કેટલાં, તેં જેટલી ધરી દેહ;
લહેણાદેણીનો સંબંધ તૂટયો, ત્યારે મૂકી ગયાં તેહ;
કોઈએ ના બતાવ્યુંરે, ઠેકાણું વિશરામતણું. સાચું તે૦
જોની આ હરિવણ હેત ધરીને, કોણ આપે મનુષ અવતાર;
પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, તને ભજન તણો અધિકાર;
ભજે તેને આપેરે, પદ નિજ ધામતણું. સાચું તે૦
અણુ આસક્તિ કયહું મા રાખીશ, માયા મનથી છોડ;
નિશ્ચિત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજીસુ જોડ;
દયા દિનરજનીરે, રટણ કરરે રામતણુ. સાચું તે૦

૯૪

ગરબી

મોટાનુ વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ;
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણ તો મરીએ. મોટા.—ટેક
રુધિર માંસને ભોગે ભવાની, આપણે હડીએ ત્યાંથીરે,
સિંહ ચઢી દાનવ દળવા એ, કાંડીએ તે બળ કયાંથી કૃતિ રીતે.
અગ્નિ ભક્ષણ સર્વ કરે પણ, કોઈ કહે નહીં મેલોરે,
તે જોઈને તુ તેમ કરીશ, તો સર્વે કહેશે ઘેલો. કૃતિ રીતે.
કલેશ પ્રિય નારદને છે જોઈ, રખે તુ ઘેલાં કહાડેરે;
તેનો સંગ ભવભયભજન ને, તારો સગ ભવ પાડે. કૃતિ રીતે
અસુરપ્રતિગ્રહ સુરાપાન, શુક્રાચાર્ય નવ જોશોરે;
દિવ્ય દુતી મૃતસંજીવન-વિદ્યાવેળા પછી રોશો. કૃતિ રીતે
કુતા કૃષ્ણા પચ પતિ, સતી શિરોમણી કહાવેરે,
તેનુ જોઈ સ્ત્રી અન્ય કરે તો, નિશ્ચે નર્કમાં આવે. કૃતિ રીતે.
શકર સ્વામીનુ જોઈ શિષ્યે, શ્વપચના ટુકડા ખાધારે,
સીસું નવ પીવાયુ સગે, થયા બહિર્મુખ બાધા કૃતિ રીતે.
જવની રાખી જગન્નાથ પડિત, તે તો સહજ બની આવેરે,
બ્યાન સીઢી ગંગા ચઢાવી, ને તો દેવલાં વિણાવે. કૃતિ રીતે.

મ્હેતે અનામિકને ઘેર ઓચ્છવ, કીધો તે નવ જોઈએરે;
હરિએ હાર મહેતાને આપ્યો, તે વેળા પત ખોઈએરે. કૃતિ રીતે.
માટે પ્રમાણુ વાટે ચાલવું, ભજવા ગિરીવરધારીરે;
મોટાની ગતિ મોટા જાણે, દયા દીનતા સારી કૃતિ રીતે.

ધીરોભક્ત.

બાધડ અને મશ્કરા કવિ ધીરોભક્ત વડોદરા જીલ્લાના સાવલી પાસે ગોઠડા ગામના વતની હતા. તેમનો જન્મ બ્રહ્મભાટની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૩–૪મા થયો હતો તેમનુ મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૫મા થયું હોય તેમ જણાય છે આત્મજ્ઞાનની અંદર અખાથી બીજે નંબરે આ કવિની ગણતરી થઈ શકે છે. તેમણે ગુજરાતીમા કાફીનો નવો રાગ દાખલ કર્યો છે તેમના બનાવેલા કાવ્યો–સ્વરૂપ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનકક્કો, પ્રશ્નોત્તર માલિકા વગેરે છે. તેમની ભાષા શુદ્ધ અને જોસ્સા વાળી છે.

૯૫

પદ.

હોલો હોલી કહેછે રે, પ્રભુજી મારી વહારો ચડો;
બચ્ચા મારા મારેરે, તળે આવી ભીલ ખડો. ટેક૦
બાણ તાણીને ઉભો પારધી, ઉપર આવ્યો બાજ;
પોલારમાથી સર્પ નીસર્યો, તેને તો સરી ગયા કાજ,
ગરુડનો ગામી રે, હરિ બિરદદાર બડો. હોલો૦
વિનતિ સુણી વિઠ્ઠલ પરવરીઆ, સાપ માહે નિરવાણ;
બિલને ડેસતા પારધીના, તતક્ષણ લીધા પ્રાણ,
બાણ ત્યાંથી છૂટ્યુ રે, બાજ આવી હેઠો પડ્યો હોલો૦
જુઓ હરિ કેવા સંકટમોચન, બચ્ચાબચાવ્યા કૃપાળ;
કાળુ કરનારનુ કરતો કાળું, એવો એ દીનદયાળ;
કાળનો કાળ કાળોરે, પ્રહ્લાદની વા'રે ચડ્યો. હોલો૦
કઠણ વેળાએ કારજ કરશે, ભજન કરો ભય જાય;
સ્વામી સેવાનુ ફળ અમોલે, અંત સમે કરે સહાય,
થાય હરિ ડુંભેરે, કદી કાગ સામો તડુકયો. હોલો૦

૯૬

પદ.

મન મેવાસી, મગરૂરીમાં રહોછો, પણુ આખર તમારે મરવું છે;
તિલતિલ તારે લક્ષ્મીવરની-આગળ, લેખું કરવુ છે ટેક૦
તે શું પરઠ્યુ ને શું પાળ્યુ, અહીં આવી ઉંધેઉંધુ વાળ્યુ;
જડબુદ્ધિ જીવ બાધુ ગોતર બાળ્યુ. મન૦
તારાં દશે દ્વાર જ્યારે બંધ થાશે, તારી વહારે તે વળતી કોણુ ધાશે;
તારે આકાશ અવની એક થાશે. મન૦
બાની બકરી કસાઈ ઘેર આણી છે, તે તો પોણી પલની પરોણી છે;
એવી તારા અલ્પ આયુષની એંધાણી છે, મન૦
તારાં નીચાં કરમ નિશ્ચે નડશે, તુજ પાપી શરીરે પેજારાં પડશે,
જમકિંકરની લાતો જડશે. મન૦
કાંઈ, પુણ્યતણાં પગલાં ભરજ્જે, કાંઈ પરમારથ કારજ કરજ્જે;
દાસ ધીરાના ધણીને હૃદે ધરજ્જે. મન૦

ગિરધર.

આ કવિનો જન્મ વડાદરાની પાસેના કોઈ એક ગામમા દશાલાડ વાણીઆની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૭મા થયો હતો અને તેમનુ મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૨મા થયું હતુ તેમણે સસ્કૃત તથા હિદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના રચેલા ગ્રથોની નોધ—રામાયણ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધ, કૃષ્ણચરિત્ર વગેરે, તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

૯૭

દશરથપ્રાણત્યાગ.

રાગ—વેરાડી.

સુમત સંચર્યોરે, મારગે કરતો જાય રૂદન;
રથ હાંકી વળ્યોરે, પસ્તાયછે અતિ ઘણું મન
અરે હુ અભાગીઓરે, વનમાં મૂકીને આવ્યો રામ;
મુને જનનીએ જનમ્યો વૃથારે, કરવા આવુ નિર્દય કામ.
દેખશે રથ રામ વિનારે, પામશે માતપિતા ઘણુ દુઃખ;
જ્યારે મને પૂછશેરે, ત્યારે હું શું દેખાડીશ મુખ,

સુમંત એમ શોચતોરે, રોઈ રોઈ રાતાં થયાં લોચન;
અશ્વ ઝૂરે ઘણું રે, પગ પાછા પડે દુરબળ તન.
અવધપુર આવીયું રે, દીઠી નગરી પ્રેતસમાન;
લોક સહુ રૂદન કરેરે, જે જ્યાં તે ત્યાં મૂકી ભાન
જ્યારે રામ વન ગયારે, પુરમાંહે પડી છે હડતાળ;
દેહ જેમ પ્રાણ વિનારે, એમ થઈ અવધપુરી તે કાળ.
પ્રધાન પરવર્યોરે, પુરમા ઢાંકી પોતાનુ મુખ,
કૈકૈને આંગણેરે, રથ છોડયો થયુ ઘણું દુ:ખ.
મંદિરમાં મંત્રી ગયોરે, જ્યાં છે દશરથ ભૂપ સુજાણ;
સહુ સાથ વીટીવળ્યોરે, રાયના કંઠે આવ્યા છે પ્રાણ
સુમંતે ત્યા જઈરે, કીધો રાયજીને પરણામ,
ભૂપતિ બોલીઆરે, સુમંત કયા મૂકી આવ્યો રામ.
લક્ષ્મણ જાનકીરે, પ્રાણવલ્લભ મારો રઘુવીર;
મારૂ સરવસ ધન ગયુ રે, હવે હુ કેમ કરી રાખુ ધીર.
સુમંત તે શુ કર્યુરે, રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન;
મંદિર મારૂ ઉજડ થયુંરે, કોણે ફોડયા મારા લોચન.
હુ અંધની લાકડીરે, રામને ચોરી ગયુ કોણ આજ;
દૈવે દુઃખ દીધુ ઘણુ રે, મે શાં કીધા હશે કુડા કાજ
મૂકી મને કયાં ગયારે, આવો મારા રામ કુવર સુકુમાર;
મારી આજ્ઞા કોણ પાળશેરે, કોણ ચલાવશે રાજવે'વાર.
વૈદેહી કયા ગઈરે, સુંદર ચંપકળી સુકુમાર;
આવો મારી માવડીરે, મે તને દીધુ દુઃખ અપાર.
હવે મુખ નથી દેખતોરે, લાડકવાયા લક્ષ્મણ વીર;
આવો ડાહ્યા દીકરારે, મારૂ તન મન ધન રઘુવીર.
હે વિધિ તે શુ કર્યુરે, લૂટી લીધુ દેખાડીને સુખ;
આવુ કોને થાય નહિરે, હા હા દૈવે દીધુ ઘણુ દુઃખ.
બાળક બાળપણેરે, મેં પાપીએ કાઢયા વન;
સુમંત સાચું કહેરે, કયાં મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન.
કયાં લગી સંગ કર્યોરે, કયાથી તુ પાછો આવ્યો ઘેર;
રામે ત્યાં શું કર્યુરે, તે માંડી કહે મુજને પેર.

સુમંત થયો ગળગળોરે, નેત્ર સજળ થઈ બોલ્યો વાણ;
મહારાજ મેં ઘણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરૂષપુરાણ.
હુ શૃગવેરપુર સુધી ગયોરે, ત્રણ દિવસ લગી રહ્યા નિરાહાર;
મુને પાછો વાળીઓરે, ગુહકે ઉતાર્યા ગંગાપાર.
દક્ષિણ દિશા ભણીરે, ગંગા ઉતરીને ગયા રામ;
તમને ઘણા કરીરે, રઘુપતિએ કહ્યા છે પ્રણામ.
સુણી એવુ ભૂપતિનેરે, રઉ રઉ લાગ્યો હુતાશન;
ગાઢે સ્વર થકીરે, રાયે કીધુ શોકરૂદન.
કંઠ મળી ગયોરે, અંગ પછાડે અવની માંહે;
રામવિજોગનોરે, અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
આરતનાદથીરે, પોકાર્યું રાયે રામનું નામ;
દેહ મૂકી દશરથેરે, પ્રાણ ગયા કહેતાં હે રામ.

વલણ.

રામરામ રઘુવીર કરતાં, તજ્યા ભૂપે પ્રાણ રે;
હાહાકાર હવો તદા, સહુ રૂદન કરે નિર્વાણ રે.

પ્રીતમદાસ.

ચરોતરના રત્નરૂપ ભાટ જ્ઞાતિના કવિ પ્રીતમદાસ સંધેસર ગામના વતની હતા અને ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૨ મા હયાત હતા. તેમણે વેદાંત જ્ઞાન વિચારને શૃંગાર વાણીમા મૂકી કવિતા કરી હોય એમ જણાય છે તેમના રચેલા ગ્રન્થો પૈકી મોટા ગ્રન્થો બેજ છે. (૧) ગીતા (૨) ભાગવતનો એકાદશમો સ્કંધ. બાકી છુટક પદ, ગરબી અને થાળ છે તેમની વાણી—સાર્થ, કોમળ, સરળ અને રસિક છે.

૯૮

પદ.

રાગ પ્રભાતી.

પ્રથમ પ્રભુજીશું પ્રીત ન કીધી, અંતે સંત તેડાવોરે;
તુળસી લાવો કોઈ તિલક બનાવો, રામભજન સંભળાવોરે. પ્રથમ૦ ૧
લાહ્ય લાગી ત્યારે કૂપ ખોદાવો, કહો કેમ અગ્નિ બુઝાશેરે;
ચોર ધન સહુ હરી ગયા પછી, દીપ કરે શું થાશેરે. પ્રથમ૦ ૨

બાળપણું રમતામાં ખોયું, જોબન વહાલી જુવતીરે;
વૃદ્ધપણે છોકરડાં વહાલાં, પછી મુએ તે માગે મુક્તિરે પ્રથમ૦ ૩
કહે પ્રીતમ પ્રભુ પુરણાનંદ ભજો, એજ પદારથ સાચુ રે;
વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, એમાં નથી કાંઈ કાચુ રે. પ્રથમ૦ ૪

૯૯

પદ.

રાગ ભૈરવ.

હરી હરી રટણ કર કઠણ કળિકાળમાં, પઠણ પરબ્રહ્મ શું રાખ પ્રાણી;
પરપંચ પરહરો સત્ય હૃદયે ધરો, આચરો અમૃત વિમલ વાણી. ૧
માયાના પૂરમાં વિશ્વ સહુ વહી ગયુ, નીરખવા ના રહ્યા રંક રાજા;
બ્રહ્માના દિવસમાં કીટ ગણતી કશી, ઉપજે ને ખપે જીવ ઝાઝા. ૨
અલ્પ સુખ સારૂ શુ જીવ ભૂલ્યો ભમે, શિરપર કાલ રહ્યો દંત કરડી;
પામરા પલકની ખબર તુજને નથી, મૂઢ શુ જોઈને મૂછ મરડી. ૩
કાળનુ ચાવણું કીટથી બ્રહ્મા લગે, મોટા મહત તો પાર નારે પ્રીછે;
પ્રીતમ પ્રભુજીનુ ભજન ભૂલેશ મા, આત્માનુ જોને કલ્યાણ ઇચ્છે. ૪

૧૦૦

પદ

સંત સમાગમ જે જન કરશે, તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને;
જે ધાતુને પારસ પરશે, તે તો હોયે હેમ જોને.
કથીર કાસુ હેમ ન હોયે, કોટી પારસ પરસે જોને;
શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સોમણ સ્વાતિ વરસે જોને.
અચેતનને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે જોને;
જેના અવળા અંતકરણો, તેને સમજણ નાવે જોને.
કુબુદ્ધિ કાળપ જેને હૃદયે, તેને ન લાગે રંગ જોને;
અડદ ઉજળા કયમે ન થાયે, જઈ ઝબોળે ગંગ જોને.
કુશકા કૂટેથી શું થાય, કણુ ન જડે તેમાંથી જોને;
મંદ અભાગી મૂરખ નરને, સમજણ આવે કયાંથી જોને.
પાપીને પરબોધ ન કરીએ, મુન્ય ગ્રહીને રહીએ જોને;
કહે પ્રીતમ તુલસી દલ તોડી, પ્રેત ન પુજવા જઈએ જોને

૧૦૧
પદ

શું કર્યું ગીતા ગાઈને રે, તે શું કર્યું ગીતા ગાઈને; ટેક.
ભણ્યો ગણ્યો પણ ભેદ ન જાણ્યો, ધિક પડ્યો પંડિતાઈનેરે; તે શું.
પોથી વાંચીને પરમારથ ન કીધો, કુટુંબ પોષ્યું કમાઈનેરે; તે શું.
ભાગવત ભાખ્યું હેત હૃદે ન રાખ્યું, રહ્યો આપ સ્વારથ સાંઈનેરે, તે શું.
શેષને માથે મણિ છે તોયપણ, જીવે છે જીવ ખાઈનેરે; તે શું.
કહે પ્રીતમ પોતાના ડહાપણથી, ગયો ચોરાશીમા વહે ચાઈનેરે, તે શું.

ભોજો ભકત.

આ ભક્ત કવિનો જન્મ કાઠિયાવાડમાં જેતપુર પાસે દેવકીગાલોલ ગામમાં સાવલીઆ કણબીની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૫મા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦મા ૬૫ વર્ષની ઉમરે થયું હતુ. ભોજા ભક્તના ચાબખા બહુ વખણાય છે. તેમના કાવ્યોની કૃતિ જુદીજુદી જાતની છે અને તેમાના ઘણાખરા વિશેષે કરીને બોધક છે.

ચાબખા
૧૦૨
પદ.

મૂરખો રળી રળી કમાણો રે, માથે મેલશે મોટો પાણો.—ટેક.
ધાઈ ધુતીને ધન ભેળું કીધું, કોટિધ્વજ કહેવાણો;
પુણ્યને નામે પા જૈ ન વાવર્યો, અધવચથી લુટાણોરે મૂરખો.
ભર્યા કોઠાર તારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો;
મસાણની રાખમાં રોળાઈ ગયા કંઈક, કોણ રંક ને કોણ રાણોરે. મૂરખો.
મંદિર માળીઆં મેલી કરીને, નીચે જઈ ઠેરાણો;
ભોજો ભગત કહે મુઆ પુઠે જીવ, ઘણો ઘણો પસ્તાણોરે. મૂરખો

૧૦૩
પદ.

મૂરખો માની રહ્યો મારૂં રે, તેમાં કાંઈએ નથી તારૂં; ટેક.
સાત સાયર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખારૂં,
ચૌદ ચોકડીનું રાજ્ય ચાલ્યું ગયું, રાવણાદિકવાળું રે. મૂરખો—૧

દુખને તો કોઈ દેખે નહિ ને, સુખ લાગે સારૂં;
વેળાવેળાની છાંયડી તારી, વળી જાશે વારૂ રે; મૂરખો-૨
હરિભજનમાં હેતજ રાખો, સમરણ કરો સારૂ;
ભોજો ભગત કહે રાખો હૃદેમાં, પ્રભુનુ ભજન પ્યારૂ રે; મૂરખો-૩

૧૦૪

પદ.

ભક્તિ શીશતણું સાટુ રે, આગળ વસમી છે વાટુ —ટેક૦
એક દિવસ તો આવી બની, રાજા મૂરધ્વજને માથે,
કાશીએ જઈને કરવત મુકાવ્યુ, હરિજનને હાથેરે. ભક્તિ.
સત્યને કાજે ત્રણે વેચાયાં, રોહિદાસ ને રાણી,
ઋષિને વાસ્તે રાજા વેચાણો, ભરવાને પાણીરે ભક્તિ.
પેરો પટોળા પ્રેમનાં રે તમે, શૂરવીર થઈ ચાલો,
ભોજો ભગત કહે ગુરૂ પરતાપે, અમરાપર મા'લોરે ભક્તિ

૧૦૫

પદ.

દુનિઆ દિવાની કહેવાશે રે, ભૂડી ભીતોમાં ભટકાશે;
પાપ જ્યારે એનુ પ્રગટ થશે ત્યારે ભુવાજતીઘેર જાશે,
ધૂણી ધૂણી એની ડોકજ દુખશે, ને લેનારો લઈ ખાશે રે—દુનિઆ. ૧
સ્વરગમા નથી સુપડુ ને, નથી ખાંડણીઓ ને ઘંટી;
દૂધચોખાના જમનારા તમે, કેમ કરી જમશો બટી રે—દુનિઆ. ૨
ઢુંગ કરીને ધૂતવાને આવે ત્યારે, હાથ બતાવા સૌ જાશે;
કયારે આના કર્મનું પાનુ રે ફરશે, અને કયારે પુત્રજ થાશે રે.—દુનિઆ. ૩
ડામીઆગર કોઈ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે;
ભોજો ભગત કહે ભ્રમણામાં ભમતાં, ગાંઠની મુડી ગમાશે રે.—દુનિઆ. ૪

નરભેરામ.

આ કવિ પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ હતા અને તેઓ અમદાવાદ પાસેના ગોમતીપુરમા રહેતા હતા. એમની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય જણાય છે. તેમના જીવન વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી. તેમનો જન્મ સને ૧૭૬૮મા થયો હોય એમ જણાય છે.

૧૦૬

પદ

રાગ—ચાબખો.

નિશ્ચે કરો રામનું નામ, નથી જોગી થઈને જાવું;
નથી કરવા ભગુવાં કાય, નથી ભેગુ કરીને ખાવુ ટેક૦
જો પુરવે તો ભગુવાં કરજો, પુરવે ઉજ્જવળ રાખો;
રખે દુખવો સામા જીવને, સુખ સામાનું તાકો નિશ્ચે કરો૦
એક ત્રાજવે સઉ સસારી, બીજે જોગી લાવો,
કીયા જોગીને રામજી મળીઆ, એવો એક બતાવો નિશ્ચે કરો૦
કઈ નાહ્યા રાંડોને રોષે, કઈને ન મળી નારી,
કોઈ સ્વાદે કોઈ કરજે નાઠો, કેમ રીઝે ગિરિધારી નિશ્ચે કરો૦
મહેતો મીરા ને પ્રહ્લાદ, સેનો નાપિક નાતી;
ધનો પીપો રોહીદાસ કુબો, ગોરો કુભારની જાતી. નિશ્ચે કરો૦
બોડાણો જ્ઞાતિ રજપૂતની, ગગાબાઈ છે નારી;
દાસ થઈને જે રહ્યા તો, ઘેર આવ્યા ગિરિધારી. નિશ્ચે કરો૦
રકા વંકા સજન કસાઈ, ભજ્યા રાત ને દહાડો;
કીયા જોગીને રામ મળ્યા, તે એવો એક દેખાડો. નિશ્ચે કરો૦
નથી રામ વિભૂતિ ચોળવે, નથી ઉધે શિર ઝોલ્યે;
નથી નારી તજી વન જાતાં, જ્યાંલગી આપ ન ખોલે. નિશ્ચે કરો૦
જગલમાં મગળ કરી જાણે, મગળ જંગલ જેને;
કડવું મીઠુ, મીઠુ કડવું, રામજી વશ છે તેને નિશ્ચે કરો૦
પયને ઓથે ઘૃત રહ્યુ છે, તલ ઓથે જેમ તેલ;
કહે નરભો રઘુવર છે સાંજો, એવો એનો ખેલ. નિશ્ચે કરો૦

૧૦૭

નીતિ પ્રેમ વિષે.

છપ્પા

નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતાં;
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ખોળતાં વાટે ઘાટે;
નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની;
કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની

જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, તુલસીના દળથી રાજી;
જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, ખાધી ખીચડીને ભાજી,
જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, પ્રેમને તે નર જાણે,
જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, તેહને વેદ વખાણે;
મનમા જે પ્રેમ પ્રગટ થયો, એક રતીભર જેહને;
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, નિત્ય બલિહારી તેહને

કરીને યજ્ઞ અનેક, વ્રત વિધિ બહુ પાળે,
વળી આપે ગૌદાન, હાડ હિમાળે ગાળે,
ગીત વેદના ગાય, તીર્થ પણ બહુ ફરિ આવે,
દધિ દૂધ ઘૃત ખાંડ, વિપ્ર પોષે મન ભાવે,
એવાં સુકૃત કીધાં ઘણા, શુ આપુ જીભે ગણી;
કહે નરભેરામ એ સર્વથી, જ્ઞાન દાન શિરોમણી.

ધાન ખાધું તે ધૂળ, નહી વહાલા રઘુરાય,
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, વળી જે વિષયી થાય;
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, પાપ કરી પેટ ભરેછે,
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, ઘાત વિશ્વાસ કરેછે,
સામાનું સુખ જોઈ દાઝનો, નરકે જશે નિદાનરે;
કહે નરભો ફટ રે મૂરખા, શીદ વણસાડ્યુ ધાનરે.

કાળીદાસ. (વસાવડના)

આ કવિ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. તેમના જીવન વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી. તેમણે પ્રહ્‌લાદાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વર વિવાહ વગેરે લખેલાં છે. તેમની ભાષા સાદી પણ રસથી ભરેલી છે તેમજ તેમા સારા અલંકારો આવતા પણ જણાય છે.

૧૦૮

સ્વયંવરવર્ણન.

રાગ—ધવલ.

રાયે મંડપ રચીઓ, સીતા સ્વયંવર મચીઓ રે; રાયે૦
રૂપ નિહાળી અનુપમ કન્યા, જનકે લીધી છે પ્રતિજ્ઞા રે, રાયે૦
તેડાવ્યા ભૂપ સકળદેશકેરા, આવીને કીધા છે ડેરા રે; રાયે૦
જે કોઈ શિવજીનું ધનુષ ચડાવે, તે જાનકીકંથ કહાવે રે, રાયે૦
મોટી મનોહર મંડપશાળા, હેમના સ્થંભ હીરાળા રે, રાયે૦
કાંચનમંચ અનુપમ ઢાળ્યા, પધરાવી ભૂપ નિહાળ્યા રે, રાયે૦
કૌશિકમુનિ સાથે રાઘવ રાજે, તે રૂપ અલૌકિક છાજે રે; રાયે૦
રઘુપતિ આગળ ભૂપતિ ન્યારા, ચંદ્ર આગળ જેમ તારા રે, રાયે૦
ધનુષપૂજન કીધું જનક ભૂપાળે, ચંદન પુષ્પની માળે રે; રાયે૦
ઢોલ નિશાન ને દુંદુભિ વાજે, ઘોર ગગન લગે ગાજે રે; રાયે૦
જનક પાસે ઉભા જાનકી આવી, ધનુષને પુષ્પે વધાવી રે, રાયે૦
બોલ્યા શતાનંદગુરૂ નૃપ જોઈ, ધનુષ ચડાવોને કોઈ રે; રાયે૦
એવું સુણીને ઊઠયા મહીપતિ મુખીઆ, ભુજબળ સમર્થ સુખીઆ રે, રાયે૦
ધનુષ તળે કર ન શકયા ઘાલી, ચંચળ આવ્યા જે ચાલી રે; રાયે૦
ઊઠી ઊઠી આવે છે ભૂપતિ બળીઆ, કરી શ્રમ પાછા વળીઆ રે; રાયે૦
આવ્યો છે ઈંદ્ર નરેંદ્રને રૂપે, ન ચડયું ધનુષ સુરભૂપે રે; રાયે૦
વાસુકિ આવ્યો અનુપમ વેશે, ધનુષ ફર્યું નહી શેષે રે; રાયે૦
લંકપતિ લંક બાંધીને ઊઠયો, જાણીએ મેઘ વછૂટયો રે; રાયે૦
દોડયો દશાનન ગર્વે ભરાણો, મન જાણે હું સફળાણો રે; રાયે૦
ચાપ તળે કર દશ દશ ચંપ્યા, તે દેખીને દિક્‌પતિ કંપ્યા રે: રાયે૦
ધનુષ તળે ભુજ વીશ ભરાણા, તે કહાડતાં કર કચરાણા રે; રાયે૦

લડથડયો દશમુખ મહીપતિ હસીઆ, મુકુટ મસ્તકથી ખસીઆ રે; રાયે૦
વીશ ભુજા દશ મસ્તક ધારી, હાર્યો રાવણ અહંકારી રે; રાયે૦
વરૂણ વાયુ આવ્યા નરવપુ ધારી, ધનુષથકી ગયા હારી રે, રાયે૦
દશસહસ્ર મહીપતિ એકઠા ધસીઆ, ધનુષના ખૂણા ન ખસીઆ રે; રાયે૦
દશ દિક્પાળનો લાગ ન લાગ્યો, સર્વનો ગર્વ ત્યાં ભાગ્યો રે; રાયે૦
કેટલાક ભૂપ વિના ઉપહાસે, ન ગયા પિનાકની પાસે રે; રાયે૦
ન ચડે ધનુષ વળે ભૂપતિ પાછા, તે આછા થકી લાગે આછા રે, રાયે૦
કેટલાક ભૂપતિ મનમા રે લાજી, શીઘ્ર ચાલ્યા રથ સાજી રે; રાયે૦
જનકની આજ્ઞા માગી ન માગી, તે (વળી) ગયા ભૂપતિ બળ ત્યાગીરે, રાયે૦
જોયું જનકે કોઈએ ધનુષ ન ચડીઉ, તે પર્વતની પેરે પડીઉ રે, રાયે૦
જનક ભણે મારી પુત્રી ન પરણી, વીર વિના થઈ ધરણી રે, રાયે૦
ભૃગુપતિએ પૃથ્વી નક્ષત્રી કીધો, વીરકળા હરી લીધી રે, રાયે૦
એણીપેરે સાંભળી લક્ષ્મણે વાણી, લોચન ક્રોધે ભરાણી રે, રાયે૦
ભણેરે પ્રભુ મુને આજ્ઞા દીજે, (તો) ભૂપતનુ મનડુ પતીજે રે; રાયે૦
કહોતો બ્રહ્માડને પાટુએ પાડુ, નભલગે અવનિ ઉરાડુ રે, રાયે૦
સાત સાગર કહો તો એકઠા ભેળુ, આભના તારા ઉખેલુ રે; રાયે૦
નિર્વીર પૃથ્વી જનકજીએ જાણી, ન શકયુ ધનુષ કો તાણીરે, રાયે૦
પ્રભુ તમ આવે જો ધનુષ ન ભાગે, તો રવિકુળ લાંછન લાગેરે, રાયે૦
સાભળી ભ્રાત વાર્યા રઘુનાથે, આપણ છીએ મુનિ સાથે રે; રાયે૦
આજ્ઞા વિના કાંઈ કામ ન થાએ, સેવાતણુ ફળ જાએ રે, રાયે૦
સાભળી ઋષિ હસી બોલ્યા મુખથી, ધનુષ ચઢાવોને સુખથીરે; રાયે૦
રામ રઘુકુળકેસરી કહાવો, શંભુનુ ધનુષ ચઢાવો રે; રાયે૦
મુનિવરના સુણી વાયક કર્ણે, ઊઠી પ્રભુ લાગ્યા ચર્ણે રે, રાયે૦
કટિતટ–પલવટ નાથે ન વાળી, ન બાધી પાઘ સંભાળી રે, રાયે૦
સેજે ધર્યું જઈ ધનુ ત્રિપુરારિ, તે લાગ્યુ કુસુમ જેવુ ભારી રે; રાયે૦
તાણી પિનાકના કર્યા ત્રણ કટકા, તે આભ લગે જઈ અટકયા રે; રાયે૦
સપ્ત પાતાળેથી પ્રનગ થડકયો, ભાનુતણો તુરી ભડકયોરે, રાયે૦
કલમલ્યો કુરંગ ધનુષ કડાકે, દિગ્ગજ ભાગ્યા ભડાકે રે, રાયે૦
દેવ રહ્યા દંત આગળી ઘાલી, જોવા આવ્યા સહુ ચાલી રે, રાયે૦
કોય કે' ભવકોદંડ કિશોરે, વય વિના ભાંગ્યુ છે જોરે રે, રાયે૦
કોય કે' ભૂપતિ એવુ કરીએ, જાનકી ઝોંટીને વરીએ રે રાયે,૦

કોય કે' ભૂપ એવુ નવ કીજે, અન્યાયે કન્યા કયમ લીજે રે; રાયે૦
કોય કે' જાણ્યુ અજાણ્યુ મા ભાખો, બોલ્યા વિના બળ રાખો રે; રાયે૦
જેણે શરાસન શભુનુ ભાંજ્યુ, અસ્ત્ર અખડિત ગાજ્યું રે, રાયે૦
તે સાથે યુદ્ધ કરે કેમ ચાલે, મારી મહીતળે ઘાલે રે; રાયે૦
કોય કે' ભૂપ ચાલો રથ જોડી, બીડ થાય જેમ થોડી રે; રાયે૦
ભક્તભૂપતિ ઘણું મનડામાં હરખે, તે રૂપ રાઘવતણુ નરખે રે; રાયે૦
દેવનાં દુંદુભિ વાગ્યાં છે વ્યોમે, વરસે કુસુમ ઘણાં ભોમે રે; રાયે૦
ભારે કુતૂહળ મડપ માંહી સજ્જન હરખ્યા છે ત્યાંહી રે; રાયે૦
આપી રઘુવરને વરમાળા, આવીને જાનકી બાળા રે; રાયે૦

સીતાસ્વયંવર.

૧૦૯

હિરણ્યાક્ષવધ

રાગ વેરાડી.

હિરણ્યાક્ષ હડે ભરાણોરે, બીજો કોણ છે મુજ સમાણોરે,
કોણ દેવનો દેવ કહાવેરે, દૈત મારવા હામ ધરાવે
એને ખોળી કહાડુ ક્ષણુ માહેરે, જઈ જીતુ રહેતો હોય જ્યાંહેરે;
જાએ નાશી તો જીવતો ઝાલુરે, લાવી કારાગૃહમા ઘાલુરે.
એમ કહી મૂછે કર ઘાલ્યોરે, ચૌદ લોકમાં ખોળતો ચાલ્યોરે;
જઈ ઇદ્રપુરીમાં પોતોરે, દૈત હીડે ઘરેઘર જોતોરે.
કોઈ માધવ મુજને દેખાડોરે, પુરૂષોત્તમ દષ્ટે પાડોરે;
એશુ ખડ્ગ વિદ્યાએ ખેલુરે, દષ્ટે દેખુ તો જાતો ન મેલુરે.
તમે સાંભળો અમર મેરરે. રાખે દાનવ સાથે વેરરે;
કરે દેવ તમારી સારરે, તેને ખોળી કાઢું નિરધારરે.
એ તો મૃત્યુ અસુરનુ આણેરે, તેની ત્રેવડ કરવી આ ટાણેરે;
જેને મુનિજન સર્વ સભારેરે, તેનુ મુખ જોવુ છે મારેરે.
કહાવે અમરતણો એ સ્વામીરે, બહુ વેશ ધરે બહુનામીરે;
તમે દેખાડો એનુ ઠેકાણુરે, નહિતર અત તમારો આણુંરે
વળતા બોલ્યા તે સર્વે સુરરે, તુ તો કાંઈ નવ જાણે અસુરરે
એ તો અખિલ જગતના વાસીરે, તુ તો જોની સઘળે તપાસીરે.

એ તો કોયથકી નવ છેટેરે, પણ બોલ્યા વિના નવ ભેટેરે;
ઘર મૂકી વનમાં જાયરે, તેને સન્મુખ દર્શન થાયરે
મોટા સદ્ગુરૂ શિર થાપેરે, તે પણ એનુ ઉપાસન આપેરે;
જે કોઈ નિશદિન સ્મરણ રાખેરે, તેને રૂપ રમાવર દાખેરે.

તુને વેરભાવે લાગ્યો લક્ષરે, તોએ પ્રભુ થાશે પ્રત્યક્ષરે;
એની વાત તો બ્રહ્મા જાણેરે, મુખથી ચારે વેદ વખાણેરે.
તું તો બ્રહ્માને પૂછની ખ્યાતરે, જે જાણે છે એની વાતરે;
એવુ સાંભળી બ્રહ્મા પાસેરે, દૈત આવ્યો છે એક શ્વાસેરે.

આવી ઉભો તે શીશ નમાવીરે, બ્રહ્મા પૂછેછે પ્રેમ જણાવીરે;
કહે પુત્ર આવ્યો છે કેમરે, કાંઈ માંડયો છે ઉન્માદ એમરે.
બોલ્યો દૈત તે જોડી હાથરે, મારી વિનતિ સાંભળો નાથરે;
મુને નારદે જે કંઈ કહ્યુ રે, તે તો વચન હૃદે મે ગ્રહ્યુરે.

તુને મારશે માધવ રાયરે, જેનો મોટો ઘણો મહિમાયરે;
જેણે મધુકૈટભને માર્યારે, મોટા બળવત એથી હાર્યારે.
તેને જાણો તમો મહારાજરે, તેને દેખાડી દોની આજરે;
કરી જુદ્ધ ને એને ગાળુ રે, દૈત સઘળાનુ દુખડુ ટાળુરે.

એવુ સાંભળી બ્રહ્મા બોલેરે, કોઈ પુરુષ નહી એને તોલેરે,
એ તો આદ્યપુરુષ અવિનાશીરે, એની જોત જગતમાં પ્રકાશીરે.
એ તો કોઈનો માર્યો નવ મરેરે, એતો તૃણનો મેરુ કરેરે,
એને ખોળીએ જો જુગ આધેરે, તો અદ્વૈત ભાવે નવ લાધેરે

ઘણા દિવસ લગે તપ સાધેરે, એક ચિત્ત કરીને આરાધેરે;
એને ચરણે જે તન મન અર્પેરે, રહી ચરણને સર્વે સમર્પેરે.
તેને મળે મધુસુદન પોતેરે, મન હકાર સર્વે ખોતેરે,
તમો દાનવ કાઇનિવ જાણોરે, બોલો હકારે આપ વખાણોરે.

ગુપ્ત વેપાર કરો અણુ લેખેરે, તે પણ દેવ અંત્રિક્ષથી દેખેરે,
તેણે તમ ઉપર નિર્ધારરે, મન કોપ કરે કીરતારરે.
સુર સઘળા મેલી અભિમાનરે, ભાવે ભક્તિ કરે ભગવાનરે,
ગુણ ગોવિંદના નિત્ય ગાયેરે, તેને શ્રીહરિ થાશે સહાયેરે.

તમે ગુણ જો ગોવિંદના ગાઓરે, ક્ષણમાં સુર સરીખા થાઓરે;
એને સુર અસુર બે સરખારે, જેમ સઘળે વરસે વરખારે.

તમો દુઃખ ઘો છો સુરની દેહરે, કરે સ્તુતિ પ્રભુજીની તેહરે,
સ્તુતિ સાંભળી શ્રીવર રીઝેરે, સુણી ગોવિંદ તમપર ખીજેરે.
તેણે શ્રીહરિ તમને સંહારેરે, દેવ પોતાના કરીને ઉગારેરે;
તમે દૈત પોતાને પાપેરે, વળી વેર કરો છો આપેરે.
તમે સહજે કરો છો ક્રીડારે, તેમાં પૃથિવી પામે પીડારે;
તેણે તમને વિષ્ણુ વિદારેરે, તેમાં કોણ પ્રભુને વારેરે
તમને સરજાવ્યા શ્રીનાથેરે, વળી વેર કરોછો તમે હાથેરે,
વેર વિષ્ણુ સાથે જો કરશોરે, એના માર્યા તે નિશ્ચે મરશોરે
એવુ સાંભળી દાનવ હુંકેરે, એના સમ જો માર્યા વણ મૂકેરે,
એણે પક્ષ જો દેવની રાખીરે, અમે જુદ્ધ કરવા અભિલાખીરે
એથી બીજીએ નવ નિર્વાણુરે, પાડુ પૃથિવીમા ભંગાણુરે;
એ તો કહાવે વિપ્રનો પતિરે, વઢે અમ સાથે અમરની વતીરે
બધી પૃથિવી જળમાં ઝબોળુરે, વિષ્ણુ સંગાથે નિશ્ચે બોળુરે,
એમ કહીને અસુર પાછો વળીઓરે, આવ્યો અવનિ ઉપર અતિ બળીઓરે.
અવનિ બળે કરીને ચાંપીરે, બાધી પૃથ્વી તે થરથર કાપીરે,
નવ ખંડ ધરા તત્કાળરે, શેષ સહિત ચાલી રસાતાળરે.
ત્યારે સુરપતિ જોડી હાથરે, સહુ સભારે વૈકુંઠનાથરે,

પૂર્વછાયો.

પૃથિવી ચાંપી ચરણશુ, ડોલ્યા દશ દિગ્પાળ;
સુર બ્રહ્માદિક સ્તુતિ કરે, સર્વે દેવ દયાળ
વહાર કરો વૈકુંઠપતિ, કમળાનાથ કૃપાળ,
સુરસહાયક જગતનાયક, ત્રણુ ભુવન પ્રતિપાળ.

૧૧૦

રાગ રામગ્રી અથવા છંદ તોટકની દેશી.

ભણે ઇંદ્ર મુનીંદ્ર ઉપેંદ્ર નમો, કરુણાવર શ્રીહરિચંદ નમો;
સચ્ચિદાનંદ શ્રીઅવિનાશી નમો, કમળાવર વૈકુંઠવાસી નમો
પુરુષોત્તમ પંકજનેત્ર નમો, પરિપૂરણ બ્રહ્મ પવિત્ર નમો,
રવિ કોટિકલાવર રૂપ નમો, ભગવાન સુરાસુર ભૂપ નમો,

પરમેશ્વર પન્નગશાયી નમો, સચરાચર સંપદદાયી નમો;
શિર ચરણુ કરાંબુજ સહસ્ર નમો, પરિધાન પીતાંબર વસ્ત્ર નમો.
કિરીટાદિક લંકૃત ધારી નમો, મધુસૂદન દેવ મોરારી નમો;
શંખ ચક્ર ગદાંબુજ પાણી નમો, ખગવાહનપુરુષ પુરાણી નમો.
ત્રટ નિર્ધનપાવન ચરણ નમો. જય માધવ મંગલકરણ નમો;
સુરવલ્લભ સુંદરશ્યામ નમો, જનદાયક દુર્લભ ધામ નમો.
નભ વાયુ હુતાશ પ્રકાશ નમો, પૃથિવીજલજંતુનિવાસ નમો;
ગુણુવંત અચિંત્ય અનંત નમો, ભયભંજન શ્રીભગવંત નમો.
નિરાકાર નિરંજન દેવ નમો, શિવશંકર સાયક શૈવ નમો;
શરણાગતવત્સલ નાથ નમો, નિજ ભક્તતણા સદા તાત નમો
ભુવનેશ્વર ભૂધર વીર નમો, શુભ ધર્મધુરંધર ધીર નમો;
દ્વિજપાલક દીનદયાળ નમો, જગદીશ જગતકૃપાળ નમો
બહુ વેશ મહા બળવંત નમો, હૃષિકેશ મહેશ મુકુંદ નમો,
કરો વહાર દયાનિધિ વેગે કરી, સુણતાં પ્રગટયા તતખેવ હરી.

પૂર્વછાયો.

સુણતા પ્રગટ થયા હરિ, સુરકારણ તત્કાળ,
વરાહરૂપ ધર્યું પ્રભુજી, જે ત્રણ ભુવનપ્રતિપાળ
રસાતાળ જાતી ધરા, દાઢાગ્રપર ધરણ;
વિશ્વતણી વહારે ચડયા, સ્વામી અશરણશરણ
દાનવ સાથે જુદ્ધ રચ્યુ, લીધો વરાહવેશ,
પ્રભુજીએ પૃથ્વી ધરી, જલમાં કર્યો પ્રવેશ.
હરિ હિરણ્યાક્ષ વઢે, ત્યાં થયુ દારૂણ યુદ્ધ,
દિગ્પાળ દશે ખળભળ્યા, ને શેષ ભૂલ્યો શુદ્ધ
સાત સાગર ભેળા ભળ્યા, પડયા પર્વત શૃગ,
ખળભળે બ્રહ્માંડ બાધુ, અસુર કેરે અંગ.

ઉથલો.

અસુરકેરે અંગરે, બ્રહ્માંડ બાધુ થરથરે.
ક્રોધ રૂપ થયા હરિ, તે સાથ સબળુ જુદ્ધ કરે.

૧૧૧

રાગ સિંધુડો

માંડયું જુદ્ધ તે દુસ્તર દારૂણુ હો, જેમ વડવાનલ કંપ વારૂણુ હો,
વિશ્વ ઠેલે વરાહ બલ સાયર હો, નીરખી નર થયા બહુ કાયર હો.
કર ગદા પરસ્પર ધારી હો, તન પ્રહાર પછાડે ભારી હો;
આયુધસું આયુધ ઉછાળે હો, ધુરમ દઈને ઘા સંભાળે હો.
આયુધસું આયુધ છેદે હો, નાખતાં અંગ નવ ભેદે હો;
વળગીને વેર વછૂટે હો, ખેલતાં તે કોઈ નવ ખૂટે હો.
નાખી બાથને જુગતે ઝાલે હો, કોપીને કડે કર ઘાલે હો;
રણુમાહે પરસ્પર રોળે હો, જલમાહે પડયા જલ ડોલે હો.
શત પંચ સંવત્સર પૂરા હો, જલમાંહે વઢે બેઉ શૂરા હો;
ઢીંચણુ ઢાલ બરછી કોણી હો, નર દીએ છે અન્યોન્ય બોણી હો.
વળતા પૃથિવીપર આવ્યા હો, ઇંદ્રાદિકને ઘણું અકળાવ્યા હો;
પડધા પ્રચંડ વાજે હો, નવ ખંડ ગગનમાં ગાજે હો.
ધમકારે ધરણી ધ્રૂજે હો, મહા દૈત્ય દેવસું ઝૂઝે હો;
જગદીશ કરે જલક્રીડા હો, પૃથિવીમાં પ્રગટી પીડા હો.
દશ સહસ્ત્ર વર્ષ વરાહ લડયા હો, પણુ કોઈ જુદ્ધે નહિ પડયા હો;
મનમાહે મહારાજ વિચારે હો, જુદ્ધ કરતાં દાનવ હારે હો.
વળતું હરિ વદન વિકસ્યુ હો, તન તીક્ષ્ણુ તેજ પ્રકાસ્યું હો;
મુખ દાઢ કરાળ વધારી હો, રૂઠયા મનમાહે મોરારી હો.
દઈ ડોટ પ્રબળ ને પાડયો હો, જઈ દાનવ પ્રૌઢ પછાડયો હો;
હિરણ્યાક્ષનુ શીશ તો હાથે હો, ગ્રહી છેદ્યુ તે કમળાનાથે હો
અંતરિક્ષથી સુર નર નીરખી હો, મનમાંહે રહ્યા છે હરખી હો;
મુખ જય જય શબ્દ સુણાવે હો, બહુ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરાવે હો.

પૂર્વછાયો.

પુષ્પવૃષ્ટિ સુર નર કરે, દેખી દાનવ નાશ;
ઇંદ્રાદિક મુખ ઓચરે, જય જય જગન્નિવાસ.

પ્રહ્‌લાદાખ્યાન.

બ્રહ્માનંદ.

સ્વામી બ્રહ્માનંદનો જન્મ ડુંગરપર પરગણાના ખાણ ગામમાં ભાટ જ્ઞાતિના શભુદાનને ત્યા સવત ૧૮૨૮મા થયો હતો. તેમના પૂર્વાશ્રમના નામ લાડુ બારોટ અને શ્રીરંગદાસ હતા. તેમણે વીશ વર્ષની ઉમરે ઉદ્ધવી સપ્રદાયની (સ્વામીનારાયણના પથની) દીક્ષા લીધી હતી. તેમનુ મરણ સંવત ૧૮૮૮મા કાઠિયાવાડના મૂળી ગામમા થયુ હતુ. તેમના રચેલા મુખ્ય ગ્રન્થો—સપ્રદાય પ્રદીપ, નીતિ પ્રકાશ, ધર્મવશ પ્રકાશ, સુમતિ પ્રકાશ. ચાદ્રાયણ પ્રારભ, વિવેક ચિતામણી, ઉપદેશ ચિતામણી, શિક્ષાપત્રી, બ્રહ્માનદ કાવ્ય, વગેરે. તેમનો દૃઢ વૈરાગ્ય અને નિશ્ચલ ભકિત અનેક પદોમા ઉભરાતા જણાય છે અને તેમના જુસ્સો, ભાષાનુ ગૌરવ, અને વાચકના હૃદયપર દૃઢ અસર કરે એવી ઠોક મારતી કવિતાની રચના ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવા છે.

૧૧૨

પદ.

રાગ—ગરબી.

નારાયણ નામ લેને તુ પ્રાણી રે, બદ્રીનાથ પ્રગટ જુગ જાણી, નારાયણ.
નરદેહ દીધો તુને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે;
પડયુ રહેશે ના'વે કોડી સાથે નારાયણ—૧
ગર્ભવાસ રક્ષા કીધી તારી રે, લીધો જઠરાગ્નિથી ઉગારીરે,
એવો તેને તુ કેમ વિસારી, નારાયણ—૨
વિના સમજે કે'છે મારૂ મારૂં રે, ધન કાજે ભમે મન બા'રૂ રે,
તારે હાથે નથી તન તારૂ, નારાયણ—૩.
મિથ્યાસુખમાહી તુ ભરમાણો રે, બાધ્યો લોકલજ્જા ગળે પાણોરે,
જાય છે તૃષ્ણાને પૂરે તણાણો, નારાયણ—૪.
કાયા માયા છે જો તારી કાચીરે, તેને રંગે મા રે જે તુ રાચીરે,
બ્રહ્માનંદ કહે વાત સાચી, નારાયણ—૫.

૧૧૩

પદ.

રાગ—ધોળ.

દાટયો રહેને ચોર દૈવના, શુ મુખ લઈને બોલે જી;
સ્વારથ કારણ શ્વાનનીપેરે, ઘર ઘર ફરતો ડોલે જી.—૧

આતમ સાધન કાંઈ ન કીધું, માયામાં ભરમાણો જી;
લોક કુટુંબની લાજે લાગ્યો, સધળેથી લુંટાણોજી.—૨
પિંડને અરથે પાપ કરંતાં, પાછું ફરી નવ જોયુ જી;
કોડી બદલે ગાફલ કુબુદ્ધિ, રામ રતન ધન ખોયુ જી.—૩
વિષયવિકાર હૈયામાં ધાર્યા, વિસાર્યા મોરારી જી;
મૂરખ તેં આમે દશ મહિના, જનની ભારે મારી જી.—૪
સંતપુરૂષની સોબત ન ગમે, ભાંડ ભવાઈમાં રાજી જી;
બ્રહ્માનંદ કહે નરતન પામી, હાર્યો જીતી બાજી જી.—૫

દેવાનંદ.

આ કવિ સ્વામીનારાયણના સાધુ હતા. તેમના જીવન વિષે કંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી તેમજ તેમણે ખાસ ગ્રન્થો બનાવ્યા હોય તેમ પણ જણાતુ નથી. માત્ર તેમણે છૂટક પદો બનાવેલા જણાય છે, પણ તે ઘણા લોકપ્રિય છે. લોકપ્રિય કવિ દલપતરામને કાવ્ય શીખવવાનુ માન આ કવિને છે. તેમની ભાષા સાદી અને લોકરજની છે

૧૧૪

પદ.

તારા મનમાં જાણેછે મરવું નથીરે, એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર;
તેમા ભૂલી ગયો ભગવાનનરે. ટેક૦
ધન દોલત નારી ને ઘણા દીકરારે, ખેતી વાડી ઘોડી ને ઘરબાર. તેમા૦
મેડી મંદીર ઝરૂખા ને માળીઆંરે, સુખદાયક સોનેરી સેજ. તેમા૦
ગાદી તકીઆ ને ગાલમસુરીઆરે, અતિ આડ કરેછે એજ. તેમા૦
નીચી ખધ કરીને નમતો નથીરે, એવુ સાંધુસ ગાગે અભિમાન. તેમાં૦
મરમાળી મોહનજીની મૂર્ત્તિરે, તેની સાથે ન લાગેલ તાન. તેમાં૦
પાપ અનેક જન્મનાં આવી મળ્યાંરે, તારી મતિ મલિન થઈ મંદ. તેમાં૦
દેવાનંદના વા'લાને વિસારી ગયોરે, તારે પડયો ગળે જેમ ફંદ. તેમાં૦

૧૧૫

પદ.

દુનિયામા ડાહ્યો, ડાહ્પણમા દુઃખ પામે;
ભવતારણ ભગવાન વિસારી, ચડીઓ ઠાલે ભામેરે. દુનિયામાં૦
મનુષ્યદેહ મળ્યો અતિ મોટો, ખોટો જાણી ખોયો;
ચોરે ચૌટે જૂઠું બોલ્યો, નાહક નીર વલોયોરે દુનિયામાં૦
હરિહરિજન સગ હેત ન કીધુ, પીધુ વિષનુ પાણી,
સુખ સંસારી પામ્યા સારૂ, મુવા લગી ધર તાણીરે દુનિયામાં૦
હરખશોકની નદીઓ મોટી, તેમા જાય તણાણો;
દેવાનદ કહે હરિ ભજ્યો નહીં ધણે દુઃખે ઘેરાણોરે દુનિયામાં૦

નિષ્કુલાનંદ.

આ કવિનો જન્મ કચ્છ દેશમા વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેમનુ પૂર્વાશ્રમનુ નામ લાલજી હતુ અને સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયા પછી નિષ્કુલાનદ નામ પડ્યુ હતુ તેઓ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧મા હયાત હતા એમ માલમ પડે છે તેમની કવિતાનુ મુખ્ય અગ વૈરાગ્ય હતુ "ત્યાગ ન ટકેરે વૈરાગ્ય વિના" એ તેમના જીવનનુ સૂત્ર હતુ તેમના મુખ્ય ગ્રન્થોની નોંધ — ભક્તચિતામણી ઉપદેશચિતામણી, નિષ્કુલાનદ કાવ્ય (આ ગ્રથ તેમના બનાવેલા ૨૦ ગ્રન્થોના બનાવેલા મોટા સગ્રહ રૂપ છે.) અને છુટક પદો ૩૦૦૦ છે તેમના દરેક પદમા અને ચરણમા તીવ્ર અને દૃઢ વૈરાગ્ય પ્રત્યક્ષ છે પણ તેમાંનુ છદ માત્રા કે અનુપ્રાસનો નિયમ જાળવ્યો હોય તેમ જણાતુ નથી

૧૧૬

વૈરાગ્ય વિષે.

પદ.

રાગ—જંગલો.

જનની જીવોરે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી.
ઉપદેશ આપ્યો એણીપેરે, લાગ્યો સસારીડો આગજી. જનની૦
ધન્ય ધન્ય માતરે ધ્રુવતણી, કહ્યા કઠણ વચનજી;
રાજ્ય સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજી. જનની૦

ઊઠી ન શકેરે ઉંટીઓ, બહુ બોલાવ્યો બાજંદજી,
તેનેરે દેખી ત્રાસ ઉપનો, લીધી ફકીરી છોડયો ફંદજી. જનની૦

ભલોરે ત્યાગ ભરથરીતણો, તજી સોળસેં નારજી;
મંદીર ઝરૂખા મેલી કરી, આસન કીધલાં બહારજી. જનની૦

એ વૈરાગવંતને જાઉં વારણે, બીજા ગયારે અનેકજી,
ભલારે ભુંડા અવની ઉપરે, ગણતાં ના'વે છેકજી જનની૦

ક્યાં ગયું કુળ રાવણુતણું, સગરસુત સાઠ હજારજી,
ન રહ્યુ તે નાણું રાજા નંદનુ, સર્વે સુપન વેવારજી. જનની૦

છત્રપતિ ચાલી ગયા, રાજ મૂકી રાજનજી;
દેવ દાનવ મુનિ માનવી, સર્વે જાણો સુપંનજી. જનની૦

સમજી મૂકો તો સારૂ ઘણું, જરૂર મુકાવશે જમજી,
નિષ્કુલાનંદ કહે નહિ મટે, સાચુ કહુ ખાઈ સમજી. જનની૦

૧૧૭

પદ.

જંગલ વસાવ્યુરે જોગીએ, તજી તનડાની આશજી,
વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આઠે પહોર ઉદાસજી જંગલ૦

સેજ પલંગેરે પોઢતા, મંદિર ઝરૂખા માયજી,
તેને નહિ તૃણ સાથરો, રહેતા તરૂતળ છાંયજી જંગલ૦

શાલ દુશાલારે ઓઢતા, ઝીણા ઝરકશી જામજી;
તેણે રે રાખી કંથા ગોદડી, સહે શિર શીત ઘામજી જંગલ૦

ભાવતાં ભોજન જમતા, અનેક વિધિના અન્નજી;
તેણેરે માગવા લાગ્યા ટુકડા, ભિક્ષા ભવને ભવનજી જંગલ૦

હાજી કહેતાં હજારો ઊઠતા, ચાલતા લસ્કર લાવજી,
તે નર ચાલ્યારે એકલા, નહીં પેજાર પાવજી જંગલ૦

રહો તો રાજા રસોઈ કરૂ, જમતા જાઓ જોગીરાજજી;
ખીર નીપજાવુ ક્ષણું એકમા, તે તો ભિક્ષાને કાજજી જંગલ૦

આહાર કારણ ઊભા રહે, એકની કરી આશજી,
તે જોગી નહીં ભોગી જાણવો, અંતે થાય છે વિનાશજી. જંગલ૦

રાજ સંજ સુખ પરહરી, જે જન લેશેરે જોગજી;
તે ધનદારામાં નહિ ધસે, રોગસમ જાણે ભોગજી. જંગલ૦
ધન્ય તે ત્યાગ વૈરાગને, તજી તનડાની આશજી;
કુળરે તજીને નિષ્કુળ થયા, તેનુ કુળ અવિનાશજી. જંગલ૦

મનોહર સ્વામી.

આ કવિનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૮ના જુનાગઢમા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને તેમનુ મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ના વૈશાખ માસમા ભાવનગરમા થયું હતુ. અવળા વ્યાપારને લીધે પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મીલ્કતનો નાશ થવાથી અને પોતાની સ્રીમા કાઈ દોષ જોવામા આવ્યાથી આ સ્વામીને વૈરાગ્ય આવ્યાનુ જણાય છે. સન્યસ્ત લીધા પછી તેમણે પોતાનુ નામ સચ્ચિદાનંદ રાખેલુ હતુ. તેમને સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાનું સારૂ જ્ઞાન હતુ. તેમણે નીચે દર્શાવેલા ગ્રન્થો રચ્યા છે.– સનત્સુજાતીય આખ્યાન, પુરાતન કથા, નિત્યકર્મ અને ગુજરાતી વ્યાકરણ, ભગવદ્ ગીતાની પદ બોધિની ટીકા વગેરે તેમની કવિતામા—મૂર્તિપૂજનદિક કર્મ ઉપાસનાનુ અને અદ્વૈત મતનુ બ્રહ્મ નિરૂપણ છે.

૧૧૮

પદ

જેને કૃષ્ણુવચન વિશ્વાસ, તેને ન રહે યમનો ત્રાસ ટેક૦
વિશ્વેશ્વરના વચન વિચારે, વર્તે બારે માસ,
વાક્ય વિરુદ્ધ ન બોલે મુખથી, કરે સંતમાં વાસ જેને ૧
કામક્રોધતૃષ્ણાદિક કેરો, કરે હૃદયથી નાશ,
શીલદયાસતોષાદિની, ખરી જમાવે રાશ જેને. ૨
નિરાધાર આધાર સર્વનો, તે હરીનો વિશ્વાસ,
તેને ભજે યજે ધ્યાયે નિત્ય, અન્ય ન રાખે આશ જેને. ૩
સાધનવંત થકો નિત્ય સાધે, એક રૂપ અવિનાશ,
ભેદરહિત નિજરૂપ જણાયે, ચિદાકાશ સુખરાશ. જેને. ૪
કૃષ્ણુ કૃપાથી નિશદિન તેને, બ્રહ્માનદવિલાસ;
મનોહર મુક્ત જગતમાં વિચરે, છૂટે માયાપાસ. જેને. ૫

વીરવિજય.

આ કવિ સને ૧૮૪૯મા હયાત હતા અને અમદાવ'દના વતની હતા. તેમના પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો—ધમ્મિલનો રાસ અને શીયળવેલ છે.

૧૧૯

હિતશિક્ષા.

સાંભળજો સજ્જન નર નારી, હિતશિખામણ સારીજીરે,
રીસ કરે દેતાં શિખામણ, ભાગ્ય દશા પરવારી, સુણજો સાજનો રે
કામ વિના પર ઘર નવ જઈએ, આળે ગાળ ન દીજેજીરે;
બળીઆ સાથે બાથ ન ભરીએ, કુટુંબ કલેશ નવ કીજે. સુણજો૦
દુશ્મનસું પરનારી સાથે, તજીએ વાત એકાતેજીરે,
માતબે'નસુ મારગ જાતાં, વાત ન કરીએ રાતે. સુણજો૦
રાજા રમણી ઘરનો મોની, વિશ્વાસે નવ રહીએજીરે,
માતાપિત ગુરૂ વિણુ બીજાને. ગુજની વાત ન કહીએ. સુણજો૦
અજાણ્યાસુ ગામ ન જઈએ, ઝાડતળે નવ વસીએજીરે,
હાથી ઘોડા ગડી જાતાં, દુર્જનથી દૂર ખસીએ સુણજો૦
રમત રમતા રીસ ન કરીએ, ભયમારગ નવ જઈએજીરે;
બે જણ વ'ત કરે જ્યાં છાની, ત્યા ઉભા નવ રહીએ. સુણજો૦
હુકારા વિણુ વત ન કરીએ, ઇચ્છાવિણુ નવ જમીએજીરે;
ધન વિદ્યાનો મદ નવ ધરીએ, નમતા સથે નમીએ. સુણજો૦
ગુરૂ જોગી રાજા પડિતને, હાસી કરી નવ હસીએજીરે,
હાથી વાઘ સરપ નર વઢતા, દેખીને દૂર ખસીએ સુણજો૦
કૂવાકાંઠે હાંસી ન કરીએ, કેફ કરી નવ ભમીએજીરે,
વેરો ન કરીએ ઘર વેચીને, જુગટડે નવ રમીએ સુણજો૦
ભણુતા ગણુતાં આળસ તજીએ, લખતા વાત ન કરીએજીરે,
પરહસ્તે પરદેશ દુકાને, આપણું નામ ન ધરીએ. સુણજો૦
નામુ મડો અળસ છાંડો, દેવદાર ન થઈએજીરે,
કષ્ટભયાદિક સ્થાનક વરજી, દેશાવર જઈ રહીએ સુણજો૦
માતાચરણે શીશ નમાવી, બાપને કરો સલામોજીરે;
દેવ ગુરૂનાં દર્શન કરીએ, કરો સંસારના કામો. સુણજો૦

એ હાથે માથું નવ ખણીએ, કાન નહિ ખોતરીએજીરે;
ઉભા કેડે હાથ ન દઈએ, સામે પૂર ન તરીએ. સુણજો૦
તેલ તમાકુ દૂરે તજીએ, અણગળ જળ નવ પીજેજીરે;
કુલવંતી સતીને શિખામણ, આના ભેગી દીજે. સુણજો૦
સસરેસાસૂ જેઠજેઠાણી, નણદી વિનય ન મૂકોજીરે,
શાણપણે શેરી સંચરતા, ચતુરા ચાલ ન ચૂકો સુણજો૦
નીચ સાહેલી સગ ન કીજે, પરમદિર નવ ભમીએજીરે;
રાત પડે ઘર બહાર ન જઈએ, સૌને જમાડી જમીએ. સુણજો૦
ધોબણ માલણ ને કુભારણ, જોગણ સગ ન કરીએજીરે;
સે'જે કોઈક આળ ચઢાવે, એવું શીદ આદરીએ. સુણજો૦
નિજ ભરતાર ગયો દેશાવર, તવ શણગાર ન ધરીએજીરે;
જમવા નાતવરો નવ જઈએ, દુર્જન દેખી ડરીએ. સુણજો૦
પરશેરી ગરબો ગાવાને, મેળેખેળે નવ જઈએજીરે,
નાવણ ધોવણ નદી કિનારે, જાતાં નિર્લજ ન થઈએ. સુણજો૦
ઉપડતે પગ ચાલ ચાલીએ, હુન્નર સહુ શીખીએજીરે,
સ્નાન સુવસ્ત્રે રસોઈ કરીને, દાન સુપાત્રે દીજે સુણજો૦
શોકતણાં લઘુ બાળક દેખી, ખેદ ન ધરશો હૈયેજીરે,
તેની સુખ શીતળ આશીષે, પુત્રતણાં ફળ લહીએ સુણજો૦
બારવરસ બાળક સુરપડિમા, એ બે સરીખાં કહીએજીરે;
ભક્તિ કરે સુખ લીલા પામે, ખેદ કરે દુઃખ લહીએ સુણજો૦
નર નારી બેઉને શિખામણ, મુખ લવરી નવ હસીએજીરે;
નાત સગના ઘર છોડીને, એકલડાં નવ વસીએ સુણજો૦
અતિશે ઉનુ ખાટું ખારૂ, શાક ઘણું નવ ખાવુંજીરે;
મૌનપણે ઓહીગણ વરજી, જમવા પે'લાં ના'વું સુણજો૦
અન્ન વખાણી વખોડી ન ખાવુ, તડકે બેસી ન જમવુજીરે,
માદા પાસે રાત તજીને, નરણા પાણી ન પીવુ સુણજો૦
કુદમૂળ અભક્ષ ને બોળો, વાસી વિદળ તે વરજોજીરે,
જૂઠ તજો પરનિંદા હિંસા, જો વળી નરભવ સરજો સુણજો૦

નર્મદાશંકર.

આ કવિનો જન્મ સુરત શહેરના લાલશંકર નામના નાગર ગૃહસ્થને ત્યા સને ૧૮૩૩મા થયો હતો અને તેમનુ મરણ સને ૧૮૮૬મા થયુ હતું. આ કવિ દલપતરામ કવિના સમકાલીન અને સંસાર સુધારક તરીકે ગુજરાતમા પ્રથમ હતા. પ્રેમ—શૌર્ય એ તેમનુ જીવનસૂત્ર હતુ. તેમના બનાવેલા પુસ્તકો—નર્મ કવિતા, નર્મગદ્ય, નર્મકોશ અને થોડા નાટકો શ્રીમદ્ ભાગવતનું ભાષાતર પણ તેમણે કરેલુ છે તેમની કવિતા ઉચા પ્રકારની તો નથીજ પણ લાગણીથી ભરપુર છે અને સુધારો અને સ્વદેશાભિમાન એમના કાવ્યોમા દરેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે

૧૨૦

પ્રજાનો રાજાપ્રતિ ધર્મ.

નારાચ.

ખરા ઠરેલ કાયદા ઉમંગ લાવીં પાળતી,
કહેલુ સનમાં લઈ ખસુસ જે બજાવતી,
સ્વદેશનાભિમાનથી ફિતુર બંડ ના કરે,
પ્રજા સજાત જાણવી, સુરાજભક્તિ આચરે.
પિતાની કાળજી વડે નિરાતથી જમી સુતી,
ન તેભણી જુંડે સુપુત્રી માગવા કદી જુતી,
તજી કૃતઘ્નતા સજે કૃતજ્ઞતા રૂડી દિસે,
પ્રજા સજાત જાણવીજ જેહની ખુબી ખીલે.
બહુજ ઇતિરાજી રચની કદાપિ થાયજો,
ક્ષમાની ઢાલ રાખીં બા'ર હાજીહાજી ગયતો;
સમો વટાવીં કાયદો અયોગ્ય ફેરવાવતી,
પ્રજા સજાત જાણવી સુરાજનીતિ માંગતી.
પડયુ વિપત્તિ આભ તૂટીં જોઈ બાપ ઉપર,
કદાપિ ના તજેજ તે જીવોજ ખાઈને ડર,
અનંત તંન મંન ધંનથી દીએ સુઆશ્રય,
પ્રજા સજાત નિજ કામમાંહિ મેળવે જય;
પિતા ઉપર સામટો બધો ન બોજ મૂકતી,

સ્વદેશને સુધારવાનણો સ્વશક્તિએ છતી;
સ્વહિત દેશહિત રાજહિત રીત નીત તે,
પ્રજા સજાત તુર્ત ઝડ્પી લે વળી ભલી ગતે
કુસંપ લોભ ગર્વને સદૈવ ચાનકે હણે,
સુયત્ન ઘોડજોડ જોડી સપ ચારકે ભણે,
'સદા રહોજ રામરાજ અગના ઉમંગમા',
પ્રજા સજાત વીર તો જીતેજ રગ જગમાં
દગા છળો જુગાર જાર ચોરી ને ખુનો સહુ,
સ્વદેશમાંથી કહાડવા કરેજ મહેનતો બહુ;
બચાવી નણુ એમ જે નખાવતી સમારમા,
પ્રજા સજાત લાભ લૈ રહેજ બાપલડમા
વિયોગ રાયદીપનો સહે નહીં કદી ખરે,
મુએલવત્ પડી રહે પતગ દીવમે અરે,
સુદીપ દેખતાજ ઝપલાવી તેલમા પડે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પી જાય પ્રાણને
ન એવું આચરે કદી કુલંક જાય રાયરે,
ખુશામતો કરી નહીં ગુલામ આપ થાયરે;
નદીજ નિજ ભારઓજમા નહી ચળે છળે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પી આપ સુખલે.

૧૨૧

રૂકિમણિ હરણ.

કટાવ.

સહુ સેનને, રજાએને, હારી ગયલા, નિરાશ થયલા, જોઈ કરીને, પ્રગટ સભામા, સહુની સામાં, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હરીને, મારૂં ધરીને, નવું કરીને, પુરમા પાછો; એવુ પણ લઈ, નિજ સેનને, જાદવ સામા, લડવાનુ કહી, બહુ ક્રોધમા, બહુ શરમાં, સકળ સેનથી, જુદો થઈને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુઠે તો, પડયો ધસીને; જઈ સાંમો તે, બોલ્યો જોરે, "કપટી કુડા, ઢોરચારૂ ઓ, ભીખારૂ ઓ, કયર થઈને, કહાં નાસે છે, બાળકપણમાં, દહીંદૂધની, ચોરી કરી તેં, તે પરમાણે, આ અબળાને, મમ ભગિનીને, હુ દેખુ ને, હરી લઈજાવા,

મનમાં ધારે, શરમજ ભારે, નક્કી રાખ તું, લવ નવ લાવે;" એમ, કહીને, મુક્યાં તીર ત્રણુ, બીજાં પાંચ પણુ, જે સર્વેને, હરિએ રોધી, થઈને ક્રોધી, મૂકયાં બાણુ ત્રણુ, સફાઇથી કે, શિર સાર્થીનું, સટ્ટ કપાયું, ઉડયા અશ્વ ને, રથ ઘસડાયો, ભાગી ગયો સહુ, તૂટયું ધનુષ શુભ; એવી અવસ્થા, દીઠી જારે, ઘણો બળીને, બળાત્કારે, મથી મથીને, રૂકમ મૂકતો, તીરો ઘણાં પણુ, છેદાઈ તે જાયે સઘળા, જોઈ દોડયો, ખડ્ગ ઢાલ લઈ, તારે તો શ્રી કૃષ્ણુ કહાડતા, ખડ્ગ સામુ પણુ, એવામાં શ્રી રૂકિમણિજીએ, વચ્ચે પડી, કરી કાલાવાલા, ઘણા આગ્રહથી, હરિ અટકાવ્યા, જેને જોતા, રૂકમે મારી, ગદા રથ્થપર, તર્તજ પટકી ધગી તેહને, તસતસતો બહુ, બાંધ્યો જબ્બર, સાંગી સાથે, પછી અશ્વ હરિ, થયા ખેડતા, એવા છે બહુ, પુણ્યચરિત્રો, દેવદૈત્યનાં દોરતોરને, તોડી નાખતાં, શ્રી દ્વારિકાધીશના તે ઓલો શ્રીરણુછોડરાયની જે.

૧૨૨

વહેમ.

ઊંડા ધરી ઉમંગ, અંગથી આળસ કહાડો,
વીરપુરૂષનો સંગ, કરીને બીક નસાડો,
કરો નહીં દરકાર, વહેમ જો આવે આડો,
અપયશના વિચાર, કાયર ઘરમા ગાડો,
સત્યવચન ને ટેક, મરતા પણુ નવ છાડો,
તજી જનાની છેક, બાજી મરદાની માડો,
મચાવી દો ભરપૂર, ઉદ્યમરંગ અખાડો,
નક્કી રાખજો ઉર, પડે નહીં ઘરમાં ખાડો,
સમજી સર્વનુ કામ, નિજ અભિમાન જાડો,
તરે દેશનુ નામ, સંપ જમાવો ધાડો,
ક્રોધઅગ્નિથી સહેજ, જળાવો કટક વાડો,
વધશે કીર્તિ તેજ, સિકંદર થાશે દહાડો;
કરિ કિકિયારી એમ, ઝટ ઝટ પાગો ઉપાડો,
પછી નિરાંતે ક્ષેમ, સદા સુખસાથે લાડો,
કહું આગેવાન નર્મદ, ધરી ઝુંડાનો ડાડો,
સહુ શૂર સાથ ઝટ થઈ, વહેમને તોડી પાડો.

૧૨૩

વિદ્યા સંબંધી પડતી.

કરે ન કો અભ્યાસ, પૂરતો તન મન દઈને;
કામ જેટલું લેઈ, બેસી રહે સંતોષે તે
કરે ન કો અભ્યાસ, કારખાનાં ક્યમ લાવે?
વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે ક્યથી આવે?
વિના દ્રવ્ય તે કેમ, શાસ્ત્રના શોધન થાયે?
વધેજ વિદ્યા કેમ, કેમ જિજ્ઞાસા વાધે?
વધે પુસ્તકો કેમ, થાય વિદ્વાનો ભેગા,
બતાવતા ઉપાય, વહેમપર મારી છેકા?
વળી ભણેલા કોક, હોય તે ફૂલાય છે,
ભૂલી ફરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવે છે.
અજ્ઞાની ને અંધ, જન એ સરખાં ચાલે,
જેમ દોરવે અન્ય, તેમ તે અહીંતહીં હાલે
ઘણો છેહ દે ચતુર, ભણ્યો નિજ લાભજ જોયે,
પડે ખાડમા અંધ, બાપડા જખમી રોયે.
પડે નહીં વિશ્વાસ, પરંતુ કરવો પડતો,
અપંગડા શું કરે, વાટમાં નડતા દડતો.
શહેર શેરની પડે, ગામને ખાઈ જાયે;
ગામ ખવાડે રોજ, નહીં કંઈ તે મન આણે
અભણ્યાકેરૂં ધન, ભણ્યો તે લૂટી લેતો,
જેમ ભમાવે એહ તેમ તે મનમા લેતો
મનુએ શિક્ષા દીધ, પક્ષપાતેજ ન ન્યાયે,
સરે વિપ્રના કાજ, બીજાપર સખ્તી થાયે.
કરે મશ્કરી ખૂબ ભણ્યો મૂરખની રોજે,
ધિક્કારીને પડે, તૂટીને તે પર ફોજે.
અભણ્યો રહે ગુલામ, ભણેલાનો થઈ તબે;
જેનામાં નહીં રામ, જન તે ધખ્ખા ખાયે.
ધનમાનને કાજ, ભણ્યાએ પંથ ચલાવ્યા,
અભણ્યા ભોળા જંન, તેમણે માનજ આપ્યાં.

૧૨૪
ચોમાસામાં વનવર્ણન.
મંદાક્રાંતા.

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
સંધું દીસે પવન ન હીસે શાંત રૂડું ગભીર;
શોભા વર્ણુ શું હુ, ઝટ પછી મેઘરાજા પધાર્યા,
વૃક્ષાદીએ હરખથી નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
ફેરો થડો પવન અતિશે જોરમાં આવતો રે,
ઓ આ આવી ઝડપથી બહુ વાદળી કાળી જો રે;
આહા કેવું પડુ પડુ કરે ઘોર આકાશ ભારે,
ઓહોઃ આવ્યો ખૂબ તૂટી પડયો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨
ચારે પાસે વીજળી ચમકે ઊપરા ઊપરીરે;
ગાજી રે'છે ગરજનથકી રાન આખું વળીરે;
વ્યાઘ્રો સિંહો અતિશ તડુકે ઝાડ મોટા પડે રે,
જોતા ત્રાસે પ્રથમ નીકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
જોગી બીજા જન હું સરખા કષ્ટ જેને પડેલાં,
તેઓ રાને લવ નવ બીહે જોઈ ઉત્પાત ઘેલા,
જોગી હર્ષે ચિતન કરતા સચ્ચિદાનંદનુ ને,
દુઃખી અજ્ઞાઃ મરણુ ઇચ્છતા સુજ્ઞ તે રગ જુએ. ૪
ચાલ્યા જાએ ગડગડ ગડી આ ભડાકા કડાકા.
વીજો ચળકે જળ ખૂબ પડે વયુ લેતા તડાકા
વાસો ફૂટે તડતડ કરી રાન થાએ કરાળ,
ઓથો વિના સરવરતટે બૂમ પાડે મરાળ. ૫
પા'ડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉંચુ લઈને,
આંબા ડાળે કરતી ટહુકા ખૂબ કોએલડી તે;
દાદૂરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પય પય કરે આકળા ચાતકા તે. ૬
પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાંહે મચે ને,
પા'ડી ભૂમિ ચકચક બને સાફ ધોવાઇને રે;
થડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાંહાં પછીરે,
દર્દો જાએ દરદી જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭

ખેડુ લોકો શરીર ભીંજવી ખેતરે કામ કર્તા,
જેને થાએ શરદી ગરમી થોડી રે અન્ય કર્તા,
આહા જોતાં બહુ નવનવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણુથકી જીવ મારો નચંતો. ૮

પા'ડો લાગે રમણીય બહુ છેક જગાલી લીલા,
કોઈ ભૂરા ધુમરથકી તો કોઈ આછાજ લીલા,
ઉંચે જોઉં પરવત ચડી તો ઘણું અભ્ર રંગી,
નીચે જોઉ ભરપૂર ખુલ્યાં ઝાડના ઝુંડ રંગી ૯

આડો જોતો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેથી જોવો,
એતો લાગે ધૂળ ઉડી રહી વા દીસે ધૂમ્રગોટો,
સિંધુ પા'ડો તરૂ નભ સહુ એક રંગે મળ્યાંરે,
માટી રાતી ભીની, ભીની, અને ઘાસ લીલાં ભીના રે ૧૦

ઉંચે તર્તાં વિધ વિધ કહું શોભતા વાદળાંઓ,
આકારે જે તરૂ પશુ જીવો પંખી જેવાં ઘણાંઓ;
કાંણુવાળા ધુ ધું ધું ધું ધૂં વાંસ પોલા કરે રે,
તેતો કુંજે પ્રિય કરણુને ખૂબ લાગે ખરે રે ૧૧

કો કો ઠામે ડુંગરપરથી ધોધ મોટા પડે રે,
જેમાં રૂડા સુરજ કિરણે રંગ ઝાઝા બનેરે,
એને જોતાં અચરત થઈ કાં ન તુંને સ્તવું રે,
ઘો ઘો ઘો ઘો મધુર સુણતાં કા ન લે'ર સુઉં રે ૧૨

વા'ણે સાજે રૂડુ ધનુષ જે આસમાને જણાએ,
જોતા તેને નિરભય તરે કો ન આનંદમાહે;
થાઓ જોતાં નદી ભરપૂરી કેમ ના મન મોટું,
સુણે પાણી ખળ ખળ થતું કેમ ના સે'જ લોટું. ૧૩

હોડી ચાલે છરછર કરી કાપતી પાણીને ને,
ખેંચી બાંધ્યા પવનથકી આ તોય ફૂલે સઢો તે,
ભારા વાળી નમી રહી જુઓ બાજુ પાણી ભણીરે,
સંધ્યાકાળે તટ નિરખતું મોજ આહા ઘણીરે ૧૪

શોભે કેવાં બહુ ખડ અને ધાન્ય તે ખેતરોમાં,
ઝાડો લીલાં વિવિધ ફુલડાં વંન ને વાડીઓમાં;

મીઠા ખાસાં સરવરતણાં નીરતો નિર્મળા ને,
મેદાનોમાં હરણ બકરાં ગાય ઘેટાં ચરે રે ૧૫
આકાશે તો ચકચક થનો ધ્વન વાગો સજ્યો રે,
તારાઓ જે મુઝઈ રડતા શોક તેણે તજ્યો રે,
પીડાનો તે અતિસ કમળો ચદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માડી ફરી ભીર્ડા સુધા ધન્ય તેણે સહુને ૧૬
રાતે ચાદો અધવચ ઠરે થઇ આકાશમા ને,
તારા સઘા ચળકીજ રહે ખબ ગભીરતાએ;
શબ્દો લાગે દૂરથકી થતા માર્ગોના મિષ્ટ કાને,
વાયુ આવે ફરફર વળી એ મઝા કોણ જાણે! ૧૭

દલપતરામ.

લોકપ્રિય કવીશ્વર દલપતરામનો જન્મ કાઠીઆવાડના વટવાણ શહેરમા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા સને ૧૮૨૦ મા થયા હતો તેમના પિતાનુ નામ ડાહ્યાભાઈ અને ગુરૂનુ નામ દેવાનદ સ્વામી હતુ સાહિત્ય વિલાસી ફાર્બસ સાહેબ સાથે સમાગમ થવાથી તેમની વધારે ખ્યાતિ થઈ હતી તેઓએ બુદ્ધિ પ્રકાશના તત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરેલુ હતુ તેમજ નામદાર સરકારે પણ કવિની કદર બુજીને સી૦ આઈ૦ ઈ૦નો ખિતાબ આપ્યો હતો તેમનું મરણ સને ૧૮૯૮મા થયુ હતુ તેમની વાણીની મીઠાશ અને રચનામા વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્યવડે શાત અને સુબોધક વર્ણન ઝગઝગી રહેલા છે તેથી તેમના કાવ્ય ચાતુર્ય અને વાગ્બળને માટે આપણને માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતુ નથી.

૧૨૫

મરનારની પછવાડે ન રોવા વિષે.

પદ.

વા'લાની વાસે, ગગ તાણી નવ રોવુ,
જેથી તેને જપ ન ઉપજે, જીવમા સમજી જોવુ રે. વા'લાની ટેક
ગોવિદજીએ કહ્યું ગરૂડને, કૂટે રડે જે કોઈ;
મરનારાને મહા દુખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઈ રે, વા'લાની ૧
લીટ લાળ ને આસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે,
રૌરવ મહારૌરવના દુખથી, એ દુખ અદકુ જાણેરે; વા'લાની ૨

કોઈ છાતી કૂટે શિર કૂટે, ચુટે કેશજ હાથે;
એ સઘળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથેરે; વા'લાની. ૩
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સૈ સાખી રહીએ;
જો હૈયામાં હેત વધે તો, દુ ખ તેને શીદ દૈએરે, વા'લાની. ૪
શત્રુતા સપૂરણ હોય તો, રડો કૂટો ન વિચારો;
જીવતાં વેર વળી ન શકે તો, મરતાને વળી મારોરે; વા'લાની. ૫
કૂટયા થકી જો કાંઈ દેખો તો, કૂટો લઈને પાણો,
શા માટે તમે કૂટી શરીરમાં, રોગ ઉપાધી આણોરે, વા'લાની. ૬
એવી શોભા મેલો અળગી, વળગી રહો ન વહેમે,
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુન્ય કરો કાંઈ પ્રેમેરે; વા'લાની ૭
રોશો પણ તેને નહી જોશો, ખોશો આંખ તમારી,
દલપતરામ કહે દિલ શોધી, માનો શિક્ષા મારીરે; વા'લાની. ૮

૧૨૬

ફેરફાર થવા વિષે.

ઉપજાતિ વૃત.

કુંભારનું ચક્ર જુઓ ફરેછે, દષ્ટિ ભણી ભાગ જુદો ધરેછે;
ક્ષણે ક્ષણે આ જગમા લગાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૧
પૃથ્વીતણી નિત્યગતિ વિચારો, જેથી નિશા વાસર છે થનારો,
ક્ષણે ક્ષણે થાય નવો પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૨
રવિ ઉગીને ચઢતો જણાય, સાંજે જુઓ તે વળી અસ્ત થાય,
સ્થિતિ જણાતી બદલે અપાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૩
જે જે ચીજો આ નજરે જણાય, ક્ષણે ક્ષણે કાંઈક તે ઘસાય,
અંતે પછી નાશ નકી થનાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૪
જે ચાલતા કે સ્થિર જીવ જામે, વધી વધીને પરિણામ પામે;
પછી થવાનો ક્ષીણતા વિકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૫
પૃથ્વી વિષે જે બહુ પર્વતો છે, થતા દીસે તે પણ માપ ઓછે;
વિદ્વાન જાણે મનમાં વિચાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૬
વડી વડી જે નદીઓ વહેછે, તે સર્વદા ઓછી થતી રહેછે,
સદૈવ ચાલે નહિ એક ઠાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૭

સમુદ્ર પાછો હઠતો જણાય, કોઈ સ્થળે તે વધતોજ જાય;
જ્યાં પૃથ્વી છે ત્યાં જળ કોઈ વાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૮
જ્યાં વસ્તી છે ત્યાં વન છે થવાનું, અરણ્યમાં પૂર થશે પ્રજાનું;
બની રહે ઉત્તમ ત્યા બજાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૯
જે કાળથી આ જગ નીપજ્યું છે, નવુ નવું રૂપ સદા સજ્યુ છે;
રહે ન એકે સ્થિતિ માસ બાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૦
જે જાતિના ઝાડ અગાઉ થાતાં, તે જાતનાં આજ નથી જણાતાં;
થયાં દીસે પત્થરને પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૧
હતા પશુ હાથી થકી ઉતંગ, પેર ભમા પત્થરરૂપ અંગ;
જોતાં જડે છે કદી કોઈ ઠાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૧૨
પૂર્વે હતી વસ્તીજ મચ્છ કેરી, વનસ્પતીની પછી થૈ ઘણેરી;
પક્ષી પશુ તે પછી બેસુમાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૧૩

૧૨૭

અભિમાન.

દોહરા.

માણસને અભિમાનથી, મળે ન કદીએ માન,
ઉલટુ અપમાનજ મળે, નકી ઠરે નાદાન. ૧
અભિમાને દુખ ઉપજે, અભિમાને જશ જાય,
મિથ્યા અભિમાને કદી, જીવનુ જોખમ થાય. ૨
અરે વૃથા અભિમાનમાં, કશો મળે નહિ માલ;
જીવરામ સમ જગતમાં, હીણા થાશે હાલ ૩
આ મિથ્યા અભિમાન છે, ખરીજ ઉંડી ખાડ;
પડે તેહના પંડનાં, હરેક ભાગે હાડ ૪
અરે વૃથા અભિમાનથી, સરે ન એકે અર્થ;
થાય મનુષ્યમાં મશ્કરી, ઉપજે અધિક અનર્થ. ૫
ઉપજે નહિ અભિમાનથી, અમૃતતણો ઉઘાડ;
અરે વૃથા અભિમાન તો, ઝેરતણું છે ઝાડ. ૬
સ્વાદ નથી સુગંધ નથી, નથીરે પુષ્પપરાગ;
અરે વૃથા અભિમાન તો, કદીએ કાળો નાગ. ૭

અભિમાનીને અંતરે, સ્વપ્ને પણ નહિ સુખ;
થાય વૃથા અભિમાનથી, દાવાનળ સમ દુ:ખ ૮
બહુધા ઉપજે બળતરા, અંગોઅંગ અથાગ;
અરે વૃથા અભિમાનછે, અદ્ભૂત બળતી આગ. ૯
માનો જો મારૂં કહ્યું, કહુ તે ધરજો કાન,
ધર્યો નરતન ધરશો નહી, મન મિથ્યાઅભિમાન. ૧૦
કહુછુ હું અનુભવ કરી, ખરેખરી વળી વાત;
ઉપજે છે અભિમાનથી, ઘડીએ ઘડીએ ઘાત. ૧૧
મિત્ર નથી અભિમાન ગુણ, એ તો ઉગ્ર અરીવ;
મિથ્યા અભિમાને ગયો, **જીવરામ**નો જીવ. ૧૨
જે પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી ફૂલાય;
પૂરો ઘટ છલકાય નહિ, અધુરો ઘટ છલકાય ૧૩

૧૨૮

એકેશ્વર.

દોહરા.

એકજ છે અવિનાશ તે, ઈશ્વરનો હું દાસ;
બીજા કહે તે બે થયા, ઈશ્વર ને અવિનાશ ૧
એ રીતે ઈશ્વરતણા, જૂદા નામ અનેક;
પણ જરૂર તે જાણજે, ઈશ્વર સૌનો એક ૨.

મનહરછંદ.

અંગ્રેજો કહે ઇસુ ખ્રિસ્ત ખરો તારનાર,
પ્રભુનો પુત્ર છે અમે ભાવે તેને ભજીએ,
આર્યજનો કહે ખરા ઈશ્વરી અવતાર,
રામકૃષ્ણાદિક અમે તેને કેમ તજીએ,
મહમદીયન કહે મહમદ એજ ખરો,
પારસીઓ કહે અમે પાવકને પૂજીએ,
શી રીતે મમત તજી સર્વ એકમત થાય,
સૌને સાચા કહ્યાવિના સંપ કેમ સજીએ ૩.
કોઈ કહે મહમદ સાથે ખુદા બોલતો ને,
કોઈ કહે જરથોસ્ત સાથે વાત કરતો;

કોઈ કહે ઇશુ સાથે કરતો અનેક વાતો,
કોઈ કહે રામકૃષ્ણ રૂપે, તે વિચરતો;
કોઈ કહે આરબી લીપીમાં લખતો તે લેખ,
કોઈ કહે એ તો વાણી વેદની વાપરતો.
કોઈને ન જૂઠા કહું કહે દલપતરામ,
દિલ કોઈનું દુખાવવાથી રહું ડરતો ૪.
બૌધ મતવાળાઓને કહીએ જો બુદ્ધિહીન,
તેત્રીશ ક્રોડ ચીના શુ પશુ પ્રમાણ છે ?
મુસલમાની ઇરાની આરબો માનેછે મત,
યુરોપ આખા તે ખ્રીસ્તી ધરમની ખાણ છે;
હીંદુ છે હજારો લોક, જરથોસ્તી જન ઘણા,
કેને કેને કહીએ કે એ બધા અજાણ છે;
કહે દલપતરામ જુદા જુદા પડયા નામ,
સર્વનો પ્રભુ છે એક ખાલી ખેચાતાણ છે ૫.

૧૨૯

સંપલક્ષ્મીસંવાદ.

દોહરા.

સાભળ મૅરખા સપ તુ, આણે કેમ અભિમાન;
નિર્ધનીઓ નર લોકમા, કયા પામ્યો સન્માન
ધનથી મનગમતુ મળે, સુખ સૌ ધનને સાથ;
સર્વ રહે સેવક થઈ, હોય દ્રવ્ય જો હાથ.
થળ થાનક જળ ધન કરે, જળ થાનક થળ થાય,
ઉજ્જડ વડા અરણ્યમા, ધનથી શહેર વસાય
વણકર ધનને વાસતે, આપે વસ્ત્ર અપાર;
ધનકારણ સોનાર પણ, સરસ ઘડે સણગાર
પામર ઉચકે પાલખી, એમે ધનીના બાળ;
હુકમ ચલાવે હામ ધરી, પૈસાથી મહીપાળ
સંપ કરીને ગ દ્રજન, ઉપજાવે, તરૂ થોક;
ભલા ભલા ફળ ભોગવે, લક્ષ્મીવાળા લોક.
આજ પછી અભિમાનના, બોલીશ મા મુખ બોલ;
નહીતો નિર્લજ તુ થશે, તરણા સરખો તોલ.

છપ્પા.

સપ કહે સુણ રમા જન્મ તારો હું જાણું;
વળી જાણે સૌ વિશ્વ, કેમ વિસ્તારી વખાણું.
પય ખારાની પુત્રી, ભયકર વિષની ભગની;
વિષ કરતા વિશેષ, ઉઠે સભારે અગની;
વિષ પ્રાણ હરે પોતે મરી, કરે એકને કલેશ છે,
તે જીવતી રહીને જગતમા, દીધા ઉજાડી દેશ છે.
કૌરવ પાડવ કુળ, મૂળથી નાખ્યા મરડી;
રાવણનુ પણ રાજ, ઝડપે તે નાખ્યુ ઝરડી,
બહુ રાજાના રાજ, સપ તજવાથી તૂટયા;
સરસ હતા સુલતાન, સપ ફીટે ઘર ફૂટયા,
પરિપૂરણ લક્ષ્મી પામીને, સપ વિના નહિ સુખી રહે;
નિજ ઘરમા ઘણા કુસપથી, મોટા પણ મરવા ચહે

દોહરો.

હરના ઘરમા હરવખતી, થતુ હશે તોફાન,
સપ ન દેખી ગ કરે પીધુ હરે વિષપાન

છપ્પા.

ગિરિજા ગગા શોકય હશે હરરોજ લડતી;
ઇદુ અગ્નિની જ્યોત, પરસ્પર નિશ્ચય નડતી,
વાઘ વૃષભને વેર, મોર મણિધરને મારે,
સિહ હાથીનું શિર, તોડવા તુરત વિચારે;
શિવસેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે,
ઘરમા એવો કજીઓ ઘણો, સહન થયો નહિ શકરે
સપ્ત ધાતુમય સરસ, શૈલ્ય કૈલાસ વસે હર,
ધનપતિ માર્યો મિત્ર, કરે આશા કિંનર નર;
લકા સરખા લાખ, દાસને બખશીશ દેછે;
ગરૂઓ પુત્ર ગણેશ, રિદ્ધિ જેથી જન લેછે;
પણ એ ઐયર ચડબડ કરે, પલગ ત્યા કુણ પાથરે;
શિવ શયન કરે શમશાનમા, ભીખ માગી ભોજન કરે

દોહરો.

તન રોગી શિર શત્રુ ।।, જર આવે ને જાય;
પણ જો સંપ કુટુંબમાં, શીતળ રહે સદાય.

વિજયાશંકર.

આ કવિ નર્મદાશંકર કવિના શિષ્ય હતા. તેમનુ "વિજયવાણી" નામનુ પુસ્તક રસિક અને બોધક છે.

૧૩૦

શ્રીમંતોની મિથ્યા મોટાઇ વિષે.

(લાવણી)

જગત વિષે જે જનમ ધરીને જથાર્થ હેતુ જાણેછે,
યશનાં કાર્યો આદરવા વિણ અવર ન વાત વખાણેછે;
એજ ખરો ઉદ્દેશ જગમાં બીજા સર્વ લહો ખોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
લોભ તણો નહી થોભ જેહની તૃષ્ણાનો ન મળે કાંઠો,
સંચય કરી ધન ભેગુ કરે પરિણામ વિચારે નહિ માંહો,
ચંચળ લક્ષ્મી રહે ન સાચવી અણચિંત્યા આવે ટોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વાત કદી પરમાર્થ તણી કો કરે, ધરે ન કશી કાને,
નિશદિન કેવળ સ્વાર્થ-વાત કરી પુરુષારથ મોટુ માને;
મન જેનાં મોટા નહિ એવા જન જાણો સહુથી છોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વિદ્વાનોને ઉત્તેજન દઈ વિદ્યાની વૃદ્ધી કરવા,
કળા હુનરની કદર જાણવે બેહદ જેઓ બેપરવા,
કીર્તિ લોભે ખરચે ધન બદલામાં ખિતાબ તાળોટા!
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા
નિરાશ્રિતોને આશ્રય દેવો એજ ધર્મ ધનવંતોનો,
વળી કરવો સત્કાર નમ્ર થઈ ગુણીજન સાધુસંતોનો;
ગુમાન રાખી ગરથ તણુ નવ સુધવા વિષય તણા ગોટા,
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
પૈસો દઈ પ્રભુ કરે પરીક્ષા શિક્ષા દેવા એ સ્થિતિમાં,
કે કેવો ઉપયોગ કરેછે ઝઝેછ કે રહેછે નીતિમા!

પિંડ પોષી પરમાર્થ ન જાણ્યો તો પડશે શિરપર સોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વડીલોપાર્જિત કે કદી હોએ આત્મોપાર્જિત ધન તોએ,
લક્ષ્મી નહી પુરુષારથ-લક્ષણ, વિદ્યા ગુણ તે નવ જોએ;
મૂરખને તે મળે મલપતી, હરતી કવિજનના લોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા
સ્વદેશનું હિત ઇચ્છી અહોનિશ યશનાં કાર્ય રૂડાં કરવા,
દેશીઓના દુખ જે જે દિલ દાઝ ધરી તે તે હરવાં,
વિજય જન્મ કહુ તોજ કૃતારથ બાકી બીજા પરપોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ.

તેમનો જન્મ સને ૧૮૫૨મા મોરબીમા પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને મરણ સને ૧૮૯૯મા થયુ હતુ તેમણે કેટલોએક સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો 'આર્ય ધર્મ પ્રકાશ' નામના માસિકના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કરેલુ છે કેશવકૃતિ નામનો તેમના કાવ્યનો સંગ્રહ બહોળા વર્ગમા પ્રિય થઇ પડેલો છે તેમની વાણી રસિક અને બોધદાયક છે.

૧૩૧

માતૃમરણ સંબંધી શોક.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શુ આ નાટકમા ધરેલ તુજનો તે વેશ પૂરો થયો ?
કે મારો સુખરૂપ સૂર્ય હમણાથી અસ્ત પામી ગયો ?
મારા ઉપરનું મમત્વ પણ તે શું પ્રાણસાથે ગયુ ?
શી રીતે સમજાય અંતરવિષે હે માત ! આ શુ થયુ ?
આ સંસાર અસાર અંતરવિષે માની ગઈ શુ મરી ?
કે તારા તનુજોથકી નહિ બની તારી ખરી ચાકરી ?
શ્રીવૈકુંઠથકી વિમાન તમને આવ્યુ અહી તેડવા.

શું મેલી સઘળી ઉપાધિ સમજી ચાલી સુખી તું થવા?
પાળી પ્રેમવડે હવે પરહરી પોઢી, કહે કેમ તુ?
આ તારા તનુજોતણુ મનવિષે શુ કાંઈ વાકુ વસ્યુ?
જ્યારે હે જનની વિયોગ તુજનો આ બાળને બાળશે,
માતા તે સમયે પવિત્ર મનથી કે' કોણ સંભાળશે?
સેવા શુદ્ધ મને કરીશ મનમા એવો હતો નિશ્ચય,
સાક્ષાત્ ઇશ્વર પૂજતાં જગતમાં જામે ન કોનો જય?
મા પામી પદ આજ ઉત્તમ હવે તુ ભાગ્યશાલી થઈ,
મારા અંતરની બધી મનવિષે આશા સમાઈ ગઈ.
તારો જે સુખરૂપ જીવ જનની તેતો સ્વધામે ગયો,
સેવા જો અમથી થઈ નહિ હવે તો જન્મ મિથ્યા થયો;
આ સંસારવિષે દશા તનુજની થાશે હવે તે ખરી,
તું તારે સુખ પામજે પ્રભુયથી હૈયે ધરીને હરી.
તું જાતા જનની સદા સુખ ગયું પ્રારબ્ધથી આ સમે,
ચારે કોર વિલોકતા મનવિષે કાંઈ મને ના ગમે;
હું વાળીશ વિચારથી મન કદી તોએ તમારી વહુ,
ખેદયુક્ત સદાય કાલ મનમા સંભારી રોશે બહુ.
એહી જો હત બાળકોપર કરી માયા ભલી ભાતથી;
તો સર્વે સુખમાં રહેત મનમા માતા ભલી ભાતથી;
સેવા શ્રેષ્ઠ કરી શકાત અમથી એ લાભ ભારે હતો,
ભૂલી જાત સદાયનો જનકનો જે શોક થાતો હતો.
તારાં આ તનુજોતણી જનની તુ સર્વસ્વ સાચુ હતી,
તે હાર્યો હરિ! હાય હાય હમણાં તારી થતાં આ ગતિ;
ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સઘળુ સર્વે પરાણે સહે,
ચિંતા લેશ કરીશ મા મનવિષે તું ત્યાં સુખેથી રહે.
આવે દુઃખ અપાર અમને તો ક્લેશ પામીશ મા,

તારા અંતરથી સદૈવ કરજે તું એકતા ઈશમાં;
સ્વાર્થી સર્વ અમે સદૈવ રડશુ તે સ્વાર્થે સારૂ અરે.
દૈવાધીન દશાવિષે જગતમાં સંબંધ કે' શું કરે ?
માતા આ મુજ ભાગ્યમાં ભવવિષે જેવું હતુ માગણું,
તેવું આ ધરમાં સદૈવ સુખમાં રે'વું થયુ આપણું;
જ્યાં જા તું જનની સદૈવ સુખમાં ત્યાં તું ક્ષમા રાખજે,
માયા જે મનમાં હતી અમપરે તેવી સદા રાખજે.
તું પહોચી શુભ ધામમાં વ્રતવડે ને ભક્તિભાવે કરી,
માતા કાંઈ અમે નહીં કરી કદી કોડે કરી ચાકરી;
ક્યારે ક્યાં મળશુ હવે પ્રણયથી એનો નહિ નિશ્ચય,
હા હા નિર્દય દૈવ આમ અમથો શાને બને નિર્દય.
આ સંસાર અસાર સાર ન મળે શુ શોક તેમાં કરૂ ?
ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સમજી હું ચિત્ત વાળ્યા કરૂ;
દેહે આજ થઈ અદશ્ય પણ તું ચિત્તે રહે નિશ્ચલ,
આ તારા તનથી તજી જનની તું છુપી ન જાતી પલ.
માતા તાત પવિત્ર પુત્ર સઘળું અન્તે વૃથા થાયછે,
અજ્ઞાને અમથા જનો મનવિષે અત્યંત પીડાય છે,
ત્યારે અતર રામ નામ ભજને શુ શોક ઠાલો કરે ?
સાચા ઈશ્વર એક અન્ય સઘળું છે સાવ ખોટું ખરે.
તત્ત્વોનુ તન આ અહર્નિશ અહો જન્મે મરે તે જુઓ,
આત્મા એક અખડ જન્મ ન ધરે તે કેમ ક્યાંથી મુઓ ?
ખોટા ખેલવિષે ખરાબ થઈ શુ આયુષ્ય ખાતે ખુઓ ?
ચાલે આપણુનુ ન જે વિષયમા તેમાં વૃથા શુ રૂઓ ?

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

કવીશ્વર દલપતરામના શિષ્યોમા ઉત્તમ સ્થાન ભોગવનાર કવિ બુલાખીરામ અમદાવાદમા ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા સને ૧૮૫૨મા જન્મ્યા હતા અને ૩૪ વર્ષની ઉમ્મરે એટલે સને ૧૮૮૬મા તેમનુ મરણ થયું હતુ. તેમના રચેલા પુસ્તકો–કાવ્ય કૌસ્તુભ અને દીપન રંગ છે. બીજા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાબરમતીની રેલમા તણાઈ ગયા કહેવાય છે

૧૩૨

વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

ઉપજાતિ વૃત.

સીતા સમાણી સતી કોણ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી;
કુરંગ હણવા મતિ ભ્રષ્ટ કીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
કેવા હતા કૈરવ કાળજ્ઞાની,
કુસંપમાં પાછી કરી ન પાની;
કપૈ મુઆ દ્વેષ સહિત ક્રોધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ
નિપુણતા ન્યાય વિષે ધરાવી,
નળે સુકીર્તિ જગમાં જમાવી,
ગુમાવી ગાદી ધુતને વળુધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
યદુપુરી યાદવ યાદ આણો,
સુરા વિષે જીવ ભલો ભરાણો,
મુઆ મુકી સર્વ શરીર શુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ
રૂડો હતો રાવણ શાસ્ત્રવેત્તા,
નવે ગ્રહો નિકટમાં રહેતા,
હરી સીતા કષ્ટ સહ્યુ કુબુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

કાવ્ય કૌસ્તુભ.

બી. એમ. મલબારી.

એમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૫મા વડોદરામા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૨મા સીમલામા થયુ હતુ તેઓ 'ઈન્ડિઅન સ્પેક્ટેટર' તથા 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'ના તત્રી અને 'સેવાસદન'ના સ્થાપક હતા. તેઓ જાતે પારસી હોવા છતા શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક હતા અને મોટા સસાર સુધારક હતા તેમના રચેલા પુસ્તકો--નીતિવિનોદ, અનુભવિકા, સસારિકા વગેરે

૧૩૩

પ્રવાસ વિષે.

નારાચ છંદ

પ્રવાસથી પ્રદેશના વિશેષ વેશ જાણીએ,
પ્રવાસથી જમીન ગુણદોષ સૌ પિછાનીએ;
પ્રવાસવિણ વેશ એશ દેશ કો નહી દીએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ
વિવિધ દેશમા વિચિત્રજાત બીજ વાવીઆ,
અમુક દેશમા અમુક પ્રાણીઓ વસાવીઆ,
મળેલ દેન આપણે પ્રદેશમા ન દેખીએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ
રૂડી પ્રભુની નેમ એક ઠાર કો ન રેડવુ,
ન દુ:ખમા ઉમેરવુ ન સુખને ઉખેડવુ,
પરતુ દેશ દેશ ભાત ભાત આશિષો લીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિ વિશે પ્રવાસી આપણે છીએ,
વધુ વધુ ફરી સરસ્વતી સીમા વધારશો,
પડયા ત્યહા પડી રહી ન જ્ઞાન કો સુધારશો,
પ્રવાસથી પ્રભુજના દીધેલ લાખ લેખીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિ વિશે પ્રવાસી આપણે છીએ
મહા નિશાળમા ગહી ન આળ માનવી બને,
ભણેલ જ્ઞાનનુ નહી ભણ્યુ નહી નહી ગણ્યુ,

પ્રવાસ કાન ખોલશે પીડા કશી ન વેઠીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
પ્રવાસના ઉજાશથી પ્રકાશ ઇશ દીપશે,
સુમાર ઉરનો વધી સ્વભાવ મોકળો થશે;
ફરી ન લાગ આવશે એ'રામ આમ બેસીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ

નીતિવિનોદ

૧૩૪

દુખી લોકોને સુખી કરવા એ સર્વનો ધર્મ છે.

ભુજંગી છંદ.

પ્રભુની પ્રજા સૌ સદા સંપી ચાલો, બુરે કાળ કંગાળને માલ આલો,
પડે દામ તે દેવનામે ઉધારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
કહું કારમી આપ કાયા કઢંગી, મતા માલ માયા મઝા સૌ પતંગી;
ભરી હોય જે માલકેરી વખારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
ખરે દુખીઓ સુખીઆનો હવાલો, સુખી શેઠીઆ દુઃખીઆ આપ પાળો,
દુખે ડુબતા હાથ આપી ઉગારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
દુખી આંધળા પાંગળાને તપાસો, પૂછો જીવશુ મોકળા કેમ નાસો,
પૂછી દુખીઆંઓની સ્થિતિ સુધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
મળે દાનનું દામ શ્રીનાથ હાથે, પ્રભુ વાળશે ઋણ સૌ વ્યાજ સાથે,
ધરો ધીરવાના હજારો પ્રકારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
ધીરો માલ સૌ દુખીઆને નિરાંતે, થશે તે જમે આખરે નાથ હાથે;
પ્રભુ શ્રાફની પેઠ હુંડી સ્વિકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
મળે દાનથી લાભનો પૂર લાવો, ભરી ફંડને સૌ વીમા ઉતરાવો,
મળે દોકડે દોકડાનો વધારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો
ખરો તે પ્રતાપી ખરો ભાગ્યશાળી, કરાવે દુખીને સદા જે દિવાળી;
દુખી જીવડા માનશે પાડ તારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો,
ભલી આ સ્તુતિ મારી સૌ ધ્યાન લેજો, દિલાસા દુખી દેહીને લોક દેજો;
ન કો બોલ એ'ગમકેરા વિચારો ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો

નીતિવિનોદ

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

આ કવિ નડીઆદના સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિના હતા. તેમણે ઇંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી અને વ્રજ ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ, અને સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે ઉમંગ ભર્યા પ્રયત્નો કર્યા હોય તેમ જણાઇ આવે છે. તેમણે હરિપ્રેમપંચદશીના મધુરા કાવ્યો અને મૃચ્છકટિક તથા હાફીઝના સુંદર ભાષાન્તરો બનાવેલા છે. તેમણે બહુ કરીને ગઝલો લખી છે અને જો કે તે સંખ્યામાં થોડી છે તોપણ જેટલી છે તેટલી ઘણી અસરકારક છે એમ કહ્યું હોય તો ખોટું નથી

૧૩૫

બોધ.

ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સે'જે,
ગણ્યું જે પ્યારૂ પ્યારાએ અતિ પ્યારૂ ગણી લેજે.
દુનીઆની જુઠી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગતકાજી થઈને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે
વસે છે ક્રોધ—વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલુ, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા છલ્લબલ્લ જવા દેજે.
પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પેહેરાવી પ્રીને દેજે.
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ. એલ્. એલ્. બી.

નર્મદના શૌર્યબીજને શૂર તરંગિણી આદિ કાવ્યોમા જાળવી રાખનાર હરિલાલનો જન્મ ગાયકવાડી દેહગામ પરગણાના બહિયલ ગામમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૬મા થયો હતો અને મરણ ૧૮૯૬મા સુરતમા થયુ હતુ. તેમણે એલ્ એલ્, બી૦ની પદવી મળ્યા પછી થોડી મુદત કેળવણી ખાતામા નોકરી કરી વકીલાતનો ધધો કર્યો. ત્યારબાદ ગાકયવાડ સરકારના ન્યાયખાતામા ઘણો વખત સુધી તેમણે ઉંચો દરજ્જો ભોગવી ફરીથી સુરતમા વકીલાતનો ધધો શરૂ કર્યો હતો, તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશસનીય અને અનુકરણીય છે. તેમના રચેલા ગ્રથો—કુજ વિહાર, કૌમુદી માધવ, આર્યોત્કર્ષ, વિક્રમોદય, વસંતવિલાસિકા, આહાર મિમાસા, યૂરોપ યાત્રા વગેરે. અગ્રેજીમા અને સસ્કૃતમા પણ તેમણે ગ્રથો બનાવેલા છે

૧૩૬
ડિંટલ્સ લાઇટ.

ઇન્દ્રવજ્રા.

મોજાં વિકાસી મુખ શાં તડે છે ! ચોવાસ શી પંક્તિ તમિસ્ત્રની છે !
તોયે ન કમ્પે ખડકે પનોતી, ના ઝખવાએ શુચિસ્નેહજ્યોતિ ! ૧
છો કુંદ્રવે ફીણુ કુંદોટવાળાં — છો ઘૂઘવે ગર્જન ઘોરવાળાં—
રે'શે પખાળી ચરણો પડી એ, પાયે ઉંડે છે રૂડલે જડીજો ! ! ! ૨
આકાશ પાતાળ કરંતુ એક, તોફાન વંટોળ નડે ન લેશ,
અન્ધરી ના વાદળી, વીજળી ના-બાધે ! ઝગે છે કળી ઉજળીઆ ! ૩
મંદાકિનીના કુમુદો વિલાયે — આકાશના તારલીઆ બિચાગે—
તે ચંન્દ્રિકાની ઝરણી ભલે ના ! તોયે ખીલે જાગૃત શી ઝલે આ ! ૪
આશા ભલે શન્ય અગમ્ય થાઓ ! ના પાર આ સિંધુ તણો જણાઓ—
વાઓ, ભલે ! વેણુ પ્રભંજનોના, સોહામણી એ રમણી હસે ત્યાં ! ! ! ૫

૧૩૭

સ્વિત્ઝરલૅન્ડમાં સૂર્યાસ્ત.

રથોદ્ધતા.

રવિ મનોહર શું અસ્ત પર્વતે, કર વિસામી વર ચિત્ર આલખે ?
નભસિ મેઘ કીધ જાંબુ શામળા, અવરણીય કંઈ કેસુડે ભીના ! ૧
કંઈ છુટા ભૂખર ભસ્મ શા મૂકી, કઈક સિન્દૂર રસેથી રે' રસી,
વળી કહીંક કનકેથી રેખતો, ભભક ભવ્ય અદભૂત લેખતો ! ૨
અહહ દૂર વનરાજીપિચ્છ શા, અરણુ વર્ણ-નહિ પ્રજ્વળી રહ્યાં !
શુભ ગુલાલ સ્થળ સર્વે છાંટીઓ, ગિરિ અપૂર્વે અનળે જળી રહ્યો ! ૩
હિમગિરિની ભીની શ્રેણિ વેણીએ, અહ ગુથ્યાં શુ કંઈ માણિકો મણિ !
કહીં પ્રભા અતિ પ્રચણ્ડ એ વહે, ત્રિપુરદાહ પરિપૂર્ણ શુ કહે ! ? ! ૪
જળસપાટી પટ લે'રીએ હસી, કિરણ વર્ણ અહ શો લીએ ચૂસી !
મનુજ મોહિની કળા ન તુ વિષે, વિરમ ગર્વ, નહિ સ્વર્ગ તું થી છે ! ! ! ૫

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ, બી. એ. એલ્. એલ્. બી.

સને ૧૮૫૫મા નડીઆદના અગ્ર ગર્ભ શ્રીમત નાગર કુટુંબમા તેમનો જન્મ થયો હતો અને અવસાન સને ૧૯૦૭મા થયુ હતુ. અનેક અડચણો આવી પડયા છતા તેમણે ધારેલી બી૰ એ૰ એલ્એલ્૰ બી૰ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી તેમજ તેઓ મુબાઇ યુનીવર્સીટીના ફેલો અને પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા તેમના બનાવેલા ગ્રથો સરસ્વતીચદ્રના ભાગ-૪, સ્નેહમુદ્રા, લીલાવતીની જીવનકળા, દયારામનો અક્ષર દેહ, કવિ તરીકે એમણે ઝાઝુ લખ્યુ નથી પણ એમના કવિત્વની કલ્પના શક્તિએ એમની નવલ કથાને અતિરસિક બનાવી છે. સરસ્વતીચદ્રની કોટીએ પહોચનાર હજી સુધી કોઈ પણ ગ્રથ હાલમા લખાયો નથી એજ માત્ર કર્ત્તાની અનન્ય શક્તિની સાક્ષી પુરે છે. સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો અને તેના પરિપકવ ફળરૂપ સરસ્વતીચદ્ર ગુર્જર ભૂમી ઉપર મકી ગયેલા છે

૧૩૮

એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત.

મુજ વ્રતમા નવી કો નવાઈ, શિવાય પણ હું શું કહું ?
પૂછ્યુ તથાપિ તમેજ તો હુ નકાર પણ શી રીતે ભણું ?

મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું સુણશો પૂછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમાં !
નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજુ કંઈ.
પંડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હુ તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસીઉં ઉર ચોટીઉં સદ્‌ગુણ વિષે બહુ ભાવથી
હુ નાનપણથી આશ આથી ધરી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હિન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિષે કર પીડીઓ અજ્ઞાત એક શિશુજને,
ઉદ્વાહનાજ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને.
તાતે કહ્યું, "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે"
હું બોલીઃ "કાન્ત ગણાયછે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
સબંધિ થયો નથી, છે નહી, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
અમ ચિત્તનો, તો શીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?
તમ પાસ ભણતા હું ભણી—મન જોડવાં વિધિહાથમા;
વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમા.
સંસારમાહીં પ્રયાણ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
બે એકથીજ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી કહ્યું એવુ યે.
એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગૃહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા;
રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ—એ સૂત્ર શીખવ્યુ તે દિને;
મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે.
હુ કિંકરી છુ તમતણી, કરૂં હોય શક્તિસાધ્ય જે;
શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું—શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કરુ ગતિવાળુ હુ ?
મુજ ઉરતણું પરહર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?"

સુણી વચન સર્વે આ તાત દિઙ્‌મોહ પામ્યા,
ખરખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી,

નીચું ઘણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
કર દઈજ લલાટે બોલીઆ દીન વાણી."

મારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિયપ્રાણ ! ઘણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મે ખોસી–અરે–અજાણ્યે–ખરે !–કટાર જ સાહી.
હું ભૂલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ–કીધો ચૂકી ઘાવ, હાય, તુજ પર મેં !
એ દુષ્ટ હિન્દુઆચાર ! ભુલાવ્યો મુજને
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો,
જઈ જતાની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિરતુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઈ જાએ,
જન લોચનવતા અંધ–હાય ! જગમાહે
મે દીઠો ન સવળો પંથ !
હું બની ગયો મતિમંદ !
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન
પરિપોષ્યુ કરી બહુ યત્ન,
તે જઈ મેષની પેઠ લોકની પુઠે નાંખ્યુ દુ:ખદરીએ !
એનુ કીધુ પરાધીન જીવન જનક–વૈરીએ
પ્રિયપુત્રી ! કહે તુ સત્ય, કર્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મે આજે,
તારા જીવનમાહે ઝેર ભેળીઉં ! સાચે
તારો જનક થયો તુજ શત્રુ–હાય પણ નમુ હવે તુજ ચરણે,
મારૂં થશેજ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે
નહી હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સૂઝતી મને ! રોઈને રહેવું;
તારે જનકે પાયુ ઝેર મરણ સુધી સહેવું.
હું જીવી કરૂ શુ હવે ?
મુખ દેખાડુ શુ ? કહે,
સાહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઈ રોઈ મરીશ તુ વીત્યે !

હવે જેમ તેમ દિન કાંડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમજુ મારી તુ બાળ મૂકીશ તે આળ દૈવશિર મનમાં.
પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મારો !
નહિ જીવે–હવે નહીં જીવે–પિતા કંઈ તારો ! ! !"

નૃશંસ મારાં વચનો સુણીને
પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મારે
પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે
નિહાળી એ સર્વ ન ચિત્ત મારુ
ફાટ્યુ ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા!
પાષાણની કીધી મુને વિધિએ,
રોઈ રહી મુખ કરીજ કાળુ
અહો પિતાજી! નવનીત-ચિત્ત!
દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કરૂ
દાક્ષિણ્ય ખોટુ નીરખી હશોજ
નિઃશ્વાસ ઉંડા મૂકતા હજીએ!"
જઈ પછી એ પતિપાસ જીવી
આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી,
શકી તથાપિ નહિ દૈવતન્ત્ર
સ્વતન્ત્ર મારૂ કરવા કદી હુ
સુશીલ મારા પતિમાં હતો કંઈ
ન દોષ એવો જન જેય નિન્દે,
ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
મનેજ નિત્યે અભિનન્દતો એ
આદેશ હુયે ગણી શાસ્ત્ર કેરો,
સ્મરી વિશેષે વળી તાત શબ્દ,
સરીજ ત્યા જ્યા વહ્યુ સ્વામિ ચિત્તઃ-
તરી, મૂકી વહેતુ પુંઠે જ ચિત્ત
થઈ ગયાં જીવિત બેય એક,
થયા તથાપિ નહિ જીવ એક.
કંઈ હતા મુજ ઉરે વિલાસો,
કંઈ પતિની હતી ઉરમષ્ટિ
ઉપાય જેનો નહિ તેની ચિન્તા
અયોગ્ય જાણી જ નિભાવ કીધો;

અભાવતુ ભાવતુ કીધુ તેને
એકાન્ત જેનોજ હતો અભાવો
બહુ બહુ બહુ મે તો ચિત્તને બોધ દીધો
પતિઉર લસનારી નિમ્નગામા જ વહેવા;
અશરણુ પણ એ તો રોઈને એક બોલ
વદતુ "નહિ વિધિને દોરવા શક્તિ હુમા !"
કાળ આખરે વહીં જતાં પામ્યા પતિ વૈદેહ્ય,
ફૂટી ગયુ સૌભાગ્ય મુજ હતુ જગતમાં જેહ
વિધવાની આ દેશમા સ્થિતિ વિચિત્ર ઘણીજ,
સજ્જન પન્થી ! તે સુણી ધરીશ તું મનમાં ખીજ.
અબળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય.
તો તેનાથી નહિ અહી બીજુ શોધી ગ્રહાય
પણ ખોવાયા રત્નને સભારી દિનરાત,
પ્રતિનિશ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતુ હિન્દુને શાપ.
પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર વહે ઉષ્ણ વારિ,
ભગવતી ધરતીનુ હૈયુ સિચાય તેથી,
ધરતીપણુ તજીને તેથી આ આર્યભૂમિ
સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે !!
નીરખી જ મુજ અરે આવુ વૈધવ્ય આવ્યુ,
રતિપદ જડતા કો વિશ્વમા ના જ મારૂ,
અહીં નહીંજ જડ્યો તે ચિત્તસયોગ ઇચ્છી
મન કર્યું સતી થાવા—સ્વામીની સાથ જાવા.
અથથી ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે મારૂ ભાઈ,
નથી નથી નથી એમાં નક્કી કોઈ નવાઈ,
સદય હૃદય તોયે સર્વ આ સુણી રોશે,
પથિકજન ! તમારે ત્યાં નહી આવુ હોશે !!"

સ્નેહમુદ્રા.

૧૩૯

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ.

મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,
મુજ હૃદય ધડકતુ પ્રેમ તેમના ગ્રહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.
આ રાત્રિ ગાજતી આજ,
મુજ મહેલ તણી ચોપાસ
આ અન્ધકાર વીંટાય,
તે અન્ધકારની મધ્ય
સુઈ રહ્યું પુત્ર–ગૃહરત્ન,
એ પ્રજા, તાત, ને પ્રિયા, પુત્રઃ પ્રીતિરત્ન સર્વ મારાં છે,
મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધડકતુ, છૂટે નહી છોડયાં એ. મુજ૰
મુજ હૃદય વિશે એ જડયાં; દ્વારભણી જવા ચરણ ઉપડે જ્યા,
મુજ હૃદસૂત્ર ખેંચાય પાછું પ્રીતિઅંજે જડાયા એ ત્યા ! મુજ૰
જઉં પલગ ત્યજી ગૃહદ્વારે,
ત્યાં હૃદય પાછુ ખેંચાયે;
જઉં પલગ ભણી હું પાછો,
સુતી પ્રિયાની જોઉં આંખો,
પોપચાં શિથિલ પથરાયા,
વિશ્રામે નેત્ર મીંચાયા,
સુતી દીન મલ્લિકા જેવી
પડી રહી પાપણો કેવી ?
એ મૂર્તિ પ્રીતિવિશ્વાસતણી સુતી મૂકી જતાં ન જવાયે,
નહિ હૃદય ધડકતુ મટે, ચરણુ જડ થયા કહ્યું ના માને ! મુજ૰
હુ વર્તુ હવે શી રીતે ?
પ્રીતિ નહિ હારે, નહિ જીતે !
ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસત્ર !
કરૂ વધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,
ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચીરાય
સહુ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે,

જનતા પીડાતી જગ આખે;
તે સઉની પીડા દૂર કરવા,
કલ્યાણ જગતમાં ભરવા,
થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે,
થઈ તપસ્વી તપ ગુરુ માડે !
જગના સઉ આધિ વ્યાધિ
હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી
એ તપમા બુદ્ધ તપાશે,
નવી યજ્ઞ વેદી મડાશે,
પશુમાત્ર હવે ઉગરશે
મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે !
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે !
બીજુ જગત જીવી સુખી થાશે
ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસત્ર !

મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સઉ ! અંગ સર્વ છો મારાં !
જન-પશુ જગના કલ્યાણયજ્ઞ પર હોમુ અગ સઉ મારાં ! મુજ૦

હવે શાકયસિંહ, ગર્જે છે,
પ્રીતિગુફા છોડી, નીકળે છે !
જગ નવુ આશ્વાસન લે છે,
દુષ્ટોના ઉર કમ્પે છે,
હવે દયાધર્મ પ્રકટે છે,
દીન જગત સુખે જપે છે;

એ નવો મુજ અવતાર ! પ્રિયા ! તે જોઈ દયા દિલ ધરજે !
એ દયાધર્મ સ્થાપવા પરિવ્રાજિકા થઈ ઘર ત્યજજે ! મુજ૦

ઓ હતી પ્રિયા જે કાલ !
તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
લઈ ભિક્ષુ – કમડળ હાથ,
ગૌતમ તે નીકળે આજ
જગદુદ્ધારણુને કાજ !

ઓ પ્રિયા ! ભૂલી મુજ દોષ,
ત્યજી પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,
ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,
કરી ઉદારદષ્ટિ તે કાળ,
દેજે તુ ક્ષમાની ભિક્ષા !
લેજે તુ બુદ્ધની દીક્ષા !

એ મહાધર્મને કાજ ત્યજી પ્રીતિસાજ, સૂકવી મુજ આંસુ,
લોહીશ હુ જગનાં આંસુ, પ્રિયા થઈ બુદ્ધ તુ પણ ત્યજ આંસુ ! મુજ૦

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

બી. એ. સી. એસ.

પશ્ચિમની છાયાવાળા રસિક અને સુઘટિત કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ દાખલ કરનાર અને પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા૦ નરસિંહરાવ સ્વ રા. બ. ભોળાનાથ સારાભાઇના પુત્ર છે. તેઓ સરકારી રેવેન્યુ ખાતામા ઉચા દરજ્જાપર હતા અને હાલમા પેન્સનર છે. તેઓ સાસારિક અને ધાર્મિક સુધારાના મોટા હિમાયતી છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો–કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નૂપુરઝંકાર વગેરે

૧૪૦

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

(તોટક)

નભમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહી રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ ભમતો.
ગિરિરાજ અસખ્ય અહી ભળીઆ,
ઘનના અનુકુળ સખા મળીઆ,
ધરી ધુમ્મસનું પટ પર્વતને,
ગુગળાવી દીએ ધરી મોદ મને.
પછી પર્વતના ઉરની ઉપરે,

નવલું કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે;
વળી ઝર્મર ઝર્મર ગાન ઝીણું,
કરતો ઘનરાજ મધુરૂ ઘણું.
પટ ગાઢું ગુંથ્યું તરુવૃન્દતણું,
ધરીઉં ગિરીએ હરીઆવરણું;
સહુ તે પટનાં પડમાં પડનો,
ઘન સર્વ સ્થળે જઈને અડતો.
ઝરણાં ઉજળાં જળ નીતરતાં,
કંઈ શ્વેતજ સર્પસમાં સરતાં,
ગિરિ એહવી મૌક્તિકમાળ વહે,
ઘન તે રમતો કરમાહિ ગ્રહે.
ગિરિરાજ અને ઘનરાજતણો,
અહી ખેલ અલૌકિક આજ બન્યોઃ-
ગિરિવૃન્દ અહો ! ઘનરાજ અહો !
મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહો !

હૃદયવીણા.

૧૪૧

ચંદા.

વિષમ હરિગીત.

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ,
જે નદી સરવર, અદ્રિ, તરવર, દિવસ તપીઆં તેમને;
કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકીને સૂઈ જતી,
તેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી.
કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા, એમનાથી રહુ બીની,
માત મારી પૂજ્ય તેની, પ્રદક્ષિણા કરૂં હરથી,
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વંદના કરૂં દૂરથી.
નામ ચંદા મધુર મારૂં પાડીઉં મુજ માડીએ;
ઘણી વેળ વિચરૂં ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડીએ,

માંહીં વહેતી વ્યોમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,
ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણંતી ફરૂં વળી.

ફરૂં બીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી,
નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણાજ કરાવતી;
બંધુ મારો રાડુ તે ઉઠ્યો કુછન્દી ફૂબડો,
કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો
બા'ર જાય પિતાજી ત્યારે આગણે રમું કોડથી,
રૂપા અને હીરા તણી ગેંદો લઈને દોડતી—
એક લઉં, બીજી ઉછાળું ત્રીજી શિર ઝીલું ધસી,
વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખું હસી.

માગ્યું માત મહીં કને ને તાતની અનુમતિ લીધી,
આ મૃગલું મારૂં બાપુ! તે હજી સુધા કેમ નથી પીધી?
સુધા પાતી એહને,–ભરી કુંભ આપ્યો તાતજી—
રાખું ઉછંગ મહીં સદા એને કદાપિ ન દઉં તજી.

વાંકું વળીઉં રમ્ય રીતે અણીવાળું નાવડું;
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને કોદી તેપર જઈ ચઢું,
ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છંદ ચાલ્યું જાય ત્યાં,
ઉંડું ભુરૂં આકાશ કેરૂં જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.

ત્યાં ઘને કો ઠામ વેરી ઝીણી રૂપેરી રેત તે,
લઉં ખેલવા લંબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે—
ને બધી આ વેળ હરણું મારૂં જે બહુ બીકણું,
મુજ સોડમાં સંતાઈ સૂતું, એ મુને રૂચે ઘણું—

આવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરાં, રસીલાં, મંદ, ઝીણા, સુંદરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરૂં,
ને સુણે હરણું માહરૂં ને ઉંઘ મીઠી લે ખરૂં;

ઊઠી હું મૃદુ ને સુંવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાંખું નજર ઝીણી સીધી સાગર અને ભૂમિભણી;
રંગરાતું મુખડું મારૂં કંઈ વિશાળ સિંધુમાં,
ધોઈ ફરી ચઢું વ્યોમ વળગ્યાં વાળસું જળબિંદુડાં.

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુંજને રંજાડવા,
કંઈ યુક્તિઓ બહુવિધ કરે ભગાણ સુખમા પાડવા;
પણ હુ તો હસતી રમતી ફરૂં ઉપર નભવિષે,
ને એહ અસ્થિર મેહુલાસુ કદી ભરાઉં નવ રીંસે,

એ જ મુજને પ્રેમભર આલિગીને કદી લાડતો,
કો સમે નિજ સિહાસને મુજને વળી બેસાડતો,
ને રૂપેરી કોરનો રૂમાલ ધોળો દે કદી,
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી,

કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઈ તે વડે,
મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખડુ મુજ ઢાંકી દીએ
ને ત્યહા અઓડલો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
ને વાળ ચળકતા રૂપેરી વિખરી ચોગમ રમે,

પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિધુ વિશાળુ નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી,
ને કરતો મદ મદ ઘુઘાટ ભરઆનદ શું,
ફેકી તરગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચત શુ !

ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ બીડુ માતને,
તે મને મદ હસતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘુમંતી તે,
સપ્તર્ષિ કેરી ગાડલી મુજ દષ્ટિ પડતા ફીકી બને,

નદીમા સરવરોમાં, ને સિધુમાં કદી ના'તી હું,
તે વેળ થોડા તારલાને સગ મુજ લઈ જાતી હુ;
ત્યાહીં નાચુ લે'ર કરતી, વળી ડુબકાં ખતી હુ,
ને મૃગલુ મારૂં તેડને એ નવલ જળ કદીં પાતી હું,

કદી ઉચા પર્વતે ચદી ટોચ પર ઉભી રહું,
નીચે બિછાવી મે રૂપેરી તેજ જાજમ નીરખુ,
દષ્ટિ ઉચી ફેકુ વળી ઉડુ ભુરૂ આકાશ જ્યાં,
ફરી જોઉ વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યા.

એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
જેના શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ઠરી,–

નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક તેહની
વિધવિધ દશાઓ ઉંચી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી
ને અનંત ગયોજ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાય કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,–
એહવો મોટો મહીધર નભમહીં ધરતો રસે
હજ્જાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
કો સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઉભી ઝઝૂમતી,
નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ઘૂમતી,
મુજ કરે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગુંથી
ત્યાં પડી ને જોવા હું નાખું દષ્ટિ ઝીણી મથી મથી
પછી નીચે ઉતરૂં જ્યાં વ્યોમ પૃથ્વી ચુંબતાં,
ને તરૂઘટાબાકાં મહીં મુજ પોંળુ મુખ ધરી થભું ત્યાં;
પછી સિંધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી
કરી ડોકીઉં ફરી એક વેળા, સકુ જળસેજે જઈ
મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને દમે વિખુટી કરી,
માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વા'લસોહી દીકરી,
વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નીરખું ફરી,
તે વેળ કેવું પ્રફુલ્લ મુખ મુજ ધરે શોભા સુંદરી !
કંઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે,
પાદ પ્રહારે તોડી ઘનપટ, પછી જનનીમંદિરે
ડોકીઆં કરૂં જ્યાં જ્યંહિં પાડી બારી એમ મેં,
ને માતમંદિર મુકુર મૂક્યા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે
નાનું મોટું થાય વપુ મુજ પણ નિરંતર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું,
એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે.
જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ ભેટ લેવા તે તણી,
મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું બનીઠની;
પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,
વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણુંઝીણાં મેહથી,
શાંત એવું નીરખી મુખ મુજ સુખનદી નવ થોભતી,

નારંગી રંગે સાળુ સુંદર પે'રી સખી શી શોભતી !
ચકચકિત સહુ પહેલ ચોડયો તારલો સખી ભાલમાં
લાડંતીં અડકુ એહને કદીં આવીં જઈ બહુ વા'લમા
એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમતી હું,
પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહુ,-
કેમકે સામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી-
મુઈ રાત્રિ-એણે દૂર સખીઓ કીધી ક્રૂર વચ્ચે ધસી.
ઉડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મુંજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મને તે ગળી ગઈ-
જાણે નહીં-હું અમર છું ને બેઠી મુજ મંદિર જઈ !

૧૪૨

આશા પંખીડું.

સીતાજીના મહિનાની ચાલ.

આશાપંખીડું મેં તો પૂર્યું કનકમય પંજરે,
રમ્ય રંગ ધરંતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે,
ઝીણી ચંચુ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી !
ઇન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગી શિર શોભતી,
ધોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહીં પચરંગી ચંદલો,
પીંછે કીરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
હીરા સરીખા બે ઝીણા નેન ચમકચમકે ઘણા,
સુંવાળું શું એનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિએ !
પણ બદલી ઘડી ઘડીં રંગ મને નાંખે ભ્રાંતિએ,
વળી અમૃતશું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્યારે નાચંતુ ભૂલી ભાન હઈડું મુજ મૂરખું
પણ એક દિવસ એ તો, હાય ! ઉડીને ચાલીઉં,
તોડી કનકનું પિંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ ઝાલીઉં,
તોએ ગાન કરતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું;

ઉડી પેઠું એ એક દિવ્ય હતું વન તે મહીં,
હું પણ સ્વઅનુસારે ધાઈ બેઠો ત્યાં તો સહી,
દીઠું બેઠું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા,
ઉડી બેઠું બીજે ઝાડ, ગાઈ લાગ્યું મહાલવા;
વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મને ભટકાવીઓ,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવીઓ.
અંતે બેઠું ઉંચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા,–
"અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ ! ફાંફાં શાં આ મારવાં !
નવઆવું કદી તારે હાથ, મૂરખ એ માનવી !–
હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારૂં મૂર્તિ નવનવી,
પૂર્યું પાંજરે મુજને તેહ, ધારીશ નહિ મન વિષે,
એ તો ઘડીક મારે પ્રભાવ, તને ઉલટું દીસે
પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કહું સુણ વાત તું,–
પણે નાંખ નજર, પણે દૂર, વ્યોમ જ્યાં ડૂબી જતું,
પેલી રૂધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જે,
અંતરિક્ષ ઉભી, જેના સ્થંભ રચ્યા મોટા હાડકે,–
દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,
બીજી બાજુ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે,–
આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠો છે બીહામણો,
મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુને અળખામણો,
પણ તું જઈશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું,
જઈ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યહાં તે વાર તું,
ત્યારે ત્યાંહિ જો ! ભેટીશ તુને હું આનંદથી,
ત્યાંલગી થઈ ધીર તું ધાર રહેજે મન શાંતથી "–
એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીડું ના રહ્યું,
ઉડતાં ઝળકતી એની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું-
જઈ લય પામ્યું ચંદ્રમાંહી, વસી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાતે કો વેળ સુણું એનું ગાન એ.

કુસુમમાળા.

દોલતરામ કૃપારામ.

સાસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષક રા૦ દોલતરામનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૬ (સં૦ ૧૯૧૨)મા નડીઆદમા નાગર જ્ઞાતિમા થયા હતો તેઓ લુણાવાડા સ્ટેટના દિવાન હતા. હાલમા તેઓ પોતાના નિવૃત્તિ સ્થાન નડીઆદમા રહે છે, અને ઑ૦ સેકન્ડ ક્લાસ મેજીસ્ટ્રેટનો દરજ્જો ધરાવે છે. તેમના બનાવેલા પુસ્તકો--કુસુમાવલિ, અમરસત્ર, ઇન્દ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ વગેરે

૧૪૩

સુલોચના-ઇંદ્રજીત-સંવાદ.

તોટક છંદ.

કરી આગળ પ્રેમ સ્વરૂપ અને, સ્વર કોકિલને હસતે વદને,
મહિલા કર જોડી કરે વિનતિ, જયમ શંકર આગળ પારવતી.
"શિરછત્ર સનાથ થઈ તમથી, ખમજો કહી બોલ કહુ અમથી,
પ્રમદા-જન સૂચન જે કરશે, તમ આગળ હાસ્ય થઈ પડશે
અબળા પર રોષ ન હોય કશો, કહ્યુ પ્રીતિ ધરી મનમા ધરશો,
કરજો પ્રભુ કિંમત સાર ગ્રહી, હિત-વાક્ય મનોહર હોય નહિ
જય ને યશ આજ લગી કરતા, અબળાજનના ભય સંહરતા,
અતિ પ્રીતિ હતી, જવ હોય સતી, કયમ છેક ગઈ બદલાઈ મતિ.
જયમ આપની તેમ બીજાની પ્રિયા, કામ તેગુ કરાય અયોગ્ય ક્રિયા,
કુળધર્મથકી પતિ ! તાત ખસ્યા, ધિક ! આમ થઈ વિપરીત દશા
કદી સારસ-જોડ જૂદી કરતા, ટળવળી મરશે તનને ઘસતા,
કકળી ઊડતા મસ અંતરડી, કરશે વિભુ આખ ઘણી કરડી,
રવિવંશજસાથ પ્રપંચ કરી, અબળા-જન સાથ્થરહિત હરી,
શઠ ભિક્ષુક શ્રી અધિરાજ થયા, ઉપકાર છતાં ન અણાઈ દયા.
ન ઘટે ન ઘટે મુજ પ્રાણપતિ, હરી વિષયાર્થ પવિત્ર સતી;
કુળ-દીપક કાજળ કેમ ઝરે ? નહિ અમૃત ઝેર થઈ પસરે.
અઘકુ રઘુવીરનુ કામ દીસે, તરવ્યા પથરા જળ અબ્ધિ વિષે,
બળ શંકરથી દશકંધ તણુ, સ્વપરાક્રમ રામવિષે છ ઘણું.
હર સર્પતણા દરમાં ધરતાં, છૂટકો કદી થાય ન જીવ છતા,

જસિંહ અકારણ ખીજવતાં, નહિ વેર તજે નિજ પ્રાણ જતાં.
નિજ બાહુ પરાક્રમ દાખવીને, પરણ્યા રઘુનંદન જાનકીને;
બળ તાતનું કામ ન આવ્યુ જરી, છળથી વનમા તવ સીત હરી.
ઘન ઘોર અરણ્યવિષે ફરતા, નહિ લક્ષ્મણ રામ જરા ડરતા;
બહુ લોકતણા ભય સંહરતા, નહિ આપ દશાનન સાથ થતા.
બળવાન-વિરૂદ્ધ ન યુદ્ધ ધરે, તજવી નહિ કીરતિ સીત સરે;
શુભચોકડી ચારનુ રાજ્ય જતાં, લવ શાંતિ રહે ન સતી હરતાં.
કયમ સિંહણનું દૂધ ચિત્ત ચહો, મણિ શેષતણો કરથી ન ગ્રહો;
જળમિષ્ટતણો નિધિ છેક તજી, ઘટના જળમાં કયમ બુદ્ધિ સજી?
મુજ નાથ વિચક્ષણ આપ ઘણા, મઘવા હરી પ્રિય સર્વ તણા;
થઈ "એક" હવે પદ સાચવજો, તમ જોર બીજે કહીં દાખવજો.
શશિહીણ ભયંકર છે રજની, પતિ વિણ જણાય સૂકી સજની;
જયમ પુત્ર વિના ઘર માણસનુ, ત્યમ નીતિ વિના અતિ શૂરપણું.
વિરલા ધન ને યશ મેળવશે, પણ ઉદ્ધત તે ન ગ્રહી શકશે;
પણ નીતિ વિવેક ખરો પકડી, ધરશે નિજ બંધનમા જકડી.
ગજ શંકર સિંહ બલિષ્ઠ ઘણા, પણ સર્વ અધીન મનુષ્ય તણા;
પળ નીતિ સમીપ ન શૌર્ય ટકે, જગ-ચક્ર સુનીતિ વિના અટકે
જયની ધ્વજ દુર્ગપરે ફરકે; વિધિ પાઠ કરે શશિ છત્ર ધરે;
યમ સેવક ઇંદ્ર ગ્રહેશ થયા, લઈ અગ્નિ મશાલ સદાય રહ્યા.
ધરતી કીરતિ થઈ પ્રાણપ્રિયા, મુજ સાસુની સાથ કરે કજીઆ;
મસ પ્રીતિ થવા પતિ રાવણની, સમજ્યાવણ રીતિ દશાનનની.
દશ મસ્તક વીસ વિશાળ કરો, તમ તુલ્ય ગુણી વિજયી દીકરો;
વશ રૈયત સિંહલદ્વીપ તણી, શિર ઉપર શંકર તુલ્ય ધણી.
નિજ પુત્રતણે ઘર પુત્ર થયા, સ્વપરાક્રમથી રળનાર મયા,
સુખમા લગીરે નહિ ખોટ રહી, પ્રભુતા મુખથી કયમ જાય કહી.
જયમ પંકજ સૂર્ય પ્રફુલ્લ કરે, ભરજોબન નાગનુ નાથ કરે;
ભરછલક કરે સરિતા વરષા, (ત્યમ) સસગપર શંભુપ્રતાપ વસ્યા.
ધાર્યું કામશુ વેર મહેશ્વરને, ગમ્યું તેનાથું સખ્ય દશાનનને;
અપલક્ષણ છેક ન ગુપ્ત રહે, વિભુ પુત્રનું તોય જરા ન સહે.
પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રશાંત થવા, ફર્યું તાતનું ચિત્ત સતી હરવા,
નહિ તો વિસરી સુખ સ્થાયિ અતિ, ક્ષણભંગુરમાં કયમ થાય રતિ.

અપકીર્ત્તિ કરે વિપરીત કૃતિ, દઈ શાપ ડસે જ્યમ સાપ સતી;
બહુ સંશયમાં પડી જાય પ્રજા, ૮ટકી મરશે કુટડી કુબજા,
રઘુનંદન રીસ ઘણી કરશે, બળહીણુ અરિ–કુળ સંહરશે;
લઈ સીત બધા ઘરમાં ફરશે, ઋતુ પાનખરે જ્યમ બાગ વિષે,

પ્રિય પાય પડી કહુંછું વિનવી, પરનાર લગાર ન સંઘરવી;
દઈ થાપણુ માર્લીકને નકરી, ઠરજો રઘુનદશુ પ્રીતિ કરી.

કહ્યું આપનુ માન્ય હમેશ કર્યું, અવળું સવળુ નહિ દીલ ધર્યું,
કશુ માગ્યુ નથી કદી પ્રાણુપતિ, ઉરમા ધરજો મુજ આ વિનતિ.

મુજ જાત તણું અભિમાન મને, મુખ લેઈ જવાય ન સીત કને;
જવ રક્ષિત થાય ન શીયળને, સહુ વ્યર્થ ગયુ પરણી તમને.
"અભિમાનની" એમ મને કહીને, ઠગતા દરરોજ વિશ્રંભિનીને;
નહિતો મુજ માન ઘણા પડતાં, ક્યમ ના અટકો જરીએ લઢતાં.

સમ ઉમ્મરની કદી ચાર મળી, મુજ વાત સખી–ગણુમાં નીકળી;
હલકું પડશે તમ નાર તણું, કથશે "સુખ છે નહિ નાથ તણું.

અથવા ક્યમ એક અનાથ ત્રિયા, કુમળી સુશીળી અવળી ન ક્રિયા;
ન બચાવી શકાઈ દશાનનથી, લલના જ્યમ અન્ય હુતાશનથી " "

અતિ એમ કહી અકળાઈ ગઈ, મસ ગદ્‌ગદ કંઠથી મૌન્ય થઈ,
વદતા મન બુદ્ધિ શકે હરતી, હીંચકે જ્યમ અંતર ઝુલવતી.
કરી હાવ વિચક્ષણુ ભાવ અતિ, પતિનિશ્ચય ડોલવતી યુવતી,
ક્ષણુ સ્તબ્ધ ઉભો થઈ મંદમતિ જ્યમ શંકર કામિની–દર્પણુથી.

પણુ શુદ્ધિ સમસ્ત સમગ્ર કરી, વીર વાણુ વધો વધુ વહાલ ભરી;
નિજ ન્યાય પરાક્રમ દાખવવા, સુખ તુષ્ટિ વધૂજનને ધરવા.
'મનમાં મુજ તાત સતી પરણ્યા સ્વપને નહિ એ જવ રામ તણા;
પરબાળનુ લગ્ન કર્યું જનકે, પણુ કેમ સગાઈ ખરી અટકે.

કદી રામ ધનુષ્ય ઉપાડી શકયા, દુહિતાઅરથે જનકે પરખ્યા;
બળથી રઘુનાયક સીત વર્યા, છળથી દશકંધ શિકાર ચર્યા.
થયુ તે ન થયું નહિ થાય હવે, ભૂલ થાય કબૂલ સતી તજવે;
અયિ ! વક્કર સીત સહિત જશે, વણુ કારણુ લોક ઘણા હસશે.

ઝટ નૌતમ સેન તૈયાર થઈ, મુજ કારણુ છેક અધીર થઈ,
ક્ષણુ સાંભળી શબ્દ મહારથિના, 'બલમાં નહિ પુત્ર મનોહરીના'

જ્યમ તારક-મંડળ ચંદ્રવિના, જ્યમ જાન દીસે વરહીણુ ફના;
નૃપતિ વિણુ શન્ય સભા અતિશે, ત્યમ અગ્રસરી વણુ સેન દીસે.
ગ્રહમંડળને જ્યમ સૂર્યગતિ, ત્યમ સેન વિષે સખિ ! સેનપતિ;
ભલુ સૈન્ય કલેવર જોર ઘણુ, પણુ પ્રાણુ વિના વિચરે ન અણું.
ચતુરંગ વિરાચિત સેન મળી, ભટ સામદની અગણિત ભળી;
અતિ વેગ ત્વરા કરતા સુભટો, યશકાળ સમીપ હવે વરત્યો.
નીળ સુગ્રીવ અંગદ ને નળને, હનુમાન વિભીષણુ લક્ષ્મણુને;
શિવસાલ્યથકી રઘુનંદનને, છડી નાખીશ હું જ્યમ ડાંગરને.
રિપુ દાનવ કિન્નરનાથ ઘણા, લડનાર મળ્યા સુરલોકતણા;
નહિ સૈન્ય ઘણું તુજ નાથ કને, પણુ લોટ કર્યા દળી દુશ્મનને.
નહિ રામ વિષે અલિ ! રામ જરી, ગુણુદોષ ગણી મન સીત હરી;
અમથી શીદ નામ થકી ભડકે, પિતુને નહિ મૂરખતા અડકે.
ગજકુંભ વિના નહિ અન્ય ગ્રહે, બળવાન શિકાર સદૈવ ચહે;
બહુ મેઘતણો પણુ વાદ કરે, કયમ સિંહ શૃગાલથી તેહ ડરે.
ગુણુરૂપવતી મુજ પ્રાણુપ્રિયે, તુજ નાથ જરા રણુમાં ન બીએ;
બીકી ! મર્કટયૂથ કશુ કરશે, કદી દાંત થકી બળ દાખવશે;
યમ-દંડ થઈ શર તો પડશે, થઈ માણુસ રામ ન જીરવશે.
રઘુનંદન બાણુપ્રહાર લઈ, વટ સાચવશે નિજ જીવ દઈ;
ધરૂ લક્ષ્મણુ-કાજ દયા મનમાં, ન ઘટે મુજ બાણુ શિશુતનમાં.
અતિ પ્રીતિથકી તુજ દાસ થતાં, સહુ સંકટ લાજ રિવાજ જતાં;
તુજ આણુ ઉલંઘન નાજ કરૂ, વસતું પણુ અંતર શૌર્ય ખરૂં.
કદી પંકજના કુમળા દળમાં, મધુલિહ પુરાઈ રહે જળમાં;
પણુ વાંસ વિષે ઝટ શાર કરે, બળ કે છળ પ્રીતિ જરા ન ધરે.
રથ વાહનને હય હસ્તિ ઘણા, નવ અસ્ત્ર સહસ્ત્ર વિષે ન મણા;
લઈ બકતર ટોપ ફરાસી તણા, જરૂરી કરતાં બમણાં ત્રમણાં.
શુભ સૈન્ય તણો થઈ અગ્રસરી, ધરૂ દુશ્મન ઉપર આંખ નરી;
નિરખી ટકશે કુણુ આ જગમાં, જવ ઈંદ્ર છુપાઈ ગયો નભમાં.
રણુક્ષેત્ર વિષે અરિ-કર્ણુને, નીરખી મસ ખીલ્યું ભરી નયને;
ધનને યશ લાભ ઘણો ગણુતાં, નહિ વાર કરૂ જરીએ લણુતાં.
રણુ-સાગરનો થઈ મત્સ્ય કહે, સ્થળ અન્ય વિષે કયમ જીવ રહે;

તન-દાહ વધ્યો ચિરકાળતણો, કરશે અરિરક્ત પ્રશાન્ત ઘણો.
કયમ તર્ક વિતર્ક કરી નબળા, ગભરામણ આમ કરે અબળા;
મુજ સાથ રહી દિનરાત સખી, નહિ રાવણ પુત્ર શકી પરખી.
મનની સુણ વાત કહુ તુજને, જય કે ક્ષય છે યશકારી મુને;
દિન એક જરૂર યદા મરવુ, અતિ ઉત્તમ છે રણમા ગરવું.
જવ વિષ્ણુ બની રઘુનાથ ફરે, જય મેળવતાં શુભ કીર્તિ વરે,
કદી હાર થશે પણ ઇશ્વિરથી, રઘુનંદ વિના મુજ જોડ નથી.
પ્રમદા કયમ આમ ગલિત થઈ, કયમ કોમળ છાતી ભરાઈ ગઈ;
નયણે કયમ શ્રાવણ ભાદરવો, ન ઘટે કરૂણારસ આદરવો.
ધર ધીરજ ભીરૂ દશેક ઘડી, અથવા સહુ કામ જશે બગડી;
જયની ધ્વજ તાત સમક્ષ ધરી, તુજ પાસ થકી નહિ જાઉ ફરી.
મનની કર દૂર બધીય કજા, રણ મધ્ય જવા અલિ ! આપ રજા;
વળતાં નહિ દૂર જઇશ ફરી, તુજ અંક વિષે મુજ શીષ ધરી

ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય.

પવન

ગઝલ.

નહિ મુજ માત કે તાત, નથી મુજ બે'ન કે ભ્રાત,
નથી કર પાખ કે પાય. નથી કો'ની મને સા'ય,
નહિ કોને હુ ગણકારૂ, કરૂ હુ રોજ મન ધાર્યુ,
રમું હુ રોજ સ્વચ્છંદે, ફસાઉં ન કોઈને ફંદે.
ક્ષણે નાચુ ક્ષણે દોડુ, ક્ષણે જોડુ ક્ષણે તોડું,
ક્ષણે ઉડું ક્ષણે ચાલુ, ક્ષણે લાડુ ક્ષણે મહાલુ;
રહસ્ય સ્થાનો વિશે માણું, સરવની વાત હું જાણું,
જગતની પ્રીત છે મારે, મળું છુ સર્વને પ્યારે
સ્ત્રીઓ માને મને સારો, પતિથી લે મને પ્યારો,
પુરૂષ પણ છાનુ ના રાખે, કરે છે પ્રેમ મુજ સાખે;
મને નહિ રાગ કે રોષ, ધરૂછુ સર્વમાં તોષ,
વહનનુ કર્મ છે મારૂ, પ્રમાદ ન તે વિષે ધારૂ,

સરવના લેઈ પરમાણુ, ઝપાટામાં સ્થલે આણું,
ઉતારૂં સર્વના થાક, સકળ મુજ ચિત્તમાં પાક,
સગુણુતા છે નહિ મારે, ધરૂં નહિ સ્વાર્થ તલભારે,
મળે જેવો મને સંગ, બને તેવા બધા ઢંગ.

સુમનગુચ્છ.

છોટાલાલ સેવકરામ.

કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ અને પછીથી તેમના ખાનગી સલાહકાર શ૦ છોટાલાલ જ્ઞાતે શ્રીમાળી સોની હતા. તેઓ અમદાવાદમા ઇ. સ. ૧૮૪૨મા જન્મ્યા હતા અને કચ્છ-ભુજમા સને ૧૯૧૦મા મરણ પામ્યા હતા તેમનાં રચેલા ગ્રંથો—ઉપવન વિનોદ, છોટાલાલ સપ્તશતી, શબ્દ મૂલદર્શક કોષ, ટેલી મેકસ (ભાષાતર) વગેરે.

૧૪૫

આમ્રવર્ણન.

વસંતતિલકા.

હે વૃક્ષ આંબ અવલંબન વેલી કેરા !
વિશ્વોપકારી તુજમા ગુણ છે ઘણેરા,
મોરે કરે વન સુવાસિત તુ વસંતે,
અર્પે પ્રમોદ અલિ કોકિલને તુ ખંતે
ત્રૈલોક્યમા રતિપતિ નિજ રાજ્ય થાપે,
તારા અમોઘ ફૂલના શરના પ્રતાપે,
આવે અતિથિ જયમ પંખીગણો તુ પાસે,
ગ્રીષ્મે વસે ત્યમ પશુ તુજ છાંયવાસે
પેખી ઉદારપણુ કોકિલ પૂર્ણ ભાવે,
તારો દસુંદી થઈ કીરતિ તુંજ ગાવે,
સંપત્તિ તારી સઉ છે જગજીવનાર્થે,
આ વિશ્વમા જીવિત ધન્યજ જે પરાર્થે.
તારા અપાર ઉપકાર સૌ શિરે છે,
તે વિસરી જન તનેય વ્યથા કરેછે;
કો કર્વતે કર વતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે
છે કેટલીક જન-જાત કૃતઘ્ન એવી,

તોએ રહે સુજનતા તું સદાય સેવી;
વસ્તુ ન કો જગ પ્રપંચી વિષે જણાય,
જે તારી સાથ તુલના કરવા કથાય.
સંપત્તિ તારી અમૃતોપમ સર્વતોષી,
તે રક્ષણાર્થ તુજ નિસ્પૃહતા અહો શી?
આ જે રસાળ વન સત સમુ ઠરેલું,
રહેજો અખંડ મહીંમા મહિમા ભરેલુ.

ઉપવનવિનોદ.

૧૪૬

સન્નારી.

છપ્પા.

ભલી ભામિની તેહ, વદે મુખ મીઠી વાણી,
ભલી ભામિની તેહ, બોલ બોલે નવ તાણી,
ભલી ભામિની તેહ, વડીલ મર્યાદા પાળે,
ભલી ભામિની તેહ, સંપ સૌથી સભાળે;
રહી સ્વાધિન સ્વામિશુ સદા, સદાય શુભ મતિ દાખતી,
તે સેવકસુત ભલી ભામિની, રામ હૃદયમા રાખતી
સન્નારી ખરી તેહ સ્વામીની સેવા ભજતી,
સન્નારી ખરી તેહ, પ્રભુને પ્રીતે ભજતી,
સન્નારી ખરી તેહ, આત્મવત સૌને માને,
સન્નારી ખરી તેહ, ધરે હિત સૌનુ ધ્યાને,
કદી કડવુ વચન વદે નહિ, વાણી મધુર ઉચારતી,
વળી સેવકસુત વિખવાદ તે, અતરમા નવ ધારતી.

૧૪૭

મરણ પ્રસંગે જમણવાર ન કરવા વિષે.

ભલે લગ્નમા યજ્ઞ, કરે ભોજન મન ગમતાં,
ગાય હર્ષનાં ગીત, ચિત્ત આનંદ ઉપજતાં,
મંડપ રચીને શ્રેષ્ઠ, ભલે યશ કીર્તિ લેતા,
ભલે આપીને દાન, માન વિપ્રોને દેતા,

પણ રે ! રે ! શોક પ્રસંગમાં, જમણવારનો કર અરે !
એ દાઝયા પરનો ડામ તો સેવક-સુત કેરજ કરે.
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, મરણ પાછળ જમવાનો,
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, દુઃખમાં છે દમવાનો;
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, હળાહળ અનરથ રૂપે,
ધિક્ક ધિક્ક એ ચાલ, ઉતારે ઊંડે કૂપે,
રે ! ત્રાહ્ય ત્રાહ્યના, જમણમાં ભોજન મુખ ક્યમ પેસતાં ?
શું છોટાલાલ ન લાજતા ? જઈ ભાણાંપર બેસતાં.

છોટાલાલસપ્તશતી.

કલાપી.

રાજવંશી પુરૂષ હોવા છતા પોતાના તખલ્લુસથીજ વધારે ખ્યાતિ પામેલા કવિ કલાપી કાઠિઆવાડના લાઠી નામના એક નાના સંસ્થાનના ઠાકોરને ત્યા સને ૧૮૭૪ મા જન્મ્યા હતા રાજવંશી પુરૂષ તરીકે તેઓશ્રીનુ નામ સુરસિંહજી હતુ તેમનુ મરણ સને ૧૯૦૦ મા થએલું હતુ. તેમણે ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનુ સ્વપ્ન’ એ નામનુ પુસ્તક ગદ્યમા લખેલુ છે, અને બીજા છુટક કાવ્યો કે જે તેમના અવસાન પછી ‘કલાપીનો કેકારવ’ એ નામના પુસ્તકમા સંગ્રહ રૂપે બહાર પડેલા છે તે તેમના બનાવેલા છે તેમના કોમળ વિચારો વાચકને પણ તેટલાજ કોમળ બનાવે છે એજ કવિના કવનમા ખુબી છે, અને તેથીજ કેટલાક એને સ્નેહી કહેછે

૧૪૮

ગ્રામ્ય માતા.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દીસતી એકે નથી વાદળી,
થંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દીસે શુક ઉડી ગાતા મીઠાં ગીતડાં !

માલિની—મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવલોનાં બાલ નાનાં કરેછે,

કમલવન ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે!

અનુષ્ટુભ્—વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપેછે સગડી કરી,
અહો! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિર્મ્યું દીસે!

વસંતતિલકા—ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે,
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં!

મંદાક્રાંતા—ધીમે ઊંડી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નબળા ફેરવીને જુએછે,
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજુ શાંત બેસી રહીને,
જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે

અનુષ્ટુભ્—ત્યાં તો આવી પહોચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યા;
કૃષિક એ ઊઠી ત્યારે "આવો બાપુ" કહી ઉભો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત—"લાગી છે મુજને તૃપા, જલ જરી દે તું મને" બોલી ને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉર્ભોને ચારે દિશાએ જુએ,
'મીઠો છે રસ ભાઈ! શેલડીં તણો" એવુ દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યા છે ઉભી શેલડી!

વસંતતિલકા—પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડીં પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળીં એક કાપી,
ત્યા સેર છૂટીં રસની ભર્ગો પાત્ર દેવા,
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી

અનુષ્ટુભ્—"બીજુ પ્યાલુ ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃપા"
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમા ધર્યું.

મંદાક્રાંતા—કાપી કાપી ફરીં ફરીં અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિંદુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના!
"શુ કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે?" આખમાં આસુ લાવી,
બોલી માતા વળીં ફરીં છુરી ભોંકતી શેલડીમાં.

અનુષ્ટુભ્—"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ,
"નહીં તો ના બને આવુ" બોલી માતા ફરી રડી.

વસંતતિલકા—એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયોને
માતા તણે પગ પડી ઊઠીને કહે છે -
"એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
"એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ ઇશ!
શાર્દૂલવિક્રીડિત—પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે, ત્યારેજ ધાર્યું હતું-
આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં,
છે તોયે મુજ ભાગ કૈં નહિ સમો તે હું વધારૂ હવે,
શામાટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?
વંશસ્થ—રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,
પ્રભુ કૃપાએ નકી એ ભરાશે;
સુખી રહે બાઈ! સુખી રહો સૌ,
"તમારી તો આશિષ માત્ર માગું!"
વસંતતિલકા—પ્યાલુ ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીજ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ઓ'જો વહે રસ અહો! છલકાવી પ્યાલું.

કેકારવ.

૧૪૯

કૃતઘ્નતા.

શિખરિણી.

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન તમ જ્વાલા સળગતી!
ભલે વંટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી!
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મોટાં ઢળી પડે!
ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલીજ કરે!
ભલે વે'તાં વા'ણે સઢ સહુ ચીરાઇ તૂટી પડે!
પ્રચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઉછળી રહે!
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરીઆમાં થઈ જતી!
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી!
હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઇ રહ્યો!

અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુ ખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સત્વો આ કુદરત તણામાં મળી રહું !
બને તો વંટોળો થઈ જગત આ ઉજ્જડ કરૂં !
ધડેડાટો મોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના !
અને વા'લાં વા'લાં પ્રલયધમસાણો પવનના !
દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
તમે લોકો વૈરી, મમ હૃદય લે વૈર કયમ ના ?
હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
અહો ! રોનારાંઆ મમ નયનમાં જ્વાલ સળગી !
દયા રોનારાંની ઉપર નવ મારા હૃદયને !
તમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂરજ દીસે !
તમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે !
અને તોયે સૌ એ ઘટિતજ થયુ એમ ગણશે !
અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે ? તેમા ક્યાથી હૃદયતમ શીખ્યા અજડતા ?
તમારે માટે કો હૃદય ભજવું જે કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરો ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
સખે ! તેંએ શુ આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધુ !
હતું ખુલ્લુ તોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીઠુ !
કહું શું લોકોને ? અરરર! સઘળા પામર નકી !
વૃથા ઢોળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો ક્રોધજ નકી !
તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કૈંએ કહી શકે !
મૂક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે !
દગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શુ કહી શકુ !
વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હુ મુગો મરી શકુ.
ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ,
ગિરિ તો આ રૂનો થઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
ઘણા બ્હોની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,
હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઈ તાણની મહીં !

જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે,
હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કદી જશે !
અરે ! આશા કિંતુ જરી પણ રહી ના હૃદયને !
પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઉંચે લઈ શકે ?
સખે ! અન્યાયી તુ મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે ! તે કીધુ જગત કડવુ આ હૃદયને,
કૃતઘ્ની તુ થાતાં દિલ મમ કૃતઘ્ની થઈ ગયુ !
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું !
તને કૈં કહેવું એ દિલની નબળાઈ મુજ નકી,
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયની ના થઈ શકી !
નકી આશા કાંઈ તુજ હૃદયમાં રાખીજ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ સખે !
હશે ! ભાઈ ! કિંતુ હૃદય ત્યજવુ તે સુખથી શે !
ઉછેર્યું મે તારૂ હૃદય કુમળુ દુઃખી ગણીને !
હવે કાંટા લાગે (અમર તુજ એ કંટક હજો !)
પરંતુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો !

કેકારવ.

અરદેશર ફ૦ ખબરદાર.

શિષ્ટ ગુજરાતી લેખક અને ઉત્તમ કાવ્યકાર મી૦ ખબરદાર ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧મા દમણમા જન્મ્યા હતા. તેઓ મોટા જાગીરદાર અને સારા વ્યાપારી છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો–કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, અને પ્રકાશિકા.

૧૫૦

નદીગમન.

વસંતતિલકા.

પાણી પડી નદીવિષે ભળીને વહાલે,
ચારૂ ઘણાં ચળકતાં ઝૂમભેર ચાલે;
સ્પર્શી ધીમે રવ ઝીણો કરતાં સુહાતાં,
કૈં ગુપ્ત વાત કરવા મહી શું ગુથાતાં ?
આ રેલ જાય ઝડપે ધરી વેગ એવો,
જાણે થયો પવન પીઠ સવાર જેવો;

તે ભેટવા ભડ સરિત્પતિને સુભાવે,
આ ભેટ રેલતણી લૈ સરિતા શું લાવે ? !
ખારો સદા મુજ પતિ ઉદધિ રહેછે,
ગ્રીષ્મે મધુર જળકાજ મને કહેછે;
પ્રેમે તૃષા પતિતણી હું હવે છિપાવું,
વર્ષાતણું મધુર વારિ મુખે વસાવું !
આપે મને જળ જુઓ ભરતી વિષે એ,
હંમેશ એ ઉદધિપાડ સ્મરૂં હુ હૈયે;
મે લૂણુ એનુ બહુ ખાઈ ભર્યુંજ મારૂં,
આ વેળ કેમ અપકારી થઈ વિસારૂં ? !
એ રીત આ સગુણુ નાર નદી ઉચારી,
ધાતી જુઓ અધિક પ્રેમ પતિસું ધારી;
શું આકળી અતિ થતી પડતી અધીરી,
દોડી તજાવું પતિની અતિ દિલગીરી.
જ્યારે નદીપર પડે કિરણો સવિતા,
રૂપેરી સાડી સમ શોભતી આ સરિતા,
માહેથકી ચળકતાં પ્રતિબિંબ ધાતાં,
સોનેરી લીટી સમ સુંદર શુ સુહાતાં !
આ દૂરથી નદી પડે વળી એમ આંખે
તે શેષનાગ અહી આવી પડેલ દાખે,
વર્ષાતણી શુભ લીલાજ નિહાળવાને,
મોટી મઝા ગમત એ મનમાં શુ માને ?
કે ચોટલો ધરણી માતતણો અહી શુ,
છૂટી જઈ વળી પડ્યો દીસતો નહી શુ ?
તે વૃદ્ધ હાલ થઈ છે બહુ જાણુ તેથી,
આ શ્વેત વાળ નદીતુલ્ય જણાય એથી !
એવાં અનેક ધરીને શુભ રૂપ અંગે,
ઉદ્દિષ્ટ ઠામ ધસતી સરિતા ઉમંગે;
કાઢી બહાર કચરો સહુ તે કિનારે,
સિંધુ વિષે જઈ ભળી નિજ અર્થ સારે.

કાવ્યરસિક.

૧૫૧

પ્રભાતનું ગાન.

(રાગ પ્રભાત)

જાગો રે બાળકડાં મારાં! હુ આવી રમતી,
હું આવી રમતી આ કેવી આકાશે ભમતી!—જા૦ ૧
રાત બધી આ તમને મોહે જૂઠાં રે લાડયાં,
કાળો કર મુખપર ફેરવીને તિમિરે સુવાડયાં!—જા૦ ૨
પણ તમને ખોળતી હું આ ધસમસતી આવી,
ને તમ કાજે લે'ર મીઠી આ હર્ષભરી લાવી!—જા૦ ૩
એ લે'રે પ્રિય આંખ ઉઘાડી લ્યો એની ભોકી,
ઉરમાં ઝટ ઉત્સાહ ભરો, મે રાખી છે રોકી!—જા૦ ૪
તિમિરે તમ રક્ષા કાજે મે તારલડા રાખ્યા,
મુજ બાળકડાંએ સૂતાં તે હસી હસી ઝાંખ્યા!—જા૦ ૫
ચમકતા થાક્યા તે સૌને નીદ હવે લેવા,
મુજ શ્વેતજ અંચળ ઓઢાવી પોઢાડયા કેવા!—જા૦ ૬
જુઓ ગુલાબી પાલવ મારો કેવો આ શોભે!
એ દેખીને ધરણીકેરૂ દિલડું બહુ લોભે.—જા૦ ૭
રંગભર્યા તેજસ્વી કર મુજ ચોપાસે ફરતા,
સૂતેલી કુદરતને લાડી તો જાગૃત કરતા;—જા૦ ૮
પ્રેમી કમળને ખીલવ્યાં કેવાં ભેટીને ભાવે!
એ કોમળતા ને એ પ્રેમ જ તમ કાજે લાવે.—જા૦ ૯
નભચારી વાદળ-પખેરાં ભેટીને ખસતાં,
ખસતાં ખસતાં નિજ અંગે મુજ રંગ પૂરે હસતાં;—જા૦ ૧૦
સ્નેહે ને ઉત્સાહે મુજને જોઈ રહે ઘેલાં!
એ રંગે રંગાવા, વા'લાં, જાગો રે વે'લાં!—જા૦ ૧૧
મુજ પરોક્ષે નભમાં ફરતો ચાંદલીઓ મારો,
શીતળ શ્વાસે શીતળ કરતો જગને બની પ્યારો,—જા૦ ૧૨

ચાંદીની થાળી લઈ ફરતો સુધા વરસાવી,
ને સુંદર રૂપેરી ચાદર નિશને ઓઢાવી!—જાગો ૧૩
થઈ કનકવા જેવો તે તો મુજ ઉર સતાયો,
વડીલ બધુ રવિને જોઈ, વહાલો શરમાયો!—જા૦ ૧૪
વનવગડામાં પખેરાં મુજ સૂતાં નાનકડાં,
કોમળ સૂર કલ્લોલ કરી કરી નિશે લાડકડાં;—જા૦ ૧૫
તે સૌને મે ચુંબન કરીને ઊઠાડ્યાં હાવે,
તે તમને બાળકડાં! સાથે ગાવા બોલાવે!—જા૦ ૧૬
ફૂલે ફૂલે ચલકતાં મે મોતીડાં વેર્યા,
રમતી ભમતી લે'રે આવી લાડે ખખેર્યા;—જા૦ ૧૭
એ મોતીડાકેરૂ પાણી આવો જોવાને!
રવિકરહસ પછી તૂટી પડી એ ખાશે સઘળાને.—જા૦ ૧૮
ઊંચા પેલા પર્વત કેવા મે રગ્યા વા'લે!
તે નિજ ઉરથી અમૃતધારા કાઢીને મહાલે,—જા૦ ૧૯
ને કંઈ મધુરા રાગો ગાતા લીન બન્યા મુજમા;
એ રાગો સુણવાને, વહાલાં, ઊઠો ઝટપટમા!—જા૦ ૨૦
જાગો રે બાળકડા મુજ! એ રંગ સહુ ખોશો,
આ મારો શણગાર રૂપાળો પછી કયાથી જોશો?—જા૦ ૨૧
રવિ મારો ઉંચે ચઢીને પછી ઘણો ઘણો તપશે,
ને દોડી દોડી આ મારા રગ બધા ચુથશે—જા૦ ૨૨
કોમળ મારૂ હૈડુ એ જોઈ શકે કાંઈ,
ને તેની પાછળ મુજ માડવ જઈશ હું સતાઈ—જા૦ ૨૩
તો વહાલા! ઊઠો રે ઝટપટ, ઉછળો ઉર મારૂ,
મુજ સુંદર રગે રગીને, આખલડી ઠારૂ—જા૦ ૨૪
ઇશ્વરને નમીએ આપણુ, છે તેનીજ જગ-કયારી;
જાગો રે વહાલા મુજ વહેલા! લ્હાવો લ્યો ભારી!—જા૦ ૨૫

વિલાસિકા.

૧૫૨

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
નમીએ નમીએ માત! અમારી ગુણવતી ગુજરાત; (ધ્રુવ)
મોંઘેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝૂકી રહ્યાં અમશીશ;
માત મીઠી! તુજ ચરણુ પડીને માગીએ શુભ આશિષ!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નંદનવનશી અમોલ,
રસફુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
સત મહત અનંત વીરોની વા'લી અમારી માત!
જય જય કરવા તારી જગતમાં અર્પણુ કરીએ જાત!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય,
દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ તારી છાંય!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
સરસરિતા રસભર અમીઝરણાં રત્નાકર ભરપૂર,
પુણ્યભૂમિ ફળફૂલ ઝઝૂમી, માત! રમે અમ ઉર!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
હિંદુ, મુસલમીન, પારસી સર્વે, માત! અમે તુજ બાળ,
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સહુ કાળ!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
ઉર પ્રભાતસમી અજવાળી, ટાળી દે અંધાર!
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરીએ જયજયકાર!—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!
નમીએ નમીએ માત! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત!

પ્રકાશિકા.

નાનાલાલ દલપતરામ.

એમ. એ.

તેઓ ઇ. સ. ૧૮૭૭મા અમદાવાદમા જન્મ્યા હતા, તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કાલેજમા પ્રોફેસર હતા. અને હાલમા તેઓ રાજકોટ સ્ટેટના સર ન્યાયાધીશ છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો—કેટલાક કાવ્યો ભાગ ૧-૨, વસન્તોત્સવ, ગીતા (ભાષાંતર સમશ્લોકી), ઇન્દુકુમાર નાટક, જયા અને જયન્ત, રાજ રાજેન્દ્રને, વગેરે

૧૫૩

પિતાને.

અનુષ્ટુભ્.

બાર બાર ગયાં વર્ષો, રાત્રિઓ પાડતાં સુની,
બાર બાર વહ્યા વર્ષો, વાદળી વરસી ભીની;
બાર વર્ષો થયા, તાત! મૃત્યુના પડદા નમ્યે,
હજી એ ચક્ષુમાં તોયે પ્રવેશો પૂર્વના રમે
નથી તે મેઘનાં નીરે, નથી અધારના જલે
ધોયાં કો સ્મૃતિના ચિત્રો રગેલા પ્રાણ પાટલે
વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામા એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા
પિતાજી! પત્ર ને પુષ્પે, એ જ આવી વસન્ત આ,
ટૌકે છે કોકિલા, એવાં ટૌકે છે સ્મરણો, અહા!
આમ્રાની ડાળ મો'રી, ને આત્મા એ મુજ મો'રિયો,
ગાય છે સાધુ ને સતો હરિની રસહેરીઓ
હુ યતે લઈ આ વીણા સ્મરૂ છુ ગુણ આપના,
પુણ્યશ્લોક પિતા! મન્ત્રો જપુ છુ પિતૃજાપના
વીતતી દીર્ઘ રાત્રી, ને થતો પરોડ દેશમાં,
એ પરોડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા.
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ;
દેવોના ધામના જેવું હૈડુ જાણે હિમાલય.
આપ અમૃતના જાયા, ધાવણે અમૃતે દીધાં;
ને તેથી અમૃત મિઠ્ઠાં આપના કવિતો હતા.
ડાહ્યા પુત્ર જ ડાહ્યાના, અગોઅગે ઉરે પણ,
મન વાણી કર્મમાં યે તો, ઝરે નિત્યેજ ડ્હાપણ.

વીરા દેવકુંવરીના, દીપ્યા દેવકુમાર શા;
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભાસ્કરે સમા.
ભર્યો ઉત્સાહી એ કંઠ, મેઘના સમ ગાજતો,
યશસ્વી વાણીનો એહ, પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.
શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યાં. પ્રાણુની શ્વેત પાંખ શા,
તેજવાધા સજી જાણે ફિરિસ્તો કો મનુષ્યમાં.
નમ્ર ને નમતા, તોયે શૈલ શી દૃઢતા હતી;
ચાલ ધીમી ધીમી, તોયે ખંતથી વેગીલી ગતિ.
હાથે પીતળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમલાકડી·
બાંધી રાખી શું સંકેલી, સેના સેતાનની લડી!
વિધિએ ભાગ્યરેખા શું દોરી કુંકુમકેસરે!
ઉજ્જ્વળા ભાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે
વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના.
ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં;
તમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા,
સહવારે સાંજરે જેવો તપે ભાનુ દિને દિને,
શીળા શીળે તપ્યા તેમ, દઝાડયા નહિ કોઈને.
મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાલમાં,
પારખી પારખી તેહ સંરક્ષ્યા, પ્રાણુની સમા.
ને નવાયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ,
સંઘરી પીમળો સૌની તેહના મધ સારવ્યાં.
ધીરગંભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી તમે ઘણા,
બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા,
વિદ્યા ને સંપના સત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપતાં,
ને સંસ્થાનસુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં;
રાજા અને પ્રજા કેરૂં એક છે હિત, તે લહી
ઉછેર્યું એ સદા આપે, શીખ બન્નેમને દઈ.
સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા;
બે બાહુ અંગના એક, તમારે તેમ તે સખા.
પ્રતિભા, રાજ્યની આસ્થા, ઉજ્જ્વળી દેશભક્તિની

મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની.
પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા;
સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાથી સાર શોધતા.
પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ,
પરમ ધર્મ તમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ.
સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી.
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી.
સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઉર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકનાં હેતનાં પૂર વહેતાં તેવાં તમો ભણી.
હતા જીવન ને વાસ સદા મન્દિરછાયમાં,
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપનાં.
આપે આયુષ્યમધ્યાહ્ન ગાળીઓ પ્રભુકાર્યમાં;
અને આયુષ્યની સંધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા.
શું શું સંભારૂ ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ એ
પુણ્યાત્માનાં ઉંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.
ભરી અંજલી અશ્રુની, કરૂં છું આ હું અર્પણ;
સત્કારો સ્નેહની સેવા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ.

ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર (અર્પણ પત્રિકા).

૧૫૪

હરિના દર્શન.

મારા નયણાંની આળસ રે. ન નીરખ્યા હરિને જરી·
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન દરીઆં ઝાંખી કરી
શોકમોહના અગ્નિ રે, તપે, તેમાં તમ થયા:
નથી દેવનાં દર્શન રે, કીધાં, તેમાં રક્ત રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સજનમાં સભર ભર્યા
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાં ઉભર્યા
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઈ રહે·
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે.
જરા ઉઘડે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેહ સદા·
બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગા રે, ઘડીએ ન થાય કદા.

પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ તેને ચેતનની ?
જીવે સો વર્ષ ઘૂવડ રે, ન ગમ તોયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનીઆં રે, પ્રભુ ! કયારે ઉઘડશે ?
આત્રાં ઘોર અંધારાં રે, પ્રભુ ! કયારે ઉતરશે ?
નાથ ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા:
નેના ! નીરખો ઉંડેરૂ રે, હરિવર દરસે સદા
આંખ આળસ છાડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી;
એક મટકુ તો માડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ.

કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો.

મણિશંકર રત્નજી ભટ, બી. એ.

તેઓ ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૮ (સ. ૧૯૨૪)મા બાબરા પાસેના ચાવડ (ગાયકવાડી) ગામમા પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા જન્મ્યા હતા તેઓ પહેલા ભાવનગર સ્ટેટના કેળવણી ખાતાના ડાયરેકટર હતા અને હાલમા ત્યાના મહારાજા સાહેબના ખાસ લેખક છે. 'કાન્ત' ઉપનામથી તેમણે કેટલાક સુંદર કાવ્યો લખ્યા છે

૧૫૫

કલ્પના અને કસ્તુરીમૃગ.

માલિની—સુરસદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે.
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમનસહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.
વસંતતિલકા—આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસગ,
જામ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માંડી રગ,
શબ્દો પડયા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા.

મંદાક્રાંતા—માથું ઉંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઉંચું કરૂંછું,
જોવા જેવું નીરખી મનને હું સુધાથી ભરૂંછું;
અંગે અંગે ઝૂખી નીરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચુ માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ખોટી.

અનુષ્ટુભ્—એક અદ્ભૂત વસ્ત્રોમાં, અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાયછે મૂઢ, મુગ્ધાની મોહની વડે

× × × × ×

હૈયાના હોજમાંથી આ શુ પાણી છલકાયછે,
પ્રેમ છે એ નહિ બીજું પ્રતીતિ એમ થાયછે

વંસતતિલકા—બોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ,
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહેછે,
કે આપની અમરલોક વિશે રહેછે.

અનુષ્ટુભ્—કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસીજ આપની,
દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી, બિના આપ પ્રતાપની.

વસંતતિલકા—આવો નહીં વિપદ આપ સમીજ રાય,
રાજી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોકવાસ,
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ.

અનુષ્ટુભ્—રચના દુનીઆની હુ, દેખાડુ સરદારને,
પાંખ ઉપર બેસીને, જુઓ દેશ હજારને

મંદાક્રાંતા—આહા ! એવુ વચન વદતા અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઉચો ગિરિવર બને, શ્વેત શોભા જણાય,
ધોળાં પોળાં ઝરણુ ટપકે વાદળાઓ ધસાય,
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઉંચુ જ થય

અનુષ્ટુભ્—રહો એ કાંઈ જોવાનું, દીસેછે આ દિશા મહીં,
આવેછે કોઈ પ્રાણી એ, તેમાં સશય છે નહીં.

વસંતતિલકા—છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી,
આંખો થકી કહીં શકાય અપૂર્વ કામી,
કસ્તુરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય,
દેખાવને નીરખતાં મન ત્યા તણાય.

મંદાક્રાંતા—જાણે કોઈ શર શિર વિષે તીક્ષ્ણ ભાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ હોય;
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસેછે,
વૃત્તિની કૈં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસેછે.

અનુષ્ટુભ્—અચાનક મને એવું, અનુમાન થઈ ગયું,
વાદ્ય અદ્ભુત અસ્પષ્ટ, સભળાય અહીં કયું ?

વસતતિલકા—ઉંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી વહનમાં તરુઓ તણાય,
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારુડી કોઈ નજરેથી ગુફા નિહાળે.

અનુષ્ટુભ્—અસામાન્ય છટાથી એ, બજાવે હાય! બીનને,
ચાલે તે ચિત્તના તંતુ, જ્ઞાન ક્યાં બુદ્ધિહીનને.
દેખે છે કાળને સામે, તોય પાછો નહીં વળે,
જવાની તો કહો કેમ, આજ્ઞા સંગીતની મળે.

વસંતતિલકા—અશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની ખબર તો પણ બદ્ધ રાગે,
દેખી સમાન હળવે ડગલા ભરે છે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બીજાં કરે છે.

અનુષ્ટુભ્—આવે ચંડાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી,
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત, થાય કસ્તુરી વિત્તથી.

મંદાક્રાંતા—ધીમો તેથી કંઈ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ,
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ
ઝાંખું તેથી મુખ થઈ ગયુ એમ જોતાં જણાય,
ધીમો તોયે સ્વર સમજવા નાડીઓ ફુલ્લ થાય.

અનુષ્ટુભ્—કહે કરુણ ચીસોમા, અરે રે આમ શુ કરે ?
પ્રાણદાન કરૂ તોયે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે.

શિખરિણી—અરે ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણી પીડા કયમ કળે.
કરે તૈયારી એ શરતણી ફરે ચિત્તસુજનું,
ખરે! પાપી પ્રાણી નિધન કરૂં હુ દુષ્ટ તુજનુ,

અનુષ્ટુભ્—આપેછે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દોડું ચાંડાલની સામે, રાખીને ખડ્ગને કને;
વસંતતિલકા—મારૂં જઈ શિર વિષે તલવાર એને,
નીચે પડે અરર! બીન-બચાવું કેને ?
તે જોઈનેજ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય!
આવું થતું નિરખતાંજ મિજાજ જાય
અનુષ્ટુભ્—"અપ્સરા અહીં ક્યાં લાવી," કહી હું ક્રુદ્ધ થઉછું,
કલ્પના જાય છે ઉડી, એકલો રહી જાઉછું.

ઑન. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ,

બી. એ એલ્ એલ્. બી.

સ્વ. રા સા મહીપતરામભાઈના પુત્ર રા. બ રમણભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૮મા અમદાવાદમા થયો હતો જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. તેઓ સસાર સુધારક અને સાહિત્ય સેવક તરીકે ઘણુ સારૂ કામ કરતા જણાય છે વળી તેઓ "જ્ઞાનસુધા" ને "વસત" એ બે માસિકના તત્રી છે તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ ભદ્રભદ્રાદિ પુસ્તકો જોતા તો હાસ્યરસ ઉપજાવવા પ્રતિ જણાય છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—કવિતા અને સાહિત્ય, ભદ્રભદ્ર, રાઈનો પર્વત, હાસ્ય મદિર વગેરે.

૧૫૬

પ્રભુમય જીવન.

તોટક.

મુજ જીવન આ પ્રભુ! તું'થી ભરૂં, બલ દે, અભિલાપ હું એહ પુરૂં
મુજ દેહ વિષે, વળી આત્મ વિષે, જડ ચેતનમા પ્રભુ વાસ વસે.
મુજ રક્ત વિષે, મુજ નાડી વિષે, મુજ દ્રષ્ટિ વિષે, મુજ વર્ણો વિષે
મુજ નર્ક વિષે, મુજ કર્મ વિષે, પ્રભુ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિષે.
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમા, પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમા!
મુજ જીવન કેરૂ રહસ્ય કહુ, બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું
ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—જહીં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે, અનુસારજ ચિત્ર પછી ચીતરે,

જયમ ચિત્રક એ મનમૂર્તિ વડે, બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે, મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે.
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં, કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં,
મુજ વર્તનથી છબી જે બની રે' તુજ ઉજ્જવળ રૂપની ઝાંખી દીએ.

વાઘજી આશારામ ઓઝા.

મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીના સ્થાપક કવિ વાઘજી આશારામનો જન્મ ઇ સ ૧૮૫૦ (સં. ૧૯૦૬)મા મોરબી શહેરમા શ્રિમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો અને મરણ ઇ સ. ૧૮૯૬ (સં. ૧૯૫૨)મા વઢવાણ શહેરમા થયુ હતુ. તેમણે ઘણા રસિક અને બોધક નાટકો રચેલા છે જેમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે—ચંદ્રહાસ, ભર્તૃહરિ, રાણકદેવી, ત્રિવિક્રમ, રાજસિંહ, જગદેવ, વગેરે

૧૫૭

વિમળાનો પત્ર અને તેનો ઉત્તર.

લાવણી.

આ પત્ર વાંચજે પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
લખિતગ વિમળા દાસી, છુ તમ દરશનની પ્યાસી;
છુ રાઠોડની પુત્રી પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
મુગલોથી કાગળ આવ્યો, મુજ કાકાને એણે ડરાવ્યો,
તેથી કરે વિચાર નઠારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
હે રાજા તમને વરીછુ, એ મુગલથી નથી ડરી હુ;
સત્ય કરજો બોલ અમારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
એણે વસંતપંચમી ધારી, છે લગ્ન તણી તૈયારી;
તે દિન પોંચજો પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
જેમ રૂક્મિણીએ પણ લીધુ, તેમ મે પણ અહીંઆં કીધુ;
હે કાન્ત કૃષ્ણ છો મારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
નિર્વીર પૃથ્વીને દેખુ, કોઈ માઈ પૂત નવ પેખું;
એક રાણા નરછો ન્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
અરે મ્લેચ્છ જાતને વરવું, તેથકી બહેતર છે મરવું,
નહિ આવો થશો હત્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.

ક્ષત્રિનું તેજ સૌ વામ્યુ, અસ્તાંગત સઘળે પામ્યું,
એક તમે છો પ્રાણુ અમારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
મુગલોએ સૌને પાડયા, છો એક અટંકી રાણા,
થયા ક્ષત્રિ સર્વે બિચારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
છો પ્રતાપના કુળ દીવા, તમ સાથ ચહુ છુ વિવા,
હે રાજસિંહ રઢીયાળા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
શૂરવીર પિતા વણુ બેઠી, કાકા ઓથે દુ.ખ વેઠી,
યશવંત નથી યશવાળા, તમે ખબરજ લેજો મ રા.
એક રામસિંહની પક્ષ, મુજ પિતાના મિત્ર સુદક્ષ,
નથી અવર કોઈ આધારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
નથી અવર ઉપાયજ મારો, ક્ષત્રિનુ બિરદ વિચારો,
છુ દીન તમારી દારા, તમો ખબરજ લેજો મારા

રાગ સોરઠ.

વિમળા નવ કરશો ઉચાટ, વેહેલા આવશુ રે ટેક.
પત્ર તમારો પહોચ્યો પ્રીતે, લખ્યો તમે ક્ષત્રિની રીતે,
બિરદ અમારૂ ખોઈ, કૂળ ન લજાવશુ રે વિમળા
પ્રિય પ્રધાનને સાથે લઇને, સઘ અમે અશ્વારૂઢ થઈને,
વસંતપચમી વેળા, નહીં વિતાડશુ રે વિમળા.
જરાએ ચિંતા કરશો નહીં મન, મેવાડ ગાદી હજી સજીવન;
શિશોદીઆના સે ગન, નહીં વણુમાડશુ રે. વિમળા.
ધન્ય ક્ષત્રિવટ તારી સાચી, પ્રસન્ન થયો છુ પત્રજ વાચી,
રત્નરૂપ તું બાળા કદા નિહાળશુ રે વિમળા.
કાન્ત કૃષ્ણુ તુ જાણે મુજને, રમા રૂકિમણી જાણુ તુજને,
પ્રતિજ્ઞા જે તુજ પ્યારી, નહીં વિસારશુ રે વિમળા.
વાંચી શાંત તમે મન રેંજો, રામસીંગને ખબરજ દેજો,
ધન્ય ક્ષત્રીવટ દીઠી રાઠોડ આપશુ રે વિમળા.
પત્ર આપનો વાંચ્યો જ્યારે, અકુર ઉપજ્યો અધિકો ત્યારે,
ચંદાવતની સાથે હાજર અમો થશુ રે વિમળા.

રાજસિંહ અને વિમળાદેવી.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી ઝવેરી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના સ્થાપક સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી ઝવેરી ઇ સ. ૧૮૬૭ (સ. ૧૯૨૩)મા અમદાવાદમા જૈન વિશાઓસવાળની જ્ઞાતિમા જન્મ્યા હતા અને ઇ. સ. ૧૯૦૨ (સ. ૧૯૫૮)મા મુંબઈમા મરણ પામ્યા હતા તેમણે ઘણા સુદર અને લોકપ્રિય નાટકો લખ્યા છે જેમાનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે—ઉદયભાણ, ઉમાદેવડી, વીણાવેલી, મોહિનીચદ્ર, અશ્રુમતી, સરદારબા, વગેરે.

૧૫૮

નથી જગતમાં સાથ સંબંધી વિના ત્રિભુવન નાથ,
શુ ફોગટ ફાંફાં મારે મૂરખડા, ભરે આભથી બાથ.
કમળ પત્ર પર જળબિંદુને, સુકાતાં શી વાર;
શ્રાવણની જળ ભરી વાદળીઓ વીખરાતાં શી વાર.
જીવતર સમજવું તેવું, આખર ન લેવું દેવું;
જીવ જતુ છે ખાલી હાથ, અંતરમાં પાપ પુણ્ય સંગાથ.
પથી જીવ પામી ગયો, નરભવ નગર બજાર,
સોદાગર સમજી જઈ, કરો પુણ્ય વેપાર.
જીવ જતું છે ખાલી હાથ—અંતમાં—નથી૦

ઉમાદેવડી

૧૫૯

મન માયાના કરનારા રે જરી જોને તપાસી તારી કાયા;
પુછી જોને તુ પડિત પુરાણારે, કોઇના અમર છે લેખ લખાણા.
કાચી છે કાયા આ માટીની માયા છે માટીના ખેલ બનાયા;
શણાતો સમજી અલગ થયા, પણ બાળક બિચારા લપટાયા.
લાખોની પાખો ગઈ છે પિંખાઈ, જેણે મૂછપર લીંબુ ઠરાયા.
કાળના કોવાડેથી કોણ બચ્યું, ભલે રાંક ભલે હોય મહારાયા.
સધ્યાના જેવા રગ સોનેરી, વંધ્યાને લાડ લડાયા
જોબન ને તનધન તેવાં સમજવાં, પાણીમાંના પડછાયા—

ઉદયભાણ

બુદ્ધિસાગર.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૬મા વિજાપુરમા કડવા પાટીદારની જ્ઞાતિમા થયો હતો. હાલમા તેઓ જૈન સાધુ તરીકે જીદગી ગુજારે છે. તેમણે ભજન સગ્રહ ભા. ૧થી ૭, અને બીજા ઘણા સારા પુસ્તકો રચ્યા છે. તેમની લેખન શૈલી આત્મજ્ઞાનમા ધીરાને અને નીતિમા દલપતરામને મળતી જણાય છે.

૧૬૦

બાળકોને હિત શિક્ષા.

ભુજંગી છંદ.

પિતા માતને બાળકો પાય લાગો, પ્રભાતે પ્રતિદીન વહેલાજ જાગો;
ભણોને ગણો તત્ત્વ વિદ્યા વધારો, કુટેવો પડે તેહને દૂર વારો. ૧
અદેખાઇથી ક્લેશ કૂડો નિવારો, રડેને રૂએ પુત્ર તેતો નઠારો;
કદી ગાળ બોલો નહીં રે નઠારી, સદા વાકયને બોલીએ સુખકારી. ૨
કદી ના રીસાવું થતો ક્રોધ વારી, પિતા માત શિક્ષા થકી સુખ ભારી;
સદા સત્ય વાણી વદો ધર્મ ધારી, બહુ થાય છે ચોરીથી તો ખુવારી. ૩
મહા પાપ ચોરી કરે તેહ પાવે, લહે બન્ધુ મૃત્યુની ગોદે સિધાવે,
કરે ચોરીનું કામ તેતો નઠારો, ઠરે ના કદા એક ઠામે બિચારો. ૪
દિલે જાણજો ચોરીનું પાપ મોટું, કરે ચોરી તેનુ થશે ભાઈ ખોટું;
ભણો ભાવથી શિક્ષકો પાસ વિદ્યા, તજો જ્ઞાનથી જેહ લાગે અવિદ્યા ૫
સદા સાધુને વંદીએ પ્રેમ લાવી, ગુરૂ સત્ય દેશે સુવિદ્યાની ચાવી;
ગુરૂના કહ્યા કાર્યને ભવ્ય કીજે, ભલામાં સદા અન્યના ચિત્ત દીજે. ૬
ગુરૂ જ્ઞાનથી મોહ માયા ટળે છે, ગુરૂ જ્ઞાનથી મુકિત સહેજે મળે છે;
ગુરૂ જ્ઞાનથી ગર્વ નાવેજ પાસે, ગુરૂ જ્ઞાનથી સત્ય જ્યાં ત્યાં પ્રકાશે ૭
સદા ઉન્નતિ ધર્મથી તો થનારી, સદા ધર્મથી દોષ શ્રેણી જનારી,
દયા ધર્મમાં બાળકો ચિત્ત રાખો, દયા ધર્મથી મુક્તિના સુખ ચાખો ૮
સહુ સાથમાં પ્રેમથી નિત્ય રહેવુ, ભલુ વેણુ વાચા થકી ભવ્ય કહેવુ;
કરો કાર્ય સારાં નઠારાં તજીને, લહો સત્ય શાન્તિ પ્રભુને ભજીને ૯
ધરી ધૈર્યને કીજીએ ધર્મસેવા, ધરી ભક્તિને પૂજીએ ઇષ્ટદેવા,
કહે બુદ્ધિ સન્નીતિ ધર્મ સારો, ભલા બાળકો વાત એ તો વિચારો. ૧૦

૧૬૧

સંત.

ગઝલ.

અમારે સંતની સેવા, અમારે સંત છે દેવા,
અમારે સંતને મળવું, અમારે સંતથી હળવું. ૧
અમારે સંતથી શાંતિ, ટળે છે સંતથી ભ્રાંતિ,
સુણીશું સંતની વાણી, સુધા સમ દીલમાં જાણી. ૨
કરીશું સંતની ભક્તિ, લહીશું આત્મની શક્તિ,
અમારે સંત સૌભાગી, જગતમાં સંત વૈરાગી. ૩
જગતમાં સંત છે પ્યારા, જગતથી સંત છે ન્યારા,
અમારે સંતની યારી, ઠરીશું દોષને ઠારી ૪
અમારે સંતથી વાતો ભલી છે સંતની જાતો,
બુદ્ધયબ્ધિ સંતની સેવા, મુનીશ્વર સંત છે મેવા. ૫

ભજન પદ સંગ્રહ ભાગ બીજો.

જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.

'લલિત' ઉપનામથી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા રા૦ જન્મશંકર ઇ. સ ૧૮૭૭મા જુનાગઢમા વડનગરા નાગરકુળમા જન્મ્યા હતા. તેઓના કાવ્યોમા સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ તથા કલાપીની છાયા જણાય છે તેઓ છુટક કાવ્યો અને નિબન્ધો લખેછે

૧૬૨

દેશજનોની દેવપૂજા.

(મંદાક્રાંત)

જન્મે તેને દિલ-દુધડીઆં પાયછે આશ-ઘેલાં,
જીવે તેને સ્મિત-ફુલડીઆં-છાયછે લાડ-ઘેલાં;
જાતાં તેને નીર નયનના સીંચતાં વા'લ-ઘેલાં,
સંસારીને સુરસમ પૂજે ભાવથી ભક્તિ-ઘેલાં !

આવી પૂજા અજબ રીતની માનવી માનવીની,
દેશે દેશે ઘડી ઘડી થતી રંક ને રાજવીની;
આવી પૂજા સ્વરૂપ જુજવે દેશભક્તિ સ્ફુરાવે,
અંતે એ તો પ્રગટ કરતી દેવની ભાવનાને !
દેવાંશી આ ક્ષણિક દીસતો દેહ તો આપણો છે,
સંસારે આ ક્ષણિક દીસતો સ્વર્ગ શો આપણો છે;
એ સ્વર્ગે તો સુરજનતણું વાસને વાટિકા છે,
એમાં આવી નિશદિન ન શું દેવપૂજા ઘટે કે !
જન્મે ત્યાંથી પરહિત કરે સ્વાશ્રયે શીખી સેવા-
જીવ્યા સુધી પરમય બને સ્વાર્પણે સહાય સેવા-
જેવા તેવા રહી જીવિતને આમ ઉજાળનારા-
એવાને તો સુરપદ ઘટે ને ઘટે દેવપૂજા ! !

૧૬૩

"અમેતો પ્રભુ બાલ બલવંત !"

(ભેરવીનો લય.)

અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત ! અમારે રેલવવો આનંદ,
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
મર્દાની પાલનમા વિકસે – અમ જીવનનાં તંત્ર,
વિકાસમ'તો વેગ ભરે કઈ – નિર્ભયતાના મંત્ર !
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
નાથ તણું નિર્ભય નંદન ને – સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ,
તાત સમા તેજસ્વી વિચરીએ – ભરીએ તેજતરંગ !
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
ઉજાળીએ રસ સુગન્ધ વધવા – વસુધરાના રત્ન;
પ્રાણ – રસાયણ પ્રસારીએ – રચી અમ ચેતનને યંત્ર !
અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
અમારે રેલવવો આનંદ – અમેતો પ્રભુ-બાલ બલવંત !

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.

એમનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૭૧ (સવત ૧૯૨૭)માં બોટાદમા દશા મોઢવણિક જ્ઞાતિમા થયો હતો અને હાલમા તેઓ પોતાના વતનમા નિવૃત્તિ ભોગવે છે તેમણે સંસ્કૃત અને વ્રજ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે અને તેમના તરફથી પહેલાં કેટલાક માસિકોમા કાવ્યો પ્રકટ થયા હતા હાલમા તેમણે કલ્લોલિની નામનો નાનો પણ મનોરંજક કાવ્ય સગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે.

૧૬૪

વિદ્ધ મૃગ.

હરિગીત.

સંગીત, લુબ્ધક! સુખદ તારૂં આમ નવ અટકાવ તુ,
રસમાં મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તુ;
આ મોક્ષથી મોઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યુ,
તુજ બાણના સપાતથી પચત્વ આ સમયે મળ્યુ.
શર લક્ષ બીજા ફેંક વા તલવારનો કર ઘા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે!
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમા અધિક છુ મગ્ન હુ,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ દષ્ટિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજી રહ્યો, રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતા આજે કૃતારથ હુ થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ફર્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું;
સારંગી રગભરી ધડી કરથી ન દૂર કરીશ તું
દઈ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમપારાવારમાં ના'તાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

૧૬૫

શરન્મેઘ.

(શિખરિણી.)

ઘણો વર્ષી વર્ષી સગ સરિત સંપૂરિત કરી,
કુવા નાના મોટા વિમળ જળથી સત્વર ભરી;
બળેલા ભાનુથી દ્રુમ સકળને પલ્લવ દઈ,
ક્ષિતિને સંતોપી વિવિધ વધતો વૈભવ દઈ,
ખરે! આજે ખાલી શરદઘન! તું હા! થઈ ગયો!
રજ્યુ સૌ આપીને ધવલતર કાંતિ ધરી રહ્યો!
ભરેલુ ના પેલુ સજળ તન તારૂ કંઈ દીસે,
કલાપી કેકાથી તુજ ભણી નિહાળી નવ હસે.
નહિ ચંચૂ સામે તૃષિત બનીને ચાતક ધરે,
મલ્હારો મીઠાથી સુયશ જન એકે ન ઉચરે;
ભલે તુ આકાશે ઉદિત રવિ ઢાંકી નવ શકે,
ભલે વારિધારા અનવરત નાખી નવ શકે
તડિત્તેજે સેંજે જગત ચમકાવી નવ શકે,
ભલે ગાજી ગાજી હરિશિર ભ્રમાવી નવ શકે;
તથાપિ જે કીધું સમય પર તે સ્વલ્પ ન દીસે,
કર્યું તારૂ વા'લા! અવર જગમા કોણ કરશે?
ધરિત્રીને ઢાકી તૃણ, સલિલ ને ધાન્યઢગલે,
કરે યત્નો કોટિ પણ મનુજને તે નવ મળે;
કૃતિ એ સૌ તારી કદી ન તનુધારી વીસરશે,
નવોત્સાહે ગાશે પ્રમદદિન દીપોત્સવમિષે.
ભલે છોડી શોભા પરહૃદય પીડા પરહરી,
મહા મોઘું વા'લુ જીવન જગને અર્પણ કરી,
ભલે પીવા માટે પળી ન પણ પાસે જળ રહ્યુ,
ભલે ગાજ્યા કેરૂ જરઠ તનમા ના બળ રહ્યું.
અહો! આપી આપો પળવિપળ આપી અવનવું,
વિના માગ્યુ હોશે દઈ જગતને રિક્ત બનવું;
સુ.મેં સંભારી પછી હૃદયમાં રંજીત થવુ,

નહિ નિર્ભાગીની નિયતિ મહીં એવું નિરખવું.
વસી ખૂણે ખાતા મનુજ નજરે પુષ્કળ પડે,
અને વે'ચી ખાતા પણ બહુ વિવેકી જન જડે;
પરંતુ કંઈ રાખ્યા વગર નિજ સંચ્યુ જગતને,
સમર્પી સંતોષે વસવું વિરલાથી પ્રિય ! બને.
કદી દેતાં જેને નિજ પર તણો ભેદ ન હતો,
ભલા ને ભુંડામાં સમ હૃદય રાખી વરસતો;
સુખી તે બીજાને નિરખી સુખ પામે કયમ નહિ ?
ધરે ધોળી કાંતિ કયમ ન જગને મસ્તક રહી ?

१६६

ચંદન.

શિખરિણી—"સભામાં શ્રીમંતો, અમીર, ઉમરાવો, અનુચરો,
"અને આવે બીજા બહુ નગરના યોગ્ય પુરૂષો;
"મને પ્રીતિ નિત્યે સહુ જન પરે પૂર્ણ પ્રકટે,
"પિતા પેઠે મારૂં હૃદય થઈને વત્સલ રહે.
"પરંતુ જે પેલો વણિક અહીં આવે સહુ વિષે,
"અરે ! એને જોતાં અધિક ઉરમા ક્રોધ ઉપજે,
ન તે વૈરી મારો, અવિનય લગારે નવ કરે,
"બગાડે ના કાંઈ, પરૂષ કદીએ વાક્ય ન વદે.
"તથાપિ શા માટે હૃદય મુજ એને નિરખીને,
"વડા વૈરી જેવો સમજી હણવા તત્પર બને ?
વિના વાંકે એવો મુજ હૃદયને ક્રોધ ન ઘટે,
ખરે ! જાણું છું એ, પણ હૃદય પાછું નવ હઠે !"

શાર્દૂલવિક્રીડિત—ભૂપાળે દિન એક મંત્રિવરને એકાંત દેખી કહી,
ઉંડી અંતર કેરી વાત ઉરને જે સર્વદા બાળતી;
એનું કારણ શોધવા સચિવને તે સાથ આજ્ઞા કરી,
મુંઝાણો મન મંત્રી ઉત્તર કશો આપી શકયો ત્યાં નહીં.

દ્રુતવિલમ્બિત—દિન પરે દિન કંઈક વહી ગયા, સચિવ તર્ક વિતર્ક કરે સદા;
વણિક સંગ પિછાણ પછી કરી, દિન જતાં વધતી, વધતી ગઈ.

અનુષ્ટુભ્—મોટાની પામવા મૈત્રી ઇચ્છે કો નહિ અંતરે ?
વિના યત્ને મળે મંત્રી, ન કોને હૃદયે ગમે ?

એકદા મંત્રી ચાહીને, વૈશ્યને ભવને ગયો,
વાર્તા વાણિજ્યની એની સંગાથે કરતો હતો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—દીઠો ત્યાં ઢગ એક ચંદન તણો તે જોઈ આશ્ચર્યથી,
પૂછ્યું તે ઘડી મંત્રીએ વણિકને 'આ શું પડ્યું છે અહીં ?"
"એ છે ભૂલ સચિવજી ! મુજતણી, ના તે સુધારી શકું,"
ઊંડો અંતરમાંથી એમ વણિકે નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું.

વસંતતિલકા—"પૂર્વે ગયો હું મલબાર તણા પ્રવાસે,
"લાવ્યો હતો વિમળ ચંદન વા'ણ માંહે,
આ ક્ષુદ્ર ગામ મહીં એ નહિ કામ આવે,
વીત્યા બહુ વરસ ગ્રાહક કો ન થાયે.
રોકાઈ પૂર્ણ ધન ચદનમા રહ્યું છે,
ચિંતાથી ખિન્ન ઉર એ દિનથી થયુ છે;
આનો ન કોઈ ઉપયોગ અહીં કરેછે,
ને વ્યાજ તો શિર પરે મુજને ચડેછે.

અનુષ્ટુભ્—"પામે કો ભૂપ મૃત્યુ તો ચિતા ચદનની બને,
"તે વિના કોઈ રીતે આ માલ મોઘો નહિ ખપે.
"કહેછે એમ સૌ લોકો, ઇચ્છુ હુ ઉરમાં નહિ,
"આપશુ ઐક્ય પામ્યાથી હા ! બોલાઈ ગયુ કંઈ!
'ક્ષમા એ દોષની માગુ, વાત આ દાટજો અહીં,"
ધ્રૂજતો વૈશ્ય ભીતિથી કાલાવાલા કરે કંઈ.
"વાણીના દોષને વા'લા ! ન આણે કોઈ અંતરે,"
દિલાસો એમ આપીને ગયો મંત્રી પછી ઘરે.

વસંતતિલકા—કોપે ચડયો તરણી માધવમાસ માહે,
અગ્નિ ભર્યાં કિરણ ઉગ્ર અનેક ફેંકે;
પૃથ્વી અને પવન પૂણ તપી ગયા છે,
સ્પર્ધા કરે શું સહુને સળગાવવાને ?
પ્રાસાદમા નૃપતિ આપ્તસમૂહ સંગે,
બેઠો હતો કરી વિલેપન શીત અગે;
પાસે હતો સકળ મત્ર સહાયકારી,
બેઠો પ્રધાન કંઈ વાત રહ્યો વિચારી.

દ્રુતવિલંબિત—ઉશીરના પડદા લટકી રહ્યા, અનુચરો જળ તે પર છાંટતા;
કુસુમ, ચંદન ને વ્યજનાદિકે. નૃપતિ સેવન શૈત્ય તણું કરે.

વસંતતિલકા—દેખી પ્રસંગ થઈ સ્વસ્થ પ્રધાન બોલ્યો,
"શૈત્યાર્થ ચંદન સમો ન ઉપાય બીજો;
'જો બંગલો સકળ ચંદનનો કરાય,
'ઉષ્મા ન ગ્રીષ્મ તણી તો જરીએ જણાય"
"હા યોગ્ય એ જરૂર ઉષ્ણદિને ઉપાય,
"મંગાવી ચંદન કરો જયમ શીઘ્ર થાય;"
આજ્ઞા સ્વીકારી સચિવે ઝટ કાર્ય કીધું,
દૈ મૂલ્ય વૈશ્ય તણું ચંદન સર્વ લીધું.

અનુષ્ટુભ્—બનાવી બંગલો આપ્યો ભૂપ ભાળી ખુશી થયો,
એઉના સ્વાન્તને શાન્તિ આપી એ સચિવે અહો!

શાર્દૂલવિક્રીડિત—વેચી ચંદન ભૂપને વણિક એ આપે ઘણી આશિષો,
રાજાના ઉરમાંય એ સમયથી ના ક્રોધ કાંઈ રહ્યો;
જાણી એ પલટો કશો હૃદયનો રાજા શક્યો અંતરે,
તોએ કારણ એહનું ઉર વિષે આવ્યું કશું ના અરે!

શિખરિણી—શક્યો જાણી સાચું સચિવ હૃદયે કારણ બધું,
અને સંતોષે એ હૃદય સહજે એમ ઉચર્યું;
"શકે છે સર્વેનાં હૃદય અવલોકી હૃદયને,
"વિના પ્રીતિ ક્યાંથી ઉત્તર ઉરમાં પ્રેમ પ્રકટે?
"પ્રજાને પાળે છે નૃપતિ નિજ સંતાન સમજી,
"અને એની દૃષ્ટિ સહુ ઉપર સ્નેહામૃત ભરી;
"પરંતુ જે પાપી અહિત કંઈ એનુ ઉર ચહે,
"પછી પ્રીતિ ક્યાથી નૃપહૃદયમાં એ પર રહે?
"અરીસો છે દૈવી હૃદયરૂપ, જોવા જગતને,
"છબી એમાં સાચી સકળ ઉરની સત્વર પડે;
"ન ચાલે વાણી કે અભિનય તણું કૈતવ કંઈ,
"ઠગાશે આ દૃષ્ટિ પણ ઉર ઠગાશે નહિ કદી"

કલ્લોલીની.

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

'સુમત' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રા રામમોહનરાય ઇ.સ. ૧૮૭૪ (સં. ૧૯૩૦) માં અમદાવાદમા જન્મ્યા હતા. તેઓ 'સુંદરી સુબોધ'ના તંત્રી તરીકે હાલમાકામ કરે છે તેઓના રચેલા છુટક કાવ્યો રસિક છે એ ઉપરાત તેઓએ યોગિની, બાલા વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે.

૧૬૭

રત્નાકરનાં રત્નો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તારી રત્નતણી ગુફા મહીં શું છે, તું ઉદધિ રાખતો,
તેજસ્વી બહુ શક્તિઓ મણિ સમી, ને મૈક્તિકો આપતો;
સર્વે જે ચળકે દિને નહિ ગણે, કો જે વૃથા દીપતા,
ચિંતાશીલ સમુદ્ર! રાખ તુજ તે, ના એ અમે માગતા.
તારી પાસ બહુ ભર્યું ધન, અરે રત્નો મહા મૂલ્યનાં,
નીચે શાંતિ મહીં રહે તુજ તળે, દીપે તહીંથી ઘણા,
હજારો બહુ નાવના કરી ચુરા, લક્ષ્મી ગુફા રાખતી,
ક્રોધોન્મત્ત સમુદ્ર રાખ તુજ તે, નાએ ભૂમિ માગતી.
છેરે તોય હજી બહુ નિધિ તળે, મોટાં પુરોમાં ફરી,
તારૂં વારિ વિશાળ હેમભવનો, રેતીથી દીધાં ભરી;
પ્રાસાદો જહીં રમ્ય નંદન ક્રીડા, થાતી તહીં શૂન્ય છે,
રે રે ઉદધિ દોડ તેપર જનો, દે છે થવા નાશ તે.
છેરે તોય હજીય નિધિ તળીએ, ને છે તરંગો મહીં,
વીરોને બહુ સુજ્ઞ સજ્જન ભર્યા, તે છેજ વારિ મહીં;
તારૂં ગર્જન ના સુણે વળી નહીં, સુણે શુધે નાદ જે,
પ્રેતસ્થાન પ્રચંડ રાખ ધન તું, પાછા સહુ આપ તે.
પાછાં આપ લીધેલ વિક્રમી જનો, ને રમ્ય ચારૂ સ્ત્રીઓ,
તેં જે લૂટી લીધેલ છે ભૂમિથકી, જેને સ્મરે સ્નેહીઓ,
રાત્રિ દિન કરે બહુ રૂદનને પ્રીતિ વિસારે નાહ,
રાખ્યા જાણું દટેલ દ્વીપ પુરજો, છે સર્વ તારૂ નહિ.
કાંતા સુંદરીના કંઈ પ્રિયતમો, તે લૂંટી લીધાજ છે.
આશાવાન યુવાનની પ્રિયતમા, તે લક્ષી લીધીજ છે;
તારે આ મુજ વાક્ય સુણવું ઘટે, પાછાં મૃતો આપ તું,
લેશે સિંધુ ભૂમિ—અમુલ્ય જન તે, પાછા મૃતો આપ તું.

નાટ્ય.

પ્રેમાનંદ.

૧૬૮

ભીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ.

(અનેક સુખના અભિનયદર્શક જલપ્રશંસા કરી તેનું પુનઃપુનઃ પાન કરી રહ્યા પછે પદ્મગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળો ભીમ થયો તે જોઈને)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) અરે મૂઢ યક્ષો તથા ક્રોધવશાનામક દાનવો ! અને કિન્નરો ! તમે આજુબાજુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનારા છો કે કેમ ? તમારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું, તે ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરૂદ્યોગીના ભૂપણરૂપ શું ફૂલાંજ ગુથો છો ? કે કંઈ બીજીએ સરત રાખોછો ?

અનુચરો—(ગુંથાતી માળાઓ ભણી નજર હોવાથી) અધ્યક્ષ ! અહીં બીજું શું આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે ફૂલાં ગુથોછો કહી ઠપકો દેવા લાગ્યા છો ! આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથી કરવા બેઠા છીએ ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો !

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે શો વિચાર કરાવોછો ? જરા ઉચું જોઈને બોલશો કે એમને એમજ ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સતાં સુવર્ણ બાજુબંધ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, ભયંકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઈ તથા તમો સર્વને તૃણતુલ્ય લેખી પદ્મિનીનાં જળનું પુનઃ પુનઃ પાન કરી રહ્યો છે; અરે એટલાથીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ પામે છે ! ! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો ! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શા માટે આવ્યો છે !

અનુચરો—(ભીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) મહાબાહુ ! મહાતેજસ્વી ! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા ! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા ! તમે કોણ છો ? કોણ છો ? અને અહીં શા કાજે આવ્યા છો ?

ભીમ--ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજાનો અનુજ, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમાં આવી રહેલો મને માનો; અહી આવવાનુ પ્રયોજન આ પદ્મ લઈ જઈ પ્રિયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુંજ છે.

અનુચરો--અહો નરવર ! આ યક્ષેશ્વરને ક્રીડા કરવાનું અતિ પ્રિય સ્થળ છે. આમા માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી યક્ષો, ગંધર્વો અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુબેરની આજ્ઞા વિના આ જળનુ પાન કરવા કે એમાં ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી

ભીમ--અને કદાપિ કોઈ શક્તિમાન થયો તો તેનુ શુ થાય તેય ભેગેભેગુ કહીજ દ્યોને !

અનુચરો--(સકોપ) અરે ભલા માણુસ ! એમા તે કે'વાનુ શુ છે ? ધનદની અવગણુના કરી આમા વિહાર કરનાર નાશ પામે નાશ ! અલ્યા ! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે ? વાહરે વાહ ! !

ભીમ--અરે મે તમને કહ્યુંકની કે હુ ધર્મરાજનો ભાઈ ભીમસેન છુ ! ! ! શું તમે તે વૃકોદરને નથી જાણુતા કે અલ્યા પેલા કહી જીવવા ઇચ્છો છો ?

અનુચરો--સાહરે અલ્યા ! કે'છે કે હુ ધર્મરાજાનો ભ્રાતા છુ અને કુબેરનો અનાદર કરી બળાત્કારે બિસપ્રસૂત લેવા ઇચ્છેછે ! !

ભીમ--કેમ, ધર્મરાજાનો ભ્રાતા આ કમળ ન લઈ શકે ?

અનુચરો--અરે ધર્મરાજાનો ભાઈ તો શુ પણુ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનેશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતા આ સ્થળના સામુ જોવાનેય સમર્થ નજ થઈ શકે ! !

ભીમ--ખરૂ ભાઈ ખરૂ ! તમારૂ કે'વુ ખરૂ છે; પરંતુ હું અહીં આટલામા તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉ તથાપિ આ કમળને લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી ! !

અનુચરો--કેમ નથી ઇચ્છતો ? ઇચ્છવુ પડશે.

ભીમ--ઇચ્છવુ પડશે ત્યારે જોઈ લઇશુ પરંતુ તમે એટલુય નથી જાણુતા કે રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી; અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણુ છે કે કોઈની યાચના કરવી નહિ ત્યારે શુ તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઈ ક્ષત્રીનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છોછો ?

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે' તુજ કે' કે ક્ષત્રીઓ પારકું લેવાની ઇચ્છાવાળા ક્યારે હોયછે ?

ભીમ—સત્ય છે, તમારૂ કે'વુ સત્ય છે; ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે અને હુ પણ એવોજ છુ.

અનુચરો—અલ્યા કેમ કરી એવો છુ ? પારકી પદ્મિનીમાં વિના પૂછ્યે વિહાર કરે છે અને "સફાઇમાથી તો હાથ કાઢતો નથી !"

ભીમ—(સસ્મિત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે છે ? આ તો નગઝરણુથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, કઈ કુબેરની કરામતથી કે તેના સ્થાનકથી ઉપજેતી નથી !

અનુચરો—ને પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

ભીમ—શાંત પાપ ! ગિરિના ઝરણુથી ઉત્પન્ન થએલી તલાવડીનો ઉપભોગ કરવાને સર્વભૂત પ્રાણીઓનો એકસરખો અધિકાર છે. એટલે પછે કોઈને કોઈની યાચના કરવાની રે'તીજ નથી (એમ કહી ઘણા કમળ તોડી બગલમા મારે છે)

અનુચરો—અરે મરણધર્મવાળા માનવ ! શુ તુ સર્વની અવગણુના કરે છે ? ત્યારે તો લે, લેતો જા ! (એટલુ બોલી સર્વેજણ ભીમ ઉપર ચઢીને આવેછે અને તેના પર ખડ્ગ, તોમર, પટ્ટિશ, બાણ, પા'ણ, આદિક અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રનો વરસાદ કરેછે, અને ભીમ તે કશાને ન ગણકારતાં કમળ તોડી એકઠાંજ કર્યા કરેછે, તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઢ માનવ ! શુ તુ સર્વની અવગણુના કરેછે ? (એટલુ બોલી ભીમને અનેક બાણુથી વીંધેછે, અને તેથી અસ્થાને લાગેલા ઘાથી જેમ સિંહ બમણો બલિષ્ઠ અને કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ થઈને સિંહનાદ કરેછે અને તે શબ્દમાં હનુમાન પોતાનો શબ્દ પુરેછે તથા નિકટ આવી પહોચેલો ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો સ્વર ઓળખી પોતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરેછે. જેથી અસખ્યાત યક્ષો પૃથ્વીપર પડી જાયછે અને તેમનો અધ્યક્ષ મહાભય પામી આકાશ માર્ગે થઈ કુબેરને સમાચાર કહેવા જાય છે.)

૧૬૯

સત્યભામાનો રોષ.

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુ છુ કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં'તાં તેમાંનુ એક મે એને આપ્યુ અને બીજું તારે કાજે રાખી મૂક્યુ'તુ આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો. મે એવુ સાંભળ્યુ'તુ કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુ'તુ. "બળ્યો વર ને બળી જાન." પ્રભુ ! મને તો મરવાજ દ્યો, મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ! પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતુ તો તમે મને આટલો કંકાસ શા કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતુ.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ કલેશમા તે તને આપવાનુ મને સાંભર્યું નહિ

સત્યભામા—(સજળનેત્રે) પણ તહી જઈ દોડયા દોડયા પહેલું આપી આવ્યા તેનુ કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનુ વાશીજ લેનારાં કે ? તમારૂં ફૂલ તમને ગધાય, મારે તો એ નથી જોઈતુ !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હવે હુ ત્યા કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી તુ આ પુષ્પ આનદથી ગ્રહણ કર, ગ્રહણ કર

(રૂક્મિણી પ્રવેશ કરેછે).

રૂક્મિણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતુ હોય તો ભેદવચન કઈ ભુડુ નથી. માત્ર દેવે એવું અતરમા ન રાખવુ એટલીજ મારી વિનંતિ છે

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવી ! એમ તે કયા અતરમા ઠરે ? આવો અહી એમો

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુઆદિક લોહી સકોપ) સાયર જેવાં મોટા કહેવાઈ મરજાદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માનવો ? વગર નોતરીઆ જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુખી નથી થતો ? અમે તો કોઈનાય સુખમા આડા આવતા નથી !

રૂકિમણી—બેન ! આવડે તેટલુ બોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ જુએ તેને સુખનાં શમણુંય શેનાં આવે ? "કોઈ વેંત નમે તો કોઈ ગજ નમે."

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કોઈ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કરનારનુ ભલુંય થનાર નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ, જોજે નમવું સાભળી નીચા માબાપની થઈ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઉભી રહી હેરીઆં હેરનાર તુંજ કે બીજી ? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત એમ કરે છે ! છાતીપર આવી ઉભાં રહેતા કોણ ના કે' તેવુ છે ?

સત્યભામા—(ભૃકૃટિ ચઢાવી સામુ જોઈ) તમે તમારા ભારમાં રહેજો જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે હું તો કાળજુ કપાઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ. (એટલુ કહી નીચુ જોતા રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ઘાલેલું અલૌકિક પુષ્પ જુએ છે અને તરતજ કૃષ્ણદેવના સામુ જોઈ જોરથી માથુ કૂટે છે).

રૂકિમણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) મહારાજ ! ચાલો મારે મંદિર જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાસરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવી ! તમારૂં કહેવુ સત્ય છે; કિંતુ સજળ ઘનને વેરી નાખતાં સુધી વાયુએ વાવુ એ ઘનની શોભાને ઘટાડનારૂં છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હુ સારી રીતે સમજુંછુ અને સમજી પણ ખરી, એમ છતાં અહી આવવાનુ પ્રયોજન દેવનુ દુઃખ ટાળવાનુજ છે. હુ જાણુછુ કે નારદજી પારિજાતકનુ એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાજે આ હઠ લઈ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાથી લાવવાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હુ આ મારૂ પુષ્પ એને આપુ. મેં તો એવાં ઘણુંય દીઠા છે અને ઘાલ્યાં છે. (એમ કહી ફૂલ છોડવાનુ કરે છે.)

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોનાર નથી. હુ શુ કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઈ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઈશ. શું આ ધા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે?

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કકાસજ છે તે કર્યા કરજે! (ભોંયને પગની ઠોકર મારી) મારી તો બલારાત તારા સામું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમાં ભવોભવ કકાસ રો'; મારી (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઉભા રહે છે).

કૃષ્ણદેવ—દેવી! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે

રૂકિમણી—શુ આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યા જવુ? તો ઠીક, દેવ! હુ તેમ કરૂછું. પણ આ પુંપથી જો સુખ થતુ હોય તો તે આપતી જઉ

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય?

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે!! વારૂ મહારાજ! અમને કાઢી મકી સુખી થાવ. (એટલુ કહી સત્યભામા સામુ જોતી જોતી ચાલી જાય છે.)

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઈ ક્યે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયા છે!! જૂઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજીના કયાં જાણ્યામા છે? જો હુ આવાજ ગરજમતલબી તમને જાણત, તો સો ભવ કુવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણત! અરેરે પ્રભુ! મારો તો ભવજ છૂટી પડયો!! નીચેથી ઉંચું જુએ કોણ? "પેટ ભરાયુ એટલે પાટણ ભરાયુ!"

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામુ નજ જોવુ? જેણે મારે કાજે માબાપ, ભાઈભાંડુ, સર્વે તજ્યાં અને એક મારાપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી. તેં તારી જાતેજ જોયુ કની કે એ મારૂ વચન કેવુ પાળે છે!

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહે છે ! જાવ ને તેને તહીં જઈ સત્તર દ્હાડા પડયા રો' તમને કોણ ચોખા મૂકી બોલા'વા આવ્યું'' તું ? એણે તો માબાપને તજ્યાં છે અને મે તો માબાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યા છે ! મારા જેવી ભરોસો રાખનારી તો કોઈએ મળનારી નથી ! મારૂં'ય મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શું પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉં પણ હાય હાય ! આ અકરમણના કરમમાં એ કયાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ? જ્યાં ત્યાં બોલવું

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામાં માથું પછાડી) શું ત્યારે મારૂં જૂઠું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તે ગળથુથીમાં વખે ઘોળી શે ન પાયું ! હાય હાય ! શું આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડવનાર કોઈએ નથી ! ! ઓ માડી ! મે તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આ સકર્મીને પાલે પડી ! !

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડયાં હોત તો ચૌદમું રત્ન કયારનું ય અંગેઅંગ ઓપી રહ્યું હોત ! !

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીબાવી રીબાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઈ વેણબાણ મારતા રો', તો પ્રભુ તમારૂં ભલું કરશે !

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીશી માથું અને છાતીઓ કૂટતી પૃથ્વીપર પડે છે), હાય મુઓ જીવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે કે ઝટ લઈ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—(નિ:શ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરૂં ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

માયાએ કરીઓ મને કયમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયું થયું દુ:ખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !
જાણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અદ્વૈત ધર્મે નહા,
વે'લો થા, વચળે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા.

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને શાર્યાજ કરોછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાંજ જીભ કરડીને મરૂં છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબે છે.)

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કને જઈ) હાં હાં આમ તે થાય ? જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આણી આપવું; ઊઠ ઊઠ અને કલેશ તજી જે જોઈએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે)

સત્યભામા—જાવ જાવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોલે બંધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ છે ! કયી નખોદણે આ સંસાર માંડયો હશે કે આવાના ટુસલા ખાઈ પેટ ભરવું પડે છે ! પેટમાં પૂળોય ઊઠતો નથી કે કોઈના ઓશિયાળાં ન થવું પડે !

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહુ છુ કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ, કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે કલેશ તજી શાંતિ ધારણ કર. જો આ—

સ્રગ્ધરા.

જો વાએ છે વનિતા સમીર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયાં છે હિમકણ જળના, ભક્ષશે શું મરાળા,
જો રોતી રે' પ્રિયા તું, નિકર નયનથી, અશ્રુ એ'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખવદ્યુ અરપું, કલેશ ત્યાગો કરાળા.

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર ! ભોળી તો હુંજ છું; જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.

સત્યભામા—જોજો આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી તમે જ્યારે માગ માગ કહ્યું ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે.

સત્યભામા—જો મારા મન માન્યું આપતા હો તો આપો. મારે તો પારિજાતકના ફૂલવાળું ઝાડ જોઈએ છીએ અને તે લાવી મારે મારા ચોકમાં રોપવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોબરો ચઢયો ?

કૃષ્ણુદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી સોડમા ઉગાડો. કઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યુ અપાય. મેં કહ્યુ માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યું તો ઠીક !

સત્યભામા—શુ ત્યારે નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપવાનુ ના કહો તો સૂરજ ઉગ્યે આ સત્યભામાનુ મોઢુ તમે જુઓ એ વાતનાં તો છેટાજ સમજવાં કેમ આણી આપો છો કે નહિ ?

કૃષ્ણુદેવ—આ બધુ નભ નીચે લાવવાનુ કેમ ન માગ્યુ ? ભૂલ થઈ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુખ માગ્યુ આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો, એટલે તમારા દેખતાંજ હુ દાન દેનારી થઈ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરૂ.

કૃષ્ણુદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્ત્રીહઠ કરવી તે શા કામની ? પારિજાતક-દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે; એ તે હુ તને અહી શી રીતે લાવી આપુ ?

સત્યભામા—ગોપીઓના મનગમતાં અને ગુરૂપત્નીનાં છોકરાં જેમ આણી આપ્યા હતા, તેમ મને આણી આપો. મે કઈ એથી વધારે માગ્યુ નથી !

કૃષ્ણુદેવ—(સસ્મિત) વારૂ ત્યારે આણી આપીશ.

રોષદર્શિકા સત્યભામા આખ્યાન.

૧૭૦

ભયગ્રસ્ત મુનિઓ.

(દોડતી દોડતી દ્વારપાલિકા પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારપાલિકા—દેવશ્રીનો જયજયકાર થાઓ. મહારાજ ! તપોવનમાંથી દુ ખના પોકાર કરતુ મુનિનુ મોટુ કુટુંબ દ્વાર આગળ આવી ઉભુ રહ્યુ છે, અને તે આપને દર્શન દેવાની ત્વરા કરે છે.

સંવરણુ—હાં, હાં, તેમને રોધ કર્યા વગર સત્વર આવવા દે, પ્રિયા ! અર્ઘ્યપાદ્યાદિ તૈયાર કર. (રાજા ઊઠી તેમને સામો તેડવા જાય છે અને એ મુનિ, એ મુનિપત્ની અને ચાર મુનિકુમારને આસનાદિ આપી સન્માન પૂર્વક તેડી લાવી બેસાડે છે.)

મુનિ—અહો નૃપાલ ! આદરસત્કારની કાંઈ આવશ્યકતા નથી તેમ તે સ્વીકારવાનો અવકાશ પણ અધુના નથી.

સંવરણ—(સભય) મુનિશાર્દૂલ ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી, કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી ?

બી૦ મુનિ—વત્સ સંવરણ ! તારો અપરાધ નથી અને ગણીએ તો છે પણ; તે એ કે. મુનિકુલનું ભૂપાળોએ આળસવિહીન થઈ રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે તારાથી થતું નથી, તેથીજ અમારા જેવા અનેક મુનિઓના કુટુંબની આ દશા થઈ પડી છે ! શિવ શિવ ! તપોવનની શી દુર્દશા ! ! (એવામાં કાંઈ ખડખડાટ થવાથી સર્વ મુનિકુટુંબ એકાએક ભયગ્રસ્ત થઈ) હાય દૈવ ! અહીં સુધી પણ શું વ્યાઘ્ર આવી પહોંચ્યો ? (એવે આર્તનાદ સાથે કુમારો મુનિપત્નીઓને બાઝી પડે છે અને મુનિઓ આમથી તેમ ભરાઈ જાય છે તેમને આશ્વાસન કરી.)

સંવરણ—મહાશયો ! શાંત થાવ શું કોઈ દુષ્ટ વ્યાઘ્રે તપોવનમાં તાપ ઉપજાવ્યો છે ? દ્વારપાલિકે ! દ્વારપાલિકે ! કેમ કોઈ ઉત્તર દેતું નથી ?

દ્વારપાલિકા—(દોડતી પ્રવેશ કરી) મહારાજ ! મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ? મુને મુનિશ્વરોના સત્કાર માટે દેવીએ આ સાહિત્ય લેવા મોકલી હતી.

સંવરણ—(સકોપ) શું બીજું કોઈ નો'તું ? જા જઈ સત્વર સુરથને રથ સજ કરી આવવા કહે.

દ્વારપાલિકા— (નમન કરી) જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે.)

સંવરણ—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) કોણ એ સુકેશી કે ?

સુકેશી—(ઉતાવળી પ્રવેશ કરી) હા મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

સંવરણ—જા જઈ સચિવને સૂચવ કે હું તપોવનનો તાપ ટાળવા સત્વર સિધારૂં છું, માટે તેમણે રાજકાજની યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવી.

મુનિ—અરે દુષ્ટ ! તું તારી વ્યવસ્થા કરવા રહીશ એટલામાં તો શાર્દૂલ સારા તપોવનના તાપસોનો નાશ કરી નાખશે ! શું તારા પૂર્વજો તારા જેવા હતા ?

સંવરણ—(સવિનય) મહર્ષિ ! આ રથ આવ્યો. હવે હું એમાં બેસી નિમિષમાત્રમાં તેનો નાશ કરૂં છું. મુનીશ્વરોનું રક્ષણ કરવામાં તો મારા પૂર્વજો જેવો હું નથી; કિંતુ;—

ઇંદ્રવિજય.

આ ધનુ આ શર આ નર કિંકર, હસ્ત ધરે નવ ઇંદ્રથી હારે,
જો કરીને મુનિશ્રાત ગયો લહું, શાર્દૂલી ગર્ભ ન ઉદર ધારે;
સંયમની સુધી જાઉં હદુ નહિ, જીતુ હુ જો યમ આવીય વારે,
હે કરૂણાકર ! શાંતિ ધરો ચિત્ત, આશ ન અન્ય વસે ઉર મારે.

બીજો મુની—(સકોપ)

નારાચછંદ.

ભલે બળે કળે જીતે તુ ઇંદ્ર આદિ સર્વને,
વળે ન કાંઈ વાક્યથી લહુ હુ ખાલી ગર્વને,
હવે ન તાપ શાંત થાય શાપ દેઉ આ પળે,
ખરેખરૂ કહું જદા તદા તુ સ્વરૂપમાં બળે.

(ઉતાવળે દોડતો સારથી પ્રવેશ કરી)

સુરથ—આયુષ્મન્ સર્વ ઉપસ્કર સાથે રથ તૈયાર કરી આણ્યો છે.

સંવરણ—(મુનિઓને નમન કરી) કેમ મહાનુભાવ ! આપનો શો વિચાર છે ?

મુનિ—એટલે શુ અમને તુ સાથે લઈ જવા ધારે છે ?

સંવરણ—(નમન કરી) ના મહારાજ ! મારી એવી ઇચ્છા નથી. (નેપથ્ય ભણી જોઈ) વસંતક ! વસંતક !

વસંતક—(ઉતાવળો આવી) કેમ વયસ્ય ! શી આજ્ઞા છે ? અરે ! આજ આટલે કાળે દક્ષના યજ્ઞમાંથી વિજય મેળવી આ મુનીઓ અહીં કયાંથી આવી ચડ્યા છે ? (સકંપ) શું રૂદ્રદેવ આવે છે તેમની વધાઈ એમને કહી સંભળાવવા મને બોલાવ્યો છે ?

સંવરણ—(સકોપ) અલં; આ મુનીશ્વરોનું યથાર્થ અતિથિપણું મારા આવતા સુધી થાય એમ કરજે. (રાજા સર્વને નમન કરી જાય છે. તેમ મુનિઓને માર્ગ બતાવતો વસંતક પણ ગમન કરે છે.)

તપત્યાખ્યાન.

દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

ઉત્તમ નાટકકાર તથા ગદ્ય લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા૦ રણછોડભાઈનો જન્મ ઇ સ ૧૮૩૭મા મહુધામા થયો હતો. તેઓ બાજ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ છે. તેઓ કચ્છના દિવાન હતા. હાલમાં તેઓ એ રાજ્ય તરફથી સારૂ વર્ષાસન મેળવી પોતાનો સમય સાહિત્ય સેવા બજાવવામા નિર્ગમન કરે છે. તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચેલા છે, જેમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે—

જયકુમારી વિજય નાટક, લલિતા દુઃખ દર્શક નાટક, નળ દમયંતી નાટક, બર્થોલ્ડ, હરિશ્ચંદ્ર નાટક, તારામતિ સ્વયંવર, પ્રેમરાય અને ચારૂમતિ નાટક, લઘુ-સિદ્ધાંત કૌમુદીનુ ગુજરાતી ભાષાંતર, પાદશાહી રાજનીતિ, વગેરે.

૧૭૧

દમયંતીપર આરોપ.

સ્થળ, ચેદિરાજનો દરબાર, નહાવાની જગ્યા.

દમયંતી—(ચોટલો છૂટો, ધોળા વસ્ત્ર છે ઠોકર ખાતી પ્રવેશ કરે છે, તેથી નહાવાના પાણીનુ વાસણ હાથમા છે તે છલકાય છે) જેની સેવામા રહ્યા તેનુ કામ મન રાખીને કરવુ જોઈએ એ વાત ખરી, પણ મારાથી ઘણી ચૂકો થઈ જાય છે, અને હુ બહુ ઠપકામા આવુ છુ; આવુ એમા નવાઈ નથી.

(દુહા) મન મારૂ મુજમા નથી, છે મુજ પિયુની પાસ;
તો મનવિના શું કરી શકુ ? મન ઠેકાણે ત્રાસ.
મન મારૂ બહુ બાવરૂ, પળ પળ પલટે વાસ;
પળમા પિયુશું જઈ મળે, પળમા બાળક પાસ

તમે ક્યાં હશો, મારા પ્રાણાધાર !

સુનંદા—(પ્રવેશ કરીને) દાસી આ શુ તું ઘેલી થઈ છે કે શુ ? જ્યારે ને ત્યારે પ્રાણાધાર પ્રાણપતિના પોકાર શુ કર્યા કરેછે ? કેમ, અંઘોળ કરવાની બધી તૈયારી કરીછે ?

દમયંતી—હા, પ્રાણ—અરે—બા સાહેબ.

સુનંદા—(પોતાના ગળામાંથી હાર કાઢીને) દાસી, લે આ હાર. રાખ તારી પાસે અઘોળ કરી રહુ ત્યારે આપજે મને

(દમયંતી હાર ઝાલી ઉભી રહે છે; સુનંદા પાસેની ઓરડીમાં નહા
જાય છે. થોડીવાર થયા પછી) દાસી આમ કામ કરીશ તો તારે માં
નહિ બને. મર્દન કરવાની સુગંધી કયા છે ? આજે પણ કાલની પેઠે ભૂ
ગઈ કે ? લાવ વહેલી, અને કર મારે શરીરે મર્દન.

(દમયંતી પોતાની પાસેનો હાર ટોલ્લે ભેરવીને તાકામાં સુગંધીને
ડાબલો હતો તે લઈને ઓરડામાં જાય છે)

કલિ—(ઉપરથી અદશ્ય પ્રવેશ કરીને) નળનામાં મનની નબળા
વધવાથી હું તેનામાં રહી શકતો હતો, પણ હવણાં તો હુ બળ્યો બળ
થાઉં છુ. પેલા કર્કોટકનુ સત્યાનાશ જજો તેમ વળી આ દમયંતી પા
પણ હુ આવી શકતો નથી. અમૃતની પછવાડે તેનુ રક્ષણ કરવાને જે
અગ્નિની ચમત્કારિક વાડ છે, તેમ એના પતિવ્રતપણાની પ્રભા એન
આસપાસ અગ્નિનો કોટ કરી મૂકે છે; તેની વચ્ચે મારાથી તો પ્રવે
થતો નથી, પણ વેગળા રહીને જે પજવણી થાય તે તો કરૂ ? અહીંઆ
એ ઠરીને બેસે એ ઠીક નહિ માટે લાવ આ હાર લઈ લઉં, અને કે
રમુઝ થાયછે તે જોઉ. (હાર ગળામા નાખી રાજી થતો જાય છે)

સુનંદા—દાસી, અંગુછો કયા છે ?

દમયંતી—(બહાર નીકળતાં નીકળતા) લાવી બા સાહેબ
(ખીટીએ અંગુછો હતો તે લઈને આપે છે.)

સુનંદા—(બહાર આવીને) દાસી, લાવ હવે મારો હાર.

દમયંતી—(ટોલ્લે ભેરવેલો લેવા જાય છે) અરે, અરે, અહીં
હાર કયાં ગયો ?

સુનંદા—શુ હાર નથી ?

દમયંતી—ના, બા સાહેબ, સુગંધીનો ડાબલો લેતી વેળાએ મે
આ ટોલ્લે ભેરવ્યો હતો.

સુનંદા—આગળનાં બારણા બંધ છે; અહીંઆ બીજું કોઈ છે ન
ને એટલી વારમાં હાર કયાં ગયો ?

દમયંતી—(આગળ પાછળ શોધ્યા પછી) આ તો ટોલ્લો ગળ
ગયા જેવુ થયુ !

સુનંદા—ખરી વાત, કામની પૂરી છૂટ નહિ, વિસરાળ જોઈએ ત
પારવની, અને બીજા આવા અવગુણ.

દમયંતી—(મો ચઢાવીને) મારામાં શા અવગુણુ દીઠાં ? આ સાહેબ, મારા ઉપર આળ ચઢાવવા જેવુ આપનુ બોલવું થાય છે.

સુનંદા—ચોરીને વળી શિરજોરી, આળ આવ્યા વિના ધણીએ તજી હશે ? અવગુણ ઢાંકયો રહે નહી

દમયંતી—બાપુ મને મેણાં મારીને આપ શુ કરવાને બાળો છો ? મેં હાર મારી પાસે રાખ્યો નથી.

સુનંદા—ત્યારે જાય કયાં ?

દમયંતી—હાર મે મૂકયો ત્યાં નથી, એ વિના બીજું હુ શુ કહુ‘?

સુનંદા—એમ છૂટી પડે નહિ ચાલે (આગળ જઈ બારણુ ઉઘાડી) કોણ છે અહી ? માતાને મોકલો તો

દમયંતી—આ દુ ખ હુ કોના આગળ કહુ, અરે, હુ હવે શો ઉત્તર આપીશ ?

સુનંદા—વેળા ઘણી છે, ગોઠવી રાખ્યો ઉત્તર.

દમયંતી—ચોભીલી છું, જેમ ઘટે તેમ કહો.

(ભાનુમતી પ્રવેશ કરે છે)

સુનંદા—માતાજી, નહાતી વેળાએ મે મારો હાર આ દાસાને આપ્યો

દમયંતી—ને મે આ ટોડલે ભેરવ્યો, ત્યાથી અલોપ થઈ ગયો

ભાનુમતી--આશ્ચર્યની વાત ! હજે, તુ નિર્દોષની મૂર્તિ છે; તેમ સુનંદા પોતે પોતાનો હાર સતાડે નહિ; ત્યારે શુ સમજવુ ?

દમયંતી—મારા ક્રૂરભાગ્યની આ પણ એક સતાવણી, બીજુ શુ ?

ભાનુમતી--સરખે સરખામા જો કાઈ હાસ્ય કર્યું હોય, તો હવે આપો સુનદાને એનો હાર.

દમયંતી--માતાજી, મે હાસ્ય નથી કર્યુ. વળી, મારા ઉપર શંકા આવતી હોય તો સૂર્યની સાક્ષીથી કહુ છુ કે હુ નિર્દોષ છુ.

ભાનુમતી--હાર સરખી તુચ્છ વસ્તુને માટે આ આગ્રહ નથી, પણ દરબારમાંથી આ પ્રમાણે જાય એ વાત મહારાજ સાંખી રહે એમ નથી

દમયંતી--મારા ક્રૂર ભાગ્યની જેવી કારીગરી હશે તેમ બનશે, બીજું શુ કહુ ? અરે પરમેશ્વર, હુ કેવી સકડામણમાં આવી ગઈ છુ. અરે, આ પ્રમાણે મારી લાજ જવાની વેળા આવી ?

સુનંદા—હાર આપો, એટલે કાંઈ જશે નહિ.

ભાનુમતી—આનો નિવેડો કરવાની મને કાંઈ સત્તા નથી; તેમજ અમારા દેશના ધારા પ્રમાણે, હુ રાજ્યની રાણી છું તોપણુ ધર્માસનસ્થાનમાં જઈને મારે આ બનાવ મહારાજને કાને નાખવો પડશે.

દમયંતી—જેમ કરવુ ઘટિત તેમ કરો.

(ત્રણે જાય છે.)

૧૭૨

સ્થલ, ચેદિરાજનું ધર્માસનસ્થાન.

(ચેદિરાજ ધર્માસન ઉપર બિરાજેલો છે. બીજા દરબારીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠા છે)

પ્રતિહાર—મહારાજાધિરાજ ચેદિરાજનુ રાજ્ય અમર તપો.

ચેદિરાજ—પ્રતિહાર !

પ્રતિહાર—આજ્ઞા મહારાજ !

ચેદિરાજ—જેઓને કાંઈ વિનતિ કરવાની હોય તેઓને એક પછી એક રજુ કર

પ્રતિહાર—બહુ સારૂ, મહારાજ ! (લોકો બેઠા હતા તેમના ભણી જાય છે, એટલામાં દ્વારપાળ તેના કાનમા કહી જાય છે, એટલે) મહારાજ ! ભાનુમતીદેવી, સુનંદા કુમારી સહિત વિનતિ કરવાને બહાર ઉભાં છે.

ચેદિરાજ—દેવીને શી વિનતિ કરવાની હશે ? ચિંતા નહિ. પ્રતિહાર, તેમને પ્રવેશ કરાવ

પ્રતિહાર—ઉત્તમ મહારાજ ! [જાય છે]

(ભાનુમતી, સુનંદા અને દમયંતી સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

(દરબારીઓ વગેરે ઊઠીને માન આપે છે. રાજાની પાસેના આસને દેવી બેસે છે અને સુનંદા તથા દમયંતી ધર્માસનની સામે ઉભા રહે છે.)

ચેદિરાજ—દેવી તમારે શું કહેવાનુ છે ?

ભાનુમતિ—આર્યપુત્ર ! સુનંદા અને એની સહચરીને જે વિનતિ કરવાની હોય તે આપ સાંભળીએ. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે મારે કાને વાત આવી તે આપને નિવેદન કરવાને તેમને લઈને હુ આવી છું.

કલિ—(ઉપર અદશ્ય પ્રવેશ કરીને) જેના ઉપર ખાર હોય તેને દુ:ખમાં જોવામાં પણ સુખ છે. વાહરે, સતીબાઈ, તમારી ફજેતીના વાવટા ઠીક ઉડયા દેખાય છે તો.

ચેદિરાજ—દેવી, તમે ઘણું યોગ્ય કર્યું, ન્યાયના કામમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ રેહેવો જોઈએ નહિ. ન્યાયનુ કામ પવિત્ર છે, અને તેને નિરતર પવિત્ર રાખવા, રાજ્યની સાથે ગમે તે સત્તા અથવા સબધ ધરાવનારાની અને પ્રજા માહેલા સામાન્ય માણસની વચ્ચે કાંઈ પણ અતર રહેવુ જોઈએ નહિ. બીજું કોઈ તો શુ, પણ મારે પોતાનેજ વિષે ન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે તો હુ આ ધર્માસનની સામે ઉભો રહીને, મારા પોતાના દરબારીઓની આગળ, ખરી વાત હોય તે નિવેદન કરૂ, માટે સુનદા, તુ રાજકુમારી છે, અને આ સ્ત્રી તારી દાસી છે એ વાત ખરી, તોપણ અહી ન્યાય કરવાને હુ બેઠો છુ, ત્યાં સુધી મારે મન તમે બંને મારી સમાન પ્રજા છો. જેનો ન્યાયપક્ષ હશે તેનોજ પક્ષ આ સ્થાને કરવામાં આવશે, માટે તમારા બનેમાથી જેને ન્યાય મેળવવાનો હોય તે પ્રથમ બોલો

સુનંદા—રાજપિતા ! હુ સ્નાન કરવા બેઠી તે વેળાએ મારો હાર મેં આ દાસીને આપ્યો અને નહાઈ ઊઠયા પછી પાછો માગ્યો ત્યારે ખોવાયલો જણાયો.

ચેદિરાજ—દાસી, આ વિષે તું શુ કહે છે ?

દમયંતી—રાજાજી ! રાજકુમારીએ મને હાર આપ્યો એ વાત ખરી, પણ એમણે સુગધીનો ડાબલો માગ્યો તે આપવા સારૂ મેં હાર ટોડલે ભેરવ્યો અને ખપ પડે જોયો, તો ત્યા મળે નહિ.

ચેદીરાજ—તમારા બે વિના બીજુ કોઈ ત્યા હતુ, અથવા અદર આવી શકે એવો સભવ હતો, વા નીચે, ઉચે પાકો શોધ કર્યો હતો ?

સુનંદા—આગલા બારણા બધ કરેલાં હતાં, અને અમારા બે વિના ત્રીજુ કોઈ હતુ નહિ શોધ પણ પાકો કર્યો હતો

ચેદિરાજ—કેમ દાસી ! એમજ હતું ?

દમયતી—હા રાજાજી.

ચેદિરાજ—આશ્ચર્ય ! દાસી ! દોષમુક્ત થવાનું ત્યારે તારે શિર રહે છે.

કલિ.—(સ્વગત) ઠીક સપડાઈ છે. એ ફાંસીને લાકડે લટકે તો મને ટાઢક વળે.

દમયંતી—રાજાજી ! જે દોષે મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે, તે દોષ મને મુક્ત થવા દે એમ હોત તો મારે માથે ચોરીનો અપવાદ આવત નહીં.

(લોકોનું ટોળું ન્યાય જોવાને પ્રવેશ કરે છે.)

ચેદિરાજ—દાસી, તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી તું ખોટું કામ કરે એવી જણાતી નથી, તોપણ નિર્દોષ દેખાવરૂપી પડદામાં ભરાઈને દુરાચરણ કરનાર, પરમેશ્વરની આપેલી પ્રસાદી વગોવે, તેવાને શિક્ષાએ પહોંચાડવાનું પણ આ ધર્માસનનું કામ છે, માટે દોષ ઉપર દોષ મૂકી છૂટી પડાશે નહિ.

દમયંતી——(હાથ જોડી ઘુટણે બેસીને) અહો પરમેશ્વર ! જગતના નિયંતા, ન્યાયના ચલાવનાર, સર્વવ્યાપક, મારા આકારમાં તારી આપેલી પ્રસાદી વગોવાય છે, તો હું જન્મી ત્યારથી તે આજ સુધી, જાણે અથવા અજાણે, કાંઈ પણ ખોટું કામ કરી, તારી અકૃપાને પાત્ર થઈ હોઉં, તો મારો આ નિર્દોષ દર્શક આકાર, આ ધર્માસનની સમક્ષ, મારા પાપીના ઉપરથી ઉતારી લઈ, અરે, ફાડી, ચીરી, તોડી લઈ, મને એવી વિકાલ રાક્ષસી બનાવી દે, કે, તારી પ્રસાદીને લાંછન લાગે નહિ, અને મારા દેખાવ ઉપરથીજ હું પાપી છું એમ જગત જાણી લે.

ચેદિરાજ—બાઈ, જો એમજ થતું હોત તો ન્યાયનો ગુંચવારો મટી જાત, પણ એવી વાત બોલમાજ રેહેછે, અને ન્યાય ન્યાયને માર્ગે થાયછે. અમારા રાજ્યના ધારા પ્રમાણે ચોરીનો અપરાધ ઘણો મોટો ગણાયછે, અને તેની શિક્ષાપણ મોટી છે.

દમયંતી—અરે, છેવટે હું ચોરી કરનારી ઠરી, પણ હું તેવી નથી એ કોણે જાણ્યું ? અરે, મારી કકળતી આંતરડીથી, મારામાંથી નીકળતા ધીકધીકતા આહથી, અને મારા પીડાતા, અરે મારા છુંદાતા હૃદયથી, અતિશય સંતાપ પામી, મારૂં નિર્દોષપણું નિવેદન કરવાને બળતાની મારી, બોલુંછું, કે જે મને આ ધર્માસનની સામે, આ દરબારીઓની સામે, અને અહીં મળેલી લોકોની ઠઠની સામે, અરે, એટલુંજ નહિ, પણ

સકળ જગતની સામે, અને છેવટે, પવિત્ર ન્યાયની સામે, હલકી પડવાને, (કલિ જે અધર હતો તે ડરીને ખસી જાય છે) જૂઠી ઠરાવાને, દુઃખી દુખી કરવાને, તેમજ મારાં વહાલાંથી મને વિખુટી પાડીને તેમના અને મારા અંતરમાં વિયોગની વેદનાના ભડકા સળગાવવાને કાવતરૂં કરતું હોય, તે પાપી, જેમ મારૂ કોમળ કાળજું હવણાં ફડફડે છે તેમ, બાણુથી ધવાયલો પક્ષી ફડફડી પડે તેમ, મારા આ બળતાના શબ્દરૂપી બાણે ભેદાઈને આ ધર્માસનના ચરણ આગળ પૃથ્વીનું ભક્ષ થઈને પડજો અને તમારો હાર જડજો.

કલિ—સતી, સતી, (એમ બૂમ પાડતો તેના પગ આગળ હાર નાખીને પડેછે અને ધરતીમાં ઉતરી જાયછે. રાજ્યસભા આશ્ચર્ય પામેછે.)

(બે પુરૂષો ધસીને પાસે આવે છે.)

ચેદિરાજ—અરે આતો ખરો ચમત્કાર, આતો કોઈ સતી !

સુદેવ—પર્ણાદ, એ તો એજ. એનો અવાજ દેવીના જેવોજ છે. (એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં સંગાથે) દેવી દમયંતી !

દમયંતી—(સંગાથે) આર્ય સુદેવ ! ભાઈ પર્ણાદ ! અરે, મારી આવી સંકટની વેળામાં તમારો આ પ્રમાણે ભેટો ? (સુદેવને) મારા પતિ કયાં છે ? પર્ણાદ, મારાં બાળક, અરે મારાં બાળકની (રડેછે) શી વલે છે ? ખરે, તે મારે માટે ટળવળી મરતાં હશે તેથીજ તું અહીં આવ્યો હઈશ. (મૂર્છા પામેછે.)

ભાનુમતિ—કોણ, મારી દમયંતી, મારી બહેનની કુંવરી ?

(તેની પાસે ધસી આવેછે.)

સુનંદા—કોણ મારી બહેન ? અરે, મેં જેને દાસી ગણી તે મારી બહેન ? (ઉઠી આવેછે.)

ચેદિરાજ—મહારાજ નળની પત્ની સતી દમયંતી ? (આગળ ધસી આવેછે અને દરબાર ખડો થાયછે, અને આશ્ચર્ય પામી માંહોમાંહે વાતો કરતા દમયંતીને જોયાં કરેછે)

ભાનુમતી—અરે, મેં આ પ્રમાણે તારી પાસે હલકું કામ કરાવીને માથે ચોરી ચડાવી ! ધિક્કાર છે મને ! ભાઈઓ, એને મૂર્છા આવી છે માટે ચાલો અંદર લઈ જઈએ. (લઈ જાયછે.)

નળદમયંતી નાટક.

નવલરામ.

ગ્રંથ પરીક્ષક સ્વ. નવલરામભાઇનો જન્મ સને ૧૮૩૬ માં સુરતમાં થયો હતો, અને તેમનું મરણ રાજકોટમા સને ૧૮૮૮માં થયું હતું. તેઓ વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓએ આખી જીંદગી કેળવણી ખાતાની નોકરી કરવામાં અને સમાજની ઉન્નતિ તેમજ સાહિત્યની સેવા કરવામાં ગુજારેલી છે. તેઓ-શ્રીએ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું આ પત્રદ્વારા ઉગતા લેખકોને એમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આગી ઉત્તેજન આપ્યું છે. તેમના બનાવેલા ગ્રંથો—વીરમતી નાટક, ભટનું ભોપાળુ (Mook Dootorનુ અનુકરણ), મેઘદૂતનું ભાષાંતર, ઇંગ્લાડનો ઇતિહાસ વગેરે. નવલરામભાઈના સઘળા લેખ 'નવલ ગ્રંથાવળી' નામના ૪ ભાગના પુસ્તકમા છપાયા છે.

૧૭૩

સ્વામિભક્તિ.

સ્થળ—એક મોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)—

સાખી—ખા, તુ, ખા, બા, કેસરી ઘોડલી રંક સુજાત;
કીધાં ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ
રોજે રૂપા થાળમાં ખટરસ ભોજન જેહ,
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણુવગડેય !
(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઈને.)
કાં તુ ખાતીરે નથી ? શુ આવ્યો કંઈ વહેમ ?
શું તે જાણ્યું હેં પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ;
જો તું, જોજો જન સહુ જોજો પિતૃ પરમાર-
માળવના મહારાજને, બેટે વેચી કટાર !
મૂકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અન;
મૂકવાં પડશે ઓ પૂર્વજો ! બાણ ધનુષ કો દિન !
દુહાગણનો દીકરો, દુહા દુખના ગાય;
દુખમા ડૂબ્યો દુખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય !
વાણીશૂરા વાણીઆ, રણશૂરા રજપૂત,
સુખશૂરા જનકાદિકો, પણ દુખશૂરા અદભૂત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે જોઈને બોધ ગ્રહણ કરે છે.)

હા, તું સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસુત-
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલ ભૂત.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સચે ચિત્ત શોક;
કેવો તે નર મૂરખો ? રે નર કહેવો ફોક.

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યાં દયાળ ભાટ આવે છે.)

ઓ ! દયાળ ભાટ ? તમે અહીઆ ક્યાંથી ? માજી સારાં છે ?

દયા.—ઓહો ! તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ, રામ રામ. (આવીને ભેટે છે) કુવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જો !

જગ.—હા પણ માજી સારાં છે ?

દયા.—અરે ! આ શુ ? તમારૂં શરીર પણ લેવાએલુ જણાય છે. મહોડાપર લાલી કયા છે ? છેક કરમાઈ ગએલું જણાય છે ને ? એમ કેમ ? રસ્તાથી કંઈ એટલુ બધું થાય નહિ !

જગ.—(વ્યાકુળતાથી) એ બધુ હું તને કહુ છું, પણ પ્રથમ મને માજીના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો, અને આ વાતનો ઉત્તર આપતાં આચકો ખાય છે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે. સુખી તો છે ?

દયા.—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે. ફિકરચિંતા રાખવી નહિ સુખનુ શુ કામ પૂછોછો ? નિર્દય ઝાલારાણીના ચલણમા બાપડી શોકને સુખ કેવા ? બળતામાં તમે વળી ઘી હોમ્યુ.

જગ.—મે શુ કીધુ ? મારો શો વાંક છે ?

દયા.—ઘડાપા સરખી અવસ્થામા તમારા જેવા એકના એક રત્ન પુત્રનો વિયોગ નહિ સાલે ?

જગ.—હુ તો માજીની આજ્ઞા લઈને નીકળ્યો છુ. પરદેશ નીકળ્યા વગર બીજો મારે છુટકબારો શો હતો ?

દયા.—એ વાત બરાબર; અને સોળંકી રાણીએ તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાચારીએ આપી છે. પણ, કુવર, બુદ્ધિ અને માયાનાં રાજ નિરાળાં છે. બુદ્ધિ તો ઘણુંએ કહે કે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો; પણ હૃદય તેને ન ગણકારતા પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલે છે. કુવર તમે જનેતાનું હેત કેટલુ હોય છે તે જાણો છો ?

જગ.—હું નહિ જાણું, તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની મા છે ? જગતમાં જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલુ એ કો'નાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી તારૂં તો હેત !

દયા.—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાંકળથી કહાડવાનો વ્યર્થ શ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસુ સુકાતાં નથી; ભોજન સમે રડયા વગર એક દહાડો જતો નથી; અને ત્યારે જમે છે શું ? ઉદાસીમાં કોળીઓ મો આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઉંચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધીરજ આપે છે.

જગ.—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવુ કાંઈ છે ?

દયા.—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઈ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુ:ખ ફેડશો અને કૂખ વખણાવશો.

જગ.—હા હા, મા, હુ એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણુ જો કોઈ રાજાની સેવા મળે, તો સગ્રામમાં પાછી પાની હુ કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળકી રજપૂતાણીની કૂખને લાંછન લાગવા દઈશ નહિ. પછી બીજુ તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા.—સાબાશ ! રજપૂત બચ્ચા, સાબાશ ! આવા શૂરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારા છે ? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગ.—મારા મોઢા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશીએ મારી જન્મપત્રિકા રાજસભામાં વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુ:ખનો વરસાદ વરસવા માંડયો છે.

દયા.—ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારૂં શુ બગાડયુ ? બાપડાએ ઉલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગ.—એ વધામણીમાંથીજ મહોકાણુ નીકળી તો ! એવા ગ્રહ સારા સાંભળ્યા કે ઝાલારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડયો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી

દયા.—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવું શું બોલો છો ? ભાઈ, મનમા ઓછુ નહી આણવુ — અમ સરખા ગરીબોને ઘેર એ બાઈડી

હોય છે, તો અનુમાનીતીનાં છોકરાંના ભોગ લાગે છે તો પછી રાજદરબારનું શું કહેવું ?

જગ.—અરે, દયાળ, મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુ.ખના ડુંગર વળ્યા છે, તેનો પાર નથી. નામ તો રાજાનો દીકરો અને ઘરમાં પૂરૂં ખાવાનું પણ ન મળે; ચીથરાં સરખાં વસ્ત્ર; અને ઘરેણાંનુ તો નામજ નહિ લેવું. દરબારમાં જાઉ, તો કોઈ મારા સામુ આડી નજરે પણ જોય નહીં; બેસવાનો ઠામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકુ માણુસ પણ બોલવા જાઉ તો તરછોડી નાંખે. પિતાજીના મનમાં થોડુ એક વહાલ તો છે, પણ ઝાલારાણીના ધાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા.—બળ્યું એવુ અધુરૂ હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શીખવણીએ છીનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આંખમાં તરસ ભરાયો છે.

જગ.—એવું તો હજારો વાર થયું છે અરે ! મારા દુર્ભાગ્યનો કાંઈ કાંઠો નથી !

દયા.—હા, બાપુ, તે જન્મીને સુખ જરા પણ જોયુ નથી, પણ તારાથી એ બાપડી સોળંકી રાણીએ બહુ દુઃખ વેઠયાં છે, અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુ ખનો તો છેડો આવશે

જગ.—એજ મારા મનમા હરઘડી સાલ્યા કરે છે અરે, મારી શંક મા, તુ તો દુ ખમા બધી ડુબી ગઈ છે. હુ ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છુ, કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો

દયા.—એ શું કહોછો, કુંવર ? કટાર કયાં ગઈ ?

જગ.—વાણીઆની દુકાને પેટને ભાડુ આપ્યા વગર કંઈ ચાલે ?

દયા.—શિવ ! શિવ ! આ દહાડા કયાંથી આવ્યો, કે રાજકુંવરને કટાર વેચી પેટ ભરવુ પડે છે ? આટલી બલી દુર્દશાનો તો મને વિચાર પણ નહોતો ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડે છે. ધિઃક ! ધિઃક ! એ બાપને ! બળ્યો એ પૈસો !–બળ્યુ એ રાજ !–બળી એ બુદ્ધિ !–બળી એ સઘળી ગાંડી ઉદારતા !

જગ.—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમના મનમાં કાંઈએક હેત છે ખરૂ, પણ પેલીની આગળ ચાલતુ નથી

દયા.—જા, જા, આપનો જૂઠો પક્ષ ન કર. પુરૂષમાં દમ હોય, તો રાંડ જાતની તાગાદ શી છે? એમનામાં દમ નથી એજ મોટો દોષ જેમ કોઈ રાજા અતિ કોમળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આળસને લીધે કારભારીઓ પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહાપાપી ગણાય છે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાનાં બાળકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાય છે; જેમ કોઈ ધર્મગુરૂ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અઘોર નર્કનો નિવાસી થાય છેઃ—તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને ઉન્મત્ત થવા દે છે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી—તે મહાપાતકી અનંતકાળ લગી જમનો ચોર થઈ રહે છે. આવુ શાસ્ત્રનુ વચન છે, અને તે ખરૂ છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રોજ થોડાં માણસનેજ દુખ દઈ શકે છે; પણ રાજામાં આલસ્યનુ જોર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનુ રૂધિર ચૂસવા ઉભા થાય છે.

જગ.—એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો, પણ મારૂ મન માનતું નથી અરે, બાપડા મારા બાપને આટલો બધો દોષ બેસે છે? વારૂ, ત્યારે દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુડી ગતિ થતી હશે?

દયા.—ના, ભુડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ.—વા! એ તો નવાઈ સરખુ છે. શાસ્ત્રમા હોય, તો ખરૂં તો હશેજ.

દયા.—નવાઈ કંઈ નથી સિંહને તો માણસ મારવાનોજ ધર્મજ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મારવા દે, તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ.—શુ સાવકા ઓરમાઈનુ લક્ષણ સિંહના સરખુંજ!

દયા.—કુંવર, એવુ મે બહુ જોયુ છે અને સાંભળ્યુ છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જુનો છે, અને એ વડે રાજાની શોભા છે ખરી પણ જતે દહાડે વિષનાં ફળ નડયાં વગર રહેવાનાં નથી. પછી એકેકના ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના પ્યાલા પાઈને કે પછી માંહોમાંહે કુસપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઈના શ્રાપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પસર્યો છે.

જગ.—ખરૂં કહો છો પણ ધિક્ક તે રજપૂતને કે જે એવા કજીઆ ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા.—કુંવર, દ્વેષ બહુ ભુંડો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી થાય છે, તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો. હોનાર પદાર્થ આગળ કોઈનું ડહાપણ ચાલતું નથી—શોચના કરવી તે નકામી.

જગ.—હા, ચાલો, પેલીકોરે કુવો છે, ત્યાં રસોઈ પાણી કરવા માંડીએ અને વાતો ચલાવીએ.

દયા.—રાખો, હું એક વસ્તુ માગવા આવ્યોછું; તે આપવાની હા પાડો, તો હું તમારૂં ભોજન જમું

જગ.—મારી મશ્કરી શીદ કરે છે? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા.—હું આવે સમે મશ્કરી કરૂં એવો નથી; તે તમારાથી અપાય એવું છે.

જગ.—અરે, પરમેશ્વર? હું શું જવાબ દઉં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણું ત્યાં ભર્યા સો—એ માગવા યોગ્ય છે. કહે તારી શી ઇચ્છા છે મારાથી અપાય એવું હોય, તો બેલાશક લઈ લે; પૂછવા રહેનો નહિ.

દયા.—(મહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મૂકી છાંડો; માગું, ત્યારે પાછું આપજો—ના કહેતા નહિ; તમે કોલ આપી ચૂક્યા છો.

જગ.—એને હું શું કરૂં? કોઈ વાણીઆને ઘેર મૂક, કે જાય નહિ અને વધે.

દયા.—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મેં તમને બાળપણથી રમાડયા છે, તેનું કાંઈ પણ હેત તમારા અંતરમાં હોય, તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ

જગ.—જુઠા બહાનાં શીદ કહાડે છે? હું તારો હેતુ સમજ્યો મારા દયાળભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઈને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઈ ખોવા તત્પર થયો છે. ધન્ય છે તારા જીવને! પરમેશ્વર તારૂં ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારો છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે?

દયા.—કુંવર, આકું કયાં કુટો છો? આપી કોણ દે છે? વાણીઆને ત્યાં કટાર મૂકી, ત્યારે તેના નાણાં કેમ ખપ્યાં? હું પણ તેમજ ધીરૂં છું.

જગ.—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મૂકી; પછી લાજ શાની? એ તો વ્યવહાર.

દયા.—તેમ હુ એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગું છું.

જગ.—મારી પાસે શુ છે? આ જીવ રહ્યો છે તે લે.

દયા.—ના, ના, કુવરજી, બધુ ગયુ તો શુ થયુ? તેમાં કંઈ વિસાદ નથી હજી ક્ષત્રી વીર્ય અને ક્ષત્રી વચન રહ્યુ છે — એટલે એ વડે બધુ છે. હું તમારૂ વચન અડાણમા માગું છુ. ક્ષત્રીતું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપીઆની મિલ્કત એ બરાબર છે.

જગ.—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી, સીધી વાત કરો તમારી પાસે કેટલી પુંજી છે? તમારા કુટુબને દુખી કરી હુ જીવવા ઇચ્છતો નથી.

દયા.—એ પૂછવુ તમને ઘટતું નથી--કોઈ ઘરની પુજી કહે?

જગ.—બસ, યાર, પગે લાગીને કહુ છુ કે એમ આડુ આડુ નહિ બોલો જો વચમા પડદો રાખીને વાત કરો, તો મારા સમ

દયા.—એમજ? અતે એપર આવ્યુ? ત્યારે ભાઈ સાભળ. ભાઈ તું નાનો હતો તે દહાડાનુ માડ તારા પર હેત હુ તને રોજ રમાડતો; તું મોટો થવા લાગ્યો, ત્યારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો, કે રોજ ઘણીવાર તને જોયા વગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મે ઘણીક જુક્તીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી શખણીને લીધે મારૂ ધાર્યું કંઈ ધણું થયુ નહિ અતે તો એવો વિનાશ નીપજ્યો, કે તમારે દેશવટો લેવો પડયો. મે રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડયુ કે તું વાટખરચી જેટલુજ લઈને નિકળ્યો છે વધારે એ બાપડી ક્યાથી આપે? હુ, કુવર, રાજાજી અને રાણીનો જુનો સેવક છુ. તેમનુ લૂણ ખાધુ છે, તે શે અર્થે આવવાનુ છે? મારી પાસે જે છે, તે તેમનુ આપેલુ અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જાચક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શો ખપ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યોછુ, તેમાં મારાં બચ્ચાંકચ્ચાં સારી રીતે પળશે આ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરૂછું. એ તો તમારે થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મારી પાસે હવે એક કોડી નથી. બીજુ મને તમારી સેવામા રાખો

જગ.—(ઉલટથી ગદ્‌ગદ્ કઠે ભેટીને) માબાપથી એ તમારૂં વહાલ વધારે છે. પ્રભુ, સેવક મેળવે તો ભવોભવ આવાજ મેળવજે. પણ--

દયા.—(સજળ આંખે) ભાઈ બાપુ, ભાટના સમ જો, હવે કાંઈ બોલો તો; રાજાજીની આણ જો; શ્રીમહાદેવ પૂછે જો. ભાઈ, જૂઠો આગ્રહ મેલ

જગ૦—હવે ના કેમ કહેવાય ? ધન્ય છે તને ! તેં પુન્યાધિપતિ રાજાઓને પણ હરાવ્યા. તે તો પૈસાના મદે કીર્તિ અર્થે નકામાં ઘોતાળ થાય છે તારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે ? મને ફરીથી ભેટવા દે. (ભેટે છે) દયાળ ભાટ, આજથી હુ તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા૦—કુંવર, હવે હું સાચું કહું છુ કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમા ટાઢક વળી

વીરમતી નાટક.

ગણપતરામ રાજારામ.

તેમનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૮ (સ૦ ૧૯૦૪)મા દસકોઈ તાલુકાના ગ્રાણું ગામમા રાયકવાળ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેઓ એક સારા કવિ અને ગદ્ય લેખક છે એમ તેમના રચેલા પ્રતાપ નાટકાદિ પુસ્તકો પરથી તેમજ તેમણે નિબંધોમા મેળવેલા ઈનામોપરથી માલમ પડે છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—પ્રતાપ નાટક, ભરૂચ જીલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઈતિહાસ (કાવ્યમા), લીલાવતી કથા (કાવ્યમા), લઘુ ભારત ભાગ ૧થી ૫, વગેરે.

૧૭૪

પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર.

પ્રતાપ—(એકલો મન સાથે) રે રાજને રાખી, સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમા રાખ નાખી રહેવુ, તે કરતાં આવા એકાંત વાસમા ઘાસના મૂળીઆંના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમા ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આવા માણસના પગરવ વગરના સ્થળમા રાખી રહેવુ એજ ઠીક છે. કેમકે—

શિખરિણી.

ગયુ પાછુ આવે પદ, સુખદ પૈસો પણ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળકલંક ચોટયુ નવ ટળે;

અરે હું બાપાને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો-
લઉં ઓળો તો તે કુળ સુજશ ત્યાગે કવનનો!

રે! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહા કવિઓએ રૂડાં કવનમાં રચી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધી છે; વાલ્મિકે જેનાં વખાણ પોતાની વીરરસ વાણીમાં વહાલ ધરી કીધાં છે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખણાતું આવેલુ છે; ભાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણવામાં પાછા પડયા નથી, એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાંજ પુરો થઈ, કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોધવાનું ન જડે, એ પ્રમાણે જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેળો-રે ગગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમા સુકાઈ જાય—રે! સ્વર્ગે જાય, એમ શુ થવા દેવુ? માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડયો તો પછી તેણે શુ રાખ્યુ?

ઉપજાતિ—જો ટેક ત્યાગ્યો જન હોઈ જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદી ક્રોડ એણે,
તો નાક આ અગથકી કપાવ્યુ,
રાખી મૂંછો મોટી શુ એથી ફાવ્યુ?

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે ત્યાગ્યા નથી, ને તેથી તેમના નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળા વાદળ ફરી જતે પણ બધ પડયો નથી, હરિશ્ચદ્રે સત્યનો, રામે એકપત્નીવ્રતનો, ને ભરતે ભ્રાતૃભક્તિનો લીધેલો ટક ચારે દિશામા ચારે જુગમા ચહાવો છે. રે, જે કુળમા ઈશ્વરના અશાવતાર રાજા થઈ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા, તેની શાખાના સીસોદીઆ અદ્યાપિ સુધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખતા આવ્યા છે, ને તેમણે માથુ ગયે કોઈને માથુ નમાવ્યું નથી, તેમનો વંશજ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપત્તિ સહેવાને સમર્થ છે, પણ અન્યને-અરે! તે વળી જવનને માથું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણ-

શિખરિણી—નમાવ્યા છે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રૂડે,
નમે તે બીજાને જવન સરખાને જશ બુડે;
જશસ્વી કુળે લૈ જનમ જશ ખોઈ રહું પદે,
ન એ સારૂ ધારૂ, કદી પણ અકારૂ મુખ વદે,

(આથમતા સૂર્ય સામુ જોઈ હાથ લાંબો કરી કહે છે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત—હે ભાનુ નવ રક્ત થૈશ નમતાં, કા કે વીતે શર્વરી,-
તું ઊગીશ પ્રકાશ આપી જગને, શોભીશ પાછો ફરી;
આ ભાનુ - કુળ ભાગ્યહીણ નરને કર્મે પડેલી નિશા,
કો દી હે રવિ ! નાહિ આહિ મટશે દેખું અશું દો દિશા !

વળી હે જગતસવિતા !

ઘેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તું સ્વલ્પમા નીસરે,
આ ઘેર્યો પરતાપ આપ યવને ના કલ્પમાં નીસરે;
માટે હો રવિરાજ ! આજ બનવુ છે યોગ્ય રાતા મને,
તું કા રક્ત થયો પ્રતાપ તર્જીને ? ના યોગ્ય એતો તને,

પણ ઓ પ્રભાકર ! મે તારૂ કારણ કલ્પ્યુ, કેમજે—

તારો વશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વસ્યો ખો'વિષે,
રાતો તુ રવિરાજ તેથી બનીઓ, ના બા'નુ બીજુ દીસે,
થાવુ અસ્ત સમેનુ લાલ ન ઘટ, એથી ઘટે છે કળા,
ડૂબીને મરવાનુ એહ મહી છે, કે'વાઈને આકુળા

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવુ એતો જળના અતે ઝપાપાત કરાવનારૂ છે, ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સમો છે, તથાપિ હું ધીરજ ધરી તેમ કરતો નથી

રે. તારા વશજને માટે તારૂ લોહી ઉકળતું હોય તો આવતી રાતના ચાર પહોર ચિતા વિના ઘરમા ગાળી જગતમા અજવાળુ કરવા પાટે પગ ધરતા-રે, રથે બેસતા રક્ત થજે કારણ, ઉદય સમયનું રક્ત થવુ શત્રુને સતાપનારૂ છે, માટે હે તાત !

માલિની—ઉદય સમય આવ્યે અર્ક તુ હોઈ રાતો,
પછી તુજ કુળશત્રુ ઉપરે તાત તાતો-
બની કુળ સઉ તેનુ બાળીને ભસ્મ કર્જે,
તુજ કુળ તમ આવ્યુ ટાળીને ઠામ ઠર્જે

(પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમા લીન થયો છે - એવે પડદામાં ચીસ પડે છે)

ઓ બા ! ! ! માલો બાબો ! માલો બાબો ! ! ગાલો બાબોઓ ઓ ! ! ! એએંએ ! ! !

(પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછે તો કુંવરી ભુમરાણુ કરી રહીછે.)

રાણી.—મારી બાપુડી ! બા, છાની રહે છાની; તને બીજો બાઓ કરી આપું; મારી મોંઘી ! મારી મીઠી ! બાપ છાની.

નાની.—માલે બાઓઓ-ઓ ! ઇં ઇં ઇં ! ! !

પ્રતાપ.—(રાણીને) કાં શું છે ? દીકરીએ દમવા કયમ માંડયું છે ? આ શુ કકળાણુ !

રાણી.—(નીચું જોઈ) કાંઈ નહિ.

પ્રતાપ—નહિ કા ? એણે ખરેખરૂ ખળીઆણુ મચાવ્યુ છે ને ! શા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રડેછે ?

નાની.--ઓ ભા ! માલે બાઓ-ઓ ! એં-એં ! !

પ્રતાપ.--મારી માની ! બાપ છાની (રાણીને) શું છે ? આને રોટલો આપી રાજી કરો.

રાણી.--અરે ! જે છોકરાને દૂધને કૂર આપે ખુશી થતા નહિ, તેને સૂકે રોટલે રાજી રાખવાનો દી આવ્યો, તો તેમાં પણ વિઘ્ન આવી પડયાં ! ! !

પ્રતાપ--કાં એવું કાંઈ કૌતક થયુ શુ ?

રાણી—અરે હા.

નાની.—ઓ ભા ! મને ભૂખ લાગી ! બા મને બાઓ ની આપતી ! એં-એં !

પ્રતાપ.—(રાણીને) શુ કડકો ઢાકવો ભૂલી ગયાં શુ ?

રાણી—મહારાજ ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણવામાં ભૂલ ખાધી નથી ! અરે નાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાડુ ખેચી ગયુ, ને હવે હમણા નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

નાની—ઓ બાબજી ! બા મને બાઓ ની આપતી !

પ્રતાપ—(સજળલોચન થઈ) મારી વહાલી ! તું છાની રહે, હમણાં તને સારો મોટો બાઓ કરાની આપુ છુ તારો નાનો બાઓ છીવાળો થયો'તો, તે કૂતરાને નાંખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો ગંદો બાઓ કાંઈ ખવાય બા ?

(કુવરીનુ આશ્વાસન કરી પડદો બધ કરે છે)

પ્રતાપ.—(પરિવારમા અસરકારક ફેલાયલો કલેશ જોઈ આમ તેમ ફરે છે, ને) હો હરિ ! તે આજ દશા આણી ? ! રે હાય ! હવે હુ—

લલિત--કઠીણ કાળજું શી રીતે કરૂ ? કઠીણુ ક્લેશ દે–ખી નહું ઠરૂં;
નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકીઉં, પુરણુ પાપ તે આવીં પોકીઉં !
અવદશા અશી આવીં ને વસી, વિપત્તિ વાતમાં ન્યૂન ના કશી;
સુત સગા મુઆ રણુ વિષે અરે ! તદપિ ટેક મેં ધારીઓ ધરે.
રખડતો થયો રાનને વિષે, તદપિ ના ડગ્યો કષ્ટથી કશે;
પૂંરણુ પ્રાક્રમી જે પટાવતો, સમરમાં શમ્યા પણુ રહ્યો છતો!
શરીર કષ્ટ શે' આવતા સહ્યું, જર જમીન ના પાસ કૈં રહ્યું;
રખડતા કર્યા રાણી બાળને, ઉર ભરીં અરિ કેરીં ફાળને.
હૃદય રીઢું સં–તાપ સહી કર્યું, મન મહાવ્યથા દેખી ના ડર્યું;
હમીરકુળના ટેક કારણે, તનુજ ટાગીઆ વૃક્ષ પારણે
કુર કમોદનો દૂધ લૈ જમે, શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે !
અરર તેહમાં વિઘ્ન જે પડે, તનુજ ટૂકડા માટ તે રડે !!

(પરિક્રમણુ કરતો થોભીને)

અરે ! હવે પ્રતાપના દુ:ખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજબાળકોને રોટલાને માટે ટળવળતા જોવાનો દી આવ્યો એથી હદ આવી રહી ! ! સઘળા દુ:ખ સહ્યા એ સાચું છે, પણુ હવે આ દુ:ખ સહ્યુ જતુ નથી ! અરે મેં ધીરજ ધરવામા પાછુ વાળી જોયુ નથી, રાજ ખોયુ, કુટુંબના માણુસોને હમીરકુળને આળ ન આવે માટે રણુમા કપાઈ જતા નજરે જોતાં આખમા ત્રાસ ન આણ્યો, રે, તેથી હુ ડગ્યો નહિ; કારણુ, ક્ષત્રીઓ એટલાજ માટેજ જન્મે છે, એમ જાણ્યુ રે, રજપૂતના બાળ રણુમા માથા મેલવાનેજ પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, પણુ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી ! રણુમા પ્રતાપના કુવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આખમાં ત્રાસ નથી, પણુ તેના બાળકને રોટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટા ત્રાસ ઉપજેછે ! રે, એ કષ્ટના કોવાઢાથી તેનુ વજ્ર જેવુ કઠણુ કાળજુ ચીરાઈ જાય છે ! ! ને તેથી તેના નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને ધિક્કાર આવે છે, ને તેને માટે ફાંફાં મારવા ફોકટ છે એમ તે ધારેછે. રે ! આ જગતમાની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે, ને તેને માટે મંડયા રહેવુ ને ન ખમાય એવુ દુ:ખ સહેવુ મિથ્યા છે પ્રભુને જેને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે, ને જેની તે લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી માટે મારે ફાફા મારવાં ફોકટ છે. રે તેની ઇચ્છાવિના તરણુ સરખુ હાલતુ નથી, તે તરણુાનો

મેરૂ ને મેરૂનું તરણું કરે છે, રાજાને રંક ને રંકને રાજા કરે છે; તેને સૂર્ય વંશનો--રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો કરવો છે; ને જવનને જશ આપવો છે માટેજ તે તેની તરફ થયો છે! રે, તેથીજ તેના પાસા સવળા પડયા છે, ને આ પ્રતાપે પાખો વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તોપણ તેના દાવ અવળા પડયા છે, માટે પ્રભુ જેની પક્ષમાં પેઠો છે તેનાથી વિરૂદ્ધ ચાલવે મારૂં શું વળશે? કાંઈ વળ્યુ નથી, ને વળવાનું પણ નથી (માથુ ધુણાવી) બગડવાકાળ છે તે મારૂં રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે ઉંડો વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી, કદી હું આ જંગલમાં પરિવાર સાથે પાર પડી ગયો તો તેમાં મારી શી મોટાઈ વધશે તે મને સૂઝતું નથી, ને એમાં મારૂં કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાનુ નથી, એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મે આભે બાથ ભીડવા જેવાં સાહસ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ અજવાળુ ન થતાં અંધારૂં દશેદિશાએ ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિંદ્ય રાજપદનો અણછાજતો ટેક રાખી કશું મીઠું ફળ ચાખી શકવાનો નથી, માટે હરિએ જેને આ સમયે ઉંચું આસન આપ્યુંછે તેને મળી ચાલવાથી દુ:ખ દૂર થશે રે જોઉંતો ખરો, કે રાજમદથી હદ મૂકી આગળ વધતો બાદશાહ બળાત્કાર છોડેછે?!

(પગ અફાળી આગળ ચાલતાં ને પરિક્રમણ કરતાં)

રે, તન મનની નબળાઈ માણસને કેવા નીચ કર્મો કરવાને દોરે છે! આહા હા!! મેં જરા વારમાં મન સાથે કેવા ગાડા ઘાટ ઘડયા! પણ રે, શું આ કહેણુ ખોટું છે? કે--

દોહરો.

"સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ કરપીધન સતી નાર;
જીવ ગયે પર કર ચઢે," ત્યમ ક્ષત્રી-તરવાર.

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયલીછે, તેને છોડેથી અત્યાર સુધીમાં જોડેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળી ટીલી કળિના અંત સુધી ભુંસાવાની નથી, માટે હિંમતના હથિયાર ને ધીરજની ઢાલ ધરી દુ:ખના દળની પાર જવું એજ સિદ્ધ; ને એમાંજ સિદ્ધિછે હરિ સત્યને કાંટે આવી બેસશેજ!

પ્રતાપનાટક.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, બી. એ.

એમનો જન્મ નડીઆદમા સને ૧૮૫૮મા સાઠોદરા નાગર જ્ઞાતિમા થયો હતો. તેમણે સસ્કૃત અને ફારસી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરી ઘણા બોધદાયક પુસ્તકો બનાવ્યા છે. તેમનુ મરણ સને ૧૮૯૮મા થયુ હતુ. તેમના બનાવેલા પુસ્તકો—ન્યાયકૌમુદી, રાજયોગ, અદ્વૈતમત, પ્રાણવિનિમય, બાલ વિલાસ, ચારિત્ર, નારીપ્રતિષ્ઠા, એટલા ગદ્યમા અને આત્મનિમજ્જન પદ્યમા છે. તેઓ એક મોટા સુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગએલા છે, અને તેમણે યોગનો અભ્યાસ કરી પાશ્ચાત્ય મેસમેરીઝમ સાથે તેને સરખાવ્યો હતો

૧૭૫

તરલાના તરંગ.

સ્થળ--કાન્તાનો ઓરડો.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરેછે,)

તરલા--(કાન્તાની પાસે જઈને ઉચો શ્વાસ લેતી) ઉંઘે છે ! વાહ ! દૈવજ સહાય જણાય છે. એના ઉપર ઉંઘનો નિર્ભય તથા ગાઢ બુરખો ઢકાઈ રહ્યોછે. નિરાંતે ઉંઘે છે હે નિદ્રા દેવી !

વસંતતિલકા--થાજો સહાય મુજને પળવાર આજ,
કે સદ્ય થાય મુજ ઇપ્સિત સર્વ કાજ,
સાલે દીલે કઠણ કટક કાઢુ તાણી,
હૈયે ઘણી ધીરજ ને ક્રૂરતા, હુ, આણી.

(હૃદયપર હાથ મૂકતી જરા દૂર જઈને) તુ ધડકે છે કેમ ? તને શી અનિષ્ટશંકા થાયછે ? અરે મારૂ શરીર પણ ધ્રૂજેછે. મારૂ હૃદય તથા હાથ આંખોને દેખી શરમાયછે. જે આંખે સદ્વસ્તુ જોઈ સદ્વિચાર સત્યકાર્યજ થયલા તેની સાથે રહી આજ વિપરીત કાર્યનો સભવ થાય છે તેથી તું ડરેછે ! ! અરે આકાશમાંથી પણ પિત્રીદેવ ડોકીઆં કરી મને વારે છે !

હરિગીત--જા ચદ્ર તું સતાઈ નભમા શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુઝાઈ જજો સહુ નવ દેખશો કશુંએ તમો
ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિપ્રસગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમા કરમાં વળી મારા હવે.

આકાશ પણ મારાં કુકર્મથી ઝાંખુ થવા માંડયું ? (કાન્તા પાસે જઈ જોતી) આ ઉંઘતી ઉંઘતી પણ મારી મૂર્ખાઈને હસેછે (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીદ કરવુ જોઈએ. ના ના નહિજ કરૂ. અહીંઆંથી નાસી નીકળીને રખડી મરવામાં તોય શુ સુખ છે ? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આ મરણ દુખપરપરા એ બેમાંથી સારૂ તે તારૂ છે જીવ ! ના ના પણ કાર્યમાં આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછા વળવું એ'ઠું છે. મારા સુખનો પ્રસગ પરિપૂર્ણ કરવામાં આટલુજ હવે બાકી છે ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમાં કાંઈ વળશે નહિ, પણ મારે તો વચમાંથી ફાંસ જશે. વાસ્તે ચાલરે સ્વાર્થ !

ઇંદ્રવજ્રા—તુ પાંખ થા કાર્યની તીવ્ર વેગી, કે સ્વાર થાને મૂક ચિત્ત મારી;
કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે.
(ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાયછે) (માલાને નિહાળી.) અરે !

ઇંદ્રવિજય—આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહીં ઉભો;
ખડ્ગ રહ્યુ ઝળકે કરમા, મુજને હણવા નયને મનસુબો,
દૃષ્ટિ કરૂ જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઉગામી,
ના કરૂ ના કરૂ હુ કશુ એ તનમાં સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી.
(નાસવા જાય છે, વિચારીને જોતી,)

નહિ. કઈ નથી. મારા મનનીજ કલ્પના છે. કયાં છે હવે સુરસેન !! (કાન્તાની પાસે જાય છે. માલાને હાથમાં પકડી) રે દિવ્ય મૌક્તિક ! તમે પણ ચુપ રહો ચાલ કાતર !

અનુષ્ટુભ્—છેદતાં ગ્રથી આ વહેલી, સુખની શુભ દોરશુ;
ભાગ્ય દોરી કશી બાંધે મારી, ચાલ વિચાર શુ !!
અથવા કાપ તુ એને સુખની મુજ દોરને;
સ્વર્ગનો દોર દે કાપી લલાટે લખ્યુ તે બને

અરે એ શાનો અવાજ થયો !! (નાસે છે) (બારીએ જઈ જોતી) ના ના ! કંઈ નથી ! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઈક વિચિત્ર છે સહજ પવન વાયાથી પણ તરત ભડકીને નાસેછે !! (પાછી જાયછે.) (કાતરને) ચાલ બહેન આ દુખથી છોડવ, હે સ્વાર્થ દેવ ! હે ભૂત પિશાચ ! સર્વ મારા હાથમાં બળ આપો ! આ શસ્ત્રને ચલાવો !

સોરઠો—રે દીલ ! બીકણુ રાંક, થરથરતું ધીમું પડી
બાલભાવ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા.
(એકદમ કાંપેછે, નાસવા માડેછે.)

અનુષ્ટુભ્—નાસરે વેગથી વહેલો, પાય ! કાં અટકી પડે ! !
નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને !
(બારીએથી ઉતરીને જાય છે.)

કાન્તા—(સુતેલી છે ત્યાંથી ઉઠે છે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી) રે દિવ્ય મુકતા ! તમે કેમ છુટાં થઈ ગયાં ! ! (વિચારતી) પ્રાણનાથ પ્રાણસહિત સ્વર્ગમાં પધાર્યા ! ! વાહ ! ઈશ્વરેજ મારે વાસ્તે તેડુ મોકલ્યુ. (બેસી પડે છે, ધ્રુજવા માંડે છે) હે કુલદેવી !

વસંતતિલકા—દો સત્ય ધૈર્ય સઘળાં પ્રિયપુત્રી અંગે,
વહારે ચઢો ત્રિશૂલ હાથ લઈ પ્રસંગે;
લો આજ આજ મુજને તમપાસ તાણી,
હાથે ઝલાવી કરી દો પ્રિયનાથપાણિ.
(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાખી) હે પ્રિયપતિ ! હે પિત્રી દેવ !

વસંતતિલકા—મારૂ ખરૂ સરવ સત્ય હવે બતાવું,
હે પિત્રીદેવ તમને મુજ હોમ આપુ;
આવુ છુ રે પ્રિયપતિ તમ સાથ વહેલી.
છે રોમ રોમ પ્રકટી બળ દિવ્ય હેલી

(ચાલતી) પતિ પછી સંસાર વ્યર્થજ છે મારા જેવી સ્થિતિમાં વળી વિશેષે. મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

હરિગીત—ઉંચી ઉડુ હું સ્વર્ગભણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
ગાન સુણુ શુભ કાનમા મુજ અંગ સર્વ ગળ્યા ગળ્યા,
ઓ પ્રિયપતિ કરદ્વય પસારી ઉભા રહ્યા દૃઢ ભેટવા;
રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો કયમ અટકીને ઉભો હવા,

(એકદમ બહાર નીકળવા જાય છે દરવાજો સજ્જડ બંધ દેખીને) ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હે કુલદેવી મારા અચલ વ્રતના પ્રતાપથી આ દરવાજો તરત મને માર્ગ આપજો;
(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નીકળી માર્ગમાં જાય છે)

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

૧૭૬

અમરસત્ર અને સંધિરાજ.

સંધિરાજ—(એકલો) અહો! આ લોકોનો કેવો સંપ છે? સ્વભાવ જુદા, ગુણ જુદા, સ્વાર્થ જુદા, છતાં પણ સામાન્ય હિતમાં અંતર્કલહ વિસારી કેવા પરસ્પર સહાયભૂત થાય છે? સર્વથા મહાદેવી માયાવતીનીજ ખૂબી છે. બીજી તરફથી ધર્મપરાયણ કહેવાતા આર્યજનોમા કેવો કુસંપ? અથવા કેવી અનૈક્યતા? આ-હુ-સંધિરાજ, સમય સમજી, જાત વટાવી, વેશ ભજવી, હાએ હા કહી, અપમાન વેઠી, મારા જાતભાઈઓનુ અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરૂ છુ, તોએ આર્યજનો તો કહે છે કે હુ ફૂટેલો છુ-ભ્રષ્ટ છુ! અરે, મંત્રબળની ખરી કીંમત કોને છે? સર્વથા,

શેળાવૃત્ત—ગુપ્ત મંત્રમાં રહ્યા ગુણો બહુ વિધિ હિતકારી,
શીઘ્ર સાધ્યની સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ થાએ પણ ભારી,
ગુપ્ત મંત્રથી કરે વિજય સ્મર મૃત્યુ વિધાતા,
રાજ્યતંત્રમા મંત્રરહિત જન ગોથા ખાતા.

પરંતુ ઉદ્રિક્ત અને શૂરવીર આર્યને મંત્રનો અવકાશજ ક્યાં છે?

શેળાવૃત્ત—ધર્મ, સત્ય ને શૌર્ય, માતના સ્તનથી ધાવે,
ગળથૂથીમાં સ્નેહ, ટેક ઘૃત, ને મધુ, આવે,
ચ'ડે માતનો રંગ સકળ સ્ત્રી રક્ષણ કરવા,
તે શૂરાને હોય મંત્રની ક્યાથી પરવા?

ત્યારે તેમનો દોષ પણ કેમ કહડાય? ખેર જનાપવાદ ગમે તેમ હોય, તોપણ મારે તો સમયને અનુસરી સજ્જનનુ રક્ષણ કરવુ. ત્યારે હવે પવન કેમ વાય છે તેનો વિચાર કરૂ, અથવા, આવા નિપુણ પ્રધાનની સદૈવ સફલા રાજ્યનીતિ પરમાત્માની મોહિની સ્વરૂપ પેઠે ભસ્માસુર જેવા દુર્બુદ્ધિને તેને પોતાને હાથેજ ભસ્મસાત્ કરાવે છે, ત્યાં બીજો શો વિચાર કરવાનો છે?

(પ્રધાન આવે છે.)

પ્રધાન—કેમ સધિરાજ, શા વિચારમાં પડયા છો ?

સંધિરાજ—આપને ધન્યવાદ આપવાના.

પ્રધાન—શાનો ધન્યવાદ ? કંઈ કુશળ વૃત્તાન્ત છે ?

સંધિરાજ—આથી બીજું શું કુશળ ?

ગીતિ.

મદન યમ-સદન પહોંચ્યો, અમર વિજય ને ધર્મ શર્મ પામે,
અધર્મ કાર્ય ઉવાડયાં ભૂપ-નયન, ને પડયો ન શ્રમ નામે

પ્રધાન—(મો મલકાવીને) સંધિરાજ, એ તો હવે ઠીક, પણ મદનસિંહને ત્યાં જઈ આપ શું કરશો ?

સંધિરાજ—જવું પડે એમ જણાતું નથી કારણ,

વસંતતિલકા—જો સૂર્ય વૃષ્ટિ કઈને બહુ તાપ તાપે;
તો તાવની ઋતુ વિશે ફલ માત્ર આપે;
વર્ષાદ તાપ જ્વરને નહિ ગાઠનારી,
સર્નીતિ સત્વર ફળી વચને તમારી.

કારણ આ પાપીએ,

ગીતિ.

ભાર જવાના ભયથી, નિર્લજ તોયે સલજ્જ થઈ, છોડે,
આ સમયે, પરરામા, રમા, રમણુ, મદ, ધૈર્ય ધર્મ જોડે.

પ્રધાન—(મંદ હસીને) શું બોલો છો ? સરદાર, શૂરા લોક એમ નમ્રું આપશે; છછેડાયલો નાગ તો ડસે છે, માટે સંભાળજો.

સંધિરાજ—

મંદાક્રાંતા—રંગે કાળો, વિષ વદનમાં, ફુંકથી ભૂત ફાટે,
અંગે ફાળો, ચપલ ભરતો, રાજ્ય-લક્ષ્મી લલાટે,
વામાસ્નેહે શિવશિર ચડી લોકને નાગ દડે,
તેને નાથ્યો અકલ કલથી નંદ-આનંદકંદે.

તેમજ આપે આજ કર્યું છે. સર્વથા, બુદ્ધિનું પ્રાબલ્ય વધારે છે.

પ્રધાન—મને તો ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધારે જણાય છે.

સંધિરાજ—એ પણ ખરૂ, પણ એકલા ધર્મથી શું થાય ?

ઇંદ્રવિજય.

ધર્મ હતા પણ બુદ્ધિ ખરી ખરચી તવ ભીષ્મ સુયોધન હાર્યા,
ધર્મ છતાં સ્થિર બુદ્ધિ જતાં, સુર વૃત્રથકી ફરતાં બહુ માર્યા.
ધર્મ હતો પણ બુદ્ધિ વિના, બલિ વામનપાદ તળે ચગદાય,
બુદ્ધ થયા વિણ કેવળ ધર્મ ધરી ન તર્યા જન ઇશ્વિરમાયા.

(એટલામાં દોડતો દોડતો વિદ્યાધર શ્વાસ ખાતો ખાતો આવે છે.)

સંધિરાજ—કેમ વિદ્યાધર, આટલો ગભરાયો છે ?

વિદ્યાધર—અરે ભાઈ, શુ પુછોછો, પેલા અનુભવ વિનાના અમર મહારાજ—

પ્રધાન—શુ કરે છે ?

વિદ્યાધર—અરે, એતો આખા રાજ્ય સાથે બાથ ભીડવા આવેછે.

સંધિરાજ—શુ કરવા ?

વિદ્યાધર—પેલા ધર્મપાળની વાત જ્યારથી સાંભળી છે ત્યારથી તો ન કરો વાત—એના ક્રોધની કે વેગની, મહારાજ, હું તો થાકયો, હવે આપ એને નિવારો તો ઠીક, નહિ તો કઇનુ કઈ થઈ જશે.

પ્રધાન—(ઇષિત્ હાસ્ય કરીને) તારૂ ન માન્યુ તે અમારૂં કેમ માનશે ? વળી એ મોટા થયા.

સંધિરાજ—પ્રધાનજી, વર્ષમા મોટાઈ શા કામની ?

એણે

વસંતતિલકા—દીપોત્સવી જરૂર જોઈ રૂડી પચીસ,
માર્યા વરૂ, હરિણ, સિંહ ઘણા મહીપ,
(પણ-) સન્નીતિ જોઈ નહિ ને મન ના મરાયુ,
તો કાર્ય સ્વાર્થ પરમાર્થનું ના સધાયુ.

પ્રધાન—એણે,
સન્મિત્ર ધર્મતણું દુ ખ નથી ખમાયું,
છૂટું પડેલ ગજ-બાલક ધુધવાયું.

વિદ્યાધર—સાથે એમ પણ કહોને કે,
"એજે ગયું સકલ અક્કલ સાથ આયુ,"—
(નેપથ્યમાં) કૌટલ્યના કટકનું, નહિ થાય ફાવ્યુ.

વિદ્યાધર—અરે મહારાજ, જુઓ જુઓ, એ તો આ આવ્યા કૃપાણ ખેંચીને. (અમરસત્ર દૂરથી આવતો દેખાય છે.)

પ્રધાન—(જોતો જોતો) અહો ! શો પ્રતાપ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત—અંગેઅંગ વિભૂતિ ભવ્ય ભભકે, ફૂત્કાર ભારે થતો,
ગૌરીદ્રોહ થતાજ શંભુ અરિને, સંહારવા ધાવતો;
કે લેઈ નરસિંહરૂપ હરિ શું, દોડે નૃશંસોભણી,
શોભા સૂર્ય સમાન આ અમરની શી ચંડ સોહામણી !

સંધિરાજ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—આ ફેટો કરક યથા ત્રિભુવને, ફેલાય ધર્મધ્વજ,
શીળા પંકજલોચને અનલ શો દે આત્મભૂને સજા,
જેનો પાણિ–કૃપાણ પ્રાણ હરશે દિક્–સુંદરી નાસતી,
પૃથ્વી પાદપ્રહારથી ધમકતી, વીરો ધરો રાજતો

(એટલામાં ઉપર કહેલે વેશે અમરસત્ર પાસે આવે છે તેને સામે જઈ વિદ્યાધર અટકાવે છે અને સંધિરાજ પાછળ જાય છે)

અમરસત્ર—છટ જવાદે. કોણ છે તું મને રોકનાર ?

વિદ્યાધર—ક્ષમા કરો, આ મહારાજ સંધિરાજને જુહાર તો કરો.

અમરસત્ર—કોને જુહાર ?

વસંતતિલકા—જેણે કલંકિત કર્યા નૃપ દીપ્તિમાન,
"હા હા" કહી અધમ પાદ કર્યા પ્રણામ,
જે દૈન્ય દાસ્ય કરીને અરિ–કીર્ત્તિ ગાય,
તેને જુહાર કરવા શિર ના નમાય

સંધિરાજ—(પ્રેમયુક્ત તિરસ્કારથી) જુહાર ન કરશો અને આગળ પણ ન ધપશો. આજ્ઞા માન્ય કરવી એ કનિષ્ઠનો ધર્મ છે

અમરસત્ર—ધર્મરક્ષણ એ પ્રથમ ધર્મ છે તો જોઉં વારૂ મને કોણ અટકાવે છે ?

વિદ્યાધર—હું–

ઉપજાતિ—અનેક બ્રહ્માંડ તણો અધીશ, અનાદિ ચિન્માત્ર અનંત ઈશ,
વિજ્ઞપ્તિ તે સેવકની સ્વીકારે, તેથી થયા શું ગજપુત્ર ભારે ?

મહારાજ, આતો અભિમાન કેહેવાય, અથવા મદોન્માદ કેહેવાય. કરવું હોય તે કરજો પણ વાત સાંભળો.

અમરસત્ર—(જરા ખમચીને.)

રોળાવૃત્ત—ધર્મપાળ નિર્દોષ ગ્રસ્ત જાણીને આજે,
રક્ષા કરતાં વાર કરૂ તો જણુની લાજે,
બાહુકથી ન કપાય રાહુ તો શેના બાહુ,
દે મિથ્યા અપવાદ તેમને જકડી સાહુ

સંધિરાજ—પણ ધર્મપાળ છૂટા હશે તો ?

અમરસત્ર—હે શું કહો છો ? વિદ્યાધર, ખરી વાત છે ?

વિદ્યાધર—નિરંતર તમારૂંજ હિત કરનાર તમારા પરમપૂજ્ય કાકાનું અપમાન કરી હવે પૂછો તેમનેજ હુ શુ જાણુ ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ થઈને) કાકા, અપરાધ ક્ષમા કરશો મિત્રને અકારણ આપત્તિ આવી જાણી આવેશમાં આપની અવગણના થઈ તેની ક્ષમા આપશો પરતુ સત્ય કહો, ધર્મપાળ બધનમા નથી ?

વિદ્યાધર—અહો !

ગીતિ.

અનુચિત કર્મ કરીને, ક્ષમા માગવી, ટેક તજી, લજાવુ,
તેથી ધીરપ સારી, શાણા વીરે ન ક્રોધ વશ થાવુ,

સંધિરાજ—પ્રેમમાં અપરાધ કે ક્ષમાનો અવકાશ નથી, પણ ભાઈ જરા વિચાર કરો. પૂછપરછ કરો. છેક વટોળીઆ જેવો વેગ રાખવો એ શુદ્ધ શૌર્યને દૂષણ છે.

અમરસત્ર—(સલજ્જ)

સોરઠો—દોષાકરમા દોષ, જયમ શોધો ત્યમ લાધશે,
શિર ધારે, પણ રોષ, મહેશ, લેશ કરે નહિ.

સધિરાજ—તેનુ કંઈ નથી, પણ આ ટેવ હવે મૂકી દો. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સદા થઈ શકતું નથી અપાયનો ઉપાય કરવો, પણ ધૈર્યથી કાર્ય કરવું એક રાતમાં શુ ખાટુ મોળુ થઈ જાય ? એક દિવસ ધર્મ બધનમાં રહે તેથી શુ તે પાતળો થઈ જવાનો—

અમરસત્ર—(પુન. આંખમાં રોષ ભરીને) ત્યારે શું એ હજી અકારણ બંધનમાં છે? નિશ્ચય માનજો કે,

ગીતિ.

ધર્મવિરોધી સત્વો, યુદ્ધે હરવી કરૂ કબજ સેંજ,
વૈરોત્શ્વાસ કરીને, શ્વાસ વિશે લઉં અધર્મનુ તેજ.

પ્રધાન—(દૂરથી) તથાસ્તુ. અમર, કેમ વેગે ચહડયા છો? અહી આવો (આંખ જરા કરડી કરે છે.)

અમરસત્ર—(પાસે જઈને) પ્રણામ કરૂ છું, શિરશ્છત્ર, અપરાધ ક્ષમા કરો.

પ્રધાન—ક્ષમા કરવાનુ કઈ નથી ધર્મની મૈત્રીથી તેની આપત્તિમાં તમારાં ક્રોધ અને શૌર્ય સ્થાને છે; પરતુ વડીલનાં વિશ્વાસ અને માન રાખવા શીખો.

અમરસત્ર—આર્ય, આપનો તો વિશ્વાસજ છે

પ્રધાન—તો કેમ ઘેરથી આવ્યા? આ ઉઘાડો કૃપાણ શો? આ પ્રચડ વેશ શો? આ ઉદ્ધત ભાષણ શું? આવી ક્ષુદ્ર સહાયવિના કાર્ય-સિદ્ધિ નથી કરી શકતા?

અમરસત્ર—(સલજ્જ) એટલીજ અપૂર્ણતા અને બાલિશતા

પ્રધાન—એ વાત જાણીને પણ આમ કોઈની સમતિ લીધા વિના અથવા વડીલનો તિરસ્કાર કરી, રાજ્યનુ અપમાન કરવા તૈયાર થયા. ધીર ગભીર ગજસિહના કુભસ્થળનુ મોતી, પાણીવાળું છતા, ડાઘયુક્ત જોઈ ખેદ કોને ન ઉપજે?

અમરસત્ર—(સલજ્જ પગના અગુઠાથી જમીન ખોતરતો) આપ પિતાજીને ઠેકાણે છો; ડાઘ ધોવો એ આપનુ કર્તવ્ય છે. સેવક આધીન છે.

પ્રધાન—તો સાંભળો, ભૂપાલ કોણ છે?

અમરસત્ર—આર્ય જનમડળની સત્તાનુ, પ્રતિષ્ઠાનુ, સમૃદ્ધિનું, સુખનું, અને સ્થિતિનુ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે

પ્રધાન—તે પૂજ્ય છે કે નહિ?

અમરસત્ર--છેજ. પણ રાજ્યમા થતા દોષ સુધારવા.

પ્રધાન--તમારા ગુણદોષ તમે સમજી શકો છો ? સમજી શકયા ?

અમરસત્ર--જી ના.

પ્રધાન--તો તમારા જેવા અને વિરૂદ્ધ સ્વભાવના અનેક પ્રકારના જનમંડળથી ભરેલા આ સામ્રાજ્યના ગુણદોષ કેની રીતે જોઈ શકશો ?

અમરસત્ર--(શરમાઈ) ક્ષમા કરો

સોરઠો--ભરવાને આકાશ, ધોવા અબ્ધિનો મળ,
ગાંડી ધરતો આશ, ડાઘ સૂર્યમાં શોધવા.

માટે હવે આજ્ઞા કરો.

પ્રધાન--જુઓ, સાભળો તને,

ઇંદ્રવિજય--વીર સુધીર કરી તતબીર સુયુદ્ધ મૃત સ્યાલ કર્યો છે,
તે સુણી ભૂપતિ હર્ષ ધરી અતિ, સૈન્યતણો પતિ આજ કર્યોછે.

સહુજણ--(આશ્ચર્ય પામી) શુ ? શુ ? (સ્તબ્ધ બની જાય છે.)

અમરસત્ર--(ગદગદ થઈ) ત્યારે શુ ભૂપાલ સર્વ વાત જાણેછે ?

પ્રધાન--

ચક્ષુ હજાર વિશુદ્ધ ઉદાર નૃપાળ થકી કશુ રહે ન અજાણ્યું,
દર્દુર કૂપ તણો થઈ તે વણ કારણ શૌર્ય અને વપુ તાણ્યુ.

સંધિરાજ--પ્રધાનજી, આ શુ કહોછો ! કહો, કહો, અથેતિ વાત કહો. આ ગાંડા અમરને ઠપકો પછી દેજો. અપકારને બદલે ઉપકાર ! મહારાણીનું પણ ન ચાલ્યુ ? કહો શી રીતે જાણ્યું ? કેમ થયુ ?

પ્રધાન--

રોળાવૃત્ત--દૂધ અને જળ તણી પરીક્ષા હંસો કરતા,
જડ ચેતનના તત્વ પરમહંસો મન ધરતા,
શઠ દભી ને શુદ્ધ જનોને નૃપ જાણે છે,
મનુષ્ય-રત્નો તણો પરીક્ષક એકજ એ છે.

અમરસત્ર--મહારાજ, શંકાનુ સમાધાન કરવા આપ સમર્થ છો, તો અયોગ્ય પ્રશ્ન જાણી ઉપહાસ ન કરતાં ઉત્તર આપશો; પ્રશ્ન એજ કે આવા સર્વજ્ઞ અને ગુણજ્ઞ ભૂપાલના રાજ્યમાં અધર્મ અને અન્યાયનુ પ્રબળ કેમ વધે છે ?

પ્રધાન--ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિમાં એમ કેમ થાય છે ?

અમરસત્ર—સમજયો મહારાજ; પણ હવે અવિવેકનો દંડ દેવો યોગ્ય છે.

પ્રધાન—આથી બીજો શો દંડ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સત્કાર્યે ધરી વેગ લજ્જીત થઈ બોલ્યું અબોલ્યુ કર્યું,
સ્વીકાર્યું અવિનીત હું પદ, દીઠું કૌશલ્ય દોષે ભર્યું,
પશ્ચાત્તાપ કરી ગ્રહી નમિત તેં શિક્ષા અને સન્મતિ,
આથી દંડ-પરંપરા અવર શી દે મંત્રી કે ભૂપતિ ?

માટે અખંડ ભૂમંડલૈક ચૂડામણિ મહારાજાધિરાજે મોકલેલું સેનાનાયકના અધિકારનું દર્શક લે આ શસ્ત્ર, અને સજ્જ બની થા રાજ્યસેવામાં તત્પર.

અમરસત્ર—ઉપકારથી પરાજીત થએલો હું આટલો બધો ભાર લેવાને યોગ્ય નથી, તેમ અધિકારની સ્પૃહા વિના રાજ્યનાં ધર્મ્ય કાર્ય કરવા અને કરાવવા સેવકે તન મન અને ધન સમર્પણ કરેલાંજ છે, તો આથી વધારે શું ?

પ્રધાન—અધિકારની સ્પૃહા ન ધારે એવા વિરલજનનેજ અધિકાર આપવો ઉચિત છે. જેની સર્વ સમર્પણ કરવાની શકિત છે તેજ સત્તા જીરવી શકે છે આ અધિકાર તમને આપ્યાથી વધારે એટલું કે શિર ઉપર ભાર આવવાથી ઉદ્ધતતા જશે અને અનુભવ આવશે

અમરસત્ર—તો આજ્ઞા માન્ય કરૂંછું (અમરસત્ર શસ્ત્ર લે છે.) બીજી કાંઈ આજ્ઞા ?

પ્રધાન—હા, ભૂપાલે કહેવરાવ્યું છે કે—

રોળાવૃત્ત—રાજ્ય તણો જયસ્થંભ થઈ જનને મન ગમજે,
દુશ્મન સામે સિંહતુલ્ય હણવાને નમજે,
ધરી બાપનું ધૈર્ય બિરદ રણમાં સાચવજે,
કરી ધર્મનો સંગ કીર્તિના સુખ અનુભવજે.

અમરસત્ર—જેમ આજ્ઞા

(સર્વ જાય છે)

અમરસત્ર નાટક.

દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર.

રા૦ સા૦ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર જે. પી નો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૭ (સવત ૧૮૯૩)મા બ્રહ્મક્ષત્રિયની જ્ઞાતિમા થયો હતો અને મરણ સને ૧૯૦૨મા થયુ હતુ તેઓ કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ અને એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર હતા. તેમણે બુદ્ધિવર્ધક માસિકના તત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરેલુ છે. કાળીદાસ કૃત અભિજ્ઞાન શકુતલા નાટકનુ ભાષાતર તેમણે ઘણુ સારૂ કરેલુ છે

૧૭૭

કન્યાવિદાય.

ક.—(શકુતલા ભણી જોઈને દુખી થઈને કહે છે.)

નારાચ.—શકુતલા જવાથી આજ દુખી દીલ થાય છે,
દબે ન અશ્રુ દૃષ્ટિ ઝાંખી, કઠ તો રૂંધાય છે;
સનેહદુખ થાય વનવાસિને મને અતિ,
થતી હશે શી ગૃહસ્થની સુતાવિજોગથી ગતિ.

(એમ કહીને આણીમેર તેણીમેર ફરે છે.)

બેઉ સ.—અલી શકુતલા, ઘરેણા ગાઠા તો ઘાલ્યા, હવે સાડી પહેર અને તેપર ચુંદડી ઓઢ

(શકુતલા ઉભી થઈને વસ્ત્ર પહેરે છે)

ગૌત.—બેટા આમ જો જેની આખમાથી આનદનાં આંસુ વહ્યાં જાય છે એવા જે આ તારા પિતા તે તને આલિંગન આપવા સારૂ પાસે આવ્યા છે, તેને પાયે લાગ

શકુ.—(શરમાઈને) પિતાજી પાયે લાગું છુ.

ક.—(તેના મસ્તકપર હાથ મૂકીને) બેટા,

ગીતિ—થા પતિને બહુ વહાલી, શર્મિષ્ટા નૃપ યયાતિને જેમ,
થાઓ સુત તુજ પુરૂસમ, પૃથ્વીપતિ તેહને થયો તેમ.

ગૌત.—ભગવાન કણ્વ ઋષિ, એતો ખરે વરદાન થયું, આશીર્વાદ નહિ તો.

ક.—બેટા, આમ આવ હવે હોમાગ્નિની પ્રદક્ષિણા ફર.

(સર્વે અગ્નિકુડની પ્રદક્ષિણા ફરે છે)

(કણ્વઋષિ કન્યાને ઋગ્વેદના મત્રની ઢબ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપે છે)

ભુજંગી.

થપાયા રૂડા અગ્નિ જે વેદી મધ્યે, પૂરો પાથર્યો દર્ભ સમ્મીધ હદ્યે;
કરે પાપને નાશ જે હોમ ગધે, બચાવો તને અગ્નિવૈતાન સધે.

બેટા, હવે તુ ઉભી રહે. (આમ તેમ જોઈને) શાર્ઙ્ગરવાદિક શિષ્યો કયા છે !

શિ.—(આગળ આવીને) ભગવાન, આ અમે પાસેજ છીએને

ક.—આ તમારી બહેનને લઈને જાઓ, તેને માર્ગ દેખાડો.

શાર્ઙ્ગ.—આમ આવ, બહેન આમ

(બધાં તેની સાથે નીકળે છે)

શકું.—અલી પ્રિયંવદા, હુ મારા પતિને મળવાને ગમે તેટલી આતુર થઈ છુ, તોપણુ, આ આશ્રમ છોડતા મને એટલુ દુખ થાય છે કે મારૂ પગલુ ઉપડતુ નથી.

પ્રિયં—સખી, આ તપોવનના વિયોગથી તને એકલાનેજ દુખ થાય છે એમ નહિ સમજતી, પણુ તારા વિયોગનો સમય પાસે આવવાથી એ તપોવનની પણુ એવીજ અવસ્થા થયેલી દેખાય છે કારણુ કે—

ગીતિ—નથી ગળતા દર્ભ મૃગો કલાપી દિલદુખથીજ નવ નાચે;
વેલી પાડે પાકાં, પત્રરૂપી આંસુ દુખે સાચે

શકું.—(સભારીને) દાદા, મારી લાડકડી બહેન જે વનજ્યોત્સ્નાની વેલ તેને જરા ભેટી આવુ

ક.—હા હા બા, તારુ હેત એનાપર ભારુ જેટલુ છે તેથી હુ અજાણ્યો નથી તે પણ આ જો તારા જમણા હાથ ભણી પાસેજ આવેલી છે.

[વનજ્યોત્સ્ની પાસે જઈને]

શકું.-(લતાને કહેછે) હે મારી વહાલી વનજ્યોત્સ્ની, જો કે તારા પતિ આમ્રવૃક્ષની સાથે તુ લપટાઈ છે, તોપણુ તારી શાખાઓના હાથ આણીમેર કરીને મને એકવાર ભેટી લે, કારણુ કે હુ આજ દૂર દેશ જઈશ તેથી કદાચ પાછુ તને નહિ ભેટાય (કણ્વમુનિભણી ફરીને) હે દાદા, જેવી મારાપર તેવીજ આ મારી બહેન પર મમતા રાખતા જજો હો.

ક.—તમો બેય વિષે તો મને નિરાંત થઈ હવે મને ચિંતા રહી નહિ.

ગીતિ—ઉત્તમ વર શોધીને, પરણાવવા મુજ હતોજ વિચાર,
પૂર્વપુન્યથી દૈવે, બની ગયુ તેહ સહજ નિરધાર;
આંબાના વૃક્ષતણી, દૈવે નવમલ્લિકાથી થઈ ભેટ,
તમ વિષે મને એણે, નચિંત કીધો ખરેખરજ નેટ

બેટા, હવે અહીથી રસ્તે પડ.

શકું.—(બેઉ સખીઓને) બહેનો, હવે આ વનજ્યોત્સ્નીની વેલની સોંપણુ તમો બેઉને કરૂ છુ—તમે એની સભાળ રાખજો.

બેઉ.—અને અમારી સોંપણુ કોને કરી જાયછે ?

[એમ કહી રડવા માડેછે.]

ક.—અનસૂયા, અરે પ્રિયંવદા, એમ રડોછો શુ. તમારે તો શકુતલાને ધીરજ આપવી જોઈએ—તેને બદલે ઉલટી તેને રડાવોછો ?

[એમ કહી સર્વ આગળ ચાલવા માડેછે.]

શકું.—દાદા, બીજુ એક હુ કહી જાઉછુ તે સંભારી રાખજો તે એ કે, પેલી મારી લાડકડી હરણી ગાભણી હોવાને લીધે આશ્રમમાં ધીમે ધીમે ચરેછે, તે જ્યારે હેમખેમ વીઆય ત્યારે તેના રૂડા સમાચાર મને કોઈની સાથે કહેવરાવજો.

ક.—એ હુ કદી વિસરીશ નહિ.

શકું.—(પાછળ તણાઈ હોય એમ કરીને પછવાડે જોઈને) અરે કોણ એ મારા છેડાતળે ભરાઈને આવે છે !

[એમ કહીને પાછળ વળીને જોયછે.]

કણ્વ—બાપુ ! એ કોણ તે ઓળખ્યુ કે ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત—વાગી કટક દર્ભના ક્ષત મુખે હુતુ પડયુ જેહને,
જેને ઇંગુદિ તેલ ચોળતી હતી રાખી મને ખતને;
શામો તે ખવડાવી દત્તક લઈ ઉછેરિઉ જેહને,
તે જો આ મૃગબાલ છોડતુ નથી મા નિજ જાણી તને

શકું.—(તેના શરીરને પપાળીને) બેટા, હું તો તારી સોબત છોડીને જાઉછુ તો પછી મારી પાછળ શું કરવા આવે છે ? પાછો જા.

શિખરિણી--અહો! બાળા તારી, જનની પ્રસવી તેવીજ અરે,
તને છોડી સ્વર્ગે, ગઈ મુજ કપાળે ધરી ખરે,
ઉછેર્યો મે નિત્યે જતન કરી તારૂ હરઘડી,
તને ભાળી સાચે, રમતુ ખુશી તેથી થતી વડી;
તને છોડી આજે, ગમન કરૂ છુ હુજ સમરે,
પુઠે મારી કેહે, હરખ ધરી આવેછે કયમરે;
ફરી પાછો જાની, અહી થકી તુ તો આશ્રમવિષે,
પિતા મારો તારૂ, જતન કરશે હર્ખી અતિશે.

[એમ બોલીને રડતી રડતી ચાલવા માંડેછે.

કણ્વ--(શકુંતલાને ઝાલીને)

દોહરો--રડતા રડતાં તાહરા, નેત્ર ગયા સુકાઈ,
દડદડ વહેતા આંસુથી, અંગ ગયુ ભીંજાઈ;
પૂર પાપણે બસ કરો, મજે ન આખે હાલ,
ઠોકર માર્ગ ઉંચે નીચે, નહિ તો ખાઇશ બાળ;
મોહપાશ તોડી કરી, કર તુ શીઘ્ર ગમન,
ચિંતમા નિત સંભાળજ, સ્નેહે અંબુજન

શાર્ગરવ--ગુરૂમહારાજ, સ્નેહીને જળાશય સુધી વળાવવા જવુ એવો સંપ્રદાય છે, અને આ સરોવર કાંઠો છે માટે જે સંદેશો કહેવડાવવાનો હોય તે કહી અમને આજ્ઞા કરીને આપે આ સરોવર આગળથીજ પાછા ફરવુ જોઈએ

કણ્વ--ઠીક ત્યારે, આ ઉમરાના ઝાડની છાયા તળે આપણે જરા વાર બેસીએ.

[એમ કરી ઝાડ તળે સર્વે બેસે છે.]

કણ્વ--(પોતાના મનમા કહે છે.) દુષ્યત રાજાને કેવો યોગ્ય સંદેશો કહેવડાવીએ વારૂ?

[તેનુ મનમાં ચિંતન કરે છે.]

શકું.--(એક કોરે મો કરીને અનસયા સાંભળી શકે એમ કહે છે) સખી અનસયા, પેલુ કૌતક જોયુ કે?

ગીતિ--ઢાંકે છે થઈ આડું, અબ્જતણું પત્ર નાથને જેહ,
ગાભરી થઈ આરડે તે કારણ ચક્રવાકી તે તેહ;
સહેવાતું નથી ક્ષણ પણ, વિરહતણું દુખ બાપડી તેથી,
ખેદ અતિશ ઉપજેછે, મુજ હૃદયે એવી તે નીરખવેથી.

અનસૂયા--બ્હેન, એવુ જરાએ તારે મનમાં આણવું નહિ.

ગીતિ--એ પણ નિજ પતિવણ, દુખમાહી લાંબી રાત ગાળેછે,
પતિકેરા સયોગની, આશાએ દુખ એટલુ સહેછે.

કણ્વ—અરે શાર્ગરવ, શકુતલાને આગળ કરી, મારૂ નામ દઈ રાજાને મારો સદેશો આ પ્રમાણે કહેજે

શાર્ગરવ—જેવી આજ્ઞા મહારાજ.

કણ્વ—તેને એવો સદેશો કહેવો કે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—તૂ છે ઉંચ કુલીન સયમધના છીએ અમે જાણજે,
પુત્રીએ તુજપ્રીત બાધિછ સગાં વચ્ચે નથી માનજે;
તેથી રાણી બીજી સમાન ગણજે રે ! ભૂપ તુ એહને,
ભાગ્યાધીન ભવિષ્ય છે પછી સગા, બોલે નહી કોઈને.

શાર્ગરવ--મે સદેશો સાભળ્યો એ પ્રમાણે રાજાને જઈને કહીશ.

કણ્વ—બેટા, તને પણ એક શિખામણ કહેવી છે તે કહુછુ. અમે સદા અરણ્યમાં રહીએ છીએ, તોપણ સસારની રીતભાતથી અમે જાણીતા છીએ

શાર્ગરવ—મહારાજ, એવો તે કયો વિષય હોય કે જે તમસરખા જ્ઞાનવતને જાણીતો ન હોય.

કણ્વ--બેટા તુ તારા પતિને ઘેર ગયા પછી આ પ્રમાણે ચાલજે હો.

ચોપાઈ.—મોટેરાંની કરજે સેવ, શોકશુ ધરવી સખીસમ ટેવ,
પ્રીત ઉતારે જદપિ નાથ, કોપતી કદી નવ તુ પતિ સાથ,
ભાગ્યોદયમાં તજજે ગર્વ, દયા કરવી સેવકપર સર્વ,
એમ ચાલતી ગૃહિણી થાય, કુળકટક બીજી લેખાય.

કેમ ગૌતમી, એમજ કેની ? બીજુ શુ કહેવુ એને ?

ગૌત.--વહુઆરૂ માણુસ થઇ, તેને ઉપદેશ એટલોજ કરવાનો. બેટા શકુતલા, આ દીધેલી શિખામણ ધ્યાનમાં રાખજે હો.

કણ્વ--બેટા, મને અને તારી સખીજનોને વળી પાછુ એકવાર આલિંગન આપ એટલે થયુ

શકું—(બાપને આલિગન કરીને) દાદા, પ્રિયવદા વગેરે બીજી સર્વે સખીઓ અહીથીજ પાછી વળશે કે શુ ?

કણ્વ--હાજ તો; શુ કરીએ બેટા, પ્રિયવદા અને અનસૂયા એ બેઉને પણ વરાવવી છે, માટે એમણે તારી સાથે ત્યાં આવવુ યોગ્ય નહિ. ગૌતમી માત્ર સાથે આવશે

શકુ.--(બાપને આલિગન દઈને દુખથી કહેછે) હે મારા પ્રિય પિતા, જેમ મલય પર્વતની બાજુ ઉપરથી ચદનની કુમળી વેલ સમૂળી ઉખડી જઈને નીચે પડે તેમ હુ જે તમારા ખોળામાં ઉછરેલી તે ત્યાંથી છૂટી થઈને દૂર દેશ ગઈ એટલે મારા પ્રાણુ કેમ રહેશે ?

કણ્વ—પુત્રી ! તુ આમ કેમ ગભરાય છે ? અરે તને તારા ભર્તા-રના ઘરમાં ગયા પછી અમને સભારવાને પણ અવકાશ મળશે નહિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સ્વામી ઉચ્ચ કુલીનની થઈ વધૂ બેસીશ મોટે પદે,
કામોથી ઘરના ન સૂજ પડશે બીજું કદાપિ હૃદે;
પૂ‍ર્વ જેમ ઉગે રવી તનુ તને તેમે થશે સત્વરે;
પુત્રી, તાતવિજોગનુ દુખ નહી લેખીશ તુ ત્યાહરે.

શકું.--(પિતાના ચરણુપર મસ્તક મૂકીને) દાદા હવે હું આજ્ઞા માગુ છુ.

કણ્વ—બેટા, તારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ

શકું.--(પોતાની બેઉ સખીઓ પાસે જઈને) હે પ્રિય સખીઓ તમે બેઉ જણુ મને સાથે એકદમજ આલિગન આપો. હવે તમારૂ દર્શન મને દુર્લભ છે ! આજ સુધી સ્નેહભાવે મે તમને જે કંઈ દુખ દીધુ હોય તેની ક્ષમા કરીને મારાપરની તમારી મમતા ઓછી ના કરતાં.

બેઉ સ.—(શકુતલાને ભેટીને કહેછે) પ્રિય સખી, તુ એમ તે શુ બોલતી હઈશ ? તું ગયા પછી આ આશ્રમમાં અકેકો દહાડો તે

એકેકો યુગ થઈ પડશે, અમારી એક પળ પણ તને સંભાર્યા વગર ખાલી જનાર નથી

શકું.—તમારી પ્રીત મારાપર એવીજ છે એ હું જાણુંછું.

બેઉ સ.—સખી, અમે તને એક છાની વાત કહીએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખજે. રાજા કદાચિત્ ભૂલ ખાઈને તને ઓળખે નહિ તો તારા હાથમાં તેના નામની જે વીંટી છે તે તેને દેખાડજે.

શકું.—આ તમારા વચનથી મારૂં હૃદય થરથર કંપે છે; વારૂ એમ થાય ખરૂં કે ?

બેઉ સ.—અરે બ્હેન તું બી ના, એમ થાય શું ? પણ કહેવત છે કેની કે "મન ચિંતવે તેવું વેરીએ ન ચિંતવે." અતિ સ્નેહને લીધે મનમાં નઠારી શંકા આવે.

શાર્ઙ્ગ.—હવે બે પહોર થઈ રહેવા આવ્યા; છોકરીઓ હવે વહેલાં વહેલાં આટોપી લો. જવાનુ આઘુ છે.

શકું.—(આશ્રમભણી મહોડું કરીને) દાદા, આ તપોવન હું પાછું ક્યારે જોઇશ ?

કણ્વ—સાંભળ, ક્યારે જોઇશ તે.

સાખી—(મરાઠી ચાલની.)

દીર્ઘકાળ સુધી થજે શોક તું ચતુરંત પૃથ્વીની,
વરાવજે તુજ વીર પુત્રને જોઈ વધૂ શુભ કુળની;
સોંપીશ ગાદી પુત્રી તેને રાજભિષેક કરીને,
પ્રિય પતીસંગે આવીશ ત્યારે, શાંત આશ્રમે ફરીને.

ગૌતમી—પુત્રી, જવાની વેળા ચાલી જો. હવે તારા પિતાને પાછા ફેરવ. નહીતર એતો એમ વારંવાર બોલ્યાજ કરશે. (કણ્વ ઋષિને કહેછે) તમે પોતેજ પાછા વળો

કણ્વ—બેટા, મારા તપના અનુષ્ઠાનમાં હરકત થાય છે, માટે હવે ચાલવા માંડો

શકું.—(પાછા બાપને ભેટીને કહે છે) દાદા તપશ્ચર્યાનું કષ્ટ કરી કરીને આગળથીજ તમારૂ શરીર તો ઘસાઈ ગયુ છે. તેટલા માટે મારે સારૂ શોક કરીને તેમાં ઉમેરો કરશો મા.

કણ્વ—(નિશ્વાસ નાંખીને કહેછે) વત્સ,

ગીતિ—રોપેલાં છે તે જે, દ્વારસમીપે વનસ્પતી ન્યાર;
તે ઉગતાં દેખી મુજ, સમશે કયમ શોક બેટી અનિવાર.

બેટા જા હવે સુખે, તારો રસ્તો કલ્યાણકારી થજો.

[એટલે શકુતલા પોતાના સાથીઓ સહિત ચાલવા માડે છે.]

બેઉ સ.—(શકુતલા તરફ નજર કરીને) અરે રે! અમારી પ્રિય સખી શકુતલા ગઈ. જો પેલી ચાલી જાય છે હવે તો વનરાઈમાં દેખાતીએ નથી.

કણ્વ—(નિસાસો નાંખીને) અનસૂયા, તમારી સહધર્મચારિણી સખી અને મારી લાડકી શકુંતલા, ગઈ? હવે શોક કરશો નહિ મારી સાથે આશ્રમમાં ચાલો

બેઉ સ.—દાદા શકુતલાવગરનુ આ તપોવન કેવળ સુનું સુનુ લાગે છે. તેમા જઈએ પણ શુ?

કણ્વ—ઘણો સ્નેહ હતો તેથી તમને લાગે, તે ખરૂ છે (વિચારીને) દીકરા, વિયોગનુ દુ ખ તો ખરૂંજ, પણ એક ઠીક થયું કે શકુંતલાને સાસરે વળાવી દીધાથી હુ સ્વસ્થ થયો, મારા ઉપરનો બોજો ઉતર્યો, કેમ તો કે,

દોહરા—પુત્રી તો ધન પારકું, રાખ્યું સાચવી હોય,
દેવુ પાછુ તેહને, ધણી હોય જે કોય;
દઈ થાપણ જાણે હવે, થયો શાંત મનસાથ,
નિરાતે નિદ્રા થશે, મટયો મુજ ઉચાટ

[એમ કહીને સર્વ જાય છે]

અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ.

દ્વિતીય સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ અને સ્વ. ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવના બંધુ રા. કેશવલાલભાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં બહિયલ ગામમાં થયો હતો. તેઓ એક પ્રવીણ ભાષા શાસ્ત્રી ગણાય છે. તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તર હતા. હાલમાં તેઓ નિવૃત્તિ નિવાસ ભોગવે છે. તેઓએ ગીત ગોવિંદ, મુદ્રા રાક્ષસ, અમરૂશતક વગેરે પુસ્તકોના અત્યુત્તમ ભાષાંતરો કરેલા છે.

૧૭૮

ચાણક્ય અને ચંદનદાસ.

ચંદન—(સ્વગત) ગાથા.

નિર્દોષે ભય પામે કુડો કૌટિલ્ય તેડતાં સહસા,
તો પછી દોષિત હું તો આશંકાઉંજ અંતરમાં.

આથીજ મે ધનસેન–આદિક વાસમાના ત્રણ વણિકને કહ્યું, કે ‘કદાપિ દુષ્ટ ચાણક્ય મારૂ ઘર જોવરાવે, માટે સ્વામિશ્રી અમાત્યરાક્ષસના કુટુંબને તમે સાવધાનીથી બીજે કહી લઈ જાઓ. મારૂં તો થવાનું હોય તે થાઓ.’

શાર્ઙ્ગ—આવો, શેઠ, આ રસ્તે.

ચંદન—આ આવ્યો ભાઈ

શાર્ઙ્ગ—(પાસે જઈ) ગુરૂજી, આ શેઠ ચંદનદાસ આવ્યા.

ચંદન—જય જય આર્ય.

ચાણ—(સામું જોઈ) અહો! પધારીએ, શેઠ! આ આસન રહ્યું; બિરાજીએ.

ચંદન—(નમસ્કાર પૂર્વક) અનુચિત આદરમાન અપમાનથી એ અકારૂ, તે આર્ય કયા નથી જાણતા? મને તો અહીં ભોંયજ બેસુ, તે ઠીક લાગે; માટે, માફ કરજો, ભોંયપરજ બેસું છું.

ચાણ—નહી નહી શેઠ, એમ કેમ કહોછો? અમ જેવાના સમાગમમા આ આદરમાન તમને ઉચિત છે માટે આસનેજ બિરાજીએ.

ચંદન—(સ્વગત) આ શઠ કંઈ મરમમાં બોલેછે. (પ્રગટ) આજ્ઞા આર્યની (બેસે છે.)

ચાણ—કેમ, શેઠ, વ્યાપાર તો તેજ ચાલે છે ને ?

ચંદન—(સ્વગત) અસાધારણ આદર શંકા ઉપજાવે છે. (પ્રગટ) હાજી, આર્યની કૃપાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે.

ચાણ—કહો વારૂ શેઠજી, ચંદ્રગુપ્તના દોષો પ્રજાની દૃષ્ટિએ કઈ તરે છે કે ? ને પડછે ગત રાજાના ગુણો તેઓ યાદ લાવેછે કે ? હુ સહેજ પૂછુ છું.

ચંદન—(કાનમાં આગળીઓ ઘાલી) હરિહરિ ! એ શુ બોલ્યા આર્ય! શરદ ઋતુની પુનમના ચદ્ર જેવા મહારાજ શ્રીચદ્રનાથી પ્રજા પ્રસન્નજ છે.

ચાણ—શેઠ, રાજાઓ પ્રજાનું પ્રિય કરી તેમને પ્રસન્ન રાખી પ્રતિપ્રિયની ઇચ્છા રાખે છે.

ચંદન—આર્ય ! ફરમાવીએ, સેવક પાસેથી-શુ કેટલું જોઈએ ?

ચાણ—આ ચદ્રગુપ્તનુ રાજ્ય છે, શેઠ, નદનુ નથી; એટલે ચંદ્રગુપ્તને તો તમારો અપરિકલેશજ પ્રિય છે, ધનની વાત તો ધનલોભી નદને રૂચે

ચંદન—(હર્ષ સાથે) અહા, પરમ કૃપા, આર્ય

ચાણ—શેઠીઆ ! તમારે હવે અમને પૃછવાનુ, જે એ અપરિકલેશ શી રીતે સધાય ?

ચંદન—ફરમાવો આર્ય

ચાણ—સક્ષેપમા, રાજા પ્રત્યે અવિરૂદ્ધ રહેણીથી.

ચંદન—આર્ય ! એવો તે કયો અધન્ય પુરૂપ હોય, કે જે આર્યની નજરે રાજવિરોધી લેખાય ?

ચાણ—પહેલા તો તમેજ

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી) અરેરે ! એ શુ બોલ્યા ? હરિહરિ ! અગ્નિ સાથે તરણાનો વિરોધ કેવો ?

ચાણ—વિરોધ તે એવો જે તમે રાજ્ય સાથે હજુએ શત્રુતા રાખતા રાક્ષસના કુટુબને આશ્રય આપો છો !

ચદન- હે-હે ! કોઈ કુડા માણસે આર્યને આવું ખોટુ ભમાવ્યું હશે.

ચાણ—શેઠ! ગભરાવાનુ કંઈ કારણ નથી માજી રાજ્યના માણસો ભયના માર્યા, પુરજનની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ કુટુબકબીલો તેમનાં ઘરમાં નાખીને વિદેશ જતા રહે છે દોષ તો માત્ર તે છુપાવી રાખવામા છે

ચંદન—હાં હા, ખરૂ, તે વખતે અમારા ઘરમા અમાત્યરાક્ષસનું કુટુબ હતુ ખરૂ.

ચાણ—પહેલાતો 'ખોટું' અને હવે 'ખરૂ, હતું ખરૂ' એ બોલી પરસ્પર વિરૂદ્ધ પડે છે

ચ દન—આર્ય! એટલુ વાક્છળ થયુ કહો, તો થયુ ખરૂ.

ચાણ—શેઠ! ચદ્રગુપ્તના રાજ્યમા છળનો છાયડો ન જોઈએ. માટે રાક્ષસનુ કુટુબ સોપીદો અને છળથી મુક્ત થાઓ

ચદન—આર્ય! મે વીનવ્યુ જ ને, કે તે વખતે અમારા ઘરમા અમાત્યરાક્ષસનું કુટુબ હતુ

ચાણ—હવે ત્યારે કયા ગયુ?

ચ દન—હુ જાણતો નથી

ચાણ—(સ્મિતહાસ્ય કરી) કા 'નથી જાણતો'? શેઠ! માથા ઉપર ભય ભમે છે ને પ્રતિકાર દુર છે હો! બીજી તરફ વિષ્ણુગુપ્ત (પોતાનુ નામ લેતા જરા શરમાઈ) પેઠે અમાત્ય રાક્ષસ નન્દવત્ ચદ્રગુપ્તને ઉખેડી નાખશે, એ આશાજ ખોટી છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પૂરા નીતિ વિશે ધુરંધર છતાં શ્રીવક્રનાસાદિએ
મત્રી નન્દજ જીવતા ન ર શક્યા શ્રી અસ્થિરા રાખી જે,
હેલી રેલતી હર્ષની સ્થિર કરી તે આ વરી ચદ્રને,
કો તેને કરવા પરી નર મથે મિથ્યા મહીમડળે'

વળી

વસંતતિલકા

ઉન્મત્ત હસ્તી હણી ચલન રક્ત પીને,
ખાતા બગાનુ હરિના મુખમા ધરીને,
લેવા કરે કવણ હાઠ મૃગેદ્રકેરી
સધ્યાસમે શશિકળા સમ શોણકેરી?

ચંદન—(સ્વગત) બડાઈ બોલ્યું બર આવ્યું એટલે છાજેછે.

(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા સભળાયછે.)

ચાણ—શાર્ગંરવ ! જો, શુ છે ?

શાર્ગં—આજ્ઞા, ગુરૂજી. (જઈને પાછો આવી) ગુરૂજી ! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી ક્ષપણક જીવસિદ્ધિને તિરસ્કાર સાથે હદપાર કરેછે.

ચાણ—શું ક્ષપણકને ? હરિહરિ ! કેવી ખેદની વાત ? અથવા ચાખો એ એના રાજદ્રોહનું ફળ. જુઓ, શેઠ ચદનદાસ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દડ દેછે, માટે આ મિત્ર ઠીક કહે છે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપી દો, અને અદ્ભૂત ફળ આપનારી રાજકૃપા નિરતર ભોગવો.

ચંદન—આર્ય ! મારા ઘરમાં અમાત્યનું કુટુબ છે નહિ.

(નેપથ્યમાં ઉત્સારણા ફરી સંભળાય છે.)

ચાણ—શાર્ગરવ, જો જઈ, શુ છે વળી ?

શાર્ગં--આજ્ઞા, ગુરૂજી, (જઈ પાછો આવી) ગુરૂજી! એ તો મહારાજ ચદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી કાયસ્થ શકટદાસને શુળી દેવા લઈ જાયછે

ચાણ—કર્યાં કર્મના ફળ ભોગવો. જુઓ શેઠ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દડ દેછે એ, તમે રાક્ષસનુ કુટુબ છુપાવી રાખોછો, તે સાંખનાર નથી માટે પરઘરનાંને સોપી દેઈ પોતાના ઘરનાને અને પોતાના જીવને ઉગારો

ચંદન—આર્ય ! તમે મને શુ ભય બતાવો છો ? ઘરમાં હોય ધરાધર ને અમાત્ય રાક્ષસનુ કુટુબ હુ તમને ન આપુ, તો નથી તેની શી વાત ?

ચાણ—ચદનદાસ ! એજ તમારો નિશ્ચય ?

ચદન—હાજી, એજ.

ચાણ—(સ્વગત) ધન્ય છે! ચદનદાસ ! ધન્ય છે તને આ સમયમાં;

અનુષ્ટુભ્—ન બીજાને બનાવી દે અર્થલાભ થતા છતાં,
ધર્મ વા'લો ફરી આવું કરે કો શિબિના વિના ?

(પ્રગટ) એજ ?

ચંદન—હાજી

ચાણ—(ક્રોધથી) અરે ભુંડા લુચ્ચા વણિક! ભોગવ ત્યારે રાજકોપનાં ફળ.

ચંદન—સજ્જ છું. આર્ય! કરો ભલે આપ અધિકારને અંગે ઘટે તેવું.

ચાણ—શાર્ગંરવ, શાર્ગંરવ! અમારા નામથી ફોજદાર કાલપાશિકને કહે, કે આ દુષ્ટ વણિકને હવણાં ને હવણાં–અથવા એમ નહિ; જા, કોટવાળ વિજયપાળને કહે કે માલમતા જપ્ત કરી બાયડી છોકરાં સાથે ઝાંઝરીઆં પહેરાવી કેદ રાખે. દરમ્યાન હુ વૃષલને કહું છું. એ પોતે એને વધની શિક્ષા ફરમાવશે

શાર્ગં—આજ્ઞા, ગુરૂજી. ચાલો શેઠ

ચંદન—(આસનથી ઊઠી) આ આવ્યો, ભાઈ, (સ્વગત) અહા! કેવું સદ્દભાગ્ય કે પુરૂષદોષથી નહિ, પણ મિત્રકાર્યથી મારૂં મરણ થાય છે!
(શાર્ગંરવ સાથે જાયછે)

ચાણ—(હર્ષથી) હવે રાક્ષસ હાથમા આવ્યો

અનુષ્ટુભ્—એની આફતમાં પ્રાણ કરે, આ અળખામણા;
તો આની આફતે વા'લા કરશે એય પ્રાણ ના.

૧૭૯

રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ.

રાક્ષસ—(આસુ સાથે) અફસોસ! અફસોસ!

શાર્દૂલવિક્રીડિત—લક્ષ્મી નાથવિહીન દીન વનિતા પેઠે બીજાને ગઈ,
પૂંઠે મૂઢ પળી પ્રજા પ્રથમનો, નેહે વીસારી દઈ;
ને ખેડી પુરૂષાર્થ હારી વિરમ્યા, આપ્તે નિરાશા મહી,
તલ્પી તર્ફડી ઉત્તમાંગ વિહુણાં અંગો કરે શું સહી;

વળી

શિખરિણી—તજી દેઈ વેગે અતિ કુલીન દેવે, વૃષલને,
ગઈ શ્રી સ્વચ્છંદી નફ્ટ વૃષલી શી ચપળ;ને
ઠરી તેની યારી કરીજ, કરીએ શું જયમત્યમે
અમારા સૌ યત્નો ફીટવી વિધિ વૈરીવત દમે.

અહા

વસંતતિલકા—સ્વામી વધે અઘટતે સ્વરગે વિરામ્યે,
રોલેશ સાથી લડ્યું તે પણ નાશ પામ્યે;
સેવીય કેતુ, મથાતા ન વળ્યું જરાએ,
છે વૈરી નંદકુળનો વિધિ, વિપ્ર ના એ.

અફસોસ ! મ્લેચ્છ કેવો વિચારશૂન્ય !

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સ્વામીના કુળનું નિકંદન થતાએ તેમને જે ભજે,
તે તે વૈરીશું જીવમાં જીવ છતે શી રીત સંધિ સજે ?
એવું એ ગતિહીન હીન મલયે જોયું ન ! જેને શિરે,
રૂઠે દૈવ, સદૈવ સર્વ અવળું ભાસે જ તેને ઉરે

હજુ પણ તે શત્રુના હાથમાં પડી જીવ ખોય તે હા, પણ રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ તો કરનારજ નહિ ખરેજ ! શત્રુથી હાર ખાવી એનું ભારે લાંછન નથી, લાંછન તો સ્વાર્થ ખાતર પ્રતિજ્ઞા તોડવી તેનું છે (આસપાસ જોઈ આંસુ સારે) આજ દેવશ્રીના પગલાંથી પવિત્ર થયેલા કુસુમપુરની સમીપના પ્રદેશ આ રથજો

સ્રગ્ધરા—મેલી દૈ વાગ ટીકી શર કર્યો કરથી લાઘવે ઘોડ દોડે,
વીધ્યા'તા ભૂપતિએ ભલો વિધ પૅરવે હાલતા લક્ષ્ય કોડે,
આ વાડીમાં ઉભા'તા,અહીજ કરી હતી વાત હું સાથ પ્રીતે.
હાવા ખાવા જ ધાયે કુસુમપુરતણી ભૂમિ એ આર્ત ચિત્તે

કયાં જાઉં હું મંદભાગ્ય ? (આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી) આહા, એ દેખાય જીર્ણોદ્યાન ત્યાં જઈ ચંદનદાસના સમાચાર કોઈક પાસેથી મેળવું અહા ! મનુષ્યની ચડતી પડતીના ચક્રની ગતિ અકળિતજ છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત—પૂર્વે પોર નવેન્દુ તુલ્ય કરથી સૈ ચીંધતા, ને ધીમે,
રાજા શો પુરથી હું જે નીકળતો ઘેર્યો નૃપે નૌત્તમે,
હારી તેજ હું તેજ આ નગરમાં નિર્વીર્ય શો સંભ્રમે
વાડી ઉજ્જડ માહિં ચોરની પડે પેસું અહા આ સમે !

અથવા એ વૈભવ જેમની કૃપાથી હું ભોગવતો, તેજ કયાં છે ? (જીર્ણોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી આસપાસ જોઈ) અહા ! જીર્ણોદ્યાન કેવું અરમણીય લાગે છે ? અહી

શિખરિણી—થયુ ભૂમિ ભેગું શુભ કુળ પડે ભવ્ય ભવને;
વિધાતાના વાંધે નયવ્રત રહ્યું નિષ્ફળ વને;
વિનાશે મિત્રોના ઉર સમ બન્યુ શુષ્ક સર; ને
છળે અજ્ઞાનીની મતિ શી મહીં મું ઝાઈજ તૃણે!

અહીં વળી

કુહાડીના ઘાની ઘણી ઘણી પીડાથી ક્ષણુક્ષણે
કપોતાના શબ્દે રૂદન કરતાં વૃક્ષ લહીને
ઉંડેરા નિ.શ્વાસે પરિચય લીધે ખિન્ન થઈને
ત્વચા ઉતારી આ લહુ પટીજ બાંધી અહિગણે.

પણે તો અરેરે

વસંતતિલકા—સોસે કરી શરીર છેકજ છે સુકાયુ,
કીડાથી અંતરતણુ ઉર છે ખવાયુ;
આ બોડુરોડુ દુખીઉ તરૂજૂથ જાણે,
ઇચ્છે શ્મશાનપથ નાથ પુઠે જવાને.

આ પણે ભાગ્યુતૂટયુ શિલાતલ પડયુ. તે ઉપર ઘડીક બેસું. અવદશામાં તો આવુંજ આસન હોય (બેસીને કાન દેઈ) અરે! કેમ આ અકસ્માત શંખ ભૂંભવે છે, પટહ વાજે છે ને દુંદુભિ ગાજે છે?

શિખરિણી—હજારો શંખો ને પડઘમ દદામા ગડગડે,
વધ તો તેનો આ ધ્વનિ ઘન દળી દે શ્રવણને
ઉછાળો મારીને ભવનતણી કૂખેથી ગગને
ચડી કોડે લેવા ભરપ ભુવનોનુ દડવડે!

(વિચારપૂર્વક) હાં હાં, જાણ્યુ. આતો મલયકેતુ પકડાયાથી ઊઠેલો રાજકુળ (એટલું કહી અધવચ બોલ ફેરવી નાંખી) મૌર્યકુળમાં મચેલા આનંદનો કોલાહલ હશે. (સજળ નેત્રે) અફસોસ અફસોસ! મને

અનુષ્ટુભ્.

સુણાવી શ્રવણે, નેને દર્શાવી, અંતરે હવાં
વૈરીની પ્રભુતા દૈવ ઇચ્છે અનુભવાવવા!

મુદ્રારાક્ષસ.

૧૮૦

ઉર્વશીના વિયોગે ઘેલો થઈ ગયેલો પુરૂરવા.

પુરૂરવા--(ઉન્મત્ત દશામાં) અરે ઓ લુચ્ચા રાક્ષસ ! ઉભો રહે. મારી પ્રિયતમાને લઈને ક્યાં જાયછે ? કેમરે ? તું પર્વતના શિખરેથી ગગને ચઢી ધનુષ ખેંચી મારા ઉપર બાણુનો વરસાદ વરસાવેછે ! (ફોરાં શરીરે અડતાં) નારે ના, હું ભૂલ્યો

હરિણી--ઘન નવલ આ ગાજે, નો'યે નિશાચર પાપ એ;
સુરધનુષ આ ખેંચેલુ છે, નથી રિપુચાપ એ,
જળની વરસે ધારા આતો, ન બાણુની પંક્તિ એ;
વીજ કનકની રેખાશી આ, ન જોબનવંતી એ.

(વિચારમાં પડી જઈ) ત્યારે ક્યાં ગઈ હશે એ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત--રૂઠી અંતરધાન હોય થઈ એ. ના રીસ તે તો ટકે;
હોએ સ્વર્ગ ગઈ, પરતુ મુજમાં એનુ રમે ચિત્ત છે;
દૈત્યોએ હરી હોય, તેય ન બને હુભેલ હુ આ છતે;
ગોરી ગુંમ થઈ ગઈ કહીંક એ ! કેવું કહું કર્મ તે ?

(ઉંચે જોઈ નીસાસો નાંખી) અફસોસ !

ભાગ્યની પડતી ત્યા નડતીમાં નડતી; એમ કેમ ? તો કેઃ-

માલ્ય-ભારિણી.

દયિતા થકી આ અચિંતવ્યો ને સહવો સખ્ત વિયોગ ઉદ્ભવ્યો, ને
નવલી વળી વાદળીથી શીળા દિન ઉન્માદક આવીઆ રસીલા !

(મોટેથી હસતો) હાહહાહા, હુંજ ગાંડો ને કે સંતાપની વૃદ્ધિ થતી જોઈ રહુછુ ! સુનિવરે શ્રીમુખે ભાખ્યુ છે કે, **राजा कालस्य कारणम्** તો પછી હું મેઘકાળજ શા માટે પલટી ન નાખુ ? ના ના, તેમ નહિ કરૂ આ ભવ્ય મેઘ છે તો મારો રાજવૈભવે બન્યો રહેછે. શી રીતે ? તો કે—

મંદાક્રાંતા—રાજે વીજે ગગન ગરવુ ચદ્રવો હેમનો આ;
ઢાળે ઉભાં નિચુલ તરૂઓ મંજરી ચામરો આ;
ગાયે સુરે મધુર મધુરે મોર બદીજનો આ.
ધારા મોતીસર સમરપે અબ્દ સોદાગરો આ.

પણ એ વૈભની ભુંઅળ વગાડયે શું ? આ વનમાં વહાલીનેજ શોધું (કેળના દોડા જોઈ) હહા ! શોધના આરંભમાજ આ કેળને જોઉં છું ને હૈયામાં ભડકે બળું છું ! શાથી જે

ગાથા—જળકણ ભીના અરૂણા કદલીના દોડલા સ્મરાવે આ
આંસુએ હુભરાતાં રોષે રાતાં નયન એનાં.

પણ મારે શી રીતે જાણવું કે અમુક માર્ગેજ પ્રિયા ગઈ હશે ? હાં હાં, સમજ્યો.

વસંતતિલકા—આ વૃષ્ટિએ રચીંપચી વન ભૂમિમાં જ્યાં
દિવ્યાંગના ગઈ હશે દઈ પાય એ, ત્યાં
પુંઠેથી ભાર થકી પુઠતણા ઘણેરા
ઉંડાં હશે ડગ પડયાં અળતે અનેરાં

(પરિક્રમણ કરી નજર નાખતાં હર્ષ સાથે) આહા ? એ આકળી પ્રિયાનો પત્તો લાગ્યો આ દેખાય એનુ એધાણ.

વંશસ્થ—રીસે ભરી સુદરી વેગમા જતા પડયો પછેડો શુકતુલ્ય નીલ આ
જહીં લઈ હોઠની લાલી આસુડાં ગર્યાંથી રેલા રડીઆ રતુમડા.

(ધારીને જોતાં) અરે ! એ તો રાતી ગોકુળગાયવાળો નવી હરિયાળીથી છવાયલો જમીનનો ટુકડો છે ? હા ! આ ઉજ્જડ વનમાં વા'લીની ભાળ મેળવવી પણ ક્યાંથી ? (થોડેક છેટે મોરને જોઈ) અહા ? પણે ચોગાનમાં છાટ ઉપર કળા કરી મોર ઉંભો એ છાટના શિલાજીતનીજ વાસ આ વરસાદના છાંટા પડવાથી ફોરે છે. એ મોર કેવો,

ગાથા—કરી ડોક ઉચી ટહુકે, ફુલાવી ગળું વિકાસી લોચનને
સનમુખ પવનથી થન થન થતા પીંછે જુએ ધનને '

(જરા પાસે જતો) એને પૂછી જોઉ.

અનુષ્ટુભ્—વનમાં વનિતા ઉચા કંઠની નીલકઠ હે !
નૃત્તે શૂરા ! પૂરી નૃત્તે તે જોવા જેવી જોઈ તે ?

અરે ! આ તો ઉત્તર આપવાનુ મૂકી નાચવા મંડી ગયો.

બસ, એ પરદુ:ખે સુખીઆનું મોં ન જોવું (પરિક્રમણ કરી કોયલને ટહુકતી સાંભળી) અહો, કોયલ ! વર્ષા બેસતાં કેવી એ મદમાં જાંબુડાની ડાળે ટહુકે છે ! પંખીઓમાં એ જાતિ ચતુર છે માટે એને વીનવુ અહો બાઈ !

વસંતતિલકા—કામી જનો તણી તું કામની દૂતી દીઠી;
તું માનમોડણુ અમોઘ જ અસ્ત્રી, મીઠી !
તો તેશું લેઈ જઈ મેળવ વે'લી વે'લી,
કે તેડી લાવ તતખેવ તું તે રૂઠેલી.

તું પૂછીશ કે આટલોઆટલો પ્રેમ છતાં કેમ એ તજીને ગઈ? તો તે હું કહુછુ. સાંભળ.

સુંદરી—નથી કારણુ કોપતું કંઈ; વણુવાંકે વચકાઈ એ ગઈ;
ધણીઆણી ધણીની એ ધણી; વદવી તહીં વાત શી વાંકની ?

અરે ! આ તો મારી વાત પડતી મૂકી એને કામે લાગી !
ભલે, એમ છે, તોયે એની વાણી મારી પ્રિયાના જેવી મીઠી છે.
તેથી હું એને મારા કોપનો સ્વાદ ચખાડતો નથી. (કાન માંડી) હો હો ! દક્ષિણુમા ઝાંઝરનો રણુકો સંભળાય છે ! પ્રિયાનાજ પગલાંની એ વધામણી હોવી જોઈએ, જઈ પહોંચું ત્યા. (પરિક્રમણુ કરી નિસાસો નાંખી) અફ્સોસ !

અનુષ્ટુભ્—ઘનઘોર દિશા દેખી જવા માનસરોવરે,
અધીરા રાજહંસોનો સ્વર, ઝાંઝરનો ન એ

હશે એ જળાશયમાંથી ઉપડી જાય તે પહેલાં એમની પાસેથી પ્રિયાની ભાળ તો મેળવી લેઉ, (પાસે સરી મુખ્ય હંસ પ્રતિ) અહો જળચર પક્ષીઓના રાજા !

વસંતતિલકા—ઉભો રહે પલક, પંથ પછી તું જાજે,
ભાથુ મુખેથી મૂક; એ બિસ પુઠ લેજે.
દે ભાળ વહાલીની પીડા હરી લે ઉંડેરી;
છે સ્વાર્થથી અદકી આરત આર્ત કેરી

એ બોલતો નથી, પણુ ઉચું મો કરી જોઈ રહી જણાવે છે, કે માનસરોવર જવાના રઘવાટમા એ મારા જોવામા આવી નથી ઠીકજ તો ? પણુ અચ્યા આ સરોવરના

માલ્ય-ભારિણી—તટના પટમા અટંતી, જો એ
દયિતા દિવ્ય ન દીઠી હંસ ! હોયે,
મદથી મલપંતી તો તું તેની
હરી લાવ્યો ગતિ ક્યાથી ? ચોર ! કહેની.

માટે

અનુષ્ટુભ્—દઈ દે દયિતા મારી; ચોરી છે ચારૂ ચાલ તેં,
ઝલાતાં માલ મુદ્દોએ આરોપી, આપવો પડે,

(મોટેથી હસતો) હાહ્હા !

ભાગ્યો ભાગ્યો ચોરને દંડનાર. રાજા જાણી બાવરો બામટો એ.

(પરિક્રમણ કરી) કોણ આ સજોડે રહેનાર? ચક્રવાક, પૂછું એને.

અનુષ્ટુભ્—ચક્રશી પુઠવાળાથી વિખુટો ચક્રવાક હે !
ચિંતાચક્રે ચઢેલો આ ચક્રવર્તી પૂછે તને.

શુ ? "કો કો" એમ પૂછે છે? અરે : તેં મને ન ઓળખ્યો?—

અનુષ્ટુભ્—આજા સૂર્ય અને દાદા ચંદ્ર જેના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ ને ઉર્વીએ વર્યો લીધ છે

કેમ એણે મો બીડી દીધુ? હુ એને જરા ખખડાવુ.

હરિણી—કમળદળના ઓડે માદી ન જોઈ સરોવરે,
લહીં સહચરી દૂરે પૂરો અધીર ઉરે ઝુરે;
અલગ પડતાં નેહે વ્રેહે તું આમ ડરી મરે;
વિધુર નરશુ મોએ માંડે ન તોય ! અલ્યા શુએ ?

અફસોસ, મારૂ દુર્દૈવ જ પુણેછે આ, બીજુ શું ? ચાલ રામ, બીજે જઉ, (ડગલુ ભરી એકદમ ઉભો રહી) રહો રહો

અનુષ્ટુભ્—દંતદશે ગણગણે વામાવદન, તે મને
સ્મરાવી અમ્જ રોકે આ ભર્યુ ભ્રમરના સ્વને.

લાવ, ત્યારે, આ કમળમાં બેઠેલા મધુપને પણ અરજ કરી જોઉ, જેથી અહીંથી ગયા પછી મનમાં પસ્તાવાનુ કારણ ન રહે.

માલિની—મધુપ ! મધુરનેની કયા જાઈ એ ? કહેની,
નથી થઈ અથવા તો તુંજને ઝાંખી એની.
મુખની સુમુખીના જો હોય તેં વાસ સેવી,
તવ થવી લવલેશે પંકજે પ્રીતિ કેવી ?

જોઈએ બીજે હવે; (પરિક્રમણ કરી) હાં, પેલો કદંબના થડને અઢેલીને હાથણી સથે હાથી ઉભો; એ મને પ્રિયાની ભાળ આપશે ખરો; (પાસે જતાં ધારીને જોઈ) રહો ઉતાવળ કરવા જેવું નથી. શાથી જે એ

ગાથા—અવતી સુરસ સુરાસમ નવપલ્લવવાળી ડાળી શલ્લકીની
આરોગે છે મુખમાં મૂકેલી માનીતી હાથણીની.

(ક્ષણભર થોભી) હા, હવે એ પરવાર્યો માટે પૃછું. અહો મદગળતા ગજરાજ !

ગાથા—ગુંથી જુઈથી જેની વેણી, તે નિત્યયૌવના મીઠી
તવ કર સરીખી ઉરૂની દૂર દગે સુદરી દીઠી ?

(હર્ષ સાથે) અહા, આ તારા ભર્યા મીઠા સ્વરથી પ્રિયાના સમાગમની આશા આપી તું મને ધીરજ દેછે ! એ કારણથી, અને વળી તારા–મારામાં સમાનતા છે, તેથી તારાપર મારો બહુ પ્રેમ ઢળે છે. જો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત—તુ રાજા ગજરાજનો અવનિમા, હુ ભૂપનો ભૂપ છું,
તુ દે દાન ઉદાર અર્થી તરપે, તર્પુ છું તદ્રુપ હું,
યૂથે હસ્તિનીમાં તું, ઉરવશીમાં અત.પુરે લુબ્ધ હું;
તુ હુ તુલ્ય, અરે વ્યથા વિરહની હુશી ન વેઠીશ તું.

સદા સુખી રહે તું, ચાલ રામ, (પડખે નજર નાખી) અહોહો ! પેલો પર્વત જણાય છે તે તો સુરભિકદર, એ બહુ રમણીય હોઈ અપ્સરાઓને પ્રિય છે, ઉર્વશી એના ઉચ્ચ પ્રદેશમા તો ન હોય ? (પરિક્રમણ કરતાં) કયા કર્મની વાત કહુ ? વીજળી પણ ઝબકતી બધ થઈ ગઈ ! ગમે તેમ પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો નજ જવાય. (સામા ઉભા રહી) અહો વિશાળ મધ્યપ્રદેશવાળા ગિરિરાજ !

દ્રુતવિલંબિત—કટિ તટે તવ કાનન દિવ્ય છે ભુવન ભૂપ મનોજ્ઞનુ ભવ્ય જે,
તહીં ઘનસ્તનથી લચકાઈ તે ભ્રમતા સભ્રમથી દગ જોઈ તેં ?

કેમ બોલતો નથી ? છેટુ બહુ છે, તેથી એનાથી સંભળાતું નહિ હોય તો પાસે જઈ ફરી પૃછુ. (પરિક્રમણ કરી)

અનુષ્ટુભ્—અહો ભૂધરના નાથ ! આ દિવ્યવન માહીં તે;
રૂડેરી રૂડી વિખૂટી જતી જુવતિ જોઈ છે ?

(કાન માડી હર્ષ સાથે) અહો, તુ પણ અક્ષરે અક્ષર મારાજ બોલમાં "જોઈ છે" એમ કહે છે ? તો હવે સાંભળ બીજો પ્રશ્ન :— જો મારી પ્રિયા કયાં છે ? ("કયાં છે" એ શબ્દો પડઘામાં સાભળી) થયુ ! આ તો પર્વતની ખોહમાથી મારાજ બોલ પાછા વળેછે !

(લોથ બની) થાકના માર્યા પગ કહ્યું કરતા નથી. જરા આ ગિરિનદીને તીરે બેસી તરંગ વાયુ સેવું. નવા પાણીથી નદી ડોળાયલી છે, તે છતાં પણ આને જોઈને મારૂં મન રીઝે છે.

શિખરિણી—તરંગો ભ્રૂશા છે, કનકરસના શા ખગ રસે;
પ્રકોપે વિંખાતું પટજ પથરાતું ફીણુ દીસે;
અરે! આતો વાંકે કંઈક મમ વંકાતી અતિશે
નદી રૂપે ચડી પલટઈ જ પેખું ઉર વિશે.

વારૂ, ત્યારે હું મારી વહાલીને વીનવું (હાથ જોડી)

દ્રુતવિલંબિત—વચનથી, મનથી, ત્યમ કર્મથી
રહું રટી, લટી, રીઝવવા મથી;
તદપિ દોષ જુએ મુજ શો પ્રિયે!
પરહરી તુજ દાસજ જાય કે?

ના ના. આતો સાચે સરિતાજ છે ઉર્વશી પુરૂરવાને છોડી કોઈ કાળે સમુદ્રને સેવે નહીં. ખેર, હવે પાછો, જ્યાં તે સુદર્શના અદશ્ય થઈ ત્યાં એકવાર જાઉં; કેમકે

જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે તેજ ઇષ્ટ સુખની ઘડી જુએ.

(પરિક્રમણ કરી રાતું કદંબ જોઈ) હાં હાં, પત્તો લાગ્યો.

ગાથા—રાતું કદંબ એ તે, આછા રેસાનું જેનું અદ હુંબડયું
વર્ષાસૂચક સુહવ્યું એણે અંબોડલે ફૂલડું.

એને પડખે આ કૃષ્ણસાર રહ્યો તેને હું પ્રિયાની ભાળ આપવા પ્રાર્થના કરૂં. અહાહા!

અનુષ્ટુભ્—કૃષ્ણસાર ઉભો એ, તે વર્ષાશોભા વિલોકતે
વનદેવી તણો માનું ઠર્યો મૂર્ત કટાક્ષ છે.

કેમ વારૂ, એ મારી અવગણના કરતો હોય તેમ મોં ફેરવે છે? (ધારીને જોઈ) હાં હાં

ગાથા—મૃગલી આવતી વચમાં અચકી પયમૃગલીઉં પીવા વળગ્યે
મૃગ ડોક વાંકી વાળી આ એને જોય એક ટશે.

અરે એ કૃષ્ણસાર!

મંજુભાષિણી.—વનિતા વિલોકી ક્હીં એ વને ઘને?
તું કહી શકીશ લહી આજ લક્ષણેઃ—
તવ વાલીડી મૃગલી શાં વિશાળી ને
અતિ એહનાં નયનીઆં રસાળ છે.

ફટરે ભુંડા! મારૂ કહેવું કાન તળે કાઢી નાંખી ચાલ્યો હરિણી ભણી! એમજ હોય.

અવદશા અપમાન ખમવાજ સરજી છે

ચાલ રામ, (પરિક્રમણ કરતાં કંઇક ચલકતુ જોઈ) અહો! આ પથરાની સાંધમાં શુ દેખાય છે!

શિખરિણી—ઝગે તેથી સિંહે હત ન ગજનો માંસલવ એ,
પડે વૃષ્ટિ તેથી કણ અનલકેરોય નવ એ,
હહાં, આતો જાસુંસમ અરૂણ મોંઘો મણિજ છે
લઈ લેવા જેને નિજ કર વધારે રવિ શકે.

શો મનોહર છે! લઈ લઉં; ના ના, નહિ લઉં, શું કરવો છે?

ઇંદ્રવજ્રા—આ અર્પવો જેહની વેણી માંહીં
મંદારની મે’કથી મોહદાયી,
તે તો પ્રિયા દુર્લભ છેજ હાવે;
કા એ કરૂં દૂષિત આંસુડાએ?

(પડદા પાછળથી) લઈ લે, વત્સ, લઈ લે એ.

ગાથા—પરમેશ્વરીના પગનો જાવક ઝમી જામી જેહ ઉપજેલો,
સંગમનીય મણિજ એ, વા’લાંને મેળવે વહેલો

(પુરૂ૦ કાન દેઈ) અરે, કોણ મને આ પ્રબોધે છે? (પડદા તરફ જોઈ) અહા! ગજચર્મધારી શંકર ભગવાન છે! ભગવન્! મોટો અનુગ્રહ થયો કે આપે મને પ્રબોધ્યો (મણિ લઈને) અહા મંગમનીય!

વંશસ્થ—મહેશ બાલેંદુ યથા શિરે ધરે, તને તથા શીશ ધરૂં હુ આદરે;
હરિ સરીખી કટિવાળી જે ફરી, તુ મેળવે દુર્મિળ દિવ્ય સુંદરી.

વિક્રમોર્વશીય.

બળવંતરામ મહાદેવરામ.

તેમનો જન્મ સુરતમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦મા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને અવસાન ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭મા થયુ હતું. તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામા આ. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર હતા. તેમના રચેલા પુસ્તકો-પ્રાણીવિદ્યા ત્રણ ભાગ, હિંદની રાજ્ય પદ્ધતિ, સ્ત્રીમિત્ર, વેણીસંહારનું ભાષાંતર, વગેરે.

૧૮૧

અશ્વત્થામાનો શસ્ત્રત્યાગ.

કૃપા.—(પાછળ જોઈ અશ્વત્થામાને કહેછે,) વત્સ, આ જો દુર્યોધન સૂતપુત્ર સહવર્તમાન પેલા વડની નીચે છાયડામાં બેઠા છે.

અશ્વ.—ખરેજ મામા, ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ.

બેઉ.—(પાસે જઈને) હે રાજા, આપનો જય થાઓ.

દુર્યો.—(તેમની ભણી જોઈ) કોણ? કૃપાચાર્ય? અશ્વત્થામા પણ! (આસન ઉપરથી ઊઠી કૃપાચાર્યને) ગુરૂ મહારાજ, હુ અભિવદન કરૂ છુ. (અશ્વત્થામાને) આચાર્યપુત્ર, આવરે ભાઈ મને ભેટવા દે. (તેને ભેટી પાસે બેસાડે છે અને ગાય છે

વસતતિલકા—સગ્રામમાં વપુ તજી, અરથે અમારા,
તાતે કર્યુ ગમન રે, સ્વરલોક તારા;
તુ ભેટ ખૂબ મુજને, ઝટ પાસ આવી,
તારા સરૂપ તનને, મુજ પાસ લાવી.
તારા ભુજો અડકવા, થકી મુંજ વાન,
લાગે મને તુજ પિતા, સમ નક્કી જાણુ;
સંતાપસાગર વિષે, મન ડૂબી જાય,
તોએ રૂવાંટી હરખે, બહુ ઉભી થાય.
(અશ્વત્થામાને ભેટીને પાસે બેસાડેછે)

અશ્વ.—(આંખમાં આંસુ લાવીને) રાજા, મારા બાપ ક્યાં છે? હે તાત!

કર્ણ.--દ્રોણુપુત્ર, હવે શોકાગ્નિમાં શું કરવા આત્માને નકામો બાળેછે.

દુર્યો.--આચાર્યપુત્ર, આ સંકટમાં તારા મારા દુઃખમાં કાંઈ અંતર નથી. જો,--

વસંતતિલકા—તારા પિતા, દૃઢ સખા મુજ તાતના જે,
તારા ગુરૂ જ્યમ હતા, ત્યમ માહરા તે;
શું તેહના મરણનું, કહું દુઃખ હું તો,
જાણે બધું મન થકી, પરિતાપી તું તો.

કૃપા.—વત્સ, રાજા કહેછે તેમજ છે.

અશ્વ.—રાજા તું મારા પક્ષમાં હોવાથી મારે મારા શોકનો ભાર ઓછો કરવો ઘટે છે, પરતુ મને આટલુંજ ખોટું લાગે છે.-

ગીત--હું જીવતાં શું મારા, કેશગ્રહ કેરૂં તાત દુઃખ ચાખે;
તો શી રીતે બાપો, પુત્રો થકી શ્રેયની સ્પૃહા રાખે.

કર્ણ—દ્રોણુપુત્ર, એમાં બીજા શું કરે? સર્વેનો જેનાપર ભરૂસો તેણેજ હાથમાંથી શસ્ત્ર નાંખી દઈ આપણી આવી દશા કરી નાંખી.

અશ્વ.--અંગરાજ, આપ બોલ્યા શું? બીજાએ શું કરવું? શું કરવું તે સાંભળો --

સ્રગ્ધરા—જેજે આ ધર્મસૈન્યે સ્વભુજ બળ મદે ઝાલતા શસ્ત્ર હોંસે,
જેજે પાંચાળ વંશે શિશુ જરઠ યુવા કે હશે ગર્ભકોષે;
જેજે તે કર્મસાક્ષી મુજ રિપુહૃદયે આવતી જે અહંતા
તેના તેનાજ નિશ્ચે મુજ સમજ રણે મૃત્યુનો એ નિહંતા

હે જમદગ્નિના શિષ્ય કર્ણ, વળી તને કહુંછું તે સાંભળ.—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—ને આ દેશ અરાતિશોણિતજળે, કુંડો જહાં પૂરીઆ,
ક્ષત્રીએ ગુરૂ દ્રોણુના ત્યમ અહીં, કેશો બળે ખેંચીઆ;
શસ્ત્રો તેજ અરાતિદર્પવિભુ, છે માહરાં તેજમાં,
રામે જે કીધું તેજ કર્મ કરશે, દ્રોણાયની ક્રોધમાં.

દુર્યો.--આચાર્ય પુત્ર, તું વીરનાયક છે. તારા શૌર્યની બરોબરી કોણ કરનાર છે.

કૃપા.--રાજા, દ્રોણાચાર્યની પછી આ મહા સંગ્રામનો સઘળો ભાર પોતાને માથે લેવો એવું આ દ્રોણુપુત્રના મનમાં છે, માટે મને એમ લાગેછે કે તમે એને અધિકાર આપી ઉત્તેજન આપશો તો ત્રણે લોકનું

ઉચ્છેદન કરવાને એ સમર્થ થશે. પછી પાંડવના સૈન્યની તો વાતજ શી ! માટે તમને કહુંછું કે એને સેનાપતિનો અભિષેક કરો.

દુર્યો.—તમારી આ યોજના બહુ સારી છે, પરંતુ એ વિષે મેં કર્ણને પ્રથમથીજ વચન આપ્યું છે.

કૃપા.—રાજા, આ દ્રોણપુત્ર અપાર શોકસાગરમાં બૂડયો છે, માટે અંગરાજાની જોડે બંધાયાથી આ સમયે એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. એતો તેજ શત્રુમંડળને શિક્ષા કરનાર છે. આ વેળા તેનો સત્કાર ન કીધો અને તમે કહો છો તે પ્રમાણે થયું તો તેને દુઃખ નહિ લાગે કે ?

અશ્વ.—રાજા, કૌરવેશ્વર, હજી સુધી યુક્તાયુક્ત વિચાર શો કરે છે ? અરે તું આ સમયે મારાપર ભાર નાંખી નિરાંતે ઉંઘ લે. જો.—

અભંગ—જોજે તું રાજન, પૃથ્વી અપાંડવ, તથા અકેશવ કરૂ આજ.
સોમક પાંચાળ, વંશ તણું નામ, રે'શે સર્વ ઠામ શેષ માત્ર.
દર્શાવીશ મારૂ, શૌર્ય અંગબળ, સકળ મંડળ, વીરો કેરા.
નક્કી પૂર્ણાહુતિ, સમક્ષ સર્વની, સગ્રામ વાર્તાની આજ કરૂં.
જાણુ શસ્ત્ર રૂપી, કુહાડે કરીને, નાંખુછું છેદીને, ક્ષત્રારણ્ય.
તેનો ગુરૂભાર, ઉતારી સકળ, કરીશ કુશળ, પૃથ્વીને હું.
નિશ્ચિંત પ્રશાંત, થઈને હૈયામાં, લેશે તુ મઞામાં ગાઢ નિદ્રા.
પ્રયત્નથી તને, બહુએ ઢ઼ઢોળે, તોએ તે ન છોડે, ખચીત તુ.

કર્ણ—બોલવુ સહેલું છે, પણ કરવું બહુ કઠણ છે. એવું કામ કરવા લાયક પુરૂષો આ કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ નીકળશે.

અશ્વ—અંગરાજ, એવું કર્મ કરવા યોગ્ય પુરૂષો કૌરવ સૈન્યમાં પુષ્કળ હશે ખરા, નથી એવુ હું કહેતો નથી. પરંતુ હુ જે બોલ્યો તે તો દુ.ખથી ઉપજેલા શોકના આવેશથી બોલ્યો. કેવળ ગર્વથી વીર પુરૂષોના ધિક્કાર કરવાના વિચારથી બોલ્યો નથી.

કર્ણ—મૂર્ખા, તું સમજતો નથી. અરે જે દુઃખીઓ થાય તેણે ઘરમાં બેસી અશ્રુપાત કરવો, તથા જે શસ્ત્રધારીને ક્રોધ ચઢે તેણે સંગ્રામમાં જઈ પરાક્રમ કરવું એજ યોગ્ય છે. નકામી આવી બડબડ શા કામની ?

અશ્વ.—(ક્રોધાયમાન થઈને) અરેરે ! રાધાગર્ભભારભૂત, સૂતાપસદ તું મારી નિંદા કરેછે કે ?

કર્ણ—હે તું મને મહેણાં દેછે કેમ ? તું સમજ્યો ?

અનુષ્ટુભ્—સૂત કે સૂતનો પુત્ર, ગમે તેવો હું હોઇશ,
દૈવાધીન કુળે જન્મ, મુજ આધીન પૌરૂષ.

અશ્વ.—તું હમણાં શું બોલ્યો ? ફરી બોલ, જોઈએ. અરે મને અશ્વત્થામાને આંસુથી દુઃખનો પ્રતિકાર કરવાનુ શીખવેછે કેમ ? શસ્ત્રથી નહિ કે ? જો—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મારાં શસ્ત્ર ન તારી પેઠ ગુરૂએ, બાળી મૅક્યાં શાપથી;
કે છોડી નહિ મેં પલાયન કર્યું, તેં જેમ સંગ્રામથી;
જન્મ્યો સારથિના કુળે નહિજ હું, કે નિંદ્ય જેથી નહી;
દુઃખોનો પ્રતિકાર કાં કરીશ હું, અશ્રુથી શસ્ત્રે નહી ?

કર્ણ.—(ક્રોધથી) અરે વાચાળ, અરે વૃથા શસ્ત્ર ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણના દીકરા, સાંભળેછે કે ?

અનુષ્ટુભ્—નિર્બળ કે બળિષ્ટ છું તો એ શસ્ત્રો ન મેં તજ્યાં,
પાંચાળના ભયે જેમ, તાહરા જનકે તજ્યા

અશ્વ.—(ક્રોધ ચઢાવીને) અરે સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર, જનેતાને ભારે મારનાર, અરે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી અજાણ, મૂર્ખ કર્ણ, મારી સમક્ષ મારા પિતાની નિંદા કરેછે કે ? પરંતુ,—

ઇંદ્રવજ્રા—ને શૂર કે બીરૂ હશેજ તાત, ત્રિલોક નેની પ્રસરેલ ખ્યાત;
જે કર્મ કીધા રણમા પિતાએ, તે જાણીઆં નિત્ય વસુંધરાએ.

અને

નાખ્યા રણે આયુધ કેમ તેણે, તેતો પૃથાસૂનુજ એક જાણે;
સંગ્રામમાં એ થયું કર્મ જ્યારે, તું કયાં હતો રે રણભીરૂ ત્યારે ?

કર્ણ—(કાંઈક હસીને) હા, હા, હું બીકણ ખરો. તું માત્ર મોટો પરાક્રમી અને હિંમતવાન ખરો કે ? તારા બાપને સંભારતાં મને સંશય ઉત્પન્ન થયો. મૂર્ખા, વળી હું તને પૂછું છું કે—

ભુજંગીછંદ.

જદા નાખીઆં હાથથી શસ્ત્ર વીરે, નિવાર્યા નહી શત્રુને કેમ ધીરે;
ગળું કાપતાં સર્વ રાજા સમક્ષ, ઉદાસીન કાં બેસીઓ યુદ્ધદક્ષ.

અશ્વ.—(ક્રોધાયમાન થઈ તથા શરીર કંપાવી) હા, દુષ્ટ સૂતાધમ, તું રાજાનો માનીતો થયો માટે મોટાઈ દેખાડી મોટી મોટી વાતો કરેછે કે ?

માલિની—સમજ દઈશ તુંને બીરૂ કે દુઃખીઓ જે,
દ્રુપદ-કર પિતાએ કેમ ના વારીઓ તે;
ભુજબળ અભિમાને કેમ નિંદા કરે તું,
તુજ શિર પગ ડાબો મૂકુછું રોકજે તું.
(તેમ કરવાને ઊઠે છે.)

કૃપા. તથા દુર્યો.—ગુરૂપુત્ર, ક્ષમા કર. (એમ કહી તેને અટકાવે છે.)

અશ્વ.—(ફરી લાત મારવા જાય છે.)

કર્ણ—(ક્રોધાયમાન થઈ તરવાર ઉગામી બોલે છે) અરે દુષ્ટ બ્રાહ્મણાધમ ! તુ શા માટે આટલી આત્મસ્તુતિ કરે છે ?

ગીતિ—અવધ્ય જાતિ થકી છું, જો તે ઉંચો કર્યોજ પગ તારો,
તો આ ખડ્ગ વડે હુ છેદી નાંખીશ જાણજે તારો.

અશ્વ.—અરે મૂર્ખ, હુ જાતિના કારણથી તને અવધ્ય થયો કેમ ? તો લે આ મે મારી જાતિ છોડી (જનોઈ તોડી નાખે છે) કાંઈ સામર્થ્ય હોય તો આવ મારો વધ કર નહિ તો હું તારો વધ કરૂં છું. જો—

ગીતિ—વૃથા પ્રતિજ્ઞા કર તું તુજ ઘાતે જય તણી સ્પૃહા છોડી,
લે શસ્ત્રો અથવા તે તજી મુજ શરણે તુ આવ કર જોડી.

(બેઉ જણ હાથમા શસ્ત્ર લઈ એક એકપર પ્રહાર કરવાને ઊઠે છે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેમને વારે છે.)

દુર્યો.—અલ્યા, આચાર્યપુત્ર, હાથમાંથી શસ્ત્ર નાખી દે હમણાં.

કૃપા.—સુતપુત્ર તુ એ હાથમાંથી શસ્ત્ર મૂકી દે.

અશ્વ.—મામા, કેમ વારો છો ? આ દાડ સૂતાધમ મારા બાપની નિંદા કરે છે, તેથી એ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પક્ષનો છે એમ મને લાગે છે. માટે એને મારે હાથે શિક્ષા પામવા દો.

કર્ણ—રાજા, આ વેળા તુ મને ખાળીશ નહિ.—

ગીતિ—ક્રોધાંધ ધીર પુરૂષે, શાસન કરવું નહી અધમ જાણી,
આત્મશ્લાઘા કરૂં છું, તે કારણથી ઘટે તને હાની.

અશ્વ.—રાજા, છોડ છોડ તેને. મારા હાથના સપાટાથી પ્રાણના વિયોગનું ફળ તેને ઝટ મળવા દે. રાજા કદાપિ સ્નેહના કારણથી અથવા

તારા કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે આ ગુરૂનિંદક દુષ્ટનો મારાથી બચાવ કરવા તું પ્રચ્છતો હશે, પરંતુ એ બંને વ્યર્થ છે. જો,—

ગીતિ—અરે અધમ અધકર્મી, સૂત–તનુજની સહાયતા જે છે,
શશિકુળ—ભૂષણ તમને, ગુણવંતાને ઉચિત શું તે છે?
અને—મારીશ અર્જુનને હું, રાજા ચિંતા ધરો નહીં મનમાં,
ક્રોધે અકર્ણ વિજયા, પૃથ્વીને કરૂં જુઓ તમે ક્ષણમાં.
(એમ કહી કર્ણને ધા કરવા ઊઠે છે.)

કર્ણ—(ખડ્ગ ઉગામી) અરે વાચાળ, અધમ બ્રાહ્મણ, તને હતો નહોતો કરી નાંખુ છું, જો રાજા, છોડ છોડ મને, આ સમયે તું મને વાર નહિ. (અશ્વત્થામાને મારવાનું કરે છે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેને ખાળે છે.)

દુર્યો.—અરે કર્ણ, અરે ગુરૂપુત્ર, આ તમારી કેવી ગાંડાઈ? આજ તમને થયું છે શું?

કૃપા.—વત્સ, અશ્વત્થામા, વાતનો આરંભ કેવે પ્રકારે થયો અને અંત કેવો આવ્યો! આ શી ગાંડાઈ! આ સમયે આપણા રાજમંડળને તથા આપણા સૈન્યને આ સંકટ તારા થકી પ્રાપ્ત થાયછે, એ એક વિપરીત વાત છે!

અશ્વ.—મામા, આ કડવું ભાષણ કરનાર, સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર કર્ણનો એકવાર અહંકાર ઉતારવાનુ મારા મનમાં છે, પણ શું કરૂં! હાથમાં આવતો નથી.

કૃપા.—વત્સ, આપણા પક્ષમાંના પ્રધાન પુરૂષો સાથે વિરોધ કરવાનો આ સમય નથી, ભાઈ.

અશ્વ.—મામા, એમ છે ત્યારે આ લો મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—આ પાપિષ્ઠ ન પામશે મરણ જો, યુદ્ધે અરિના શરે,
તો મારાં પ્રિય શસ્ત્ર મે તજી દીધાં, તે લેઉં હું ના કરે;
આ સેનાપતિ હોઉં ક્રુદ્ધ થયલા, ભીમાર્જુનાના ભયે,
ત્રાસે તો નૃપ મુંજને પ્રિય સખા, જાણો રણે રે સ્વયે.
(એમ બોલી હાથમાંના શસ્ત્ર ભોંયપર મૂકેછે.)

વેણીસંહાર નાટક.

બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર. બી. એ.

તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય છે અને ભરૂચના વતની છે. તેઓ કાઠીઆવાડના એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઑફીસર હતા, અને હાલમા તેઓ પુનાની ડેકન કૉલેજમાં પ્રોફેસર છે. 'સેહેની' એ ઉપનામથી તેઓ વખતો વખત ઘણા સરસ કાવ્યો લખે છે.

૧૮૨

બાળક્રીડા.

(પડદા પાછળ—તોફાન ન કર. શું જાત ઉપરજ ગયોને?)

રાજા—(સાંભળીને) – આ સ્થળે અમર્યાદ આચરણ તો હોય નહીં. આમ કોને વારવામાં આવતું હશે?

–(શબ્દની દિશામાં જઈ જોઈને)—અરે, આ પોતાને પગલે પગલે બે તપસ્વિનીઓને ખેંચતો અને પ્રભાવમાં બાલક નહીં જણાતાં બાલકજ કોણ હશે વારુ?

આર્યા—બાલસિંહ ધાવંતો રમવા ખેંચે સિંહણસોડેથી,
તાણી બલથી ગરદન યાલ બધી નાખતો ચુંથી.

(ઉપર પ્રમાણે વર્તતો બાલક અને બે તપસ્વિનીઓ પ્રવેશ કરેછે).

બાલ—સિંહ, ઉઘાડ મ્હોડું, તારા દાંત ગણું.

પહેલી તપસ્વિની—જુંઃ, આપણાં છોરૂ જેવાંજ પશુઓને તે શું રંજાડતો હઈશ? તારો ઉધમાત તો વધતો દેખું! ઋષિઓએ સર્વદમન નામ પાડ્યુ છે તે બરાબરજ.

રાજા—(સ્વગત)—જાણે મારો પોતાનો પુત્ર હોય એમ આ બાલક તરફ મારૂં મન ખેચાય છે એ તે શું હશે? અપુત્રતાને લીધે કદાચ મને વધારે હેત આવતું હશે.

બીજી ત.—એના બચ્ચાને નહીં છોડ કની તો સિંહણ તને મારશે જો.

બાલ—(સસ્મિત)—ઓ રે, હુ તો કૈ નો કૈ બીધો જો!

(હોઠ દેખાડે છે.)

રાજા—(સ્વગત)–

અનુષ્ટુભ્—લોકોત્તર પ્રભાબીજ, લાગે છે શિશુ આ મને;
તનખો શુદ્ધ વહ્નિનો ઝંખે ઈંધન દીપવી.

પહેલી ત.—બેટા, આ સિંહના બચ્ચાને છોડ, હું ફની તને બીજું રમકડું આપું.

બાલ—ક્યાં છે ? લાવને ! (હાથ લાંબો કરેછે.)

રાજા—(સ્વગત)-અરે, આને તો ચક્રવર્તીનાં લક્ષણો છે.

ઉપજાતિ—ધસેજ લેવા પ્રિય વસ્તુને કર, જણાય સીવેલ ત્વચાથી આંગળી;
દીસે યથા રાગવતી ઉષા તણુ પે'લુ ખીલ્યુ પદ્મ સળંગપાંખડી.

બીજી ત.—સુવ્રતા, આને વચનમાત્રથી વારી શકાશે નહીં; જા, મારા ઝુપડામાં ઋષિકુમાર માર્કંડેયનો રંગબેરંગી માટીનો મોર છે, તે આને કાજે લૈ આવ.

પહેલી ત.—વારૂ. (જાય છે.)

બાલ—એટલી વાર આનાથી રમીશ.
(એમ કહી તપસ્વિની સામે જોઈને હસે છે.)

રાજા—(સ્વગત) આ લીધી રઢ ન મૂકનારા ઉપર ઉમળકો આવેછે.
--(નિસાસો નાંખીને)--

વસંતતિલકા—ઠાલુ હસે ધવલ દાંતકળી દીપાવી,
કાલું લવે મધુરૂં અક્ષર ગોડવીને,
ખોળો ખુંદે મસ રસે, સુત એહવાના
મેલે બને મલિન ધન્યજ ને પિતાઓ.

બીજી ત.—ઠીક, આ મને તો ગણતો નથી,
-(આસપાસ જોતી)-અહીં કોઈ રૂષિકુમાર છે કે ?
-(રાજાને જોઈને)-ભદ્રમુખ, આવ તો, આ બાલકે રમતમાં આ સિંહના બચ્ચાને છૂટે નહી એમ સજજડ પકડી રાખ્યું છે તેને છોડવ.

રાજા—(પાસે જઈને સસ્મિત)-અરે ઓ મહર્ષિપુત્ર,

ચંદ્રવર્ત્મ—આમ જન્મથી તુ કેમ હુલટો, આશ્રમીજનપ્રણાલથી વહે ?
જેથી સર્વ સુખી તે તુ દૂષતો, નાગબાલ જયમ ચંદને રચ્યો.

બીજી ત.—ભદ્રમુખ, આ કંઈ ઋષિપુત્ર નથી.

રાજા—એની કાહી અને તે પ્રમાણેનુ એનું આચરણજ કહી આપેછે. એ તો અમે આ સ્થલ ઉપરથી તર્ક બાંધેલો.

-(સિંહના બચ્ચાને છોડવતાં બાલકનો સ્પર્શ થતાં, સ્વગત)-

ઉપજાતિ.

ન જાણું આનું કુલ તોય એને, સ્પર્શી ઠરે આમજ ગાત્ર મારાં;
અવર્ણ્ય તેનું સુખ હોય સાચે, જે ધન્યના અંક થકી છૂટ્યો એ.

બીજી ત.—(બંનેને જોઈને)—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રાજા—શું જે ?

બીજી ત.—આકૃતિમાં તું આ બાલકને મળતો આવે છે, અને વળી તું અજાણ્યો છે તોય એ તારી સાથ આડાઈ કરતો નથી.

રાજા—(છોકરાને લાડ કરતો)—આર્યા, આ મુનિકુમાર નથી તો એનુ કયું કુલ ?

બીજી ત.—પુરૂકુલ.

રાજા—(સ્વગત) શું મારાજ કુલનો ? એ કારણથીજ આ ભવતીને અમારા એમાં મળતાપણું લાગે છે, પણ પૌરવોનુ પરમ કુલવ્રત તો આવુ છે કે,

વૈતાલીય.—ભુવનો મહી ભોગવી રસોને, ક્ષિતિ રક્ષે રહી આગલી વયે જે
ઉતરતી વયે વસી નૃપો તે તરૂમૂલે યતિધર્મ શુદ્ધ પાળે.
—(મો'ટેથી)—પરંતુ માણસો કંઈ આ સ્થળે પોતાની શક્તિથી આવવા સમર્થ નથી.

બીજી ત.—તારી વાત ખરી, પણ અપ્સરા સાથેના સંબંધને લીધે આની માએ એને આ મારીચાશ્રમમાં પ્રસવ્યો.

રાજા—(સ્વગત)—હાશ, મારી આશાને આ બીજું પોષણ મળ્યું.
—(મોટેથી)—વારૂ, એ ભવતી કયા રાજર્ષિનાં પત્ની ?

બીજી ત.—એ પોતાની ધર્મદારાને ત્યજનારનુ નામ ઉચરવાનું કોને મન થાય ?

રાજા—(સ્વગત)—આ કથા તો મનેજ લાગુ પડે છે. ત્યારે આ બાલકની માતાનુ નામ પૂછુ તો ? પણ પરદારા વિષેની પડપૂછ અધર્મ્ય.

પહેલી ત.—(હાથમાં માટીના મોર સહિત પ્રવેશ કરીને)
—સર્વદમન, શકુંતલાવણ્ય જો.

બાલ—(નજર આમતેમ ફેરવીને)—ક્યાં છે મારી બા ?

બંને—બાપેલો બોલના સરખાપણાથી છેતરાઈ ગયો,

બીજી ત.—બેટા મેં તો તને એમ કહ્યું કે આ માટીના મોરની સુંદરતા જો.

રાજા—(સ્વગત)-શું આની માતાનું નામ શકુંતલાજ ? પણ એકનામધારી જુદાંજુદાં જણ હોય એવું ઘણીવાર બને છે; શું આ નામ આનીને આશા ઉપજાવે છે તે મૃગજલની માફક કેવલ નિરાશ કરી નાખવા તો નહીં હોય ?

બાલ—મા, આ મજાનો મોર મને ગમ્યો.

પહેલી ત.—(જોઈને ફીકરથી)-અરે, આની પહોંચી ઉપરનું રક્ષામાંદલ નથી જણાતું જો

રાજા—ફીકર ન કરો, સિંહના બચ્ચા સાથેના એના ઉધમાતમાં નીકળી પડેલું આ રહ્યું. (લેવા જાય છે.)

બંને—લેશો નહીં, અડશો નહી એને !

—અરે, એણે તો ઉંચકી લીધું !

(છાતી ઉપર હાથ મૂકીને એક બીજી સામસામે વિસ્મયથી જોઈ રહેછે.)

રાજા—અમને મના શા માટે કરી ?

પહેલી ત.—સાંભળો મહારાજ, આ અપરાજિતા નામની વનસ્પતિ એના જાતકર્મ વખતે મારીચ ભગવાને આપી હતી, તેમાં એવો ગુણ છે કે એ પડી જાય તો એ બાલક અથવા તો એના માબાપના શિવાય કોઈથી એ ઉપાડાય નહી,—

રાજા—અને ઉપાડે તો ?

પહેલી ત.—તો એ સર્પ બનીને તેને ડશે.

રાજા—ભવતીઓએ કદાપિ એનુ પારખુ નજરોનજર જોયુ છે ?

બને—ઘણીએ વાર.

રાજા—(આનંદથી સ્વગત) ત્યારે તો મારી પરિપૂર્ણ થયલી અભિલાષાને મારે શામાટે ન વધાવી લેવી ? (બાળકને ભેટેછે.)

બીજી ત.—સુવ્રતા, ચાલ; આ બનાવ વ્રતનિયમમાં નિમગ્ન રહેતી શકુંતલાને જણાવીએ. (બંને જાયછે.)

બાલ—છોડ મને મારે તો બા પાસે જવુછે.

રાજા—બેટા, મારી સાથેજ બાને રાજી કરજે.

બાલ—મારા બાપાજી તો દુષ્યંત, તું નહી.

રાજા—(સસ્મિત) આ નકાર પણ એજ સિદ્ધ કરેછે.

અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.

ગદ્ય.

નર્મદાશંકર.

૧૮૩

આપણી સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય.

મોટુ કામ કરવાને ઘણાં માણુસ જોઈએ ને મોટાં માણુસ જોઈએ. ઘણાં એટલે સપીલાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત; અર્થાત્ સદ્‌ગુણ ને શક્તિ એ વધવાં જોઈએ સદ્‌ગુણવડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિવડે સદ્‌ગુણ વધે છે. શક્તિમાં મનશક્તિ વિશેષ સમજવી; તનશક્તિ આણુવી સુલભ છે. સદ્‌ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધેછે. ત્યારે પ્રથમ શું કરવુ ? પ્રથમ તો આપણામા ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે "આપ સમાન બળ નહિ" ને "પારકી આશ સદા નિરાશ." નસીબને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર, એને આધીન થવાયછે—નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાયછે. પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમાં ખલેલ થાયછે, ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થતુ—નથી થતુ તો પાછુ દુઃખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળાં થઈ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણુસને કામ કરવાની ટેવ પડેછે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમાં રહેછે, તેથી તેના કામ ધાર્યા પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યા નથી પડતાં તો બીજો કોઈપણ તેને લાભ થાયછે ને ક્વચિત્ કંઈજ ફળ ન મળ્યુ, તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે અને હમેશ કર્મમાંજ સુખ માનેછે. બીજુ વળી આ, કે ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવુ જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈને જેમાં થોડી પણ બુદ્ધિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવુ. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવુ. અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈપણ કરી દેખાડવુ કે જેથી કામ કરવુ સહેલ થઈ પડે, ને નવી જુક્તિ જડે, ને સાધન પણ મળી

આવે. જેટલું ઉપલકીઉં કામ થાય તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય, **"देहं पातयामि अर्थं साधयामि"** તો તે કામમાં પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. બૈરાંઓની ઘર સંસારની કહેવત છે કે "જેણે કામ કીધુ તેણે તો કામણ કીધુ" એટલે કામમાં તો વશીકરણ રહ્યુ છે જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરેછે. બહુ આશા રાખ્યા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતાં કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમાં શિક્ષા છે કે "શ્રમવિના પ્રારબ્ધ લૂલું છે" માટે શ્રમ કરતાં કંટાળવું નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધુ હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યાં કરવી ને કામ કરતા સંધિને આણવી. ચોથી વાત આ કે મોટુ કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલુ કરવું, પછી જો તેમાં નહિ ફવાય તો બીજામા ફવાશેજ; અગર બીજામાં ન ફવાયું તોપણ તેવાં કામ કરવામાં શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ-એથી હિંમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણુ, એના ઉપર પૂર્ણભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિઘ્ન દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાની થાય માટે તેવા મંડળના સબંધનું કામ જો લેવું તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવુ હોય તો લેવુ, બાકી ન લેવુ સત્યે વર્તતાં હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ફાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરેછે. છઠ્ઠી વાત આ કે, કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લઈ તેવા થાય સાતમી વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમા હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવાં. એમ કરેથી કુટુંબસંસાર સંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડાશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપવોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સામા થવુ પડશે, પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્યમ કરવો ને બીજો ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામા આવે ને ફાવે તે ઉદ્યમ કરવો. આઠમી

વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનશક્તિ કેળવવી. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુદર પ્રકાશેછે જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ઘણાએક જણ પોતપોતાના જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાના કેળવાયલાં ને શક્તિવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુડું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે. વળી ભુડુ નામ મેળવવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી— ન કેળવાયલા સ્વભાવગુણથી ભુંડા કર્મ થઈ જાયછે; નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંથી જૂજ ભુડાં નામ કરવાના; પણ ઘણાક જણ તો રૂડા જ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે "નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને" વળી "નામ રહતા ઠક્કરો, નાણું નવ રહત; કીર્તિતણાં જે કોટડાં, તે પાડયાં, નવ પડત." વળી કહેવાયછે કે "રૂડે નામ કે ભુડે નામ" (ને હુ વધારૂ છઉ કે 'પણ નામ') માટે નામ મેળવવાની ઇચ્છા એ તો પુરૂષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્યમમા મોટુ ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ, ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશુ, જ્યારે આપણે દુખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણા કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વિરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સકલ્પને સેવીશું, ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાતભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ નામે પ્રકાશીશુ.

નર્મગદ્ય.

રા. બ. નંદશંકર તુળજાશંકર.

ગુજરાતના આદિ નવલ કથાકાર સ્વ. નંદશંકરભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૫મા સુરતમા થયો હતો અને મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૯૦૫મા સુરતમાંજ થયું હતુ. તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. પ્રથમ કેળવણી તથા રેવેન્યુ ખાતામા ઉચા દરજ્જા ભોગવ્યા પછી તેઓ કચ્છના દિવાન, રેવાકાઠાના આ. પોલીટીકલ એજન્ટ તથા રાજપીપળાના આ એડમીનીસ્ટ્રેટર નીમાયા હતા. તેમના રચેલા પુસ્તકો—કરણઘેલો, માર્ગોપદેશિકા, ભૂમિતિ વગેરે

૧૮૪

ગુણસુંદરીનું સતી થવું.

એ વાત સાંભળતાંજ ગુણસુદરીના મોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યુ, તેની આંખ વધારે લોહી વર્ણ થઈ. તેનું આખુ શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યુ; અને જે મહાભારત દુખ તેના ઉપર પડયુ હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે, તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા; અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઈ, તે બોલી "હવે જીવવુ ? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણા વર્ષ આ સસારમાં સુખમાં અથવા દુખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતા લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલા વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમા આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઈ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં ? ના ના, તે જ્યા જશે ત્યાં હુ જઈશ. તેનુ જે થશે તે મારૂ થશે. હવે જીવવુ ? જીવીને મારા ધણીની અસદ્ગતિ કરાવવી અને જે પૂર્વ જન્મના પાપથી તેનુ આવુ મૃત્યુ થયુ તે પાપ ધોઈ નાખવાનું મારા અખતીયારમાં છતાં આ ક્ષણભગુર જગતમા થોડા દહાડા દુખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂ ? હવે જીવવુ ? જીવીને ઘરેણાનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળુ વસ્ત્ર પહેરી ફરવુ. હવે જીવવુ ? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવુ, અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો

ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું ? જીવીને લોકમાં રાંડ કહેવડાવવુ, અને રસ્તામાં કોઈને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઈ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું ? જીવીને ઘરમાં બોજો થઈ પડવું, અને માબાપને દુઃખનું મૂળ થવુ. હવે જીવવુ ? જીવીને ભાઈભોજાઈના ઠોક ખાવા, અને પેટને સારૂ હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું ? જીવીને શુ સુખ ભોગવવુ ? જીવવાથી ફળ શું ? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવુ લાખગણુ સારૂ. તેથી મરવુ એજ સિદ્ધાંત, એમાં કંઈ સંશય નહી. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." આટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે 'જે અંબે' 'જે અંબે' બુમ પાડી ઊઠી. એ બુમ સાંભળતાંજ સઘળાં બઈરાં સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડયાં, અને જે રોતુ હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો, અને શબને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાંજ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યાં, અને ઘલાઈ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યા. બાકી જે પોતાનુ રહ્યુ તે સઘળુ પોતાની બહેન, ભોજાઈ વગેરે સગાંને વહેચી આપ્યુ. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હરખની સાથે લીધો. પછી પોતાને કપાળે પીયળ કાઢી ચોટલો છૂટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેના દર્શન કરવાને મોહલ્લાના તથા શહેરના એટલાં લોકો એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદીરના જેવી ભીડ થઈ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઈને નોતરૂ દીધુ નહી, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢયો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરી. એજ રીતે આજે હુ મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલુ સુખ ભોગ-

વવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જે અંબે" "જે અંબે" બોલ્યા, તે વખતે સતીમાએ પોતાના બે હાથ ધસીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા; અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતી માતાના દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી; તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલા, કોઈ જાય નહી, અને નવા આવ્યાં જ કરે તેથી શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂક્યા અને શબને બહાર કાઢ્યુ. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બૂમાબૂમ પડે છે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં થયું નહીં. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનુ કામ બંધ પડે છે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હીંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં - આગળ પાછળ લોકોનુ ટોળુ અને વચમાં શબને ઉંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતુ લોકો પાછળથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતકી જે" કરતા હતા, અને તેમાં સતી મા પણ સામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશીંગડાં, સરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડીઆળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજીંત્રનો એકત્ર થયલા જેવો, પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો એવી રીતે તે સઘળાં શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝીઆં બઈરાં પુત્રવંતા થવા સારૂ સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યા તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછા વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીએર દુઃખ હતુ, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહીં હતા, જેઓને રંડાપો વહેલો આવશે એમ લાગતુ હતુ, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહી તે સઘળાંને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરૂષોના ટોળે ટોળાં પોતપોતાનાં ધારેલાં કામ પાર પડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં તેઓ સઘળાં તૃપ્ત થયાં, ત્યાર પછી જે કોઈએ કોઈ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે તેઓએ પણ

તેની પાસે ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યુ. તે વખતે લોકોનાં ટોળાંમાંથી એક ચીથરીઆ રજપૂતે બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીની વિનતી કીધી. “માતા પરાપૂર્વથી એવો સપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાય છે ત્યારે તે શહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હીંગળોકના હાથા મારેછે, અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયતને એ બનેને આશીર્વાદ દેછે તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખતે કરવું જોઈએ.” તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અગરાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાઃ “જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનુ હરણુ કીધુ, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલુ ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનુ સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હમેશાં સુધી કાઢી મૂક્યો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રીહરણુ કરવામા તેનો કારભારી જે એક ઉંચો બ્રાહ્મણુ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણુ કરાવી અને અગરજો તે સ્ત્રીના મનને મરવુ દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવુ છે, તોપણુ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેના માબાપ, ભાઈ, બેન, સગાવહાલાં, ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનુ કારણુ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામા વનવન રઝળશે, તેની બાઇરી પારકા લઈ જશે, તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમાં જઈ પડશે; તેનુ મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે ક્યાં અને ક્યારે મુઓ તે કોઈ જાણુશે નહીં; તેનુ નામ, નિશાની કાંઈ રહેશે નહીં; તેના મહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે, અને રાજાના પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણુહિલપુર પાટણુનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુટાઈ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઉખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવુ મોટુ શહેર હતું, તેનું એક પણુ ચિહ્ન રહેશે નહીં. રે જગદબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂ વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો, અને મારૂં વાક્ય ફળીભૂત થજો.”

વેદાંતી ભાઈઓ.

૧૮૫

પહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમીઓ નહિ તેથી ભુલા પડયા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતું ગયું, અને જયારે સાંજ પડી, ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારૂં થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયુ નહિ નિરાશ થઈને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામાં પાસેનાં ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જયારે તે ચારેજણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા. " યજમાન રાજા, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ " માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઈને પૂછ્યું. "ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચિક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમો કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા. " યજમાન રાજા, અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઈ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા. "આ જગત માયારૂપી છે ભાઈઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધૂળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઈંદ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળા ઈંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઈ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ, માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ

કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારૂં તારૂં કરે છે, તે ફોકટ છે અલ્યા, મારૂ કાંઈ નથી, અને તારૂ પણ કાંઈ નથી." એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવર્દા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસાને મૂકીને હમણા જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઈએ. વળી મારૂં તારૂ એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊચકી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદ વ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરૂદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનુ, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા હવે શુ કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટલાયલુ, અને પરમાત્મામા લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરેછે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાઘડી આદિ જેને તમે તમારૂં કહોછો તે અમારૂ કરો; નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું," માધવને એ બે વેદાતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું હસવુ આવ્યુ, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે

એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને આ બંને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વહાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનીઆમાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારૂ તારૂ સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારીજ તલવારથી તમનેજ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઈ તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

કરણઘેલો.

રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આઈ. ઈ.

તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯મા સુરતમા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૧મા થયુ હતુ. તેઓ અમદાવાદની ટ્રેનિગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર હતા. તેમના બનાવેલા મુખ્ય ગ્રથો – ઇગ્લાડની મુસાફરી, વનરાજ ચાવડો, સધરા જેસગ, કેળવણી પ્રકાર, બોધવચન વગેરે.

૧૮૬

સુરપાળનો ઉત્તર

સોલકી સેનાપતિ મીર જોગ લખીતગ શ્રીપચાસર નગરથી શ્રીમાન ચાવડામણી મહારાજાધિરાજ રાજેદ્ર જયશિખર ગુર્જરેશ્વરનો વિશ્વાસુ, ને નિમકહલાલ સેવક, ગુર્જરી માતાનો સાચો તન, સુભટોપરી, ગુર્જર સેનાધિપતિ સુરપાળ જત તમારો નીચ પત્ર વાંચી તમારી નીચ, ભ્રષ્ટ બુદ્ધિને માટે મને ખેદ થયો પૂર્વ કાળથી આર્ય શરવીરો નિષ્કપટી, ચોખા મનના, સદ્‌ગુણી અને સદ્‌ગુણને ઉત્તેજન આપનારા હોઈ તેવાજ ગુણો સામાવાળીઆમા ઇચ્છતા. રિપુરાજના સેવકોને લાચ રૂશવત આપી નરકમા મોકલવાનો દુષ્ટ પ્રયાસ તેઓ કદી કરતા નહિ. ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો, કે રણુમાં પડી સ્વર્ગે જવુ, કે શત્રુને મોકલવા, એજ તેમનો હેતુ હતો તમે એ પવિત્ર બુદ્ધિ તજી અધમ મતિને પામ્યા છો. એથી તમારા રાજ્યની થોડા વખત પછી પડતી થશે એ નક્કી જાણજો. હાલ કદાપિ દૈવયોગે ફતેહ મેળવશો, તથાપિ તેનુ ફળ ઝાઝીવાર ટકવાનું

નથી. અમારા બહાદુર ચાવડા તમને સુખે બેસવા દેવાના નથી. તમે લાંચીઆ ચોર હશો તેથી મને પણ તમારા જેવો ધારી ફોડવા માગો છો, પણ એ ખચીત જાણજો કે જે લોક લાંચથી વિશ્વાસઘાત કરે છે, સાચાનું જૂઠું કરે છે, પક્ષપાત કરેછે, અન્યાય કરેછે કે કરાવેછે, પોતાનો ખરો ધર્મ બજાવતા નથી, તેઓ વખતે થોડા કાળ સુધી દ્રવ્ય જોડે મોટી પદ્વીને પામે, પણ અંતે તેમનો નાશ થાયછે, તેમનો વંશ દુર્દશાને પામેછે, તેમનો આત્મા નરકવાસ કરેછે. તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો કુવાડો પોતાના પગમાં મારેછે. તેઓ પોતે નઠારા છે અને બીજાને બગાડે છે. રાજકારભારીઓમાંથી, રાજસેનામાથી, નોકર ચાકરોમાંથી સત્ય અને ન્યાય ગયાં, પ્રમાણિકપણુ ગયુ, ઉદારતા ગઈ, નીચ બુદ્ધિ આવી, લોભ પેઠો સ્વાર્થે દેશ કલ્યાણુ ભાવને મનમાંથી ખસેડયો કે રાજ્યમાં નબળાઈ, કુસંપ, દુરાચાર દુષ્ટઇચ્છાદિક વિનાશ કરનારા શત્રુઓ પેસવાના, અને નખોદ વાળવાના સત્ય અંતે તરશેજ એમાં સંદેહ નથી. વેદવાકય છે કે "સત્યમેવ જયતે", અમારા ચાવડા લોકમાં, અમારા ગુર્જરોમાં લાંચ લેનારા નથી માટે અંતે અમે અમારૂં રાજ્ય પાછુ નક્કી મેળવીશું. હલકા દરજ્જાનો સિપાઈ સરખો લાંચથી ફૂટે તેવો નથી તો મને તું કેમ ડગાવી શકીશ ! જ્યારે ગુર્જરો નાકકટ્ટા લાચીઆ થશે ત્યારે અમારા દેશમાં કળજુગ પ્રવેશ કરશે; ત્યારે પુરૂષો પત્નીવ્રત છોડશે, અને સ્ત્રીઓ પતિવ્રત મૂકશે ઉદ્યમ ઘટશે અને દળદર આવશે. પણ હાલ તો અમારા મુલકમા સતજુગ છે. રાજા પ્રજા, સ્વામી સેવક, સ્ત્રી ભરથાર, પિતા પુત્ર, પોતપોતાનો ધર્મ પાળેછે શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે 'ધર્મો જય" માટે અંતે ગુર્જરોનો જય થવાનોજ છે. તમે પાપી છો અને મને પાપના ખાડામાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરોછો, પણ "પાપો ક્ષય" માટે હુ તમારો તાણ્યો તણુાવાનો નથી રે દુષ્ટ ! ભુડા ! શું તારો રાજા પણ તારા જેવો દુષ્ટ હશે કે તારા ભરમાવ્યાથી ભૂલ્યો ? ઇંદ્રાસન મળતુ હોય તોપણ હું મારો ધર્મ ચૂકુ નહિ. ત્રિલોકના રાજયની લાલચે પણ હુ લુણહરામ ન થાઉં, મારા સ્વામીની સેવા તજું નહિ, વિશ્વાસઘાત કરૂ નહિ, લાભના લોભથી કે વેર લેવાને, કે બીજા કશાથી કદી ડગું નહિ. કદી સત્ય છોડું નહિ, હુ સાચો છુ ને મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી સાચો રહીશ. ધિક્કાર છે નફટ લાંચ લેનારને ! લ્યાનત છે લાંચ આપનારને અને લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારને ! ધિક્કાર છે તેની જણતીને ! તે લુચ્ચા પોતાના

પૂર્વજનાં મો કાળાં કરેછે, કુળની લાજ ખોયછે ને અધમગતિને પામેછે તેમનો વંશ વંઠેછે, ને તેમનુ કુળ આખરે નિકંદન થાય છે. આ પત્ર વાંચી ખૂબી શિખામણ માની લેજે, ને તમામ સોલંકી સરદારોને અને આખી ફોજને એકઠી કરી વાંચી સંભળાવજે. તારા એ કાગળથી, તારા દેશની, તારા રાજ્યની, તારી અને તારા બાપદાદાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે. લાંચ દેનાર અને લેનાર કાળા મોંના છે, કેમકે લાંચીઆને હાથે અતિ અનર્થ થાયછે. લાંચીઆ માણુસ પશુ છે, રાક્ષસ છે, દૈત્ય છે; કેમકે તેઓ ફાસીઆ ઠગ છે. મને રાજ્યદ્રોહી કરવા ચહાનારને ફીટકાર છે. મારી સુકીર્તિને, મારા રૂડા નામને બટ્ટો લગાડવાનું કરનારને ધિક્કાર છે ! લાંચીઆને ધિક્કાર છે ! ! લાચનો અપરાધ મોટો છે વર્ણસંકર હોય તેજ લાંચીઆ હોયછે. લાંચીઆ ચોર છે ! પાપી છે ! મહાપાપી છે !

વનરાજ ચાવડો.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, જે. પી.

સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના હિમાયતી સ્વ મનઃસુખરામભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦મા નડીઆદમા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણુની જ્ઞાતિમા થયો હતો અને તેમનુ મરણુ ઇ. સ. ૧૯૦૭મા થયું હતુ. તેઓ કચ્છને ઈડર સ્ટેટના એજન્ટ અને જુનાગઢના કાઉન્સીલર હતા. તેમના રચેલા પુસ્તકો—ઉત્તર જયકુમારી, વેદાંત વિચાર, અસ્તોદય અને સ્વાશ્રય, ભગવદ્ ગીતા શાંકર ભાષ્યનુ ભાષાંતર અને વાલ્મિકી રામાયણનું પદ્યાત્મક ભાષાતર વગેરે.

૧૮૭

મનુષ્યના ત્રણુ વર્ગ.

આ જગતનાં મનુષ્યોના ત્રિવર્ગ થાયછે. તેમાં વિશેષ સંખ્યા નીચ વર્ગમાં જણાયછે. તેમને બોધ પહોંચી શકતો નથી. મધ્યમ વર્ગમાં પ્રમાણુમાં જે અલ્પ સંખ્યા છે, તેમાંથી જે પાછાં હઠેછે કે ઉભાં રહેછે તેને અંતે નીચ વર્ગમાં જવાનું થાયછે, અને જે વર્ધમાન વા અગ્રગામી થાયછે તેનુ સંચરવું ઉત્તમ વર્ગ—કે જેમાં અલ્પતર સંખ્યા છે—તેમાં થાયછે. આમ પરસ્પર સંબંધ હોવાથી સર્વે વર્ગવિષે વિચાર જાણુવા ઉપયોગી છે.

જન્મથી જે પોતાની દશા હોય તેવી ને તેવીજ દશામાં રહેનાર માણસો નીચ વર્ગમાં ગણાય છે. જન્મ પછી વધવું એ સ્વાભાવિક નિયમ કે સંકેત છે એમ સર્વનાં શરીરની વૃદ્ધિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે. બાલકના અવતરતી વેલાના શરીરમાં, અને પછી તેનાતેજ બાલકના પચીશ ત્રીશ વર્ષના શરીરમાં, વૃદ્ધિ થઈ કેટલો બધો અંતર પડેછે, એ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. જેમ શરીર વિષે સર્વ પ્રાણીને છે, તેમ શરીર સંબંધી સર્વ વિષયોમાં મનુષ્ય પ્રાણીને એક વિશેષ છે. ભાષાના તથા વિચારવૃદ્ધિના સાધનના અભાવને લીધે પશુઓને, પ્રથમની જે દશા હોયછે તેમાંજ રહેવું પડેછે. હોય તેજ દશામાં રહેવું એ પશુની સ્થિતિ છે. પોતાની દશા સુધારવા તથા વધારવા મનુષ્યજાતિ પાસે બહુ સાધન છે, અને તેનો જેમ જેમ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તેમ તેમ માનવીદશા સારી રીતે વધતી જાયછે; તેમ થાય એમાં એક સાધન થવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. જે હોય તેજ અવસ્થામાં રહેવું એ પશુતુલ્ય થવા જેવું છે; તેમ છતાં દુર્ભાગ્યે, બહુ સંખ્યા પ્રથમથી બહારની જે સ્થિતિમા હોયછે તેજ સ્થિતિમાં સદા રહેછે એ દશાનુ શાસ્ત્રોક્ત નામ કહીએ તો તમોગુણની દશા કહેવાય, જે તમોગુણ મૂઢ આદિ વૃત્તિનો હેતુ છે, તેમાં જડતા બહુ આવે છે; અને તે, મનુષ્યોને, આલસ્ય, મૂઢતા, અંધકાર આદિમાં રાખેછે. અર્થાત્ નીચવર્ગીય મનુષ્ય સજીવ છતાં સ્થાવર સમાન થઈ રહે છે.

ઈશ્વર કૃપાથી કોઈ સંયોગને લીધે જે કોઈ મનુષ્યો એ સીમામાંથી નીકળી અગાડી આવેછે તે ઉપરી વર્ગમાં સંચરેછે.

મધ્યમ વર્ગમાંનાં મનુષ્યો પોતાની અવસ્થા સુધારવા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમ કરવુ એજ મનુષ્યમાં માનુષત્વ છે થોડું ભણી વાંચવા લખવા શક્તિમંત થયા હોય, અને પોતાની મૂલ અવસ્થા હોય તેમાંથી ગમે તે પ્રકારે જે આગળ જવા ધારતા હોય, એ સર્વ આ વર્ગમાં આવેછે, તેમાંથી કેટલાક થોડું ચાલી અટકી પડેછે, કેટલાક ચાલ્યા જઈ અધિકાધિક યોગ્યતા મેલવી અંતે ઉત્તમ વર્ગમાં પ્રવેશ કરેછે. આ મધ્યમ વર્ગમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં સંચરવાની આશા રાખનાર ઉત્સાહી મહાશયોએ કેટલાક વિચારો બહુ લક્ષમાં રાખવાના છે.

શાસ્ત્રોક્તરીતે, એ મધ્યમ અવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યને રાજસી વૃત્તિનાં કે રજોગુણી મનુષ્યો કહે છે. રજોગુણ ઘોર અને રાગ આદિ

વૃત્તિનો હેતુ છે, તેથી ચંચલતા બહુ આવેછે, એ ગુણમાં વર્તતાં મનુષ્યોને અર્થમાં તથા કર્મમાં બહુ આસક્તિ થાયછે, અને તેથી તૃષ્ણા વધી તે તૃષ્ણારૂપી રજ્જુથી બંધાઈ તેઓ આગળ પાછળ ખેંચાય છે. એ અવસ્થામાં બહુ સાવધાની રાખવાની છે; કારણ તેમાંથી નીચે પડાય છે, કે તેમાંને તેમાંજ હિંદોલે ચડાયછે, કે તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમાં જવાયછે. સમજુ મનુષ્યોએ તેમાંથી ઉત્તમ વર્ગમા જવાનું ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખવુ. તેટલા સારૂ તેમણે પ્રથમ નિરંતર સન્માર્ગમાં વધ્યા જવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે સવર્ધન (Progressing) ને સદા સ્મરણમાં રાખી જ્યાંસુધી પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી ન વિરામવાનુ 'પણ' લેવું.

સદા મહાશય રાખી ગમે તેવાં વિઘ્ન કે વિક્ષેપ આવે તોપણ કદાપિ વિરામવું નહિ. જે વિક્ષેપ દેખી પાછાં હઠેછે કે વિરામેછે તેમને ઇચ્છિત ફલ મળતું નથી, અને કરેલો શ્રમ વ્યર્થ જાયછે. કોઈ કોઈ સમયે તો ફલ બહુ સમીપ હોયછે, પણ ધૈર્ય ત્યજી વા હિમંત હારી ઉભાં રહેથી તેનો લાભ લેવાતો નથી. કેટલેક પ્રસંગે તો 'લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે અભાગીઓ મોં ધોવા ગયો' એવુજ થાયછે. માટે ગમે તેવાં સંકટો, ગમે તેવા પ્રતિબંધો, ગમે તેવા વિક્ષેપો, સક્ષેપમાં ગમે તેવા ઉદયાસ્ત આવે તોપણ શૂરવીરની પેઠે સુવર્ધમાન શબ્દના મંત્રનો જપ મનમાં કરતા રહી, અને તેજ શબ્દનો ઘોષ મુખથી કરતા જઈ, સન્માર્ગમાંથી ચળ્યાવિના અગ્રગામી રહેવુ તો અંતે ઇશ્વિરના અનુગ્રહથી શુભ ફળ મળશેજ મળશે.

અમેરિકાખંડ શોધી કહાડનાર કોલંબસના વૃત્તાંતથા સિદ્ધ થાયછે કે, જે લોકો સંકટથી નિરાશ ન થતાં સવર્ધમાન રહેછે તેને અંતે ઇચ્છિત ફલ મળેછે. જેટલા દિવસનુ અનુમાન કર્યું હતું તે કરતાં બહુ દીવસ સુધી તેણે પોતાની નૌકાને આગળ ચલાવ્યાં કરી તોપણ કોઈ સ્થલ વા દેશ દેખાયો નહિ, તેથી તેના સંગીઓ એટલા બધા રોષે ભરાયા કે કોલબસને મારી નાંખવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો, તોપણ કોલંબસે પોતે ધૈર્ય રાખી, તેમને પણ બહુ પ્રકારે શાન્ત પાડ્યા, અને અંતે અમેરિકા જેવો આખો ખંડ શોધી અમર નામ કર્યું. સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સંકટ જોઈ નિરાશ થઈ કોલંબસ પાછો વળ્યો હત તો, કરેલો શ્રમ વ્યર્થ થાત, તેના જીવતરને નિષ્ફલતાનો ચાંલ્લો ચોંટત, અને ફલ કશું ન થાત.

સંવર્ધનના પ્રતાપથીજ કોલંબસને અમેરિકા ખંડ મળ્યો કહીએ તો ચાલે. આપણે આપણી શક્તિ અને આશયના પ્રમાણમાં, નિરાશ થઈ ને ઉભા રહીએ ત્યાં જરા સારૂ, ફલથી દૂર રહેના હઈશુ, એમ હોય તો તેમાં શુ આશ્ચર્ય છે. આપણે જે શુભ કર્તવ્ય કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તેમાંથી વિરામવાની વૃત્તિ થાય ત્યારે એટલુજ આપણે પોતાનેજ પૂછવું કેઃ—

અલ્પ અંતર સારૂ સર્વ સિદ્ધિનો નાશ તો નથી થતો? એટલું સ્મરણ કરી કોલંબસની પેઠે સંવર્ધમાન થવું. ઇશ્વિરેચ્છાથી એમ થયે કર્મ અને ફલનો યોગ થશેજ થશે

શૂરવીર નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની પેઠે અશકયતાના નિરાશાના વાચક શબ્દ કોશમાંથી કહાડી નાંખી, સંવર્ધન શબ્દનુજ સેવન રાખવું યોગ્ય છે.

નીચવર્ગવાળાંજ મનુષ્યો, સૂક્ષ્મદર્શકયત્રના જેવી વિચારરૂપી આંખોથી—નાની નાની કઠિનતાઓને મોટી મોટી દેખી, બી જાયછે, એટલે પછી જીવતરસફલકર મહાશયને તો જોવાનો વારો પણુ તેમને આવતો નથી, અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શક આંખ મહદ્દર્શક થઈ શકતીજ નથી.

સંવર્ધમાન જનો અતે ઉત્તમ વર્ગમા સચરે છે. ઉત્તમ વર્ગનો મહિમા જેટલો ગાઈએ એટલો ઓછો છે. શાસ્ત્રોકત રીતે એ ઉત્તમ વર્ગની સીમામાં આવેલાં મનુષ્ય, સાત્વિકીવૃત્તિના કે સત્વગુણી મહાત્મા કહેવાય છે. તે વૃત્તિનો લાભ થતા પ્રકાશ બહુ થાયછે. સત્વગુણુજ એકાગ્રતા અને જ્ઞાનનો જનક છે, અને અતે સુખશાંતિ પણુ સત્વગુણુનુંજ સુરસ ફલ છે, માટે અસ્તોદયમા સંવર્ધમાન તથા વિવર્ધમાન થઈ ઉન્નતેચ્છા રાખી અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે પુરૂષાર્થ કર્યા જવા અને કૃતકૃત્ય થવુ.

અસ્તોદય.

રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા.

વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિના અને ઉમરેઠના વતની શ૦ હરગોવિંદદાસ ભાઈનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૪ (સ૦ ૧૯૦૦) મા થયો હતો. તેઓ વડોદરામા કેળવણી ખાતાના ડાયરેકટર અને પછીથી મીલીટરી સેક્રેટરી હતા. ત્યાથી પેન્શન લઇ લુણાવાડાના દિવાન તરીકે નીમાયા હતા, અને હાલમા ત્યાથી પણ પેન્શન લઈ નિવૃત્તિ ભોગવે છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો–કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧–૨, પ્રાચીન કાવ્યમાળા, સ્ત્રી જાતિના કર્તવ્ય, બે બહેનો વગેરે.

૧૮૮

સમયતુલના.

હાલના સમય સાથે સરખાવીને આગલા સમયને ઘણાં લોકો વખોડેછે. આજના જેટલુ તે વખતે ભણતર નહોતું એ વાત ખરી; આજનાં જેટલી શાંતિ ને છૂટ તે કાળે નહોતાં એ પણ સાચું; આજના કરતાં તે સમયે વહેમ કંઇક વધારે હતા અને કેટલીક નાપસંદ કરવા જેવી રૂઢીઓનું પ્રબળ હતુ એ વાતે સાચી, પરંતુ તે સમયની સાથે સરખાવતાં કેટલીક બાબતમાં આપણે સુધરવાને બદલે બગડતાં ગયાં છીએ, એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. છૂટનોજ દાખલો લઈએ હદની માંહે છૂટ જરૂરની ને સુખદાયક છે. સમજની સાથે સ્વતંત્રતા લાભકારી છે. અણસમજુને તે વાંદરાને નીસરણી આપ્યા જેવી થઈ પડે છે. નીતિ, કાયદા અને વડીલોની આજ્ઞાનું બધન દૂર કરી શકાય નહીં. તેમને દૂર કરવા જતાં સંસાર દુખરૂપ થઈ પડે. વિવેક અને માઝાને બાજુએ મુકાવે એવી છૂટ ચાહવા લાયક નથી માબાપના મોં આગળ છોકરાં ચબડચબડ મનમા આવ્યું તે બોલે, કે તેમના કહેવાને ગણકારે નહીં, તો છોકરાં નઠારાં નીવડે, અને ઘરમાં કલેશ કકાસ ચાલે; સ્ત્રીઓ પતિની કે વડીલની આજ્ઞા ન પાળે, ને મનસ્વી રીતે વર્તવાનું કરે, તો તેથી તેમની ને તેમના ઘરસંસારની ખરાબી થાય. નીતિના એટલે ઈશ્વરી ધારાના બંધનને બાજુએ મૂકનાર જાતે દુઃખ પામે, અને બીજાઓને દુઃખી કરે સરકારના કાયદા તોડનારની પણ એજ વલે થાય. છૂટની

સામે રાખેલાં બંધનો અગાઉ કરતાં કંઈક ઢીલાં પડેલાં હાલ જણાયછે. તે દહાડા જેટલી અદબ હાલ જણાતી નથી, એમ ઘણાનું ધારવું છે.

શાંતિ પ્રબળ રાજ્યે પસારી છે એટલે તેમાં આપણે કાંઈ કર્યું નથી. વહેમનું મૂળ અજ્ઞાન છે તે કાળે અજ્ઞાન વધારે હતું, માટે વહેમ પણ વધારે હોવો જોઈએ. જેમ કેળવણી વધારે ફેલાશે, તેમ વહેમને ખસવું પડશે. આપણી સુધારણા થવામાં અને આપણા સુખમાં વધારો કરવામાં જે મુખ્ય સાધન કેળવણી, તેનો હજી પણ વધારે ફેલાવો થવો જોઈએ. દરેક માબાપે પોતાનાં છોકરાંને વધારે ને સારૂં ભણાવવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. રૂઢીઓની વાત લઈએ, તો તેમાંની કેટલીકમાં આપણે હાલ સહેજસાજ સુધારો કર્યો હશે, તો કેટલીકમાં તેનો બગડો પણ કર્યો હશે, એમ તપાસ કરતાં માલમ પડશે. તે સમયે કન્યાવિક્રયમાં ને સાટાં તેખડાંમાં કોઈ સમજતું નહીં. કદી કોઈ છાનુંછપનું હાથ કાળા કરે, તો તેની ભારે નિંદા થતી. ભીડમાં આવવાથી કે જીવ બગડવાથી વખતે કોઈ માંડવા ખરચ કે સહેજ પૈસા લેતું; તે ઠેકાણે હાલ દશ દશ હજાર રૂપીઆ કન્યાના માબાપે લીધાની વાતો સાંભળીએ છીએ! દીકરી ભાઈની સાળાવેલી થાય, ને ભાઈ દીકરીનો નણદોઈ થાય, એ શું ગજબની વાત નથી? આંખમાથી અમી કમી થઈ છે, અને હુંપદ ડોળ, તથા અદેખાઈ વધ્યાં છે. જ્યાં જુઓ તો નાતોમાં કજીઆ બખેડા ને ફાટંફાટા હલકા પ્રસંગે કે હલકી વર્ણોમાં ગોળને બદલે ખાંડ સાકર ઉછળવા લાગી છે. અબાબ અથવા રીત પુરત વગેરેમાં પેહેલાંના કરતા ઉલટો ખરચ વધ્યો છે. જે રૂઢીઓનો સંબંધ વહેમ સાથે છે, તે સમજના ઘરમાં આવીને આપણે કંઈ કંઈ ફેરવી છે, પણ જે રૂઢીઓનો સંબંધ ધર્મ સાથે છે અથવા મનાયલોછે, અને જે રૂઢીઓને ઘણા કાળથી નાતિજાતિએ મંજુર કરેલીછે, તે સુધારવા કે કાઢી નાખવાની વાતમાં હજી આપણે બહુ ફાવી શકયા નથી. સમજવડે આપણે જાણીએ છીએ, કે તે ખરાબ છે, અને નાતજાતના ઘણા લોક એ વાત કબુલ કરેછે, તોપણ આપણાથી તેમને હજી સુધી સુધરાઈ નથી

બે બહેનો.

દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

૧૮૯

ક્ષમા.

પોતાનામાં શક્તિ છતાં કોઈનો અપરાધ જતો કરવો તેનું નામ ક્ષમા છે. આ ગુણ સર્વે ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઇશ્વરી આજ્ઞા છે કે, જે કોઈએ તમારો વાંક કર્યો હોય તેને ક્ષમા કરવાની ટેવ પાડો. આ ઉપર-થીજ હઝરત પેગંબર સાહેબ મહંમદે જ્યારે મક્કા જીતી લીધું ત્યારે કુરે-શના જે જે સરદારોએ તેમને ઘણાં દુઃખ દીધાં હતાં અને તેથી જે ઘણું ભય પામી ગયા હતા, કે, અમને હવે કોણ જાણે એ શું કરશે, તેમને છોડી મૂકયા, અને તેમના વાંક ક્ષમા કરી દીધા તે સાથે વળી વિશેષમાં શિખામણરૂપે કહ્યું કે, જેઓએ અમારી સાથે ભુંડાઈ કરી તેઓની સાથે અમે ભલાઈ વિના બીજું કાંઈ કરવાના નથી. તેમજ ખોટું બહાનુ કહાડવાની ટેવ નહિ રાખીને મંત્ર લોકોનુ ભલુ કરવું, અને અમારે સારી રહેણી રાખવી એટલુજ કરીશુ નીતિ જાણનારા કહી ગયા છે કે--

ગીતિ—મોટો વાંક ઘણો કદી, તે પણ તેને ક્ષમે ક્ષમાવાળો,
તેની વડાઈ તેથી, અતિશય મોટી ખરેખરી ભાળો

કહેછે કે, આરબસ્તાનના પાદશાહના કુટુંબીઓને કતલ કરીને એક અપરાધી તે પાદશાહની હજુરમાં પોતાની મેળે આવી રજુ થયો તેને પાદશાહે કહ્યું કે, આવું તારૂં બેધડકપણું જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગે છે. કારણ મારા કુટુંબ અને મારી બાબતમા તે ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો છતાં પણ તુ મારી શિક્ષાથી ન ડરતાં નિર્ભય થઈ ચાલ્યો આવ્યો; અપ-રાધીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હું આ પ્રમાણે આપની હજુરમાં ચાલી આવ્યો, અને શિક્ષાનો ડર રાખ્યો નહિ તેનું કારણ એ છે કે, મારો અપરાધ મોટો છે, તોપણ, આપનામા ક્ષમા કરવાનો ગુણ છે તે તેના કરતાં પણ મોટો છે. આ તેનુ બોલવું પાદશાહને પસંદ પડયુ, અને તેનો વાંક ક્ષમા કરીને તેના ઉપર કૃપા કરી. એવો પ્રસંગ જોઈને એક હજુરીએ

કહ્યું કે આવા શત્રુને શિક્ષા કરવાનો લાગ મળ્યો છતાં, આપે તેના ઠગાઈ ભરેલા બોલવાથી ઠગાઈ જઈને બદલો કેમ ન લીધો? પાદશાહ કહે કે, ના. તેમ નથી. મેં મારા મનમાં એમ વિચાર્યું કે, જો હું બદલો લઉં તો મારૂં મન ખુશી થાય અને સંતોષ પામે; પણ હું જો ક્ષમા કરૂં તો તેનું મન ખુશી થાય એટલે મને કીર્તિ મળે ને પરલોકનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય.

દુહો—ક્ષમા આપતાં વાંકની, રસ મનમાં રેલાય,
શિક્ષા કરતાં થાય રસ, તે તેવો ન ગણાય

બગદાદના પાદશાહ મામુન ખલીફાનું કહેવું એમ છે કે, કોઈ મને પૂછે કે, સ્વાદ શામાં છે? તો હું તેને એવો જવાબ આપું કે, ક્ષમા કરવામાં; અને તે એમ પૂછે કે, પ્રસન્નતા શામાં છે? તો તેને હું એમ કહું કે, કોઈનો અપરાધની ક્ષમા કરવામાં. વળી તે મને એમ પૂછે કે તમારી ખુશી શામાં છે? તો તેને હું એમ કહું કે, અપરાધ કરનાર કાલાવાલા કરે તેને અમે જતો મૂકીએ તેમાં.

સિકંદરે આરિસ્ટોટલને પૂછ્યું કે, ફલાણા અપરાધી વિષે તમે શો અભિપ્રાય આપોછો? તે વિદ્વાને ઉત્તર આપ્યો કે, અય મલેક! જો અપરાધ કરનારા જગતમાં હોત નહિ તો ક્ષમા કરવાનો સર્વોત્તમ ગુણ છે તે પ્રસિદ્ધિમા શી રીતે આવત? ક્ષમારૂપી આરસીમાં અપરાધી પોતાના અપરાધની છાયા બતાવેછે, ત્યારે ક્ષમાનું પ્રતિબિંબ તેમાં પ્રકટ થાયછે, માટે એ અપરાધી વિષે એમજ વર્તો, કહ્યું છે કે—

ગીતિ—અપરાધ છે અરીસો, ક્ષમા દયા બે નિહાળવાજ ખરે;
માટે અપરાધી પર, કટાક્ષ ધિક્કારની કરો ન અરે.

આવુ સાંભળી સિકંદરે વળી પુછ્યુ કે, કેવા પ્રસંગમાં ક્ષમા કરવી? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, જ્યારે આપણે શક્તિમાન હોઈએ ત્યારે અને શત્રુ ઉપર જય મેળવીએ ત્યારે. કારણ કે, ક્ષમા કરવામાં આવે ત્યારેજ જય પ્રાપ્ત થયાવિષે પરમેશ્વરનો પાડ માનવામા આવેછે.

એક પાદશાહ પોતાના શત્રુ ઉપર જય પામ્યો. તેને શિક્ષા કરવા માટે તેની હજુરમાં લાવ્યા; એટલે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, હવણા તું કેવી સ્થિતિમાં છે? અને હવે તારાથી શું બની શકે એમ છે? જે તારે કહેવાનું હોય તે નિવેદન કર. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, પરમેશ્વર

ક્ષમાની સાથે પ્રિયતા રાખેછે; અને આપ જયની સાથે પ્રિયતા રાખોછો. તો પરમેશ્વરે આપની પ્રિયતાની વસ્તુ જે જય તે આપને આપ્યો, તો આપ પરમેશ્વરની પ્રિયતાની વસ્તુ જે ક્ષમા તે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે મને આપો. પાદશાહને આ બોલવું પસંદ પડયું અને તેને છોડી મૂકયો માટે આ જગતમાંના રાજકર્તાએ અપરાધીના અપરાધનો બદલો લેવાનો સ્વભાવ છોડી દઈને અને મનમાંથી તે ઉપરનો દ્વેષ કહાડી નાખીને ચેનમાં રહેવું, અને અપરાધથી લાજ પામ્યો હોય તેના ઉપર બદલો લઈ શકાય એમ છતાં પણ, પરમેશ્વરની કૃપા હોવાને લીધે ક્ષમારૂપી વધામણીનું તુષ્ટિદાન કરવું કારણ કે, વિજયી રાજ્યકર્તાની રહેણી આવી હોય છે.

હરિગીત—આ જગ થયું નિર્માણ ત્યારથી આજ લગીના કાલમાં
સ્વાધીન જે જન ધણી તણા ને ગરીબ ભુડા હાલમાં,
અપરાધ જે કાંઈ તેમણે જાણે અજાણે જે કર્યા;
ડાહ્યા ક્ષમા કરતા ગયા અપરાધ અંતર નવ ધર્યા.

એક પાદશાહના હજુરીએ કાંઈક વાક કર્યો, તેથી તે શિક્ષાને પાત્ર થયો. ત્યારે પાદશાહે પોતાના ખવાસમાંથી એક જણને અભિપ્રાય પૂછયો કે આનું શું કરવું? તેણે કહ્યુ કે, જો આ સેવક આપની જગ્યાએ હોત તો તેને ખરેખર શિક્ષા કરત. પાદશાહ કહે કે, તું જ્યારે મારે ઠેકાણે નથી ત્યારે મારે તારા અભિપ્રાય કરતાં ઉલટુ કરવુ જોઈએ, એટલે તારો અભિપ્રાય શિક્ષા કરવા ભણી છે તો મારો અભિપ્રાય તેને ક્ષમા કરવા ભણી થવો જોઈએ કારણ કે એ માણસને તેના અપરાધે ખોટો દેખાડયો તો મારૂ ક્ષમા કરવુ તેને સરો દેખાડશે, કહ્યુ છે કે—

દુહો—સેવકનો અપરાધ કદી મોટો ઘણો ગણાય;
સેવ્યતણી તેપર ક્ષમા, ઉત્તમ અતિ મનાય

જ્યારે કોઈ અપરાધીથી કાંઈ અપરાધ થયો હોય, ત્યારે તે ક્ષમારૂપી આશરો માગે છે, તો યોગ્યછે કે, તેને તે તરતજ આપવો જોઈએ. જેથી પ્રભુ પણ ક્ષમા કરનારને પોતાના ભણીથી ક્ષમા કરે.

દુહો—પ્રભુ પાસથી તું કરે, ક્ષમાદાનઇચ્છાય;
કરીને કૃપા ઉદારતા, કરી દે વાંક ક્ષમાય.

કોઈ રાજાએ એક જણને કામ ઉપર મોકલ્યો હતો, તેનાથી રાજાને ઠીક ન લાગે એવું કાંઈ કામ બની ગયુ. રાજાએ તેને ઉંચા કર કરીને કેદમાં નાંખવાથી આજ્ઞા કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને બહુ ધમકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, અહો અધિપતિ, આવતી કાલે સર્વે જગતોના અધિપતિ આગળ જો આપનાં કૃત્યની પૂછપરછ થશે અને કદાપિ આપને તેનો ઉત્તર દેવો પડશે તો આપ કઈ વસ્તુને સહાય લેખે ઓથે રાખશો? રાજા કહે-છે કે, પ્રભુની ક્ષમાની ઓથ હું રાખીશ, આ સાંભળીને તે બોલ્યો કે, હું જ્યારે આપની પાસે ક્ષમાની ઓથ માગુંછું ત્યારે આપે પણ મને તે આપવી જોઈએ. કારણ કે પરમેશ્વર ભણીથી ક્ષમાનો આશ્રય મળવાનો આધાર અધિપતિઓ પોતા ભણીથી બીજાને ક્ષમા કરશે તે ઉપર છે.

દુહો—હુ અપરાધી આપનો, આપ પ્રભુના તેમ,
આપ ક્ષમા કરતાં પ્રભુ, ક્ષમા આપશે એમ

આવું સાંભળીને પાદશાહે તેને છોડી મૂકયો, અને તેના અધિકાર ઉપર પાછો મોકલ્યો.

દુહા—ક્ષમાવાન્ જનને મળે, રિદ્ધિ સિદ્ધિની સાં'ય;
ક્ષમા પ્રકાશજ પામતાં, હૃદય પ્રકાશિત થાય.
ક્ષમા બિરાજે જે મને, ફૂલવાડિની સમાન;
સરસ સુગંધી પ્રસરતાં, લે દે આદરમાન.
વિશ્વંભરના દ્વારમાં, ક્ષમા મિત્ર લેખાય;
પ્રભુ મિત્ર જેનો બને, તો તું કાં નવ થાય?

ઉપર પ્રમાણે ક્ષમા રાખવા વિષે કેહેવામાં આવ્યુ; પણ તેનો ઉપ-યોગ સીમા ઉપરાંત થઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની અગત્ય છે, માટે કહે છે કે.—

દુહા—ન્યાયતણા નિયમો વિષે, વાંકતણી છે સીમ;
અઘટિત ક્ષમા ઘટે નહિ એવો ન્યાયી નીમ.
અપરાધો અટકાવવા, નિયમતણી છે ભીંત;
ક્યાંસુધી ઘટે ક્ષમા થવી, તેની સમજો રીત.

ગીતિ—ગુણ ક્ષમાનો સારો, પણ જનને જે દુખ અતિ દે ભારે;
તે જનના ઘા ઉપર, ક્ષમા મલમ ના લગાવશો ત્યારે.

છપ્પા—સાપ ઉપર જો દયા, કદી કરવામાં આવે;
તો સૌ માણસ ઉપર, ત્રાસ અધિકો વર્ત્તાવે,
કુટીલ લુચ્ચા હોય, દયા તે પર જો થાય;
ભલા રૂડા જન ઉપર, કોપ કરવાનું ગણાય;
તીખા જેના દાત અતિ, તે વરૂ પર કરૂણા કરો;
તો બકરા ઉપર ઘણું કરી, કોપ કરોછો બહુ ખરો.
દુહો—શિક્ષા બદલે જાલ્મને, ક્ષમા મળે નૃપ પાસ;
દાઝયા ઉપર ડામ સમ, ત્રાસેલા પર ત્રાસ.
સવૈયા—છૂટ જેની નહિ ન્યાય નિયમમાં, તેનું પાણી પીવું તોય,
એ અપરાધ ગણાય ન્યાયથી, ભલે બાધ બીજો નવ હોય;
ન્યાય નિયમમાં આજ્ઞા આપી, એવો ઘાત કર્યે નહિ પાપ;
ક્ષમા કર્યાથી નિયમ પળે નહીં, તેવી ક્ષમા કરો નહિ આપ.

પાદશાહી રાજનીતિ.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, બી. એ.

૧૯૦

સ્વાશ્રય.

જગન્નાથ પંડિતને પોતાના પરાક્રમનું એવું અભિમાન હતું કે તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ રસગંગાધર નામના ગ્રંથમાં દૃષ્ટાંતો આપવા માટે પણ પારકાં કાવ્ય લેવાં ઠીક ધાર્યાં નથી, ને તેણે લખ્યું છે કે "કસ્તુરી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો મૃગ શું પુષ્પના ગંધને સેવશે?" પારકા ઉપર આધાર ન રાખવામાં ખરો પુરૂષાર્થ સમજી, રાજમુકટ તજી ખાખમાં રમતા શ્રીભર્તૃહરિએ કહ્યુ છે કે "ગંગાના તરંગની ઝીણથી શીતલ થયેલાં, અને વિદ્યાધરાદિ દેવથી રમણીય થયેલા, એવાં હિમાલયનાં સ્થાન શુ લય પામી ગયાંછે, કે મનુષ્યો અપમાનયુક્ત પરપિંડ ઉપર આસક્તિ ધરી રહ્યાંછે?" સંસારમા વસવું તો પોતાનાજ બાહુબલે પ્રાપ્ત કરેલા, ઉપર સંતોષ રાખવો, ને તેમ ન થઈ શકે તો પારકાના ઉપર આશા રાખી પડયાં રહેવા કરતાં સંસારમાથી જતાં રહેવુ, ને ફળ

ફૂલ ઉપર નિર્વાહ કરવો તે સારો, એમ એ કવિના લખવાનો હેતુ છે. આવી વૃત્તિનાં માણુસોએજ જગતને ઘણામાં ઘણો ઉપકાર કર્યોછે, તેમ પોતાનાં નામ અમર કર્યાંછે. નાનપણુમાંથીજ, છોકરાંની ટોળીમાં રમવાના સમયથી પણુ પોતે બધાના નાયક થવાની ઇચ્છા રાખનારાં, કે નિશાળમાંના પાઠ કરવામાં “ પરીક્ષામાં કોઇનામાંથી જોઈ લેવાશે ” એવી આશા રાખવામાંજ પાપ ગણુનારાં, મોટપણે અતિ પરાક્રમી અને ઉપયોગી થઈ પડયાંછે. કોણુ એ માને કે પહાડપર્વતની બખોલોમાં ઉછરેલો એક હવાલદારનો છોકરો ચક્રવર્તી રાજા થશે ? પણુ તેજ શિવાજી. કોણુ એમ ધારે કે તુલોનના એક બારવાનો ગરીબ છોકરો આખા યુરોપને ધ્રુજાવશે ? પણુ તેજ નેપોલીઅન. એક સુતારનો છોકરો એક દિવસ કોઇ ન્યાયસભામાં એક સિંહાસનને રંદો મારતો હતો, ત્યારે તેની કોઈએ મશ્કરી કરી કે એને આટલું ઘસી ઘસીને કેમ સાફ કરેછે ?” પેલે છોકરે કહ્યું કે “ એક દિવસ મારે એના ઉપર બેસવાની ઇચ્છા છે;” તો તે સાંભળીને સર્વને હસવુ આવ્યુ; પણુ ખરેખર તે છોકરો છેવટે તે સિંહાસન ઉપર બેઠો, ને કોર્ટનો જડજ થયો ! જેણે વરાળ યંત્રનો ઉપયોગ બનાવ્યોછે તે કોણુ હતો ? ઇંજનમાં વરાળને જવા આવવાના માર્ગમાં હાલ જે કળ રખાય છે, તે ઠેકાણે એક ઢાંકણું રખાતું તેને ઉઘાડ અડકાવ કરનાર મજુર હતો ! પણુ તેણેજ હાલની જે કળ તે ઠેકાણે મુકાય છે તે શોધી કહાડીછે ! વિદ્વાનો પંડિતો, આચાર્યો, એજ પ્રમાણે ઘણુા અપ્રસિદ્ધ સ્થાનથી અકાલે પણુ સૂર્યના જેવા પ્રકાશી નીકળ્યાછે. પણુ તે સર્વેના પરાક્રમની કુંચી માત્ર એકજ હતી. સ્વાશ્રય. નાનામાં નાની વાતથી તે મોટામાં મોટી સુધીમાં તે બધા લોક સ્વાશ્રય વિના બીજાનો આધારજ રાખતા નહિ.

સ્વાશ્રયમાંજ ઘણુાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે; ને તે ગુણોથીજ માણુસ સુખી થાય છે, અને પૂજ્ય ગણુાયછે. જે મહાન્ ગુણ સ્વાશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતોષ છે, અને તેનીજ જોડે ધૈર્ય પણુ ચાલ્યુ આવે છે. સંતોષી અને ધૈર્યવાન સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રમાણિક અને ન્યાયી થાય છે. સ્વાશ્રય, સંતોષ, ધૈર્ય, અને ન્યાય, તથા પ્રમાણિકતા, એટલા ગુણોનું નામજ સ્વતંત્રતા કહેવાય છે. જેની તેની વાતની નાજ પાડયાં કરવી, કે જેમાં તેમાં દોષ કાઢવા, કે સર્વનુ અપમાન થાય તેવી ઉદ્ધ-

તાઈ રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી. સ્વતંત્ર છે તે એટલે સ્વાશ્રયી છે તે, ઉદ્યોગી હોય, દયાલુ અને શુદ્ધ હોય, એમાં તો કહેવુંજ શું ? ટુંકામાં સ્વાશ્રયથી સદ્દવૃત્તિનો ખરો ઉદય થાયછે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાય છે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટું થઈ શકયુ નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામદ ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્યરીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયનીજ અપેક્ષા છે, એટલે જો સ્વાશ્રય ન હોય તો તેવું જે મળ્યુ હોય તે પણ લાંબું ટકતું નથી, માટે સર્વત્ર સ્વાશ્રયજ વિજયી છે, સ્વાશ્રયજ પુજાય છે, એમ યથાર્થ સમજી નિરંતર આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો, જે આપણાથી થઈ શકે તેની પારકા ઉપર આશા ન રાખવી, જે આજ થાય તેને કાલ ઉપર ન રાખવું, જે સવારે થાય તેને સાંજ ઉપર ન ધકેલવું, ને ક્ષણ પણ ઉદ્યોગથી વિરામ ન પામવો. ભણવામાં રમવામાં, ખાવામાં, વ્યવહારમાં, ધર્મમાં, સર્વત્ર સ્વાશ્રયનોજ વિજય છે. માટે તેવી ટેવ બાળકપણાથીજ પાડવી.

બાલવિલાસ.

૧૯૧

યોગ્ય માતા.

યોગ્ય માતા સો શિક્ષક કરતાં પણ અધિક છે કુટુંબમાં માતા, એ સર્વ હૃદય અને સર્વ ચક્ષુને આકર્ષણ કરનારી છે. એનું અનુકરણ પ્રતિક્ષણ થયાંજ જાય છે. કહેવા કરતાં કરવાની રીતિની અસર માણસ ઉપર સત્વર થાયછે. ઉપદેશ કથવા કરતાં તેમ કરી બતાવવું વધારે શ્રદ્ધા પેદા કરવાવાળું નીવડેછે વાણી વિનાનો સિદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો એજ માર્ગ છે. જે ઘરમાં બોલાતાં ઉપદેશનાં વચન, વર્તનદ્વારા પ્રતિક્ષણ ભાંગવામાં આવે છે, તે ઘરમા ઉછરનાર બાલક કદાપિ ચારિત્રવાળુ થતું નથી. નિરંતર એવુજ બને છે કે બાલકનું લક્ષ કૃતિ ઉપરજ જાયછે, ઉપદેશ ઉપર—વાણી ઉપર—નહિ. વાણીગત ઉપદેશ સમજવાનું સામર્થ્ય તો બહુ પાકુ વય થયા પછી આવે છે, પણ પ્રત્યક્ષ આચારને જોઈ સમજી લેવાની શક્તિ છે તે બાલ્યથીજ હોય છે કૃતિ ને ઉપદેશ વચન અન્યોન્યથી વિરૂદ્ધ હોય તો લાભ નથી થતો એટલુજ નહિ પણ ઘણી

હાનિ થાયછે; એ રીતિનું અનુકરણ કે લક્ષ કરનાર, નીચમાંનું નીચ દુર્વ્યસન — નામરદાઈનું પ્રથમ લક્ષણ — ઠગાઈ શીખે છે, એવચની થઈ વાણીમાં સર્વને ઉડાવતાં શીખે છે. બાલક પણ માણસની વાણી અને કૃતિની એક્તા વિષે જોઈને સંકલના બાંધી શકે છે, ને માબાપના વર્તન ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપી તે ઉપરથી પોતાના વિચાર બાંધેછે.

અનુકરણ કરતે કરતે સમજવામાં પણ ન આવે એવી સૂક્ષ્મ રીતે માણસની વૃત્તિ બધાવા માડેછે, ને દીર્ઘકાલે સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ થઈ નીવડેછે. બાલકની દૃષ્ટિ નિરતર તેની માતા ઉપરજ ઠરેલી રહે છે કારણ કે તેજ, તેના પિતાના કરતાં, તેની પાસે વધારે સમય હોયછે. ઘર છે તે સ્ત્રીનું રાજ્ય છે, ત્યા તેનો અધિકાર નિરકુશ પ્રવર્તેછે તેની નાની પ્રજા ઉપર તેનો અધિકાર સારી પેઠે ચાલેછે, ને તે પણ નાના મોટા પ્રતિપ્રસગે તેનાજ મો સામુ જુએ છે. માતાના આચરવિચારપરજ તેમનુ ધ્યાન જાયછે. માતાનુંજ તેઓ અનુકરણ કરેછે. નાના કુમળા ઝાડના છોડની છાલમાં એક બે ઝીણા આંકા ચપ્પુવડે પાડયા હોય તો તે, જેમ જેમ ઝાડ વધતુ જશે તેમ તેમ વધીને મોટા થતા જશે બાલકના મનમાં જે કાપા પડેછે તેનું પણ આમજ સમજવું ઉમરે પહોચતાં તેજ ઝીણા ઘસારા મોટા ઘાબા જેવા થઈ રહેછે ને બાલકના ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપેછે. આ પ્રમાણે બાલકોદ્વારા તેમની માતાજ ફરીથી જીવતી થાયછે એની વૃત્તિ, વાણી સર્વની છાયા તેમનામાંજ જણાય છે. માતાનો સ્નેહ એ કોઈ ઈશ્વરી યોજના છે તેના ઉપરનો પ્રેમ સર્વને સહજ છે. ગમે ત્યારે—સુખમાં, દુઃખમાં—ગમે તે વયમાં—પણ બાલકો માતા ઉપરજ દૃષ્ટિ કરેછે નથી તે આવતાં દુઃખની વિટબનામાંથી છૂટવાની સલાહ લેવા માટે, કે વિપત્તિની વિષમ વેદનાથી મુક્ત થવાની સહાય માટે, પણ કેવલ પ્રેમ, સ્નેહ, મમતાના મૃદુભાવથી પોતાનું દુઃખ વીસરવા કે સુખને અધિકાધિક દીપિત કરવા માટેજ માતા આગળ આવેછે

સ્ત્રીઓનું જે યોગ્ય ગૃહરાજ્ય છે તે યથાર્થ રીતે ચાલે, તો તે ઉપરજ આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા નથી ઉન્નતિનો મુખ્ય અંશ સ્ત્રીજાતિએ કરેલા સંસ્કારથીજ બંધાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહે છે કે **यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्रदेवताः ॥** જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થયછે, ત્યા દેવતાઓ

રમેછે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે સ્ત્રીને પોતાના યોગ્ય વિભાગમાં પૂર્ણ અધિકાર આપી કામ કરવા દીધું હોય તો બહુ સારાં ફલ થઈ, આખા દેશની ઉન્નતિ સુધીમાં પણ તેની અસર ફેલાયછે. પ્રતિગૃહની માતાના ખોળામાં રમતું નાનું બાલક એ ભવિષ્યની પ્રૌઢ પ્રજાનું બીજ છે; ને જે રીતે આ બીજ કેળવાશે તે રીતિની આખા દેશની પ્રજાની સ્થિતિ થશે; માણસની વૃત્તિ ઘડવાના કામમાં સ્ત્રીની સમાનતા કરી શકે તેવો બીજો શિક્ષક નથી. ચારિત્રનું ઔન્નત્ય એજ દેશોન્નતિનુ ચિહ્ન છે એ ઉન્નતિ કરવામાં સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ભાગ છે. જેમ ગૃહ, વ્યવહાર, દેશ, તેમણે રોપેલાં ચારિત્રબીજથી ફાલતા વૃક્ષફલે પ્રફુલ્લ અને પરિતૃપ્ત થાયછે, તેમ ઉત્તમ ધર્મવાસના પેદા થઈ, પરલોક સુધારવામાં પણ તેના તેજ ચારિત્રબીજ ઉપયોગી છે. આમ પોતાનુ તેમ પોતાના પૂર્વજોનુ કે ભાવિ પ્રજાનુ સર્વનુ ઐહિક અને આમુષ્મિક શ્રેય સ્ત્રીઓનેજ હાથ છે. दाराधीनस्तथा स्वर्गः पि्‌ृणामात्मनश्च ।

સ્ત્રીઓ નિરંતર પ્રેમદ્વારા શિક્ષણ આપેછે, પુરૂષ એ જનમંડલનું બુદ્ધિસ્થાન—મન છે, પણ સ્ત્રી તેનુ પ્રેમસ્થાન—હૃદય છે. પુરૂષ જનમંડલનો નિર્ણેતા છે, સ્ત્રી તેને રસાર્દ્ર કરી પ્રવર્તાવનાર છે; પુરૂષ જનમંડલનુ બલ છે, પણ સ્ત્રી તેનુ લાવણ્ય, આભુપણુ તથા સુખ છે. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પણ તેમના પ્રેમદ્વારાજ બહાર પડેછે આમ યદ્યપિ પુરૂષો બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા છે, તથાપિ સ્ત્રીઓજ નાણસની રસભાવનાને કેળવેછે--રસભાવનામાથીજ ચારિત્ર બંધાયછે પુરૂષનુ માનપૂર્વક સ્મરણ થયા કરેછે, સ્ત્રીના ઉપર અભિન્ન પ્રેમભાવથી લીનતા થાયછે. પુરૂષ આપણને જે વાતની શ્રદ્ધા કરાવી શકેછે તે વાત ઉપર સ્ત્રી આપણો પ્રેમ બેસાડી આપેછે--આમ સ્ત્રીદ્વારાજ આપણે ચારિત્રના સ્વરૂપને પામીએ છીએ.

ગરીબમાં ગરીબની ઝુપડીમા પણ આવી સન્નારી અધિષ્ઠાત્રી હોય તો આનદ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ચારિત્ર સર્વે સહજમા પ્રાપ્ત થાય છે. આબાલવૃદ્ધ સર્વને સારૂ ગૃહ એ સારામાં સારી શિક્ષણ લેવાની શાલા છે. ત્યાંજ સર્વે, પ્રસન્નતા, ધૈર્ય, આત્મસંયમન, સહાયશીલતા, અને કર્તવ્યતાનાં સ્વરૂપ સમજી અનુભવેછે. એજ સ્થલે વિનય, વિવેક, સર્વ ભણાયછે. આમ માતાને આધીન હોઈ સારા ગૃહ તેજ સારા ચરિત્રને ઉછેરનારાં નીવડેછે.

જેમ સન્નારીના અધિષ્ઠાતાપણામાં રહેલા ગૃહમાં ઉછેરેલાં બાલક ઘણા ઉત્તમ પ્રકારનાં નીવડેછે, તેમ અસન્નારીની છાયામાં ઉછરતાં બાલકનો ભવ ખરાબ પણ થાયછે. જે નારી જાતે કુછંદી, વઢકણી, અસંતોષી, અભણ છે તેનાં બાલક સારાં નીવડનાર નહિ. તેમનામાં તેમની માતાનીજ છાયા પડવાની, અને પાછળની વયમાં- ગમે તેટલા સુશિક્ષણના નિર્મલ જલથી પણ તે ધોવાવાની નહિ વિલાયતની એક પ્રખ્યાત "મીલ" ના રિપોર્ટ" પરથી જણાયછે કે તે મીલના કારભારીઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે તેમાં રહેવા આવનાર માણસની માતાવિષે માહીતી મેળવ્યા પછી તેને દાખલ કરવો. જ્યારે વેપાર રોજગારના ધંધામાં હિસાબે લેખાય તેવી રીતે માણસના ચારિત્રનો આંકડો તેની માતાના વ્યવહારપરથી ઠરી શકેછે. ત્યારે સમજાશે કે માતાની અસર બાળકપર કેટલી હોવી જોઈએ એટલે સુધી પણ સિદ્ધ રીતે અનુભવાયુછે કે બાપ ગમે તેવો નઠોર હોય, પણ મા સુશીલ ને યોગ્ય હશે તો બાલક સારાં નીવડશે, પણ એથી ઉલટુ બાપ ગમે તેવો સારો છતા, મા નઠારી હશે તો બાલક સારા નીવડવાના નહિજ.

સ્ત્રીઓ જે કામ કરેછે, જનમંડલની જે અપ્રતિમ સેવા કરેછે તે ગુપ્ત રીતે ને લોકોની દૃષ્ટિએ ચઢયા વિનાજ થયાં જાયછે, છતા પણ કોણ કહી શકશે કે તે કશુ કરતી નથી? તેમનાં બાવલાં ઉભા કરવામાં આવ્યાં નથી, તેમની પૂજા ઘેર ઘેર થઈ નથી, તેમની વાહવા ગવાઈ નથી, પણ તેમનાં કામ, એ બધુ જેના જેના વિષે થયુ છે, તે સર્વ કરતાં મોટાં છે ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી 'વ્યાકરણભાષ્ય' કે 'શાકુંતલ' કે 'માઘ'ની રચનારી થઈ નથી; ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ 'રાવણ' કે 'જરાસંધ' કે 'કંસ'ને માર્યા નથી, કે 'સમુદ્રમાં સેતુ' બાધ્યા નથી; ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણશાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ અને મહત્તમ કામ કરેલુછે, કેમકે તેમનાજ ખોળામાંથી એ બધુ સાધનારા પુરૂષોના બલ ઉદ્ભવ્યાં છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સત્સ્ત્રીપુરૂષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતાં મોટી કરામત છે!

પતિનું વચન પાલવા માટે વાત્સલ્ય પ્રેમનો ઉત્કટ ભોગ આપતી કૌશલ્યાની પ્રેમાર્દ્ર કર્તવ્યપરાયણતાજ રામના મૃદુ પણ પરાક્રમયુક્ત વીરભાવનું બીજ નથી એમ કોણ કહી શકશે? અમેરીકાની સ્વતંત્રતા સ્થાપનાર જ્યોર્જ વોશીંગ્ટન, આખા યુરપને ઉથલપાથલ કરનાર નેપોલીઅન બોના-

પાર્ટ, ઇંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપનાર ક્રોમવેલ, પંડિતવર લોર્ડ બેકન, તથા લોર્ડ બ્રુહામ, પ્રખ્યાત જર્મન કવિરાજ ગેટી, શીલર, તેમજ અંગ્રેજ કવિ સ્કોટ, એ સર્વેની માતા ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ ઈતિહાસમાંથી જણાય છે; અને તેમની મહત્તા એ તેમની માતાની સદ્વાસનાનુંજ ફલ હતું, એમ સિદ્ધ થાયછે. સમર્થ ધર્મપ્રવર્તકોમાં પણ માતાની શુદ્ધ છાયા જણાઈ છે. કૌશલ્યા અને યશોદાના ઉછંગમાંથીજ કૃષ્ણ ને રામ નીવડયાછે, તેમના પિના દશરથ તથા નદને આજ કોઈ ઝાઝું સંભારતું નથી, પણ તેમની માતાનાં તો ઘેર ઘેર પૂજન થાય છે. ક્રિસ્ચીઅન ધર્મ ચલાવનાર ક્રાઈસ્ટના પિતાનુ નામ સુદ્ધાત પ્રસિદ્ધ નથી. કેવલ તેની મતા "મરીઅમ અથવા મેરી" તે ધર્માનુયાયીની પૂજા પામે છે શુરા રજપૂતો જે યુદ્ધમા પડી કેસરીઆ કરતા તે તેમની માતાના ધાવણનું વીર્ય હતું યુદ્ધથી પરામુખ થયેલા પુત્રનું મોં ન જોનાર માતા ખરા પ્રેમથી, ધર્મથી, શૌર્યથી યુક્ત હોવીજ જોઈએ! આપણા દેશના મુસલમાન પાદશાહમા અકબરની માતાની છાયા અકબરમા હતી એમ કહેવાય છે, અને શિવાજીએ પણ મુસલમાનને નિર્મૂલ કરવાનું પાન પોતાની માતાના દૂધમાંથી કર્યું હતું એમ જણાય છે આમ માતાની સચ્છાયા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આથી ઉલટા દાખલા પણ ઘણા છે પ્રસિદ્ધ કવિ લોર્ડ બાયરનની માનો સ્વભાવ કરડો તથા ખરાબ હતો, ને તેનીજ છાયા એ કવિના ચીડીઆ તથા ક્રોધી સ્વભાવમા નિરતર જણાતી લોકોમા જે વાત ચાલેછે કે કોઈ ફાસીએ ચઢનાર પુત્રે પોતાની માતાને પાસે બોલાવી તેનો કાન કરડી ખાધો હતો તે પણ આ સિદ્ધાતનાજ ઉદાહરણરૂપ જાણવી.

આ પ્રમાણે સર્વથા ગૃહની, કુટુબની, ગામની, દેશની, સર્વની ઉન્નતિનુ મૂલ સન્નારીરૂપ શુદ્ધ માતા એજ છે

સર્વ ગૃહસંસ્કારનો આધાર માતા ઉપર ઠરેછે, ને સારી માતાથી સારાં પરિણામ અને નઠારીથી નઠારા પરિણામ પણ અનુભવાય છે. ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, કે માતાની સુબુદ્ધિ અને સુશીલતા ઉપર મુખ્ય આધાર છે. પુરૂષને સુશિક્ષણની જેવી ને જેટલી અપેક્ષા છે, તેવી અને તેટલીજ અપેક્ષા સ્ત્રીઓને છે જેથી એકની બુદ્ધિ સ્ફુરિત થઈને વ્યવહારમા કામ આવેછે તેથીજ બીજાની પણ થઈ તેટલીજ ઉપયુક્ત થાય છે. સ્ત્રીઓને પોતાનાં કામકાજમા વ્યવસ્થા રાખવાની ટેવ, તથા સર્વ વ્યવહારમાં દૂરદર્શીપણું, એ બે ગુણ ઘણા ઉપયોગી છે. તે ઉપરાંત કરકસરની ટેવ પણ

અમૂલ્યછે. એ સર્વે જેથી વધે તેવા શિક્ષણનો તેને ઘણો ઉપયોગ છતાં સ્ત્રીપુરૂષના વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતેજ જુદા હોવાથી સ્ત્રી પુ: શિક્ષણ અમુક વય સુધી એક હોઈ શકે, પણ પછી જુદુ પડવુ જ જોઈએ. સુશિક્ષિત માતાઓ આ પ્રમાણે પેદા થાયછે. તેમ થવાથી દેશની ઉન્નતિનાં બીજ રોપાય છે. જે જે દેશ પાયમાલ થયાછે, તે તે દેશમાં સ્ત્રી શિક્ષણ ઉપર લોકો ધ્યાન ન આપવાથી તેમ થયું છે, માટે સ્ત્રીની ઉન્નતિમાંજ સર્વેની ઉન્નતિ છે એમ જાણી જેમ બને તેમ દેશમાં સન્માતાની વૃદ્ધિ થાય એવો પ્રયત્ન સર્વેએ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે યોગ્ય માતાઓ જે ઘરમાં હોય, તે ઘરના સંસ્કાર બાલકનામાં અતિ ઉત્તમરૂપે જડાયછે, અને મોટપણે ચારિત્રરૂપે સ્પષ્ટ થઈ, એવા મનુષ્યદ્વારા સંસારને દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડેછે ચારિત્રનુ નિદાન ઉત્તમ ગૃહસંસ્કાર છે, ને તેનો આધાર માતા ઉપરછે.

ચારિત્ર.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

બી. એ. એલ. એલ. બી.

૧૯૨

રાજમહેલ.

રાણા ભૂપસિંહનો રાજમહેલ એક મોટા બગીચાની વચ્ચોવચ્ચ હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીતમાં બુરજોનુ અનુકરણ હતુ અને બધે ઠેકાણે કાગરા હતા. ભીંતની ઉંચાઈ દશેક હાથ હતી ભીત પર ચડાવેલો ચુનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો થઈ ગરતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વળ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાંધી કડીઆઓ કામ કરતા હતા બગીચામાંના ઉંચાં ઝાડોના લીલાં પાંદડાંનું વન ભીતોને ખભે ચડી ડોકીઆ કરતું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઈ ગયલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ડાળીઓ ખખડતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડના પાંદડાંની સાથે અથડાઈ તેમને પણ ખેરવી દેઈ પોતાના જેવાં કરવા મથતી હતી. કેટલાક ઉંચા આંબાને મથાળે રાતા મોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં નહાતાં

નાચતા હતા, લીલા વનમાંથી ફૂલની ધોળી કળી નીકળે તેમ આ ઝાડોની વચ્ચોવચ્ચ મહેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બાગ અને ચાર પાસની ભીંતો કરતાં મહેલની સંભાળ વધારે લેવામાં આવતી હતી. મૂળ બે માળનો મહેલ હતો તેમાં ભૂપસિંહના વારામાં બીજા બે માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને ઝાડો ઉપરથી તેજ દેખાતા હતા. પડવાની બીક ઓછી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર નાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઓછો રાખ્યો હતો. ચોથે માળે તો એકજ શયનગૃહનો મોટો ખંડ હતો અને તેને બુદ્ધિધનની કલ્પના પ્રમાણે મુંબાઈનો ઘાટ આપ્યો હતો. એ શયનગૃહને ચારે પાસ કાચની તકતીઓ ભીંતને ઠેકાણે હતી. દહોડ બે હાથેલીથી મોટી તકતી ક્વચિતજ હતી અને સીસમના ઘરમાં બેસાડી હતી કેટલીક તકતીઓ ચોખંડી, કેટલીક લંબગોળ, અને કેટલીક છપાસાંવાળી એમ જુદા જુદા આકાર હતા. અંદરથી રાતા કસુંબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને કેટલીક બારી આગળ એ પડદાને ઉઘાડા રાખ્યા હતા તે કસુંબાના દ્વાર કોઈ ઠેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈક ઠેકાણે ચતુષ્કોણ હતાં. કેટલેક ઠેકાણે કાચ રંગીન પણ હતા. એ આયના મહેલ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતાં તેનું પ્રતિવમન તીવ્ર થતું અને મહેલ બહાર–ભીંત બહાર—નીચે ઉભેલા જોનારની આંખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિફલ સહી શકતી ન હતી. કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડી ચણીઓ પહેરનારી કાઠીઆવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો રાજમહેલનો દેખાવ હતો ફરતી મોટી ભીત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણીઆના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેફા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાડો દેખાતા હતાં, અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી સૌને માથે માથાની પેઠે મહેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતુ. એ નારીની સેંથીના આગલા છેડાપર બોર મુક્યુ હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોંપરના છુંદણાં–ત્રાજવાં–જેવા લાગતા હતા.

આ મહેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળગતા જતા આકાશ–ઘુમટ નીચે એકાંત એકલા ઉભેલા આ મહેલ ભણી

પાસે પાસે આવતો પુરુષસત્વ આગ્રેથી ઉંચુ જોઈ ચૈત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના તડકામાં કલાંત થતો હતો, સૌનાં મોં રાતાચોળ બનતાં હતાં; પરસેવો વળતો હતો; અંગરખાં ભીનાં થતાં હતા, અને મહેલ પાસે આવતાં–છાંયડો પાસે આવતાં–પગનુ જોર વધતુ જતુ હતું. તડકામાં રમી રમી ખાવાનો વખત થયે–પેટમા કુકડાં બોલતાં–રમતીઆળ બાળક સઉ સાથ છોડી ઘરભણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર છોડી રાજમહેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડતું હતુ અને ખટપટનાં ભુખ્યાં ચિત્ત ફળ ચાખવા તળે ઉપર થતા હતાં. ઘણી ગાડીઓ વચ્ચેથી આગળ નીકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દીવસ હોવાથી આવતા નિરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંઘમાંથી જુદો પડતો અમલદારોનો નાનો પણ સજડાસજડી થતો સંઘ આગળ નીકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગ આપતા હતા.

આવતા સઘસને સમાસ આપે એવો મોટો ભીંતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મોટા કમાડ જાડા અને લોખડના ચાપડાથી નીચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી જડી દીધેલા હતા. દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં ટકોરખાના વાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબારના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મૂકી, નગર સુધી જણાવતા. આખી ભીતની જોડે અંદરથી ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા બુરજોમાથી તોપો ગોઠવાય એવી જગા અને કાણાં હતાં. જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચડવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજાપરની મેડીમાથી ઓટલાપર જવાના બારણાં હતા; મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સિપાઈઓ સૂતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ઘસી તાજી રાખતા, બંદુકો ગોઠવી મૂકતા, અને ચોકી કરતાં આજ તેઓ હારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખડા થઈ ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા. એકએ સવારો અંદર બહાર આવ જાવ કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેઠા એટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલા પાંદડાથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાંકડી નેળો નજરે પડતી હતી. નેળોની આસપાસ કોસના વહેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકો હતી,

તેમાં ચકલીઓ અને ખબુતરો ઠેકાણે ઠેકાણે ચાંચો બોળતાં હતાં, નહાતાં હતાં, અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અભિન્ન અવિચ્છિન્ન ચીકાર શબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો; અને નેળોમાં ઉભેલા તથા ફરતા કામ કરતા માળીઓ અને મજુરોના અર્ધા ઉઘાડાં, તરી આવતી રગોથી ભરપુર, અને બળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના બાગથી અસંવાદી ન હતા. આ સ્થળે ઇશ્વરરચના ઉપર માનવોની કારીગરીએ ડહાપણું-ડાહ્યલાપણું ઘણું ઓછુ કર્યું છે અને જુના વખત સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ઘસાયો નથી; આવા આવા વિચારો મુબઇમાં ઉછરેલા મુંબાઇના કૃત્રિમ બાગબગીચાના અનુભવી નવીનચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચિતાર નાટકરૂપે તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીરતાનુ પ્રતિબિમ્બ પડયુ.

ચોપાસ, જામફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ એવાં એવાં ફળનાં નાનાં મોટાં ઝાડ હતાં. કંઈ કંઈ ઠેકાણે જુદા જુદા રંગના ફળ લચી રહ્યાં હતાં. જુદા જુદા રંગના અને જુદી જુદી વાસનાવાળા ફુલ ઘણે ઠેકાણે આંખ અને નાકને ઇશ્વિરી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતા કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોપટ, મોર, કોયલ, ચકલી અને ખબુતર ઉડતા, ફળ ખાતા અને વેરતાં અને પાંખના ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાભળનારનો કાન ભરી મૂકતાં. માત્ર આંખને જ ઠારનારી શોભાથી ભરેલા મુંબાઇના બાગની નવીનચંદ્રને દયા આવી. તેનુ ગભીર થયલુ અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યુ. ઉંચાં એકાંત ઝાડ, ઉંચો એકલો મહેલ, સર્વને ઢાંકતું, તપતું, ત્રાબા-પિત્તળ જેવુ થતું આકાશ, અને સર્વની વચ્ચે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવો ઉભેલો પોતે એ જોઈ નવીનચંદ્રનુ મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧

૧૯૩

માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી.

ગુણસુંદરી સુવાવડમાં સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવશ રહી. સઉએ પોતપોતાનુ કામ તે વખતમાં ઉપાડી લીધુ અને બેચાર દિવસ તો કામ સારી રીતે ચાલ્યું, પણ ધીમે ધીમે ગ્રહયંત્રનાં સર્વ ચક્ર શિથિલ પડયાં અને એ યંત્રની સંભાળ રાખનારીની ખોટ અને કિંમત જણાવા લાગી.

પ્રથમ તો ઘરનાં સર્વ માણસને પોતપોતાની બાબતમાં જરી જરી અગવડ લાગવા માંડી. માનચતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને બીજા કામમાં ગુથાવું પડ્યુ, એટલુજ નહીં પણ એ સરભરા પર દેખરેખ રાખનારી સુવાવડમાં પડી અને તેની ચતુરાઈ, ધીરજ, મોંની મીઠાશ અને અંતરનુ વહાલ, વગેરે દેખાડનાર કોઈ રહ્યુ નહીં અને ડોસો અકળાવા લાગ્યો. ઘરનાં કામમાં વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સંભાળ એવીજ રહેતી. ધર્મલક્ષ્મીથી હેરોફેરો થતો નહીં અને જરી જરી હેરોફેરો ગુણસુંદરી સારૂ કરતી, પરંતુ પોતાની દેવસેવામાં હરકત પડવાથી એ હેરોફેરો કોઈ વખત થતો નહી; અને સઉનું કામ તે કોઈનુ નહીં એમ થતાં સુવાવડીનુ ખાવાપીવાનુ પણ મોડું વહેલુ થતું; એટલુંજ નહી, પણ તેના બાળકની પણ સભાળ લેવાતી નહી. એક પ્રસગ એવો બન્યો કે માનચતુરનું ઔષધ બપોર થતાં સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું નહી. જમવાની વખત તો થાય શાની? અને ડોસો આકળો થઈને લાકડી લઈ છાનોમાનો ઘરમા સર્વ શુ કરેછે તે જોવા ફરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો વિદ્યાચતુરની મેડીએ ચડ્યો. વિદ્યાચતુર પોતે બહારથી આવેલો પણ ભૂખ લાગવાથી પલંગમા સુઈ રહ્યો હતો અને ઉંઘી ગયો હતો તેના પલંગપર માકણની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી, અને મેડીમાં વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો. સઉને ગાળો દેતો દેતો ડોસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુખબા રસોઈ કરવા નહાઈ હતી અને સઉ તૈયાર જેવુ હતુ પણ શાક સમાર્યા વિના પડી રહેલું, અને સામુ જોઈ દુખબા પણ બેસી રહેલી. ડોસો વધારે ક્રોધમા આવી ત્યાંથી ચાલ્યો અને પરસાળભણી ગયો તો ત્યાંની મેડીમાંથી ગાનચતુરનુ ગાયન સભળાયુ અને નીચે ચડિકા હીચકાપર સુતી હતી તેની સાથે હાથમાં સાવરણી લેઈ ચચળ વાતો કરતી હતી; તે એમાથી કોઈએ વાતના રસમાં ડોસાને દીઠો નહી ગજાર ભણી જાયછે તો સુદર બિચારી એકલી ઘડીમાં સુવાવડીનું ઔષધ તૈયાર કરે અને ઘડીકમાં ઘોડીઆમાંના બાળકની સંભાળ રાખે, અને ગુણસુદરી ખાટલામાં સુતી સુની ભુખે પેટ ડાબતી સુદરને સૂચના આપે ક્રોધ હતો તેમાં દયા ઉમેરી ડોસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાશીમાં છોકરાં ધમ્માચુકી કરે; ઘરનુ બારણું ઉઘાડુ તેમાં આવી શેરીનુ કુતરૂ જીભ કહાડી હાંફતુ હાફતુ ઉભેલુ, અને બારણે સામે કુવો હતો ત્યા પાણી ભરવા ગયેલો ચાકર કોઈની સાથે

ગપાટા મારે. ડોસો કુતરાને હાંકી, બારણું વાસી ધર્મલક્ષ્મીની ઓરડી ભણી ગયો. ડોસી દેવસેવામાં હતાં. દહાડો ઘણો ચડયો હતો તેથી દેવના દીવામાંથી ઘી અને વાટ બે થઈ રહ્યાં હતાં, દીવો ઘેર ગયો હતો, અને દહેરાસરપરના પાટીઆંપર ડોસી રૂ, ઘી, અને દીવાસળી શોધતાં હતાં અને ડોસો બારણામાં ઉભો હતો તેના ભણી એની પુંઠ હતી સઉની રીસ ડોસાએ ડોસી ઉપર કહાડી. બોલ્યા ચાલ્યા વિના વગર નહાયલા ડોસાએ દહેરાસરના પાલખાને અડકી બધા દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ઘસારો માલમ ન પડે એવી રીતે નીકળી જઈ ઘરના ટાકા આગળ જઈ તેમાં દેવને પધરાવવા વિચાર કર્યો પણ કાંઈક વધારે શાંત વિચાર થવાથી તેમાં ન નાખતાં પાણી પીવાની ગોળીમાં બધા દેવને નાખી દઈ છાનો-માનો પોતાને ઠેકાણે જઈ સુઈ ગયો અને શુ તાલ થાય છે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસીને દીવાસળી જડી અને તેણે દીવો પ્રકટાવ્યો અને પાલખા પાસે દીવો મૂકેછે તો દેવ ન મળે ડોસીના દિલમા ત્રાસ પડયો અને ચમકી પાલખાની તળે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યા ભક્તિવાળી ડોસીને સમજણ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો ડોસી દેવસેવાની ઓરડી બહાર આવ્યા પણ ત્યાં કોઈ હતુ નહીં 'બારણુ ઉઘાડી અદર આવી દેવને કોઈ છાનુ માનુ ચોરી તો નહી ગયુ હોય ? મારૂં ધ્યાન બીજી પાસ હતુ"—આ વિચાર થતા વધારે ફાળ પડી અને બારણુ ઉઘાડે તો ડોસાએ કહાડી મૂકેલો કુતરો ઉભેલો અને કુવે ચાકર ગપાટા મારે "કોઈ વરભણી આવ્યુ હતું ?" એમ ચાકરને પૂછ્યુ અને ધમકાવી તેને ઘરમા બોલાવ્યો ઘરમા પાછા ફરી અકળાઈ બૂમ પાડી "ચંચળ! ચચળ! આ જોને મારા દેવ ક્યા ગયા ?" બૂમ સભળી હાથમા સાવરણી ઝાલી ચચળ આવી, તેની પાછળ ચડિકા, તેની પાછળ સુંદર, બીજી પાસથી દુખબા, અને ઘરના છોકરા સઉ આવી ચોકમા ભરાઈ ગયાં. પૂછાપુછ અને શોરબકોર થઈ રહ્યો એક પાસથી ગાવાનુ બધ કરી ગાનચતુર આવ્યો અને બીજી પાસથી વિદ્યાચતુર સફાળો જાગી દાદર પરથી ઉતર્યો. દેવ ક્યા ગયા તે વિશે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો અને ઉત્તર થવા લાગ્યા અને સૂચનાઓ તથા શોધાશોધ થઈ રહી. દુખબા કહે કોઈ છોકરાં દેવને રમવા લઈ ગયા હશે. ચચળ અને ગાનચતુરને એમ વિચાર થયો કે ઉદર તાણી ગયા હશે, વિદ્યાચતુર કહે "પાલખામાથી ગરબડી

ગયા હશે—આસપાસ ફરી શોધો” છેવટે ડોસો આંખો ચોળતો ચોળતો લાકડીપર ટેકી બહાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો, “આ શુ તોફાન માંડયું છે? ઘરમાં ન કોઈને ખાવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા. એક વાગી ગયો ત્યાંસુધી જાણે ઘરમાં બઈરૂં જ ન હોય તેમ નથી કોઈ પૂછતું કે ખાવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ કહેતું કે જમવા ઉઠો!” વિદ્યાચતુર કહે “પિતાજી, માતુશ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ ભાંજગડ છે. અચિંત્યા પાલખામાથી ક્યાં ગયા તે જણાતું નથી”

માનચતુર—“દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહીં જડવાના હોય તો નહીં જડે, પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માના પેટની ચિંતાફિકર હોય કે ન હોય? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને દહેરાસર વાસેલુ હોય તેમાંથી અદશ્ય થાય તો ઉઘાડા પાલખાનુ શુ પૂછવુ? ચાલ, દુ:ખબા અમને જમાડ તરત, એને તો દેવ જડશે ત્યાં સુધી લાંઘણો કરવી પડશે

ડોસીને એક દુ:ખમા બીજુ દુ:ખ આ વચન સાંભળવાનુ આવ્યુ. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમા પણ ઇષ્ટદેવને તિરસ્કાર આ સાભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલીઓવાળી આખોમા ધર્મલક્ષ્મીને આસુ ભરાયા, અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, “અરેરે, આવા નાસ્તિક વચન ન બોલતા હો તો શુ થાય? સતજુગમા દેવની સેવા કર્યાનુ ફળ છે તેથી વધારે ફળ કળજુગમા દેવસેવા કરાવ્યાનુ છે આ અવતાર આટલુ આટલુ દુ:ખ તમે ખમોછો અને હુ ખમુ છુ ને આવતે અવતારે પણ ખમવુ છે? આપણે તો એક બીજાનાં પુણ્યપાપનાં ભાગીઆં છીએ. તમારાથી થતુ નથી ને મારે હાથે થવા દેતા નથી! બળ્યુ આ પેટ ને બળ્યા આ ધોળા વાળ! પેટે દેવની નિંદા કરાવી ને ધોળા વાળે પણ દેવનુ સ્મરણ ન કરાવ્યું! દેવસેવાનું પુણ્ય હશે તો આ છોકરા પણ સારાં ઉઠશે. કંઈ તો વિચાર કરો દુ:ખબા! ચચળ! ચંડીવહુ! આ તમારા પાપને લીધે મારે આ વચન સાભળવા પડયા! નાની વહુ ઘરમા હરતી ફરતી હોય તો મારે આ વખત ન આવે!—તમે મહીનો માસ પણ ઘરની સંભાળ ન રાખી શકયા—ચચળ! દેવ કયાં ગયા તે હું સમજીછું, તારા બાપનો સ્વભાવ તને ખબર છે જા એમને અને સઉને જમાડ, મારે તો દેવ જડે ત્યાં સુધી જમવું નથી” આખે આંસુ ન માય એમ રોતાં રોતા ડોસી દેવના પાલખા આગળ બેસી રોયા અને આખરે પાલખા આગળ

નાકલીટીઓ તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં; "મહારાજ, ક્ષમા કરો. એમના કર્યા સામુ જોશો નહીં—એમનું પાપ મને આવજો ને મારૂં પુણ્ય એમને જજો ! પણ ક્ષમા કરો !"

ઘરમાંનુ સર્વ મંડળ ભરાયું હતું તેમાં સઉની સાથે લડતો લડતો ડોસો સઉને ધમકાવવા લાગ્યો. દુ:ખબા સામે આંખો કહાડવા લાગ્યો, ચંચળ સામે ઓઠ કરડવા લાગ્યો, ચંડિકા સામે દાંત પીસવા લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લાગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ ઉગામવા લાગ્યો; વિદ્યાચતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહીં માટે તેની પુઠ કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો, સુંદરગૌરીના સામુ જોયુ નહીં; અને ઘરની અવ્યવસ્થા બાબત પોતે જેટલું સુનાં સુતાં જોયાં કર્યું હતું અને જેટલાં જેટલાં જેનાં અપલક્ષણ હતા તે તે તેમને સઉને ધમકાવી ધમકાવી કહી બતલાવ્યા અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી. આખરે સુંદરગૌરીને ગુણસુંદરીની તપાસ રાખવા ગજારમાં મોકલી દીધી અને ચંડિકાને તથા પોતાની બે દીકરીઓને લાકડી ઉગામી ઘર બહાર કહાડી મુકી સાંકળ દઈ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે "આપણે સઉને સારૂ જમવાનું તૈયાર કર—રાંડોને તો આમજ ઘટે " વિદ્યાચતુર નાનપણમાથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનુ આવુ ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવાનો વારો તેને આજજ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આભો બની, હડપચીએ હાથ દઈ શુ કરવું કે કહેવુ તે ન સુજવાથી દિઙ્મૂઢ જેવો બની પોતે ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. બહાર લોકો ભરાઈ ગયા અને બારણાં હચહચાવી મૂકયાં. નાટક વધી ગયુ જોઈ, ડોસો હાથમા નથી એવુ સમજી, આખરે ડોસી દેવમંદિર છોડી પાછા બહાર આવ્યા આંસુ લોહી નાખ્યા મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડોસાનો સ્વભાવ વર્તી જનારી ડોસીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડયો ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામાં આગ્રહ ધરનારો પતિનો સ્વભાવછે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોજા પેઠે અત્યારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામા થવા કરતા તેને વશ થવાથી તેના હેલારાનું બળ ઓછુ લાગશે એ ભાન ડોસીને આવ્યું. એ ભાન આવવાની સાથે ડોસીની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સ્વચ્છ બની, ડોસાના વચનમાં સત્ય હતુ તે સમજાયુ, ઘરની અવ્યવસ્થા દૃષ્ટિ આગળ તરવા લાગી, તેનો ઉપાય પોતાનાજ હાથમાં આવે એવો હતો તેને લીધો, હૃદયને શાંત કર્યું, મુખ ગંભીર કર્યું, કુટુંબનુ હિત જાળવવું એ પણ એક

ધર્મ છે એવો વિચાર થયો, એ ધર્મ સાચવવાથી ઘણા જીવને સુખ થાય છે એ દેખાયું, ઘણા જીવનુ કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી મોટો કેમ ન ગણુવો એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને વહાલી છે અને સઉ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વંભર તેને એજ ધર્મ સઉથી વહાલો હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થતાં તે ધર્મમા પ્રવૃતિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડોસી દેવનુ દુ ખ ભૂલી પતિદેવ ભણી ચાલી, ઘરની અવ્યવસ્થા, પતિનાં વચન, ઘરબહાર જામી જતો ફજેતીનો ખેલ, અને કુટુંબના સર્વ મંડળનું દુ ખ — આ સર્વ સરોવરમાંથી નીકળતી કુટુબ-વત્સલતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં ડોસીની બુદ્ધિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્ર પાસે જતાં પોતાનો પટ વધારે વધારે પહોળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા જાણી વળતી વળતી ડોસી પોતાના અંત.કરણને વધારે વધારે ઉદાર કરવા લાગી તેનામાં થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાજ તેનો પતિ સમજી ગયો. ડોસાના મનનો અર્થ મનમાં સિદ્ધ થયો જણાયો

ડોસી નાનપણથી ધર્મસંસ્કારનું બંધન પામી હતી પુરુષો કરતાં સ્ત્રી જાતિમાં કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતાં તેમની બુદ્ધિ—તેમના શરીર પેઠે—વહેલી પકવ થાય છે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી એક દૃષ્ટાત હતું છેક નાનપણમાંથી તેના હૃદય ઉપર જે જે સંસ્કાર પડતા તે તરત એ ગ્રહી લેતી એના બાપ ધર્માંધ હતા અને તેના ઘરમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાંથીજ વજ્રલેપ થયા હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતું ત્યારે તો શેરીની સર્વ કન્યાઓમાં ધર્મલક્ષ્મી જેવુ બીજુ કોઈ ધર્મિષ્ઠ ગણાતું ન હતું. એનામાં સારી બુદ્ધિ છતાં આ ધર્મસંસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્માંધ બનત તો તેના ઘર પ્રમાણે કાંઈ નવાઈ ન હતી, પણ માનચતુરના ઘરમાં ગયા પછી એને, માનચતુ-રને દેશપરદેશ નોકરીમા આથડવુ પડતું, તેની સાથે ફરવાનું થતું અને પરદેશમા ધર્મલક્ષ્મીના સંસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમાં વળી માનચતુ-રનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવાં પડતાં હતાં. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવુ હતું, અને કન્યાવયમાથીજ ઈશ્વરે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપી ન હત તો ધર્મ-લક્ષ્મીનો પતિ સાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવુ કહેતા કે “ આવા માનચતુરનો મિજાજ ધર્મલક્ષ્મીજ જાળવે – બીજી હોય તો એના ઘરમા

પળવાર પણ ટકવા ન પામે." ધર્મિષ્ટ છતા ધર્માંધ ન બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ઘરમાં વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અગ્નિ જેવા પતિની પ્રીતિ મેળવી છેવટ સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસંસ્કાર છેવટ સુધી જાળવી રહી, આ સર્વ અદ્દભૂત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વત્સલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાંતિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉચી કુલીનતા તે સર્વનુ દુર્લભ ફળ હતું. એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસંગે આવિર્ભાવ થતો વિદ્યાચતુરે આજ પ્રથમજ જોયો અને એ જોતા જોતા આ ગુણવાળી માતાથી પોતાનો જન્મ છે એ વિચારથી એનુ હૃદય ગર્વવડે ફૂલવા લાગ્યુ.

ડોસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેના અવયવમાત્ર કંપતાં હતાં. તેની આંખમાં લોહી તરી આવ્યુ અને કપાળે ભૃકુટી ચડી આવી, – જાણે નરસિંહાવતાર પ્રકટ થયો. દેવને થયેલા અપમાનથી ડોસીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતાં પણ તેના મુખપર સ્મિત તો ન ફરકી શક્યું, પણ એ પોતાની વેદના ઢાકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી તેનુ શરીર વૃદ્ધ પણ બાધી દડી જેવુ હતુ. ધીમા પણ સ્થિર પગલાં ભરી, ગંભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી, તેનુ વૃદ્ધ હૃદય ધડકતું દેખાતુ હતું, દાતના આધાર વગરના ગાલ અંતરના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જુવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અંદરથી ચળકતી આખ ઉપર પાણીનુ પડ બધાયું અને નિષ્કલંક ધોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાંકીચૂકી કરચેલીઓ ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌભાગ્ય ચિહ્નનું કુંકુમ ભીનુ કરવા માડયુ.

"હા, હુ તમારો ભાવાર્થ સમજી, હુ શુ કરૂ ? મારો સ્વભાવ છે તે દેવસેવામાં ચિત્ત પરોવાયછે ત્યારે ઘરસેવાપર રહેતુ નથી. મારો વાંક હું કબુલ કરૂછું, પણ આટલો બધો કોપ ન ઘટે–ત્રણ જણીઓને બહાર કહાડી તે ધેડફજેતી થાયછે ને લોક બારણે ભરાયાછે.

ડોસી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણાં ઉઘાડી ત્રણેને ઘરમાં બોલાવી લીધી. ડોસો દ્વારભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી કહાડી, બારણાં બંધ કરી, પાછો આવ્યો

"જા ! દેવને પાણીની ગોળીમાંથી કહાડી લે ! આજ તો ગોળીમાં નાખ્યા, પણ હવે ભૂખે મારીશ તો કુવામા નાખીશ." ડોસો વિકરાળ

અને રાતીચોળ આંખો કરી બોલ્યો. એના ક્રોધને શમતાં શમતાં કલાક લાગતો હતો. ડોસી બિચારી પાણી ભરેલી ગોળીમાં હાથ ઘાલી દેવને લઈ આવી—બીજાં બધાંમાંથી કોઈને ડોસીનું એટલું કામ કરવું ન સૂઝ્યું, દેવને દહેરાસરમાં લઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતાં કરતા છાતીસરસા ચાંપી, પાછા પાલખાપર પધરાવી, ઘરકામમાં વળગી અને આજથી ધર્મલક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ઘરનો સંસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડયો દેખાયો, પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાંખ્યા તે વાતનો ડંખ ડોસીના દિલમાંથી મરણ સુધી ગયો નહી.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ જો.

૧૫૪

ગોષ્ઠીવિનોદ.

મધુમક્ષિકાના સોંપેલા રાજકુમારને રાજાએ પોતાની આંગળીએ લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજા બાળકની સાથે ગોષ્ઠીવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો

" કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે ?"

મણિ૦—" માતાજી વિના તો નહી ગમે, પણ આપને માતાજી " વિના રહેવુ પડે છે તેમ અમે પણ રહીશું."

મધુ૦—" મહારાજ, એ ઉત્તરમાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આપ " અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સધર્મ છે. સર્વ ધર્મ જાળવી " બાળકે બાળભાષામાં આપેલો ઉત્તરજ કહી આપે છે કે મોટપણે " એ રત્નનગરીના રાજાઓનું ધર્મવૈચિત્ર્ય જાળવશે."

મલ્લ૦—(પ્રસન્નમુખે બાળકનો હાથ ઝાલી) " અમારે તો રાજ્ય " કરવું પડેછે-તમે શું કરશો ?

મણિ૦—" આપ રાજ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે " રાજ્ય આમ થાય. આપની સાથે રહીશું, આપ દેખાડશો. તે દેખીશું, " ને આપ કહેશો તે કરીશું."

મધુ૦—" મહારાજ, બાળકે તો રાજવિદ્યાનું માગણું માગી લીધું:- " તે આપવું એ હવે આપના અધિકારની વાત."

બાળકે હાથ ઉંચો કરી દાસીનું મુખ ડાબ્યું.—"મધમાખ, અમે "રાજાજી જોડે વાત કરીએ તેમાં વચ્ચે ગણુગણુવાનું તને કોણે કહ્યું "છે?—તારે અમારી વાતમાં બોલવું નહી."

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસો ડાબવા લાગી અને તેમ કરતાં કરતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તેને ડાબતી ડાબતી છોડી દેતી તે બોલી. "ઘણું જીવો, કુમાર!—મહારાજ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઉગતો "ઉગતો તિમિરને આઘું ધકૂકેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઉગતા "રાજકુમાર, રાજવિદ્યાનો આરંભ કરતાં પહેલાં આજથીજ, મજ જેવાંનો "અધિકાર બધ કરેછે ને કહેછે કે મારી પાસે **अबला प्रबला** નહીં "થાય."

મણિ૦—"મધમાખ, હજી તું ગણુગણુતી રહેતી નથી ને કહ્યું "કરતી નથી."

મધુ૦—"તે આપ મને શું કરશો?"

મણિરાજ પિતાભણી જોઈ બોલ્યો "મહારાજ, માતાજીએ કહ્યું "છે અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજાજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો?"

મધુ૦—(હસી પડી) "ત્યારે આપનુ બળ તો થઈ રહ્યુ કે?"

મણિ૦—"હુ તારી સાથે બોલીશ નહીં."

મધુ૦—"મહારાજ, બાળકે આજ્ઞા કરવી જાણી, આજ્ઞાભગની "અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોંપી, અને "સ્ત્રીજાતિને બાળકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી—મારી સાથે અબોલા "લીધા! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષનો અતર્ભાવ આ બાલક-બીજમાં "હતો તે બીજના અકુર આજ આપરૂપી સૂર્યના તેજની પાસે ફૂટવા "લાગેછે"

મણિ૦—"મહારાજ, મારી વાત આપને કહી દીધી; ગમે તો "આ મધમાખને ઉરાડી મૂકો અને ગમે તો તેને ગણુગણુતી રોકો. "મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયુ છે તે આની વાત "જરી ગમતી નથી"

મધુ૦—"કુમાર, આપ જાતે જ મને કહાડી મૂકો તો હું તરત "જાઉં."

મણિ૦—"હું કાંઈ તને કહાડી મૂકતો નથી. તારા મધપુડામાં
"ભરાઈ જા ને ગણગણીશ નહીં એટલે થયું."

મધુ૦—"લ્યો, ત્યારે હું આ છાની રહી."

મણિ૦—"હવે ઠીક."

સઉ બોલતાં બંધ રહ્યાં. કુમાર મધુમક્ષિકા ભણી જોઈ રહ્યો, તોયે એ બોલી નહીં.

મણિ૦—"મધમાખ, બોલતી કેમ નથી?"

મધુમક્ષિકા બોલી નહી. હસતી હસતી જોઈ રહી.

મણિ૦—"કેમ બોલતી નથી?"

મલ્લ૦—"તમે બોલવાની ના કહી તે શી રીતે બોલે?"

મણિ૦—"હું બોલાવું ત્યારે તો બોલે."

મલ્લ૦—"તમારે એની પાસે શું બોલાવવું છે?"

મણિ૦—"માતાજીએ કહાવેલુ બધુ એણે આપને કહ્યું, પણ
"કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલુ હતુ તે આજ
"કહેતી નથી."

મલ્લ૦—"શુ કહ્યુ હતુ?"

મણિ૦—"એ વાત મધમાખ કહે."

મધુ૦—"હું તો ભુલી ગઈ છુ"

મણિ૦—"ભુ લી .જા...ય! બોલી દે-રાણીજી રોજ તને જુઠી
"કહે છે."

મધુ૦—"એ તો એમનું જુઠુ ખાઉં માટે જુઠી કહે છે."

મણિ૦—"વારૂ બોલ તો ખરી!"

મધુ૦—"શુ બોલું? જરા સંભારી આપો તો બોલું."

મણિ—"પેલુ-લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે ખરો ઘોડો ને એવુ
"બધુ."

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી. "હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની
"પાસે બોલી કરી આણેલા છે"

મણિ૦—"તે બોલી શી તે કહે ને:"

જરાશંકર એટલામાં આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને ખોળામાં લીધો.

જરા૦—"મહારાજ, કુમારશ્રીને શું પૂછ્યા માંડ્યું છે?"

મલ્લ૦—"કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી "પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે?"

જરા૦—"હે કુમાર! શી બોલી કરી છે?"

મણિ૦—"આજથી મારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને ખરો ઘોડો આપવાનો."

જરા૦—"બીજું કાંઈ?"

મણિ૦—"હવે મારે રમવાનું મૂકી દઈ ઘોડે ચડવાનું, પટા "રમતાં શીખવાનું, ને બઇરાંને મૂકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની સાથે "ફરવાનું ને દરબાર ભરાય તેમાં આવવાનું."

જરા૦—"કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે?"

મધુ૦—"હા જી."

મણિ૦—"હવે હું મહારાજની સાથે જમવાનો."

જરા૦—"એમાં તો મહારાજની આજ્ઞા જોઈએ"

મણિ૦—"તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે હું નહી માગું."

જરા૦—"પિતાજી પાસે તો માગવી પડે."

મણિ૦—"માતાજીએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિઓ માગે નહી."

જરા૦—"ત્યારે જોઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે?"

મણિ૦—"જાતે મેળવે, બળે મેળવે"

જરા૦—"ત્યારે આપ પણ તેમ મેળવો"

મણિ૦—"મે બોલી કરીછે તે મધમાખ નહી અપાવે તો એના "ઉપર રીસાઇશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે."

મધુ૦—"કુમાર, મારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું."

મણિ૦—"જાય ક્યાં? બોલી પાળ્યાવગર જાય તો બારણા વચ્ચે "ઉભો રહી રોકું."

જરા૦—“ કુમાર, હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે.”

મણિ૦—“ મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ સમજાું.”

જરા૦—“ તે આજ્ઞા કરીજ સમજો.”

મણિરાજે મલ્લરાજ સામુ જોયુ. મલ્લરાજને હસવું આવ્યું.

મણિ૦—“ રાણીજીએ કહ્યું છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઈથી “ચલાય નહી ને પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહે છે ?”

મલ્લ૦—“ એમનેજ પૂછો. ”

જરા૦—“ કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા થઈ “સમજવી.”

મણિ૦—“ ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્નજ કરીશું એટલે “અમારી મરજી પ્રમાણે થશે.”

જરા૦—“ એમજ ”

મધુ૦—“ મહારાજ, કુમાર સોંપી હુ રજા લેઉં છુ.”

મણિ૦—“ મધમાખ માતાજીએ કહ્યુ છે કે રાજાએ અને કુમારોએ “સેવકોની ચાકરી જાણવી. માટે ઉભી રહે.”

સઉ જોઈ રહ્યાં.

મણિ૦—“ મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મારાં રમકડાં મધ- “માખના દીકરાને આપવાના છે તે હું માતાજીને મંદિરે જઈને એને “આપું.”

મલ્લરાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને ખોળામાં લઈ બોલ્યો “કુમાર, માતાજીએ જે જે કહ્યુ છે તે સરત રાખજો ને એમને “ મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશી કરો મધુમક્ષિકા, કુમારને વાસ્તે યોગ્ય “વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસેજ થોડા દિવસ રાખજે ને હું “ બોલાવું એટલે લાવજે.”

મણિ૦—“ મહારાજ, હું હવે રમકડાં રમવાનો નહી ”

મલ્લરાજ હસીને બોલ્યોઃ “ના, કુમાર નહી. હવે તમારે બેસવાને “ઘોડો ને રમવાના પટા ને બાણ આવશે-પ્રધાનજી સત્વર મોકલાવશે.”

મણિ૦—“તે શીખવશે કોણ ? ”

મલ્લ૦—"તે પણ આવશે,"

મણિ૦—"મને આપ ક્યારે બોલાવશો."

મલ્લ૦—"સાંજે કિલ્લો જોવા લેઈ જઈશું."

મણિ૦—"હા! મધમાખ, હવે ચાલ ને ઘેર જઈ તારા દીકરાને "લાવ તે હું તેને રમકડાં આપી દેઉં."

મધુ૦—"મને આપજો એટલે હું એને આપીશ."

મણિ૦—"ના. તુ તો ઘરમાં રાખી મૂકે ને તારા દીકરાને આપે "નહી. એ તો હુજ એને આપીશ તે મારી પાસે લાવજે, ને જો "પાછાં એની પાસેથી ખુંચી લીધાં તો જોજે તારી વલે."

મધુ૦—"એમ કરજો. ચાલો હવે મહારાજની રજા લેઈએ.-

મણિ૦—"એક બોલી તુ કરે તે વગર હું આવવાનો નથી."

મધુ૦—"શી બોલી."

મણિ૦—ભરતે સિંહના દાંત ગણવા માંડયા ને શકુંતલા આવી "ત્યારે ભરતને મૂકી રાજા સાથે એ વાતો કરવા મંડી ગઈ ને ભરતને ન બોલાવે શકુતલા ને ન બોલાવે દુષ્યંત!"

મધુ૦—"તેનુ આજ શુ છે?"

મણિ૦—"રાણીજીને તારે કહેવું કે મારે આમ ભરતના જેવું "ન થાય. મારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશની "વાતો કર્યા કરે તો આવું." સઉ હસી પડયાં.

મધુ૦—"તે રાણીજી કાંઈ મારા હાથમાં? આપ એમને કહેજો."

મણિ૦—"હું આવ્યો ત્યારે રાજાજી તારા હાથમાં ખરા ને હવે જતી "વખત રાણીજી નહીં? આવ્યો ત્યારે કેમ બોલી કરી હતી?–જા નહીં "આવુ તારી સાથે."

સર્વ હસી પડયાં.

મલ્લ૦—"કુમાર, જાવ, રાણીજીને કહેજો"

મણિ૦—"હું રાણીજી પાસે માગવાનો નહીં. હમે રાજકુમારો તો "બળે કરી લઈએ–તે આવો તાલ નહી ચુકું. આપ દુષ્યત રાજા જેવું

" કરશો તો મને નહીં ગમે. મારી સાથે તો વાતો કર્યા કરશો તો મને ગમશે." રાજા પ્રધાન ફરી હસી પડયાં. મધુમક્ષિકા મોં મલકાવી "શરમાઈ ગઈ.

મધુ૰—" કુમાર બોલી ફરી બાંધશે. ભાગવાના નહીં. ચાલો ત્યારે "એમ કરીશું."

મણિ૰—" જો જે હાં! ફરી જઈશ તો પછી જોજે. હું ખુશી "નહીં રહું ને તને કાયર કરીશ."

એ બે જણ વાતો કરતાં કરતાં ગયાં. તેમની પાછળ રાજાની દૃષ્ટિ ગઈ. કુમાર આગળ ચાલી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો અને ઉતાવળો ચલાવતો હતો. એ બે અદૃશ્ય થતાં રાજાની દૃષ્ટિ પાછી વળી. સૂર્યમાંથી કિરણ ફૂટે તેમ રાજાના મુખસૂર્યમાંથી પુત્રાભિમાનનો આનંદ ભળુકતો હતો.

રાજાને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનંદથી મનમાં બોલ્યોઃ

" निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा ।
" नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ॥
" महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात् ।
" गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥

પુત્રદર્શનનો આનંદ એવોજ છે."

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩.

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

૧૯૫

વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ.

અહો ! વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ! તેનો આશ્રય લેનારનું પણ કયારે કોણે ભાગ્યું છે? ઇંદ્રથી પણ વધારે વૈભવધારી રાવણ એકલી સીતાનું વ્રત ક્યારે તોડી શકયોછે? ઘણોએ મોહ હતો–ઘણોએ મમત હતો; પણ કંઈ ચાલ્યું નહીં! ક્યાં ગયું એનુ બળ–ક્યાં ગયું એનું સૈન્ય, ક્યાં ગયું એનુ શૌર્ય–જ્યારે એક અબળા પણ રાવણથી વશ્ય ન થઈ! પણ અબળાનુ શું ગજુ? સીતા શું કરે? પણ જ્યાં વિશુદ્ધિ રક્ષક થઈ ત્યાં પ્રતિકૂળ રાજાના રાજ્ય ગયાં, વિદ્વાનની વિદ્યા ગઈ, યોગીના યોગ ગયા અને તપસ્વીનાં તપ ગયાં. નથી જોઈતું એને શસ્ત્ર કે નથી જોઈતું એને બળ! કેવળ સ્વસત્તાથી તે પોતાના આશ્રિતનું સાક્ષાત્ ઇશ્વર સામે પણ રક્ષણ કરી શકેછે. અગર જો કે તેના સેવકોને દુ:ખાગમ હોયછે, તેમને શોકના સમય આવેછે—ચિંતાઓ તેમને ઘેરેછે—તોપણ અંતે "Virtue may be assailed, but never hurt" એ મહાકવિ મિલ્ટનના અમર શબ્દોનુ તે સાર્થકજ કરેછે; નહી તો લાજ અને વસ્ત્ર સાથે ખેંચી લેતા દુશ્મનોની સભામાંથી સતી દ્રૌપદી અણીશુદ્ધ બાહેર નીકળે? સર્વથા વિશુદ્ધિની અકળ ગતિ છે! અગ્નિમાં પડીને પણ સુવર્ણ જેમ ચઢતે રંગે ચઢી મોંઘા મૂલ્યનુ થાયછે તેમ વિશુદ્ધિના ભકતો પણ આપત્તિની જ્વાળાઓ વેઠી વેઠી ચઢતા રંગ અને વિશેષ કીર્ત્તિને પ્રાપ્ત કરેછે. સાવિત્રી સાથે અન્ય સ્ત્રીઓ નહીં હોય? અહલ્યા–તારા, અનસૂયા ઈત્યાદિ "સવાર ના પ્રહરનાં નામ" કહેવાતી સતીઓના સમયમાં કંઈ સ્ત્રીઓજ નહીં હોય? એમ કેમ કેહેવાય? સ્ત્રીઓ તો અસલથીજ છે, પણ મોંઘી વસ્તુની પેઠે આ સતીઓના નામ ઘેર ઘેર સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે તે નિ:સંશય વિશુદ્ધિનોજ પ્રતાપ.

કુસુમાવલિ.

૧૯૬
ઈર્ષા.

ઈર્ષા કેવા અનર્થ કરાવેછે? ઈર્ષાથી સતાપ વધેછે પણ બુદ્ધિ ઘટે-છે, કલેશ ઉત્પન્ન થાયછે પણ શાંતિ નષ્ટ થાય છે. ઈર્ષા બળતા અગ્નિની જ્વાલા છે—તે જેના હૃદયતલમાં પેઠી તેને ઉષ્ણ કરેછે, કકળાવેછે, સસ-ળાવેછે. પ્રદીપ્ત થયા પછી તે હોલાની નથી-હિતૈષી થઈને મનુષ્યના હૃદયમાં તે પેસી જાયછે, અને પછી દુશ્મનની ગરજ સારેછે. તે વહા-લામાં વેર કરાવે છે, કુટુબમાં કલેશ ઘલાવે છે. વળી પરજન કરતાં સ્વ-જન હોય ત્યાં તેનુ બહુ ચાલે છે. આખા જગતના લોકોનો ઉદય થાય તેનું કઈ નહીં; પણ કોઈ સગાં કે સંબધી કે મિત્રજનનું રૂડું થાય એટલે ઈર્ષા પ્રબળ થાય છે. ઈર્ષાને લોભની અપેક્ષા નથી. તેને પારકાની હાનિ ઉપરજ પ્રીતિ છે. પોતાથી ઉતરતા જન બરાબરીઆ થઈ જશે, કે બરાબરીઆ વધી જશે એવા ભયથી અને ચઢતા જન ઉતરતા નથી થતાં તેના દુઃખથી ઈર્ષાળુ પુરૂષનું હૃદય ખાખ સમાન થઈ જાય છે. ભૂતકાળની બળતરા, વર્તમાનની શોચના અને ભવિષ્યની ચિંતાથી ઈર્ષા સર્વ કોઈ પ્રાણી માત્રનો વધતો ઓછો ભોગ લેછે. વળી વધારે-અવનવાં કલ્પિત કારણો ખોળી ઈર્ષા, દ્વેષ અને વૈર ઉભા કરે છે, અને તેજ વૈર તથા દ્વેષને નવી નવી કલ્પનાઓથી વર્ધિત કરે છે. અન્યોન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નાભિકમળ સુધી ઉંડા ગયા હોય તોપણ ઈર્ષા એક ઈષત્ સ્પર્શથી તેમને ડગાવે છે, કકળાવે છે; ઈર્ષા વહાલાને વેરી કરે છે, અને તેજ વહાલાઓનું ભુડુ કરવા વેરીને વહાલા કરે છે જેના હૃદયમાં ઈર્ષાનું મૂળ પેઠુ તેના સુખનો અંત આવે છે—તેને સુખ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે, ઘર સ્મશાનવત્ લાગે છે, અનુકૂળતાઓ પ્રતિકૂળતાઓ થાય છે; ટુંકમાં સુધા પણ વિષતુલ્ય લાગે છે. સર્વથા મહાકવિ શેકસપીયરના

"O, beware, my lord, of jealousy;
It is the green-eyed monster, which doth make
The meat it feeds on.

એ અનુભવી અને અમર શબ્દોના મનન અને નિદિધ્યાસનના દુર્ગમાં ભરાઈ રહી, સર્વ કોઈ આત્મહિતેચ્છુઓએ અનેક પ્રકારનાં તીવ્ર અદૃશ્ય, અને ભેદી ઈર્ષાનાં દ્વારને પેસતાંજ રોકવા જોઈએ. ઈર્ષાથી જે લેવાયો તેને દેવેજ ખાધો.

કુસુમાવલિ.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

સાધુચરિત સ્વ૦ નારાયણનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૫મા મુંબઈમા થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિયે બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા અને દિવબંદરના વતની હતા. તેઓ રેલ્વેમા નોકર રહ્યા હતા, પણ સામાજિક ઉન્નતિ કરી લોક સેવા તથા સાહિત્ય સેવા કરવાની અભિલાષાથી નોકરી છોડી હતી. તેઓ બે ચારવાર યુરોપ તથા અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા. તેઓ દેશ સેવાના કાર્યમા હમેશાં તત્પર રહેતા એટલુ જ નહિ પણ તેમણે ધર્મ, ઇતિહાસ, નીતિ વગેરે અનેક વિષયોપર ઘણાં પુસ્તકો લખી ગુજરાતી ભાષાના ભડારમા સગીન વધારો કર્યો છે. બગાળી સાહિત્યની ગુજરાતીઓને પ્રથમ પિછાન એમનાથીજ થઈ છે. મરણ પર્યંત તેઓ બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા.

૧૯૭

બુદ્ધનું પ્રત્યાગમન.

બીજે દહાડે બુદ્ધ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને નગરમાં પેઠો. એકવાર વિચાર કર્યો કે ભિક્ષાને માટે એકદમ રાજભવનમા જાઉં, કે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો માગતો આગળ વધુ, પરંતુ સંઘના નિયમાનુસારે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી એ નક્કી કર્યું. બીજા ભિક્ષુકને જે નિયમ લાગુ પડતા હતા તેજ રાજપુત્ર અને ગુરૂ તરીકે તેને લાગુ પડતા હતા બુદ્ધ દરવાજે દરવાજે ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. રાજપુત્રનો ભિખારી વેશ જોઈને નગરવાસીઓ રોવા લાગ્યા. ઘરમાં અતુલ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં એક મુઠી અનાજને માટે રાજપુત્ર બારણે બારણું ભિક્ષા માગે છે, રમણીઓના કોમળ પ્રાણમાં આવો ભયાનક દેખાવ સહન થયો નહિ, તેથી તેઓ નાના પ્રકારના વિલાપ કરવા લાગી ચારે બાજુએ આર્તનાદ અને ગડબડ સાંભળીને ગોપા મહેલ ઉપર ચઢીને જુએ છે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી ઉઘાડે પગે, ખુલ્લે માથે, હલદરના રંગનુ કપડું પહેરીને ઉઘાડે શરીરે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ધીરે ધીરે ચાલે છે; ગોપા સ્વામીની આવી મૂર્ત્તિ જોઈને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ રાજકુમારનો આ વેશ જોઈને કોણ રોયા વગર રહે? જે સોનાની ગાડી સિવાય કદી એક પગલું ભરતો નહોતો, મણિમુક્તાથી જેનું શરીર સર્વદા સજ્જિત રહેતું હતુ, તરેહવાર વસ્તુ વિના જે આહાર કરતો નહોતો, તે આજે માટીનું પાત્ર હાથમાં લઈને પિતાનીજ રાજધા-

નીમાં ભિક્ષા માંગવા નીકળ્યો છે. આવો દેખાવ કોના પ્રાણમાં સહ્ય થાય ? ગોપા ! તમારા સરળ મુખપર અશ્રુજળ જોઈને અમારી પણ રોવાની ઇચ્છા થાય છે. ગોપાએ [illegible] શોક સમાવીને સસરાને પોતાના સ્વામીની ખબર મોકલી. રાજા ગભરાઈને ભવનમાંથી નીકળ્યો; બહાર આવીને પુત્રનો આવો દીન વેશ જોઈને અધીરો થઈને રોવા લાગ્યો. ઇચ્છા થઈ કે પુત્રને ભિક્ષાથી દૂર કરૂં, પરતુ બોલાયુ નહિં. ઘણા કષ્ટથી શોકનો વેગ સમાવીને બોલ્યો, "શા માટે પેટને સારૂ ઘેર' ઘેર ભિક્ષા માગીને અમને શરમમાં નાંખે છે ? હુ શુ આટલા ભિક્ષુઓને ખાવાનું આપી શકતો નથી ?" બુધ્ધે કહ્યુ, "મહારાજ ! ભિક્ષાવૃત્તિ અમારા વંશની રીતિ છે" રાજા બોલ્યો, "આપણે રાજાના પુત્ર છીએ, આપણા વશના કોઈએ કદીપણ ખાવાને માટે ભિક્ષાવૃત્તિનું અવલબન કર્યુ નથી." બુદ્ધ ફરી બોલ્યો, "આપ અને આપનુ કુટુબ રાજવંશજાત હોઈ શકો છો, પરતુ હું પુરાતન બુદ્ધગણના વશથી અવતરેલો છુ. તેઓ ભિક્ષા માગીને પોતાનો ગુજારો કરતા હતા પરતુ પિતાજી જો કોઈ મહામૂલ્ય ગુપ્ત ધન મેળવે તો તે અમુલ્ય રત્ન પિતાનેજ ભેટ આપવુ એ કર્તવ્યછે," આમ કહીને તેણે રાજમાર્ગપર ઉભા ઉભા એકત્ર થએલા માણસોની સામે પિતાને કહ્યુ, "પિતાજી ! જાગો, હવે વખત લગાડો નહિ, પવિત્ર જીવન મેળવવાનો યત્ન કરો જે માણસ ધર્મ પાલન કરે છે તે આ લોક અને પરલોકમાં નિર્મળ સુખ ભોગવે છે, એટલા માટે પવિત્ર જીવનલાભ કરો, હવે પાપનુ અનુસરણ કરતા ના; જેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે, તેઓને બને લોકમાં પરમ શાતિ મળે છે." રાજાએ તેની વાતનો કંઈપણ જવાબ આપતા પહેલાં પોતાના હાથમા ભિક્ષાપાત્ર લઈ લીધુ અને પુત્રને લઈને અદર ગયો, બુદ્ધ અદર ગયો એટલે સગાંવહાલા અને દાસ દાસી તેને યથાયોગ્ય માન આપવા લાગ્યાં; રાજકુટુબમાના સર્વે ત્યાં એકત્ર થયાં હતાં પણ ફકત ગોપાને કોઈએ જોઈ નહીં. "મારા ઉપર જો તેની જરા પણ પ્રીતિ હશે તો તે જરૂર મારી પાસે આવશે; અહી આવશે તો હુ મારા મનની વાત તેની પાસે કહીશ" એવો વિચાર કરીને ગોપા ઓરડાની અદર બેસી રહી. બુદ્ધે ચારેબાજુએ નજર કરીને જોયુ તો ત્યાં ગોપા નહોતી; બે શિષ્યો તેની સાથે રહેતા હતા તેમને પહેલેથી કહી રાખ્યુ હતું કે જો કોઈ સ્ત્રી મને મળવાની ઇચ્છા કરે તો તેને રોકશો ના. બુદ્ધ ગોપાની પાસે ગયો પરતુ ગોપા કઈ બોલી નહિ પણ ઉલટી

રોવા લાગી. તેણે ઘણો બોલાવવાનો યત્ન કર્યો પણ કંઈ બોલી નહિ. સ્વામીના પગ નીચે પડીને રોવા લાગી અને આંસુથી પગ ભીના કરવા લાગી. ઘણે દિવસે સ્વામીના ચરણને સ્પર્શ કર્યો હતો, તેથી શોકસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો. નિસ્પંદ ભાવથી તે ચરણને આલિંગન કરીને જમીન ઉપર પડી રહી. ગોપાને મનનું દુઃખ પ્રકાશ કરી શકવાને ભાષામાં શબ્દ નહોતા—અવ્યક્ત ભાષાથી આજ રોવા લાગી–તે અવ્યક્ત રોવું સાંભળીને સિદ્ધાર્થનો ઉદાસીન પ્રાણ પણ ચંચલ થયો. હાય ! અસામ્ય શું દુઃખનું કારણ છે ! બુદ્ધે જગતને માટે આત્મવિસર્જન કર્યું છે; ગોપા તેનો તે ઉચ્ચભાવ નહિ સમજ્યાથી આટલો કલેશ પામે છે. ચિરકાલ આવી રીતે રોયાથી પણ સ્વામી હવે તેનો થશે નહિ એવો મનમા વિચાર કરીને ગોપા આખરે રોતી રોતી એક ખુણામાં જઈને ઉભી રહી. શુદ્ધોદને પુત્રને કહ્યું કે, "જયારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી તારી પત્ની આ યૌવનમાં પણ કઠોર બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું અવલંબન કરીને દિવસ ગાળેછે; અનાહારે, અનિદ્રામાં કોઈ રીતે પ્રાણ બચાવી રાખ્યો છે, તેનું વૈધવ્ય અને તેનો અપાર કલેશ જોયાથી પત્થર પીગળી જાય છે; રાજ રાણી થઈને કોઈએ કદીપણ આવું દુઃખદાયક જીવન ગાળ્યું નથી. ઘણા માણસોએ તેને આ રસ્તેથી દૂર રાખવાને માટે ઘણો યત્ન કર્યો હતો પરંતુ બ્રહ્મચર્યમાજ શરીરનો નાશ કરીશ એવો સંકલ્પ એણે કર્યો છે. બુદ્ધે મુગે મોંએ પત્નીની દુઃખવાર્તા સાભળી. જે ગોપા પ્રાણના કરતાં પણ પ્રિય હતી, વૃક્ષ જેમ લતાને આશ્રય આપે છે તેમ જીવનની સહચરી સમજીને જે પ્રાણાધિક સ્ત્રીને પોતાના આશ્રયમાં લઈને નિશ્ચિંત કરી હતી, તે અબળાને આ ભ્રમણમા નિરાશાના અપાર સાગરમા ડુબાવી છે. બુદ્ધ ગંભીરભાવથી ઉભો રહીને વિષાદપૂર્ણ ચિંતા કરતો હતો. વિના અપરાધે પ્રિયતમા પત્નીના સુખના માર્ગમા કાંટા નાંખ્યા છે, ક્ષણમાત્ર આ વિચાર કરીને પત્નીને અનંત સુખથી સુખી કરવાને માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો ધર્મની અમૃત કથાનું શ્રવણ કરવાથી ગોપાનો શોકદગ્ધ પ્રાણ જરા શાંત થયો. રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોએ એ અપૂર્વ કથા સાંભળીને નવા ધર્મપર આસ્થા રાખી.

બુદ્ધદેવ ચરિત.

૧૯૮

વીરાંગના કર્મદેવી.

દુરંત શાહાબુદ્દીન ગોરી જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો, ત્યારે વીર્યવંત આર્યપુરૂષો ગરીયસી જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તૈયાર થયા. દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજે સ્વદેશની સ્વાધીનતારક્ષાને માટે, અફગાન શત્રુને ભારતભૂમિમાંથી હાંકી કાઢવાને વાસ્તે લડાઈની તૈયારી કરી; મેવાડનો અધિપતિ પરાક્રમી સમરસિંહ, પ્રિયતમ પુત્ર અને ઘણુંક હિંમતવાન સૈન્ય લઈને તેનો સાથી થયો. દિલ્લી અને મેવાડના યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને એક પવિત્ર ઉદ્દેશ્યરક્ષાને માટે પુણ્યસલિલા દષદ્વતીના કિનારે આવ્યા; જે પ્રશસ્તહૃદયા તટિનીની મનોહર ભૂમિમાં બેસીને પ્રાચીન આર્યો જલદ-ગંભીર મધુર સ્વરથી વેદગાન કરતા હતાં, જ્યાં યોગાસનમાં બેસીને યોગરત આર્યતાપસો પરમ શક્તિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા, તે પવિત્ર સ્રોતસ્વતીને કિનારે આજ વીર્યવાન આર્યો જીવનના મોટા કામો કરવાને એકઠા થયાછે. પરંતુ એ મોટું કામ સફળ થયું નહિ. દુરંત અફગાનની ચાતુરીથી હિંદુઓનો પરાજય થયો અને દષદ્વતીના કિનારા ઉપર ક્ષત્રિઓના અનંતપ્રવાહના લોહીના સાગરમાં ભારતનો સૌભાગ્યરવિ ડુબ્યો. પૃથ્વીરાજ માર્યો ગયો. ત્રણ દિવસ ઘોરતર યુદ્ધ પછી પવિત્ર રણક્ષેત્રમાં પરાક્રમી સમરસિંહનું મરણ નીપજ્યું. તેના પ્રિયતમ પુત્રનું અને તેના હિંમતવાન સૈન્યનાં દેહ-રત્ન નદીની રેતીમાં રોળાવા લાગ્યાં. અફગાનોએ દિલ્લી પોતાના કબજામાં લીધી, કનોજમા જયનો વાવટો ઉડાડયો, છેલ્લે પુણ્યભૂમિ રજપૂતાનામાં આવ્યો

પવિત્ર રણુમા પવિત્રાત્મા સમરસિંહે દેહ છોડયો છે. આજે મેવાડ અંધારામા છે; દુરંત શત્રુ દરવાજામા આવ્યા છે; આજે વિરભૂમિ શોકસાગરમાં નિમગ્ન છે. રજપુતાનાના દરેક સ્થાનમાં નર-શોણિતનો સ્રોત પ્રવાહિત થાય છે, પ્રત્યેક સ્થાન વિધર્મી યવનની ચઢાઈથી ખરાબ થતું જાય છે. તેજસ્વિતાનુ-પવિત્રતાનું-સ્વાધીનતાનું આશ્રયસ્થળ આજે વિશૃંખલ અને વિધ્વંસ્ત થતું જાયછે, આજે અફગાનના જુલમથી મહાસ્મશાનમા આવતું જાય છે, આ વિપત્તિપૂર્ણની વેળાએ એકદમ કોઈ અનિર્વચનીય શકિતના મહિમાનો સ્રોત બીજી બાજુએ ધાવિત થયો; એકાએક વીરભૂમિ વીર્યમદમાં ઉત્તેજિત થઈ પડી, મેવાડ પોતાનું ગૌરવ રાખવાને

માટે નવા ઉત્સાહની સાથે રંગભૂમિમાં બહાર નીકળી; મેવાડની મહાશક્તિરૂપિણી યુવતી વીરાંગના વીર પોશાક સજીને યવનનું પરાક્રમ ભાગવાને માટે આગળ પડી.

એ મહાશક્તિરૂપિણી યુવતી કોણ હતી? મહારાજ સમરસિંહની સ્ત્રી કર્મદેવી હતી. સમરસિંહનો નાનો પુત્ર મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કર્ણ એ વખતે નાની ઉમરનો હતો. એ નાની ઉમરનો છોકરો યવનના પગ નીચે છુંદાશે, સંસારના વિષયથી અજાણ્યો નિરીહ જીવ શત્રુના હાથથી લાંછના પામશે, શત્રુ વગર હરકતથી હૃદયરંજન ફૂલની કળીને ખરાબ કરી નાખશે, એ કર્મદેવી સહન કરી શકી નહિ, તેથી કર્મદેવી આજે શત્રુને દેશમાંથી દૂર કરવાને તૈયારી કરે છે. સમરસિંહ લઢાઇમાં લોકાંતરિત થયો છે. તેની વિધવા રમણીએ આજ સ્વામીના પવિત્ર ધર્મની રક્ષાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યોછે. કર્મદેવીએ વીરસાજ સજી પોતાનુ શરીર કવચથી આચ્છાદિત કર્યું; તેના હાથમા સુતીક્ષ્ણ તરવાર શોભા આપવા લાગી, વીર્યવતી વીરાંગનાના અનુપમ લાવણ્યરાશિ આજ અનુપમ ભીષણતાની સાથે મળી ગયા. ઘણા રજપૂત વીર વીરાંગનાને અધીન લઢવાને તૈયાર થયા શાહાબુદ્દીન ઘોરીનો પ્રિયપાત્ર કુતુબુદીન ઇબક રાજસ્થાનમા આવ્યો હતો તેને કર્મદેવીએ આમ્બેરની આગળ ઘેર્યો. યુદ્ધમાં વીરાંગનાએ પોતાનુ વીરપણુ દેખાડયું. તેના ઘેરાથી યવનસૈન્ય નાશ થવા લાગ્યુ. યવનનુ પરાક્રમ ઓછુ થવા લાગ્યુ. કુતુબુદીન યુદ્ધક્ષેત્રમા લાવણ્યમયી યુવતીની ભૈરવી મૂર્તિ જોઈને સ્તભિત થયો હવે તેને જયની આશા રહી નહિ કર્મદેવીએ અસાધારણ હિમત અને પરાક્રમની સાથ યુદ્ધ કરીને શત્રુને નિર્જીવ કર્યા. હમણાં વિજયલક્ષ્મીના મહિમાથી તેની દેહ-લક્ષ્મી વધારે ગૌરવાન્વિત થઈ કર્મદેવીએ મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરી. દિલ્લીના પેહેલા મુસલમાન બાદશાહને વીરાંગનાના પરાક્રમથી પરાજિત અને જખમી થઈને યુદ્ધસ્થળ છોડવુ પડયું. તેરમી સદીની આખેરીએ મેવાડે એવી પોતાની સ્વાધીનતા રક્ષા કરી હતી. મેવાડની વીર રમણીએ એવા પરાક્રમથી શત્રુને પરાજિત કરીને અનંત અક્ષય કીર્ત્તિ રાખી હતી. એ અનંત અક્ષય કીર્ત્તિની કહાણી પવિત્ર ઇતિહાસમાથી કદી પણ જશે નહિ મેવાડ ખરેખર એવા વીરત્વ-ગરિમાની લીલાભૂમિ છે.

વીરમંડળ.

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ.

'ગુજરાતી' ના માલીક અને અધિપતિ સ્વ૦ ઇચ્છારામભાઇનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૬માં સુરતમા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૨મા થયું હતું. તેઓ દશા શ્રીમાળી વણીક જ્ઞાતિના હતા તેઓ સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતી હતા. તેઓએ ચંદ્રકાંત વગેરે પુસ્તકો લખી ધર્મ તથા નીતિની અભિવૃદ્ધિ કરવામા ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો એટલુ જ નહિ પણ બીજાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રકટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની કીમતી સેવા બજાવી છે.

૧૯૯

શિખરમાંનું ધન.

એક સાહુકાર મરણ પથારીપર સૂતો ત્યારે તેના સર્વે પુત્રોને તેણે પોતાની આગળ બોલાવ્યા અને કહ્યુ કે, "પુત્રો, તમારે મારી પ્રતિષ્ટા, મારી પછવાડે પણ જેવી છે તેવીજ રાખવી; બલકે વધારવી, પણ તેમાંથી ન્યુન થવા દેશો નહિ તોજ તમે મારૂ નામ રાખ્યું અને મારો ઉદ્ધાર કર્યો કહેવાશે. મારી કેટલી સંપત્તિ સ્થાવર છે તથા કેટલી સપત્તિ જંગમ છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. એમાંથી તમે રીતસર વાપરજો પણ કદાચ કાળયોગે, વ્યાપારમા ટોટો નફો થવાનો સભવ હોવાથી, તમને નાણાની તંગી પડે ત્યારે જો તમે આપણા જુના ચોપડા વિચારપૂર્વક સંભાળી જોશો તો તેમાંથી મારૂ વિશેષ ધન મળી આવશે, ને તમારૂ સંકટ દૂર થશે." પછી તે સાહુકાર મરી ગયો, ને તેને કેટલાક વર્ષ વીતી ગયાં. એક સમય એવો આવ્યો કે તેના દીકરાઓ એકઠા મળી પોતાના પિતાની સૂચના પ્રમાણે પાસનું નાણુ ખૂટી પડ્યું ત્યારે સૌએ ચોપડા તપાસવા માંડ્યા. પાના ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં એક ઘણી જુની વહીની અંદર આમ લખેલુ હતુ —"ચૈત્ર સુદી ૧૦ને દિવસે પ્રહર દિવસ ચઢતાં, આપણા ઘરની પાસેના શિવાલયના શિખરમાં, મેં ઘણુંજ દ્રવ્ય મૂકેલુ (દાટેલુ) છે. જ્યારે તમને ખપ પડે ત્યારે તે ખોદીને કાઢી લેજો!" આ માર્મિક વાક્ય વાંચી, બીજેજ દિવસે તેઓએ એવો નિશ્ચય કીધો કે, એ શિવાલયના શિખરમાં પિતાજીનુ ધન છે, માટે એને તોડી પાડીને કાઢી લેવુ.

પછી કેટલાંક મજુરોને મંદિર ઉપર ચઢાવી, તેઓએ શિખર ઉતરાવવા માંડ્યુ. આ વર્તમાન જાણતાં આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, લોકો તે વણિક્પુત્રોનો ફીટકાર કરવા લાગ્યા: —"અરેરે! ખરો કલિકાળ આવ્યો! જગતમાં શંકરનું શિખર કોઈએ ઉતરાવ્યું હોય એમ કદી સાંભળ્યું નથી; પણ ભલા, શેઠની પછવાડે સારા સપૂત નીકળ્યા કે તેમના પિતાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચીને પરમાર્થને માટે શિવાલય બંધાવ્યું છે, તેઓ તેનું આજે શિખર તોડવા તૈયાર થયાછે! ફટરે ભુંડાઓ! ધંધામાં દેવાળું કાઢ્યુ એટલે હવે શંકરના શિખરમાંથી દ્રવ્ય કાઢવા માંડ્યું! પણ મૂર્ખાઓ એટલુ સમજતા નથી કે એમાં તે દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય?"

આ વૃત્તાંત જાણી, તે મરનાર સાહુકારનો કોઈ શાણો, વૃદ્ધ, ને અનુભવી મિત્ર, તે શહેરમાં રહેતો હતો, તેણે તે મંદિર પાસે જઈને વણિક્પુત્રોને કહ્યું, "ભાઈ, તમે આ શું કરોછો?" વણિક્પુત્રોએ કહ્યું, "કાકા, અમારા પિતાએ ચોપડામા લખ્યું છે તે પ્રમાણે આ શિખરમાંથી અમે દ્રવ્ય કાઢીએ છીએ." વૃદ્ધ બોલ્યો, "અરે ભલા માણસો, શિખરમાં કાંઈ અપાર દ્રવ્ય સમાય? ચોપડામાં લખેલુ તમે સમજતા નહિ હો તેથીજ અપકાર્યમાં હાથ ઘાલોછો; પણ લાવો ચોપડા, તેમાં શુ લખ્યું છે તે તપાસું" તુરત તેઓએ ચોપડો લાવી આગળ મૂક્યો. પછી તે વૃદ્ધે વાંચી જોયુ કે "અમુક વખતે શિખરમાં દ્રવ્ય દાટેલું છે." ત્યારે તે બોલ્યો, "ભાઈઓ, છે તો એમજ; પણ મારો મિત્ર (તમારો પિતા) ઘણો ડાહ્યો પુરુષ હતો, માટે એના લખવામાં કાંઇક ઊંડો ભેદ છે, તે વિચાર કર્યા વગર સમજાય તેમ નથી. વિચાર કરો કે દેવાલય કર્યાને તો ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં ને આ દ્રવ્ય તો તે પછી દાટ્યું છે, માટે શિખર ઉતારીને દ્રવ્ય દાટ્યું હોય એમ સંભવતું નથી. વળી શેઠજીએ અમુક વર્ષમાં દ્રવ્ય દાટ્યું છે એમ ન લખતાં, માત્ર ચૈત્ર સુદી દશમજ લખી છે ને વળી તેમાં પ્રહર દિવસ લખ્યો છે, માટે ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવવા દો એટલે આપણે તેની પૂરી તપાસ કરીશું કે ખત્ર શાદવાનું લખ્યું છે એ શું!" ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવી અને તે વણિક્પુત્રોએ તે વૃદ્ધને બોલાવ્યો. જ્યારે પ્રહર દિવસ ચઢ્યો ત્યારે તે શિવાલય આગળ સૌ જઈ ઉભા રહ્યાં, તે સમયે તે વૃદ્ધે વિચાર કરીને તેઓને કહ્યું કે,

"વણિકપુત્રો ! વારૂ તમે મને કહેશો કે આ સમયે દેવળનું શિખર ક્યાં છે? જે એ શિખરને સૌથી પહેલો અડકશે તેને તેમાંનું દ્રવ્ય મળશે." ત્રણે પુત્રો જેમ તેમ કરી શિખરને અડકવા સારૂ દેવળપર ચડવા લાગ્યા, ત્યારે ચોથો પુત્ર, જે વિચક્ષણ હતો તેણે વિચાર કીધો કે, હું ચઢી શકું એમ નથી, માટે આ શિખરની છાયા છે તે પણ શિખરજ કેની ! તેથી લાવ તેને જઈ અડકું ! તરત તે શિખરની છાયાપર જઈ ઉભો રહ્યો, ત્યારે પેલા વૃદ્ધે બીજાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું, "અલ્યા અજ્ઞાનીઓ, મિથ્યા શ્રમ શું કરવા કરો છો? હેઠા ઉતરો, શિખરને તો તમારો નાનો ભાઈ અડક્યો છે!" ત્યારે તેઓએ કહ્યું, "એ શું શિખર કહેવાય?" વૃદ્ધે કહ્યું, 'હા, આ સઘળી શાની છાયા કેહેવાય?" "દેવળની," તેમાં એ દેવળનુ શિખર કયુ?" "આજ!" ત્યારે તે વૃદ્ધ બોલ્યો, "ભાઈ, એજ શિખર અને ત્યાંજ ખોદો કે ત્યાંથી પૈસો મળશે." તે જગ્યાપર તુરત ખોદી જોયુ તો ત્યાંથી અપાર દ્રવ્ય નીકળ્યુ અને તેઓ સૌ પરમ હર્ષ પામી, પેલા વૃદ્ધ સજ્જનની બહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે, "કાકા સાહેબ, તમે અમારા પિતાના મિત્ર તે અમારા પિતા તુલ્યજ છો; તમે હતા તો અમને આ દ્રવ્ય મળ્યું ને લજ્જા રહી, માટે તમારા ઉપકારમાંથી અમે ક્યાં છૂટીશું?" આ સાંભળી તેણે તેઓને કહ્યું, "ભાઈ, દ્રવ્ય તમારૂજ હતું ને તમોને મળ્યુ તેમાં મારો શો ઉપકાર? મેં કાંઈ મારી ગાંઠથી કાઢીને તમને આપ્યું નથી. માત્ર તમારી અજ્ઞાનતાને લીધે તમે જાણતા નહોતા, તે મેં તમોને બતાવી આપ્યું છે. માટે ખાઓ, પીઓ, ને સન્માર્ગે ખર્ચો એટલે બહુ થયુ" એમ કહી તે પોતાને ઘેર ગયો.

ચંદ્રકાંત.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ,

એમ. એ., એલ્એલ્ બી.

તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૯મા અમદાવાદમા વડનગરા નાગર ગ્રહસ્થની જ્ઞાતિમા થયો હતો. હાલમા તેઓ અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજના સસ્કૃતના પ્રોફેસર અને મુબઇની યુનિવરસિટીના ફેલો છે. તેઓ વસત નામના માસિક પત્રના તંત્રી હતા. તેમણે બનાવેલા ગુજરાતી ગ્રથો—નીતિશિક્ષણ અને શ્રી ભાષ્ય (ગુ૦ ભાષાતર).

૨૦૦

મહારાજાધિરાજ પાંચમા જ્યૉર્જ.

આપણા મહારાજાધિરાજ પાંચમા જ્યૉર્જ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૫ના જૂન મહિનાની ત્રીજી તારીખે જન્મ્યા હતા એ ન્હાનપણથીજ સાદાઈમાં ઊછર્યા હતા એમના માતા ઍલેકઝાંડ્રા જાતે પોતાના બાળકોને ઊછેરતા, અને તેથી એ માયાળુ માતાની દેખરેખ અને કેળવણીનો લાભ આપણા શહેનશાહને બહુ સારો મળ્યો હતો તેઓ અગ્રેજી મૂળાક્ષર માતા પાસેજ શીખ્યા હતા; અને જો કે ચાર વર્ષની ઉમ્મરથી જ એમને ડાલ્ટન નામના એક પાદરી શિક્ષક પાસે કેળવણી લેવા મૂકયા હતા, તથાપિ એ બાર વર્ષના થયા ત્યાં સુધી એમનાં માતાએ પોતાની નજર આગળથી તેમને આઘા ખસેડયા ન હતા, પણ અગ્રેજી માતામાં જેમ સ્નેહ હોય છે, તેમ વખત આવે કેળવણી આપવા માટે છોકરાને બહાર મોકલવાની જરૂર પણ તેઓ સમજે છે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૭ના જુન માસમા પ્રિન્સ જ્યૉર્જ (આપણા શહેનશાહ) અને એમના મોટાભાઈ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિકટર—જે દેવયોગે ગુજરી જવાથી રાજ્યગાદી આપણા શહેનશાહને મળી છે—તેઓ બને 'રૉયલનેવી' (શહેનશાહી નૌકાસૈન્ય)ની શિક્ષણશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે બ્રિટાનીઆ નામની આગબોટ ઉપર રહ્યા, અને બે વર્ષ સુધી સામાન્ય વિદ્યાર્થીની પેઠે નૌકા સંબધી અભ્યાસ કરી, નૌકાશાસ્ત્રના ધંધામાં પોતે પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા. તેમણે આ અભ્યાસ કેવી સાદાઈથી, ખંત અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્યો, એ આટલાથી જણાશે કે તેઓ બે વર્ષ બ્રિટાનીઆ

આગબોટ ઉપર રહ્યા તે દરમિયાન હંમેશ, સવારે સાડા ૭ વાગતાં રણ-શીંગું ફૂંકાતાની સાથે ઊઠી, ટાઢે પાણીએ નાહી, સવાસાત વાગે ખલાસીનું કામ શીખતા, અને સવા આઠ વાગે પ્રાર્થનામાં સામેલ થતા, અને પછી પોતાના સહાધ્યાયીઓ—અમોક વિદ્યાર્થીઓ—સાથે એક મેજ પર ખાણું ખાતા. પછી ત્રણ કલાક અભ્યાસ કરતા તેમાં સઢ ચઢાવવા ઊતારવા વગેરે સાધારણ ખલાસીના જેવું સત્રળું કામ તેઓ કરતા, અને એક કલાક કાંઠે જઈ રમતગમત કરવાનો વખત મળતો તે પણ તે વહાણમાજ હરવા ફરવામાં ગાળતા. આવો એમને નાનપણથી દરિયાઈ જીંદગીનો શોખ હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૯ના ઑગસ્ટ માસમા એ અને એમના મોટા ભાઈ દરીઆઈ મુસાફરીએ નીકળ્યા. તે યુરોપ અને આફ્રિકાકાંઠાના દ્વીપોએ થઈ, પશ્ચિમ હિંદી (અમેરિકાના) ટાપુઓ સુધી સફર મારી, ૧૮૮૦ના મે માસમાં ઇંગ્લંડ આવ્યા માત્ર એ માસ રહી તેઓ ફરીથી પ્રવાસે નીકળ્યા: તેમા તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી, તથા શાંગહાઈ, હૉંગકૉંગ, સિંગાપૂર, કોલમ્બો વગેરે પૂર્વના દ્વીપોનાં શહેરો જોયાં, તથા સુવેજની નહેરમા થઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનુ પવિત્ર શહેર જેરૂસલમ પણ જોયુ આ બને સફરોથી એમને બ્રિટીશ સંસ્થાનો પ્રત્યે બહુ માન અને પ્રેમની લાગણી ઉપજી.

ઇ. સ ૧૮૮૨મા પ્રિન્સ જ્યૉર્જ નૌકાસૈન્યની નોકરીમાં જોડાયા, અને ખંત, શ્રમ અને ચાલાકીથી ક્રમે ક્રમે ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યા ૧૮૮૨માં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાફલામા એમની નીમણૂક થઈ "મોટાઈની ખુમારી" વિના કામ કરવાની એમની વૃત્તિ વિષે આ સમયની એક રસિક વાત એવી કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે સૅલોનિકાની પાસે બ્રિટિશ આગબોટ લંગરાએલી હતી ત્યારે મહારાણી વિકટોરીઆના આ પૌત્રને મળવાની આતુરતાથી તુર્કસ્તાનનો પાદશાહ ('પાશા') આગબોટ ઉપર આવ્યો. તે વખતે હોડીઓ મારફત આગબોટમા કોલસો ભરાતો હતો. જ્યારે રાજ-કુમાર જ્યૉર્જ એ પાદશાહની સમક્ષ આવ્યા, ત્યારે એમના કોલસાથી કાળા થએલાં લુગડાં જોઈ પાદશાહ માની પણ શક્યો નહિ કે આ મહારાણીના પૌત્ર હશે! એક વખતે એમનાં માતપિતાએ એમને શરતનો મેળાવડો જોવા આવવા કહાવ્યુ, ત્યારે મોજમજાને બદલે કર્તવ્ય પસંદ કરી એમણે જવાબ દીધો કે "પણ મારી હોડીનુ શું?" નૌકાધિપતિએ બીજી ગોઠવણ કરી લેવાનું જણાવ્યુ ત્યારે એમણે કહ્યું કે "મને આ

હોડી સ્પિટહેડ ખાતે લઈ જવાનો હુકમ મળ્યો છે એટલે મારે જાતે ત્યાં જવુંજ જોઈએ." કેવી કર્તવ્યનિષ્ઠા!

ઈ. સ ૧૮૯૨માં યુવરાજ વિક્ટર એકાએક મરણ પામ્યા. એથી એમનું લગ્ન પ્રિન્સેસ મે-રાજકુમારી વિક્ટોરિયા મેરી ઑફ ટેક-સાથે કરવાની ગોઠવણ થઈ હતી તે પડી ભાગી. પ્રિન્સ જ્યૉર્જ છ વર્ષના હતા ત્યારે આ રજકુંવરી સાથે રમેલા, અને તેઓનો બાળસ્નેહ હતો, પણ પોતાના મોટાભાઈ સાથે એનુ લગ્ન થવાનું નક્કી થયુ તે વખતે કોઇના સ્વપ્નામાં પણ ન હતું કે પ્રભુ આ બે વર-કન્યાને લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડશે! તેઓ ૧૮૯૩ના જુલાઈ માસમાં પરણ્યાં. તેઓનો દંપતીસ્નેહ અનુપમ છે, અને છોકરાછૈયાંની બાબતમાં પણ તેઓ સુખી છે.

યુવરાજપદે આવ્યા બાદ એમણે આસ્ટ્રેલિયા અને હિંદુસ્થાનની મુલાકાત લીધી અને બન્ને વખત મુસાફરીમાથી પાછા આવી, ઇંગ્લંડની પ્રજાને અને ત્યાના રાજ્યદ્વારી પુરૂષોને સસ્થાનોના તથા હિંદુસ્થાનના રાજ્યવહીવટ વિષે ઉત્તમ સલાહ આપી હિંદુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ કેવે ધોરણે ચલાવવો જોઈએ એ વિષે તેઓ કહે છે કે-

હિન્દનો વહીવટ ચલાવવાનો ભાર, જો આપણે સમભાવના તત્ત્વને તેમાં વિસ્તારથી ભેળવીશુ તો તે વિશેષ સહેલો અને સરળ થશે હુ એવુ ભવિષ્ય ભાખવાની હિંમત કરૂ છુ કે જો ત્યાની પ્રજા તરફ એવી દિલસોજી બતાવવામા આવશે તો હિન્દી પ્રજા તેનો ખરા અંતઃકરણથી પુષ્કળ સત્કાર કરશે"

૨૦૧

રાજા અને ડાકટર.

આપણા બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ એમનો રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો તે ટાંકણે એમને ઉદરનો વ્યાધિ ઉપડયો, અને તેથી એ લગભગ ત્રણ અઠવાડીઆ માંદા રહ્યા હતા. તુરત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવીને આતરડા ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવ્યા વિના એ વ્યાધિ મટે એવો ન હતો પણ તેમ કરવાથી રાજ્યાભિષેક મુલતવી રાખવાની જરૂર પડતી હતી પરંતુ રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ એટલી પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી, અને પ્રજા એ જોવાને એવી ઉત્કંઠ આતુર બની હતી, કે તે મુલ્તવી રાખવાથી પ્રજાના મનને બહુ ધક્કો લાગવાનો સભવ હતો, તેથી એ શહેનશાહ-જેમની પોતાની પ્રજા માટેની

કોમળ લાગણી સૌના જાણવામાં છે-તેમણે પ્રજાના ઉત્સાહભર્યાં મન ભાગી ન જાય તેટલા માટે મીંચે મોંએ દુઃખ દબાવીને ગમે તેમ કરી એક વખત રાજ્યાભિષેક થઈ જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો.

રાજ્યાભિષેકને આગલે રવિવારે વિંડસર જતાં શહેનશાહ મૂર્છા ખાઈને પડયા, અને એક કલાક બેભાન રહ્યા. એમના હજુરી વૈદ્ય સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગે તુરત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવી પ્રયોગ કરવા દેવાની વિનતિ કરી, પણ તેમણે ના કહી. રાત્રિ ઠીક પસાર થઈ, અને બીજે દિવસે સવારે એ વિંડસરથી પૅડિંગટન જવા નીકળ્યા તેવારે એમને પેટનુ દરદ અસહ્ય થતું હતુ, પણ તેની એમણે પોતાના મુખ ઉપર રેખ સરખી પડવા દીધી નહિ. પૅડિંગટનથી બકિંગહામ મહેલ જતાં એમને જોવને હજારો લોકોની ઠઠ ભરાઈ હતી, પણ તેઓએ રાજાનુ દુઃખ બિલકુલ જાણ્યુ નહિ બગી મહેલના મેદાનમા પેઠી કે તરત રાજાને ફરી મર્છા આવી, અને એક કલાક કરતા પણ વધારે વાર બેભાન રહ્યા. શુદ્ધિ આવ્યા બાદ સર ફ્રાન્સિસે રાજાને વિનતિ કરી કે- "મહારાજા સાહેબ, ખરી સ્થિતિ તરફ આખ મીંચ્યે ચાલે તેમ નથી. અત્યારે આપ રાજ્યાભિષેકનુ શુ થશે તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરો."

રાજાએ ગુસ્સે થઈ ફ્રાન્સિસને કહ્યુ: "ક્રિયા પૂરી થતાં સુધી હું કંઈ પણ કરવા દઈશ નહિ જાઓ, છ વાગે આવજો"

રાજાએ પાછલા પહોરનો બધો વખત પ્રધાનોને મળવામા અને રાજ્યના કાર્ય કરવામા કાઢ્યો છ વાગ્યા એટલે સર ફ્રાન્સિસ આવીને ઉભો રહ્યો રાજાએ એની પાસે શરીર તપાસાવ્યુ અને પૂછ્યુ "કેમ, લેઇકિંગ-શો મત છે?'

લેઇકિંગે ઉત્તર દીધો "મારો મત કાયમ છે. શસ્ત્રવૈદ્યની સલાહ લેવાની જરૂર છે."

રાજા "લેઇકિંગ, તમે જાણો છો કે એ તો હુ હાલ કરવા દેનાર નથી. જાઓ હમણા હુ કામમા છુ."

સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગ—"મહારાજા સાહેબ, હુ આપને વિનતિ કરૂ છુ, આજીજી કરછુ કે મારૂ આટલું કહ્યું માનો."

રાજા—"બસ, બહુ થયુ એકદમ જાઓ."

સર ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ પાછો વળ્યો. એ જાણતો હતો કે આખી બ્રિટિશ શહેનશાહતની આશા અત્યારે મારા હાથમાં આવીને રહી છે. સ્વભાવે એ ગંભીર અને થોડાબોલો હતો, પણ એને થયું કે જો રાજાનો જીવ બચાવવો હોય તો આ ક્ષણે મારે મારો સ્વભાવ બદલી નાખવો જોઈએ. એ ફરી રાજા તરફ ગયો. રાજા રાજ્યકાર્યના કાગળો વાંચતા હતા તેમાંથી મોં ઊંચું કર્યું—અને લેઇકિંગ સામુ જોઈ એકદમ બોલ્યા "મેં શું કહ્યું ?—જાઓ." રાજાના કંઠમાં ક્રોધ હતો, પણ તેથી લેઇકિંગનો નિશ્ચય ડગે તેમ ન હતું તેણે કહ્યું "મહારાજ, મારી વિનતિ—મારી આજીજી—સાભળો "

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો "હુ બિલકુલ તમારી વાત સાભળવા માગતો નથી. હવે એકદમ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ."

ફરી ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ ગયો—ઊભો—એક મિનિટ રાજા સામુ નિહાળી રહ્યો એ દર્દીનો સ્વભાવ જાણતો હતો, પણ ગમે તે થાય પણ એનો જીવ બચાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો ક્ષણવારમાં રાજાએ ડોકું ઉચુ કયુ—અને આ વખતે સારી પેઠે કોપાયમાન થઈ બોલ્યા "લેઇકિંગ મેં એકવાર કહ્યુ કે તમે જાઓ છતા તમે અહીંઆ ઊભા રહેનાર કોણ ?"

લેપકિંગે છેવટનો ઉત્તર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એકદમ એ રાજા પાસે જઈ ઘુટણીએ પડયો અને રાજાનો હાથ પોતાના બે હાથમાં લેઈ બોલ્યો

"સાહેબ, પરમેશ્વર ખાતર મારી વિનતિ સાભળો, અને શસ્ત્રવૈદ્યની સલાહ લેવા દો આપ હજી પણ ના કહેતા હો તો અત્યારથી મારી નોકરીનું રાજીનામુ સમજજો, અને હુ કહુ છુ કે—આપ કાલે નહિ હો "

રાજા એકદમ ભડકી ઊઠયા, અને બોલ્યા "લેઇકિંગ ! આ શુ કહો છો ?"

રાજાએ જાણે "આનુ કહ્યું નહિ માનો તો મૃત્યુ છે."—એવા શબ્દો લેઇકિંગના મુખ ઉપર કોરાએલા વાચ્યા, અને તુરત પોતાનો આગ્રહ છોડી દઈ કહ્યુ

"વારૂ—લેઇકિંગ, તમારે કરવું હોય તે કરો "

સર ફ્રાન્સિસ એકદમ હરખાઈને ઉભો થયો, અને બારણા તરફ જઈ બારણુ ઉઘાડી, હાથ ઉંચો કર્યો કે તુરત મહાન શસ્ત્રવૈદ્ય સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝ અંદર દાખલ થયો

રાજા પોતાના સ્વામિભક્ત દાક્તરની આ તૈયારી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ વિશેષ પૂછપરછ ન કરતાં, સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝને સત્કાર કરી કહ્યુ:

" લેઇડિકિંગ કહે છે કે-તમે મારૂ શરીર તપાસો તો ઠીક "

સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝે રાજાનુ શરીર તપાસ્યુ, અને ટુકામા સર્વ સ્થિતિ સમજાવીને કહ્યું. કાલ સવારે આઠ વાગે શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો પડશે. પરિણામને માટે હુ જવાબદાર રહેતો નથી "

એકદમ સઘળી ગોઠવણુ કરીને બીજે દહાડે ૨૫મી જુન ૧૯૦૨ મંગળવારની સવારે આઠ અને નવની વચમા શહેનશાહ એડવર્ડને શસ્ત્ર પ્રયોગના મેજ ઉપર સુવાડી સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝે એમના ઉદરની અંદરના આતરડાં ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યો. એ પ્રયોગ ફતેહમંદ ઉતર્યો, અને શહેનશાહ એડવર્ડનો અમૂલ્ય જીવ બચ્યો

નીતિશિક્ષણ.

મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સટ્ટાવાળા,

બી. એ., એલ્ એલ્. બી.

તેમનો જન્મ ઇ. સ ૧૮૬૩ (સવત ૧૯૧૩)મા મુબઈમા થયો હતો. તેઓ ભાવનગરની કૉલેજમા લૉ લેકચરર અને પછીથી સર ન્યાયાધીશ હતા અને હાલમા પેન્શન લઈ મુબઈમા રહે છે. તેમની રચેલી વિક્રમની વીસમી સદી નામની સાસારિક નવલકથા ઘણી સુંદર છે

૨૦૨

સાધુ જીવન

મારી વહાલી બહેની સૌ. મહામતિ,

" મારા તરફથી કાગળની તેં અપેક્ષા નહિબ રાખી હોય, તોપણ મારું હૃદય સાખ પુરે છે કે તું મને રોજ રોજ યાદ કરે છે, તેથી આજે એવોજ જોગ બનવાથી, હું તને આ પત્ર લખું છું, ને સુરણની થોડીક ગાંઠો મોકલું છું "

"બહેની અમારી જીંદગી અહીં શ્રીઆનંદગિરિના ઉપદેશાનુસાર આચરણ રાખીને રહેવાથી, શાંતિના નિસ્તરંગ મહાસાગરમાં એટલી તો નિમગ્ન થઈ ગયલી છે, કે અમે પોતેજ જાણતા નથી, કે અમે જીવતા લોકના લોકમાં વસીએ છીએ, કે એક જાતની ગાઢ નિદ્રામાં પડયા છીએ પરંતુ સાધારણ રીતે જે ગાઢ નિદ્રા કહેવાય છે તેનાથી અમારી આ નિદ્રા એવી રીતે વિલક્ષણ છે, કે તેવી નિદ્રાના ભોક્તા અમે છીએ એવું અમને ભાન થયા કરે છે. એ શાંત જીવનનું રૂપક હું તારી આગળ શું અને કેવી રીતે ધરૂં ' મને કોઈ એવો પદાર્થ કે ભાવ જણાતો નથી, કે જે ચેતનના સતત પ્રવાહથી ચંચલાયમાન નહિ થતો હોય. બહેની, તારા મનમાં તું એવી કલ્પના કર, કે આનંદની ઉર્મિઓથી ઉભરાઈ જતા એકાદા ચંદનના શીતળ સરોવરમાં અમે નિમગ્ન થઈને પડયા રહ્યા હોઈએની ! અને જાણે સારે શરીરે ચંદનનો સ્પર્શ, જીવ્હાને આમ્રરસની પેઠે, સુખકર હોયની ! તેની સાથે તું એમ પણ ધારજે કે અમે જ્યાં નિમગ્ન થયા છીએ, ત્યાં શાંત રસ એટલો તો જામી ગયો છે કે સરોવરની એકે ઊર્મિ ત્યાં ઊઠતી નથી, પણ જાણે, ચેતન સ્વારામમાંજ મગ્ન થઈને પોતાની કે પરની કંઈ પણ અપેક્ષા નહિ કરતું, નિશ્ચેતનવત્ પડયું રહીને સ્વાનુભવમાંજ મહાલતું હોયની ! "

"બાકી અમે અમારો કાળ શ્રીવિદ્યાનંદના દર્શન કરીને, અને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની સેવા ચાકરી કરીને, અને દરરોજ નિયમસર ષટ્દર્શનોનું એમની પાસ શિક્ષણ લઈને, શાંત રીતે નિર્ગમન કરીએ છીએ. બ્રાહ્મ મુહૂર્તથી માંડીને ઘણો ખરો કાળ શ્રીઆનંદગિરિની બતાવેલી રીતિએ પ્રાણનું સ્તંભન કરતા શીખવામાં વ્યતીત કરીએ છીએ. તે પછી અમારા નિત્યનિયમાનુસાર અમે અમારા ઇષ્ટની સેવા પૂજા અને સ્તુતિ પાઠો કરીએ છીએ. પછી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન કરી, શ્રીઆનંદગિરિ પાસે ષટ્દર્શનમાંના સાંખ્યનો અભ્યાસ આદરીએ છીએ. પછી પાછા અમારી મઢીએ આવી, વનચરની પેઠે ફળ ફૂલ ને કંદમૂળ અલ્પ મિતાહાર રીતે ખાઈને, જઠરાગ્નિને શાંત કરીએ છીએ. બાદ ઘણો વખત સુધી અમે બે જણા, અમને જે જે શીખવેલું હોય કે ઉપદેશેલું હોય તેને, પ્રયત્નપૂર્વક મનમાં ઠસાવી રાખવાને અને તદનુસાર વૃત્તિઓ વાળી દેવાને મથન કરીએ છીએ, બપોરના બે ત્રણ વાગે પાછાં શ્રીઆનંદગિરિ પાસે જઈને

શ્રીમદ્‌ભાગવતનું અધ્યયન કરીએ છઈએ. એમનો વિચાર તે પછી અમને મહાભારતનો અને અરાઢે પુરાણુ શીખવવાનો છે, અને ષડ્‌દર્શન પછી ઉપનિષદો અમને શીખવશે. પછી એમની સાથે કે અમે બે જણાં શ્રીધવલગિરિના પવિત્ર પ્રદેશોમા અને ગિરિગહ્વરોમાં યથેચ્છ રીતે ફરીએ છઈએ. સાંઝના પાછા આવી થોડું ઘણુ નિત્ય નિયમ કરી, પરસ્પર બોધ થવા વાદવિવાદ આરંભીએ છઈએ કોઈ વખત તાલ વાજીંત્ર સાથે હરિકીર્તન કરી મનને તેમાં લય પમાડી, દર્ભની સાદડીપર સુઈ રહીએ છઈએ. અમે દંપતી એક બીજા સાથે, જાણે નિશાળમાં ભણુવા જતાં બે સમાન પદ્વીના ગોઠીઆં હોય તેવી રીતે, બોલીએ ચાલીએ ને વર્તન રાખીએ છઈએ; સિવાય કે કોઈ કોઈ ઠેરવેલી બાબતમાં હુ એમની સેવા ચાકરી કરૂ તે એમને સ્વીકારવી પડે છે. અમારી તને આ સાધનદશા અથવા વિધિ વર્ણવી છે. ”

“ એમના સમાગમમાં આવવાથી અમને જે આનદ જામ્યો હતો, અને હજી એ જામેલો છે, તેનું વર્ણન હું તારી આગળ કેમ કરી શકીશ. જેમ સૂર્યની આગળ અંધકાર રહેતો નથી, અગ્નિ આગળ શીતતા રહેતી નથી, તેમ એમનાં દર્શનથી ને વાણીના રણુકારાથી, મનની સહજ ચંચલતા અને મલિનતા વિરમી જાય છે. એક દહાડો મહારાજ અમને કહેતા હતા કે તમને સિદ્ધિ મળશે એમ માનવાને હજી તમને કંઈ કારણ નથી એમજ તમે ધારો. હજી તો તે પ્રાપ્ત થવાને માટે, નિવૃત્તિ માર્ગનું ઉંચું શિક્ષણુ લઈ, તમારે તમારી યોગ્યતા દર્શાવવાની છે એમ માનો પરંતુ અમને તો હવે એમના ઉપદેશના પ્રભાવથી તે સિદ્ધિઓ પામવાની લલુતાજ નથી. અમને તો અત્યારથીજ ફાળ પડવા માંડી છે કે એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને અંગે, ‘ મેલ કરવત મોચીના મોચી, ’ એવી દશા તો અમારી નહિ થાય ! અમને તો વારે વારે ભર્તૃહરિના એક શ્લોકનું ચરણુ યાદ આવ્યા કરે છે કે **विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे वि-** शातः મહારાજ અમારા દીલનો એ આશય જાણી ગયા હોયની, તેમ અમને એક દહાડો કહેતા હતા કે, આટલું આટલું કષ્ટ વેઠી તમને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય, ને પુનઃ પતનનો ભય તમને રહે નહિ માટેજ, અમે તમને નિવૃત્તિના, માના પેટ જેવા નિર્ભય માર્ગે ચડાવવા ધારીએ છઈએ. ”

"બ્હેની, હું એમના યોગ પ્રભાવની અને આત્મજ્ઞાનની તારી આગળ કેટલી પ્રશંસા કરૂં! એમનુ આચરણુ, રહેણી, કહેણી, એક ન્હાના બાલક કરતાં પણુ વધારે નિર્દોષ છે, પણુ ન્હાના બાલકના જેવું એમને અજ્ઞાન નથી. એનુજ નામ યોગ અથવા આત્મપ્રભાવે સાધેલી ઉત્તમ દશા છે. વ્યવહારિક કોઈ પણુ ન્હાના કે મોટા વિષયમાં એમનું અજાણુપણું હોય એવું અમારા જાણુવામાં હજી સુધી આવ્યુ નથી. જે જે પ્રસંગ અમે એમની આગળ કહાડીએ છઈએ, તે તે વિષયની એવી ચોટલી ઝાલીને, પ્રસંગ આગળ ચલાવતા જાય છે, અને પોતાના અનેક વિષયોના વિસ્તૃત અનુભવથી તેમાં સાર અને સિદ્ધાન્તને ઉમેરતા અને વધારતા જાય છે; તેની સાથે વાર્તા પ્રસંગ, ન્હાના બાલકને પણુ સમજ પડે એવી સરલ રીતિએ, અને પોતે સહેજ વાતો કહેતા હોય એવી શૈલીથી કહે છે, કે સામાના મનને જરાકે શ્રમ લાગતો નથી; અને બહુ ગહન વિષયોમાં ઉતર્યા છતાં આપણું મન તેમના ભાવાર્થ જોડે તલ્લીન થઈ જાય છે બ્હેની, યોગનો એ કંઈ જેવો તેવો પ્રતાપ નથી. આપણા મહારાજ ઘડીકમાં ન્હાના બાલક જેવા જણાય છે, ઘડીકમાં મહાયોગી જણાય છે, ને વારે વારે જાણુવા છતાં, એમનું ખરૂ સ્વરૂપ અમારા લક્ષ બહાર ઘડીકમા નીકળી જાય છે."

"આવા સમર્થ છતાં જાણે શ્રીવિદ્યાનંદના વગર મૂલના દાસ હોય તેવી રીતે તેમની સેવા ચાકરી કરે છે તેમાંજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. શ્રીવિદ્યાનંદની સેવા કરવી, એ જાણે સર્વ કર્તવ્યતાની અને પુરૂષાર્થની એમના મનથી તો સીમા છે. જો કે એ એની વચ્ચે સ્વામી સેવકનો ભાવ છે તોપણુ મહારાજશ્રીની વૃત્તિ પોતાના ગુરૂમાં એટલી તદાકાર થઈ ગઈ છે, કે મહારાજ ગુરૂમય થયા છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમનું સામર્થ્ય, યોગબલ અને ભક્તિભાવ પોતાનામાં સાક્ષાત્ આવીને વસેલાં છે, એટલી બધી સાચી ભક્તિ અને સેવાથી તેમની અને એમની તાદાત્મ્યતા બાઝી ગઈ છે. જાણે પોતાને એકાદ વસ્તુ જોઈતી હોય તેનું જેમ આપણુને ભાન થાય, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને આપણી અન્તર્ અને બહિર ઇંદ્રીઓ મથે છે તેવી રીતે, શ્રીવિદ્યાનંદને, અમુક વખતે શું જોઈએ છે, વા તેમના મનમાં શુ વિચાર અને આશય છે તેનુ, એમને તન્મયતાના પ્રભાવથી ભાન થાય છે ને જે કર્ત્તવ્ય પ્રાપ્ત થયુ હોય તે ગુરૂશ્રી પોતે કરે છે ને તે શ્રીવિદ્યા-

નંદને પહોંચે છે; એટલી બધી સ્વામી સેવકની એકમયતા થઈ ગઈ છે! બહેની, આ વિષય તારી આગલ મેં ખાસ કરીને પ્રર્યો છે તે એટલા માટે, કે તે ઉપરથી તું શિક્ષણ લે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે આ વિષય વર્ણવેલો છે કે આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક થઈને સાચે ભાવે તેને સ્વાત્માર્પણ કરી રહેવું, માટે બહેની, આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક બનીને સ્વાત્માર્પણ બુદ્ધિએ વસવું ને તેની જોડે તદાકારતા—તદૈક્યતા—તન્મયતા તદભિન્નતા પામી જવી, તેનેજ હું તો પુરુષાર્થ સમજું છું.

"હું ને તું ફરીથી મળશું કે નહિ એ વાત દૈવાધીન છે. પરંતુ આપણો ભેટો થાઓ કે ન થાઓ, પણ જો આપણા હૃદયમાં એક બીજાની મૂર્તિ વસી રહી છે, તો પછી ન મળવાથી ખેદ કરવાનું વસ્તુતઃ કંઈ કારણ નથી. બહેની, નરસિંહ મહેતાએ વર્ણવેલો પ્રેમરસ તું પા અને પી. તું ઠર અને ઠાર, એજ તારી ગુલાબનો તને આશીર્વાદ છે."

વિક્રમની વીસમી સદી.

છગનલાલ હરિલાલ પંડયા બી૦ એ૦.

તેઓ ઇ. સ ૧૮૫૯ (સવત ૧૯૧૫) મા નડીઆદમા જન્મ્યા હતા અને હાલમા તેઓ જુનાગઢ સ્ટેટના ચીફ એજ્યુકેશનલ ઑફિસર છે તેમનુ કાદમ્બરીનું ભાષાતર ઘણી ઉચ્ચ પક્તિનુ છે.

૨૦૩

અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ.

તે વનભૂમિમા દડકારણ્યની અદર, સર્વ પૃથ્વીમા વિખ્યાત, અને ભગવાન ધર્મ રાજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તેવું એક આશ્રમ-સ્થાન હતું. જે અગસ્ત્યમુનિ, ઇન્દ્રની પ્રાર્થનાથી આખા સમુદ્રનું પાણી પી ગયા હતા; જેમની આજ્ઞાનું, વિન્ધ્ય જેવો અચલ--જેણે મેરૂ પર્વતની અદેખાઇથી પોતાના હજારો વિકટ શિખર ગગનતલ સુધી પ્રસારી દીધાં હતાં; સૂર્યરથના માર્ગને રૂંધવાને જે તત્પર થયો હતો, અને જેણે સર્વ દેવતાઓની અરજને ગણી ન હતી તે પણ—ઉલ્લઘન કરી શકયો નહતો, જેમના જઠરાગ્નિએ વાતાપિ નામના અસુરની ભસ્મ કરી

નાંખી હતી; જેમની ચરણરજનું, દેવદાનવોના મુકુટમાંનાં મરકત-મણિમય પત્રભંગનાં શિખર ચુંબન કરતાં હતાં; દક્ષિણ દિશાના મુખ ઉપરનું જે તિલક હતા; અને જેમણે એકજ હુંકારથી નહુષને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પાડીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો—તે મહા મુનિની પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાની મેળેજ જે વૃક્ષોની આસપાસ ક્યારા કરેલા હતા; પોતાને હાથેજ પાણી પાઈને જેમને ઉછેર્યાં હતાં; અને જેમને તે પુત્રસમાન ગણતી હતી--તે વૃક્ષોથી એ આશ્રમપદ શોભી રહ્યું હતું. એ મહર્ષિનો દૃઢદસ્યુ નામનો પુત્ર—જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું; ખાખરાનો દંડ ધારણ કર્યો હતો; પવિત્ર ભસ્મથી જેણે ત્રિપુંડ્રકનું આભરણ રચ્યું હતું; દર્ભનું બનાવેલું જેણે વસ્ત્ર પેહેર્યું હતું; મુંજની મેખલા જેણે કેડે બાધી હતી; અને લીલાં પાદડાનો પડીઓ લેઈને ભિક્ષા માગવાને સારૂ જે ઝુંપડીએ ઝુંપડીએ ફરતો હતો—તે પુત્રથી એ સ્થાન પવિત્ર થએલું હતું વળી તેની ચારે બાજુએ, સર્વ દિશામાં ફેલાતાં, પોપટના જેવા લીલા રંગના કેળના વનથી જરા કાળી પડી ગઈ હતી; અને અગસ્ત્યમુનિએ આચમન કરેલા સમુદ્રની પછવાડે પછવાડે જાણે જતી હોય તેમ ગોદાવરી નદી, વેણી બાંધીને તેની આસપાસ ફરી વળેલી હતી

ત્યા દશરથ રાજાનુ વચન પાળી, રાજ્યનો ત્યાગ કરી, રાવણના લક્ષ્મીવિલાસનો અત લાવનાર શ્રી રામચદ્ર, મહામુનિ અગસ્ત્યની શોધમાં સીતા સાથે, પચવટીમાં લક્ષ્મણે રચેલી પર્ણકુટીમાં થોડા વખત સુધી, સુખે રહ્યા હતા. ઘણા કાળથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલા તે પ્રદેશમાં આજ પણ, વૃક્ષની શાખાઓમાં ગુપચુપ ભરાઈ પેઠેલાં ધોળાં ખબુતરની હારોથી, તપસ્વીઓના અગ્નિહોત્રના ધુમાડાની જાણે ઘટાઓ બાઝી હોય એવું દેખાયછે. બલિદાન સારૂ પુષ્પ ચુંટતી સીતાના હાથમાંથી જાણે આવ્યો હોય તેમ, રાતો રંગ, ત્યાની લતાઓની કોમળ ડાળીઓ ઉપર ચળકેછે પીને પાછું કાઢલુ જાણે સમુદ્રનુજ જળ અગસ્ત્ય ઋષિએ ત્યાં આશ્રમની સીમાપર આવેલા મોટાં તળાવોમા વહેંચી નાખ્યુંછે. રામના તીક્ષ્ણ બાણના પ્રહારથી હણાયેલાં રાક્ષસોનાં ટોળાંના જાડા રૂધિર વડે (લતાઓના) મૂળ પલળી જવાથી, જાણે હજી પણ તેનો રાતો રંગ લઈને પાંદડા ફૂટતાં હોય એવું ત્યાં નવાં પલ્લવનું વન દેખાય છે! સીતાએ ઉછેરેલાં ત્યાંના વૃદ્ધ હરિણો, જેમનાં શીંગડાંના શિખર વૃદ્ધાવસ્થાને

લીધે જર્જરિત થઈ ગયેલાં છે તેઓ, જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં નવા મેઘની ગંભીર ગર્જના સાંભળેછે ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રના ત્રિભુવન-વ્યાપી ધનુષ ટંકારને આજ પણ સંભારીને, તથા અહર્નિશ ચાલતી અશ્રુધારાથી છવાઈ ગયેલાં દીન લોચન વડે દશે દિશાઓ શૂન્ય દેખીને ઘાસનો કોળીઓ પણ ભરતા નથી. ત્યાં રામરાજાએ વારંવાર મૃગયા રમીરમીને વનહરિણોનો નિઃશેષ નાશ કરેલો તેથી જાણે ઉશ્કેરાયો હોય તેમ સોનાનો મૃગ સીતાને છેતરી, રામને અતિ દૂર લઈ ગયો હતો. વળી ત્યા સીતાના વિયોગથી પીડાતા રાવણનો વિનાશ સૂચવતા, તથા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે કબંધથી ઘેરાયલા, રામ અને લક્ષ્મણ બંનેયે ત્રણે ભુવનને ભયભીત કરી દીધા હતા. દશરથપુત્રના બાણથી ત્યાં કપાઈ પડેલો યોજનબાહુનો અતિ દીર્ઘ બાહુ, અગસ્ત્ય મુનીને રીઝવવા સારૂ આવેલા નહુષ અજગરના શરીરની ઋષિજનને શંકા કરાવતો. અને ત્યાં રામચંદ્રે વિયોગ સમયે વિનોદને અર્થે પર્ણકુટીની અંદર ચિત્રેલી જનકકન્યાને, રામનો નિવાસ જોવાની ઉત્કંઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાંથી નીકળતી હોય એમ વનચર લોકો અદ્યાપિ જુએછે.

કાદંબરી.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રા૦ ત્રિવેદી. બી. એ.

તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૭મા સુરતમા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો. તેઓ સામળદાસ કૉલેજ, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ અને ડેકન કૉલેજમા સંસ્કૃત પ્રોફેસર, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાત શાળા પત્રના તંત્રી હતા હાલમા તેમનો નિવૃતિ નિવાસ સુરતમા છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્યાનુવાદ (ગ્રંથ-૨), કર્તવ્ય (ભાષાંતર). ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ સંસ્કૃત શિક્ષિકા, સાહિત્ય મંજરી વગેરે.

૨૦૪

ઉદ્યોગ.

પરિશ્રમ લીધા વગર કોઈપિણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ નબળાઈ અને આળસનુ મોટું ચિન્હ છે જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા લાયક કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય

કામ કરવાથી જે ખુશી ઉત્પન્ન થાયછે તે મહેનત અને પરિશ્રમના બદલા કરતાં વધારે છે, અને જેવી રીતે બાહ્ય વિઘ્નની સામા ફત્તેહમંદ થાય એવો જણાતો ઉદ્યોગ જાગૃત જીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થએલુ કામ ઘણાજ મોટા હર્ષનુ કારણ છે; આપણામાં પોતાપણાનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરતપર આપણા જયને—જો કે એ જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તોપણ—પૂજ્ય કરે છે. પ્રયત્ન અથવા કૃત્યરૂપમાં પરિણામ પામેલી સંકલ્પશક્તિનુ આજ ખરૂં સ્વરૂપ છે ”

મનુષ્યમા અદ્‌ભુત બુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્‌ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દઢતા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે. ઉદ્યોગરૂપી શકિત એવીતો બળવાન છે કે તેમા કોઈ પણ અવસ્થા વિઘ્ન કરી શકે નહિ તે ઉદયનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે અને એવી ઉન્નત સ્થિતિએ બિરાજેછે કે તેને કોઈ પણ પદાર્થ સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુઃખથી અસર થતી નથી. આ લોકમા જે આનંદ મળે છે તેથી માત્ર ત્યાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દઢ થવું જોઈએ. મનુષ્યનુ ડહાપણુ તેનાં કૃત્યમા જણાય છે. કારણ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાના કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. રિકટર કહે છે કે “ સત્કર્મના નાદ ઘટની માફક સ્વર્ગમાં ખુલ્લો સંભળાય છે. ”

દરરોજ વ્યવહારમા મનુષ્યજાતના સમાગમમા રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખ દુઃખમા ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંતવાસ કરતા હિતકારક અને ભારે ઉદ્યોગની ટેવનુ વધારે સારૂ સાધન છે. **સ્વીડનબર્ગે** દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો ત્યાગ કરવા વિષે જે કહ્યુ તે વાજબી અને ખરૂં ભાસે છે તેણે કહ્યું કે “ જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનુ જીવન નથી, પણ દુનીઆમા રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે સહુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામા જીંદગી કાઢવી, એટલે દરેક ધંધામા અને કામમા ખરાભાવથી અને ન્યાયથી ઈશ્વિરી નીયમને અનુસરીને વર્તવું એ કંઈ અઘરૂ નથી, પણ ભકિતભાવમા જીવન ગાળવુંજ અઘરૂં છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશુ એમ સાધારણ રીતે જેટલું ધારવામાં આવે છે તેટલુજ સ્વર્ગથી દૂર જવાય છે

ઘણા લોકો ધર્મ અમુક શબ્દો કહેવામાંજ રહ્યોછે એમ સમજેછે. કથન કરવામાં તો જે આપણે યોગ્ય ધારીએ છીએ તે કરીએ છીએ, પણ શબ્દથી ભાગ્યેજ કૃત્ય, વિચાર, અને આચરણ, અથવા શુદ્ધિ, સૌજન્ય, કે પ્રમાણિકપણુ આવેછે. ધર્મની બાબતમાં ઘણા અવિચાર અને ઉદ્ધતાઈથી વર્તવામાં આવેછે અને ખરા દિલથી થોડોજ ઉદ્યોગ કરવામાં આવેછે. ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો રચાયાંછે; પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યનાં સદ્વર્તન અને કૃત્યમાં રહેલોછે અને એ હજારો ઉપદેશગ્રન્થો કરતાં વધારે બોધકારક છે. કર્તવ્ય.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

તેમનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૪૮ (સવત ૧૯૦૫)મા ભરૂચ જીલ્લાના આમોદ ગામમા ઔદિચ્ય સહસ્ર જ્ઞાતિમા થયો હતો તેઓ કાઠિઆવાડની મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ હતા હાલમા તેમનો નિવૃત્તિ નિવાસ સુરતમા છે. તેમના બનાવેલા ગ્રથો—જાત મહેનત, સદ્વર્તન, દરીઆપારના દેશોની વાતો (સચિત્ર), અને મીઠી મીઠી વાતો.

૨૦૫

સદ્વર્તન.

સદ્વર્તન મનુષ્ય-જાતનો શિરોમણિ મુગટ છે માણસની જીદગીનુ સાર્થક સદ્વર્તનથી થાયછે. સદ્વર્તન એ માણસની મોટામાં મોટી જાગીર જાણવી 'સદ્વર્તનવાળો માણસ' એ શબ્દોમાંજ તે માણસનો મોટો દરજ્જો રહેલો છે; અને એવા માણસો ઉપર સૌ લોકોની પ્રીતિ થાય છે; તે પ્રીતિજ એની મોટી ઇસ્કામત સમજવી. એવો માણસ ગમે તેવે ઠેકાણે પડયો હશે, તોપણ તે ઠેકાણાને તે પોતાની સારી ચાલથી શોભાવી મૂકશે. એવા માણસની સંસારિક હાલત ગમે તેવી હશે, તોપણ તે પોતાની સ્થિતિને ઉન્નત કર્યા વિના રહેશે નહીં. દ્રવ્ય કરતા સદ્વર્તનની સત્તા વધારે ચાલેછે; અને કીર્તિ મેળવવાને માટે અદેખા માણસો તરફથી જે દુઃખ વેઠવું પડેછે, તે સારી વર્તણુકવાળા માણસને વેઠવું પડતું નથી; છતાં ઇર્ષ્યા વિનાની સઘળી આબરૂ તેને મળે જાયછે. સદ્વર્તનના અંગમાં એવી સત્તા રહેલી છે, કે તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી; કારણ કે

પોતાની ઇજ્જત આબરૂ જાળવવામાં, પોતાનું પ્રમાણિકપણું અડગ ટકાવી રાખવામાં અને એક રહેણીએ ચાલવામાં, જે માણસ કસોટી ઉપર ચઢીને શુદ્ધ કંચન જેવો ઠર્યો હોય, તેનેજ સદ્વર્તનવાળા માણસની ઉપમા આપી શકાય; અને અમુક માણસમાં ઉપર જણાવેલા ટેક, સાચવટ અને એક રહેણીના ગુણો છે, એમ માલમ પડે, એટલે માણસ—જાત તેને સહેજે માન આપેજ અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખેજ

વાણીમા અને કરણીમા એક સરખું પ્રમાણિકપણું એજ સદ્વર્તનનું મૂળ સમજવું. વળી, એક નિષ્ઠાથી સાચવટને વળગી રહેવું એ સદ્વર્તનનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સર રૉબર્ટ પીલ જેવા મહાન રાજ્ય-તંત્રીના મરણ પછી થોડાએક દિવસે અમીરોની સભામાં ડ્યુક ઑફ્ ઉવેલિંગ્ટને તેના સદ્વર્તનની જે સ્તુતિ કરી છે, તે અતિ સુંદર છે. તેણે કહ્યું કે, સ્વર્ગવાસી સર રૉબર્ટ પીલની વર્તણુક કેવી ઉમદા અને નેક ટેક વાળી હતી, તે આપ સાહેબોના જાણવામાં હશેજ. સરકારી કામકાજને લીધે મારે તેની સાથે ઘણા વખતનો સંબંધ હતો આપણા રાજાની સાથે સલાહ આપવા લેવામા અને બીજા વિચારો કરવામાં અમે બંને ભેગાજ હતા. વળી ઘણાં વરસથી તે મારી સાથે ભાઇબંધીનો દાવો રાખતો હતો. એ પ્રમાણે તમે જોશો કે હુ તેને ઘણી મુદ્દતથી સારી પેઠે ઓળખું છુ, અને તેથીજ હુ તમને કહી શકું છું કે, એ માણસની સાચવટ ઉપર અને ઇનસાફી દિલ ઉપર મને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો, તેમજ રાજ્ય-તંત્રને સરળતાથી ચલાવવાને એ નિરંતર આતુર હતો જે લાંબી મુદ્દતથી મારો તેની સાથે વ્યવહાર જોડાયો હતો, તેમાં તે સાચવટને જબરદસ્ત જોરથી વળગી રહેલોજ મેં તેને જોયો છે એવો એક પણ દાખલો બન્યો નથી કે, તેમાં એમ નહીં બન્યુ હોય; અને જે વાતને તે પૂરી ખાત્રીથી સાચી માનતો હોય. તેજ તે મને કહેતો હુ મારી આખી જીંદગીના અનુભવથી કહી શકું છું કે, સાચા સિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત તેણે મને કહી નથી." આ ઉચ્ચ વૃત્તિની સાચવટવાળા કારભારીએ બીજા માણસો ઉપર જે અસરકારક સત્તા મેળવી, તે તેના ઉમદા સદ્ગુણને લીધેજ.

જાત—મહેનત.

કાંતિલાલ છગનલાલ પંડયા, એમ. એ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ ૧૮૮૬મા નડીઆદમા થયો હતો. તેઓ રા. છગનલાલ હરિલાલ પડયાના પુત્ર અને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈના ભાણેજ થાય છે. તેમણે ગોવર્ધનરામભાઈનું જીવનચરિત્ર રચેલું છે, એ ઉપરાત તેમણે છુટક લેખો પણ લખ્યા છે

૨૦૬

શાંતિ અને આનંદ.

એમની (ગોવર્ધનરામભાઈની) જીવનનૌકા અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થઈ હતી, પરંતુ એના ખલાસીએ, સહેજ પણ લાંબા કાળ સુધી, શાંતિ અને આનંદનો ત્યાગ કર્યો નહતો, તેમાં પણ એમની શાતિ તો અદ્ભુત હતી. એમને કોઈ પણ સમયે ગુસ્સો કરતા જોવા એ તો ભાગ્યેજ બનતું. કેટલીક વાર તે પોતે કહેતા કે " મને રીસ ચડી છે એમ બતાવવાને પણ મારે યત્ન કરવો પડે છે." આ શાંતિ તે હૃદયના ઉમળકા તથા આવેશની નિર્બળતા કે નિર્જીવતાનું પરિણામ નહોતુ. બિલકુલ નહિ. એમની શાંતિ જ્યૉર્જ વૉશિંગટનની શાંતિ જેવી હતી. હૃદયની વૃત્તિઓ બહુ પ્રબળ તથા વેગવતી હોવા છતાં, તે ઉપર એમનો એવો વિસ્મયકારક સયમ હતો કે તે વૃત્તિઓ હમેશ ન્યાયપથેજ વળતી, અને એમની મુખમુદ્રા તથા વર્તન શાંતિમયજ રહેતાં.

સર ઐઝાક ન્યૂટનનાં ઘણું વર્ષોની મહેનતનાં કાગળીઆં તેના કુતરા ડાયમંડે સગડીમાં નાંખી દીધાં, ત્યારે એ મહાન પુરૂષે અનુપમ આત્મનિગ્રહથી ફક્ત એટલોજ ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો કે " ડાયમંડ, ડાયમંડ, તને ઓછીજ ખબર છે કે તેં કેવું તોફાન કર્યું છે !" તેવોજ પ્રસંગ આ કથાના નાયક માટે પણ કહેવાય છે કલાકોની મહેનતથી તૈયાર કરેલાં કેસનાં કાગળીઆંની એમની નાની પુત્રીએ પતંગ બનાવી; હરખમાં ને હરખમાં "જુઓ, મોટાકાકા, મેં કેવી પતગ કરી !" એમ કહી એમને બતાવી; તે સમયે, પોતાની ગફલતને માટે બાળકને શિક્ષા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય ગણી, પોતાનો ક્રોધ શમાવ્યો; અને પતંગ જોઈ પોતે પણ ખુશ થયા હોય તેમ હસી, ધીમેથી શાંતિપૂર્વક એટલીજ શિખામણ દીધી કે, " જો, બેન, મારી ચોપડીઓને અડકાય નહિ, હો.

એમની હમેશની પ્રસન્નતા તથા આનંદીપણું જોઈ, ભૂતકાળમાં એમના હૃદય ઉપર આટલા બધા તથા આવા કઠોર પ્રહાર પડયા હશે, એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ. આમ ટીખળી તથા મશ્કરીખોર પણ એટલા બધા હતા કે " સરસ્વતીચંદ્ર " ઉપરથીજ એમના સ્વભાવનું અનુમાન કરી લેનારા તો નવાઈજ પામતા. કુટુંબનાં માણસો તથા બીજા સ્નેહીઓની સંગતિમાં બેસીને અનેક પ્રકારની, નિર્દોષ પણ બહુ સારી જાતની, મશ્કરીઓમાં આનંદ કરતા એમને જોવા એ પણ એક લહાવો હતો. ખરે, રા. રા. આનંદશંકર કહે છે તેમ, " ગોવર્ધનભાઈએ આખું જીવન, જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને પાળ્યું હતુ, છતાં જીવનની આનંદી મિઠાશ એમના હૃદયને તથા કલ્પનાશકિતને અજ્ઞાત ન હતી "

એમની સાદાઈ એમના મહાન હૃદયને દીપે એવી હતી. એમને મળવામાં નાના ને મોટા, અજાણ્યા ને ઓળખીતા-સર્વને એક સરખી છૂટ હતી. નાનાં બાળકો આગળ તે બાળક જેવાજ રમતીઆળ ને આનંદી થઈ શકતા રહેવાની રીતભાત પણ એવીજ સાદી હતી. મુંબાઈમાં સારામાં સારા દેશી વકીલ ગણવા છતાં, ઘેર ગાડીઘોડાનો ભભકો રાખ્યો ન હતો, અને કોર્ટમા અંગ્રેજી પહેરવેશ સ્વીકારવાને બદલે, રેશમી કોરનુ ધોતીઉ ને પાઘડી પહેરીનેજ હમેશા જનારા એ અને સ્વ. રા મનુભાઈ નાનાભાઈ બેજ હતા.

આ ઉપરાંત ધૈર્ય, સંતોષ, સત્યનિષ્ટતા, વિરાગ, નિસ્વાર્થતા, આદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એમના વિશાળ હૃદયમાં સમાયા હતા.

સદ્દભાગ્યે, આ સર્વ સદ્ગુણો પૃથ્વી ઉપર વિરલ નથી. પરંતુ તે સર્વ એકજ હૃદયમા સ્થાન પામે એ તો વિરલ છેજ તેમ, આવા ઉંચામાં ઉંચા ગુણોવાળા હૃદયનો યોગ, આવીજ જાતના ઉંચા ગુણોવાળા મન સાથે થાય એ તો તેથી પણ વધારે વિરલ છે. સોનુ અને સુગંધ, તેમજ તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ નીતિ, એનો સંયોગ જેવો વિરલ છે તેવોજ તે હિતકર છે, કારણકે એટલું તો સિદ્ધ છે કે, એક બીજાની ન્યૂનતાના પૂરક તથા એક બીજાની ઉન્નતિના સહાયક, એવા, સ્ત્રી પુરૂષના જેવા, આ દ્વંદ્વ ઉપરજ મનુષ્યની સંપૂર્ણતાની તથા મુકિતની સર્વ આશા રહેલી છે.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ.

ટીકા.

૧

ચાચર (સ. ચત્વર)—ચકલો.

૩

અજ—બ્રહ્મા (જેનો જન્મ નથી તે). નિગમ—વેદ. શારદ (શારદા)—સરસ્વતી—વિદ્યાની અધિષ્ઠાતા દેવી. અંબરીષ—એક સૂર્યવંશી રાજા—એ વિષ્ણુભક્ત હતા. ઋષિ=દુર્વાસા. ચક્ર—સુદર્શન ચક્ર—કૃષ્ણનુ મુખ્ય શસ્ત્ર. જંબુક—શિયાળ. નરસૈંઓ. વામ્યો—નરસૈંઆનું ભવોભવનું દુ:ખ નાશ પામ્યુ. બિરદ—ટેક, સ્વત્વ. સારંગ—વિષ્ણુનુ ધનુષ્ય. સારંગપાણિ (સારંગ=ધનુષ્ય, પાણિ=હાથ—જેના હાથમા ધનુષ્ય છે એવા)—વિષ્ણુ. પતીજ—ભરોસો. મેરૂ—એ પર્વત સાત ખંડની મધ્યે છે. એના શિખરપર બ્રહ્માદિ દેવ, ઋષિ ને ગંધર્વો રહે છે એ સુવર્ણ ને મણિથી ભરેલો છે ખરૂ જોતા એમ લાગે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમા તાતાર દેશની જે ઉંચી પૃથ્વી છે તેજ મેરૂ પર્વત હશે.

૪

મુમુક્ષુ—મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારો પરમહંસ—જીતેંદ્રિય સાધુ; જુઓ ૧૭૬.

૫

રળી ખપી આવ્યો—મહેનત કરી થાકેલો પાકેલો ઘેર આવ્યો. ધ્રુવ—પહેલા મનુના પુત્ર ઉત્તાનપાદનો પુત્ર. એની માનુ નામ સુરતી હતું અપરમા (સુમતિ)ના કઠણુ વચન સાભળીને ધ્રુવને ઘણુ જ દુ:ખ લાગ્યુ; તે પછી, એ માની આજ્ઞા લઈને વનમા તપ કરવા ગયો. મધુવનમાં ઉગ્ર તપ કરવાથી એને વિષ્ણુ મળ્યા. ઘેર આવ્યા પછી એના પિતાએ એને ગાદીએ બેસાડયો. વિષ્ણુના વરદાનથી છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ કરી ધ્રુવ માતપિતા સહિત વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠે ગયો બિરદ—પણ સારંગપાણિ—જુઓ ૩.

૬

મંદ્રાચળ—એક પર્વત જેને વિષ્ણુએ કાચબા થઈ પીઠ ઉપર ધર્યો હતો ને જેને યોગે સમુદ્રમથન થયું હતુ તે. નીલકંઠ—શિવ—સમુદ્રમાંથી નીકળેલા વિષને શિવે ગળે ઉતાર્યું, પણ પછી પાર્વતીએ ગળું ડાબી રાખી વિષને શિવના ઉદરમાં ન જવા દીધુ ને એથી લીલું વિષ ગળેજ લપટાઈ રહ્યુ. સુર—દેવ.

૭

મામ—મમત્વ, હઠ. સુદામા—વિદર્ભ નગરનો રહેવાસી એક બ્રાહ્મણ—કૃષ્ણનો સહાધ્યાયી બાળમિત્ર. એ દરિદ્રી હતો. એ કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા ગયો હતો ત્યા એનો ઘણો સત્કાર થયો હતો. કૃષ્ણે એને પોતાનો બાળપણનો મિત્ર જાણી ઇંદ્રના જેવો વૈભવ આપ્યો હતો. એ કૃષ્ણભક્તિમાં કાળગમન કરતો. ઉતરડીયો—ખેંચી કહાડયો. શિશુપાળ—દમઘોષનો વસુદેવની બહેનથી થયલો પુત્ર; એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. નરકાસુર—એક દાનવ—એને મારીને કૃષ્ણ સોળ હજાર રાણીઓ લાવ્યા. જરાસંધ—મગધ (બહાર) દેશનો રાજા—કંસનો સસરો. એના પિતા બૃહદ્રથને કોઈ ઋષિએ એક આમ્રફળ આપી કહ્યુ કે આ ફળ રાણીને ખવાડયાથી પુત્ર થશે. રાજાએ તે ફળ પોતાની મોટી રાણીને આપ્યુ. રાણીને પોતાની શોકય ઉપર પ્રીતિ હોવાથી અડધુ અડધુ બનેએ ખાધુ. એથી બંનેએ અડધો અડધો પુત્ર પ્રસવ્યો. રાજાએ ક્રોધથી બેઉ અડધીઆ વનમાં ફેંકી દેવડાવ્યા. ત્યાં જરા નામની રાક્ષસીએ પોતાની માયાથી બેઉ અડધીઆં સાંધ્યાં એટલે એક જીવતો પુત્ર થયો તે ઉપરથી જરાસંધ એવુ નામ. એ ઘણો બળવાન હતો એને કૃષ્ણની યુક્તિથી ભીમે માર્યો હતો.

૮

ભગુવો—ભગવા લુગડાંવાળો; સન્યાસી. શુક—વ્યાસના પુત્ર—એ પહેલે જન્મ પોપટ હતા. એણે પરીક્ષિત રાજાને તેના અંતકાળ ઉપર ઋષિ શ્રોતાઓના સમક્ષ સાત દિવસ શ્રીમદ્‌ભાગવત સંભળાવ્યુ હતું, તેથી પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો હતો. સનકાદિક—સનક, સનત્કુમાર, સનંદ, સનાતન; એ ચાર મહાજ્ઞાની હતા હીચ લેતો—ઝલતો.

૯

આહીર—ગોવાળીઓ.

૧૦

નેતિ—અનંત. ઘટ—હૃદય. લીન થવું—એકાગ્રચિત્તે ભક્તિ કરવી.

૧૧

ગત્ય—સદ્‌ગતિ, મોક્ષ.

૧૨

પળાય—ધોળાં થાય. લલુતા—તૃષ્ણા.

૧૩

દુભેણુ—રીસ; ગુસ્સો. સમોવડ—બરોબરીઓ. સમીર—પવન. રાધાજી—વૃષભાન ગોપની દીકરી— કૃષ્ણની મુખ્ય પ્રિયા. ગજ...વહાર—ગજેંદ્રને નામસ્મરણ માત્રથી મગરના મુખમાંથી છોડાવ્યો. માનીતી=સત્યભામા. વસુદેવ...છે—મેં કંઈ તારો બાપ માર્યો નથી.

૧૪

બપૈઓ—ચાતક, કહેવાયછે કે એને ગળે કાણુ છે તેથી તે હંમેશ તરસે મરેછે પણ જ્યારે વરસાદ આવેછે ત્યારેજ તેની તરસ મટેછે. આફણીએ—પોતાની મેળે

૧૫

ભોરિંગ—સાપ. ઢૂકે—પાસે આવે. સિંગી—શિંગડુ—સાધુઓ ફૂંકે છે તે. જગોટા—તંગીઓ.

૧૭

મદગલ—મદઝરતો; માતેલો જંત્ર બેડી—પેચવાળી બેડી (a handcuff).

૧૮

શિરપે—માથાપર. અદક્ષણ (અર્ધ+ક્ષણ)—અડધી પળ પણ.

૨૧

જ્યોત—પ્રકાશ. લગન—સંબંધ. કેદારો—રાગનુ નામ છે. સામેર (સામેરી)—એક રાગ છે.

૨૪

માગે માન—કાલાવાલા કરે.

૨૫

ગોરીઓ—ધોળો બળદ (કૃષ્ણ). ગમાણુ (ગભાણ)—ઢોરના ખીલા આગળ આડું લાકડું મૂકી જ્યાં ચાર નાંખવામાં આવે છે તે જગા. શામળીઆ...ભેટીશ—કૃષ્ણને ભેટીશ. મલપંતા—આનંદથી મહાલતા.

૨૬

પરભવે—હેરાન કરે. અવિલોકીને—જોઈ ને.

૨૮

વરાંસીએ—ભરોસો રાખીએ. ભૂધરા (ભૂ=પૃથ્વી.)—પૃથ્વીને ધારણ કરનાર—ઇશ્વર

૨૯

આગળી......નરસૈંએ—નરસિંહ મહેતાને અણીનો વખત આવ્યો ત્યારે

૩૦

કમાડ (કવાટ, ક=પવન, વટ=અટકાવવું) જે પવનને ઘરમાં આવતો અટકાવે છે તે—બારણાં કોશીસા—કાંગરા.

૩૧

અદ્વૈતરૂપ—આત્મા પરમાત્મા એકજ છે એ રૂપે. સચરાચર—જડને સજીવ એ સૌ સહિત—સર્વવ્યાપક અચ્યુત—અવિનાશી (ઇશ્વર). પ્રધાન—મંડળિકનો મંત્રી પ્રલય—નાશ, અંત

૩૨

કર્મના જીવ—કર્મને માનનાર. મરમ બોલે—કરડાકી કરે. ધર્મધુરંધર—ધર્મની ધુસરી ધારણ કરનાર—શ્રીકૃષ્ણ ગુંજા—ચણોઠી રત્ન ગુંજા...તોલે—રત્નને અને ચણોઠીને એક સરખાં ગણે નિગમ—વેદ. અગમ (અગમ્ય)—નહિ સમજાય એવું સુગમ—સરળ. ગોપીવિહાર—રાસલીલા. ગોપીવિહાર. જાણે—રાસલીલાના ખરા રહસ્યને ઘણા થોડાજ જાણેછે કામના—ઇચ્છા

૩૩

કાછ—કછોટો, વાચ.. તો—જીભથી અસત્ય ન બોલે, વ્યભિચારથી દૂર રહે અને મનને આડે રસ્તે જતું અટકાવે તો. તાળી—તાન; લેહ.

૩૪

ઉછંકળ (ઉચ્છૃખલ, ઉત્=નથી, શૃંખલા = બંધન—વિચારરૂપી બંધન જેને નથી હોતું તે)—ઉદ્ધત. મયંક (મૃગાંક)—ચંદ્ર—ચંદ્રમાં હરણની આકૃતિનુ ચિન્હ છે માટે આ નામ. મીટ—દૃષ્ટિ. સદન—ઘર બળરામ—વસુદેવનો રોહિણીથી થયલો પુત્ર—કૃષ્ણનો મોટો ભાઈ—શેષનો અવતાર. બરકી બરકી—તાણી તાણીને બોલાવી.

૩૫

વહાયે—છેતરે; ઠગે. અંતરાય—હરકત.

૩૬

દંત કરડે—દાંતીઆ કરે. પરહરી—ત્યાગ કરીને. અવગુણે—અવગુણને લીધે.

૩૭

ખટ—છ. પરહરી (પરિ + હૃ)—તજીને વૈષ્ણવ—વિષ્ણુભક્ત. મર્મ—છુપો ભેદ.

૩૮

દોહેલી—દુઃખની. લંપટી—દગારી. જ્યાં લગી...કાયા—આખી જીંદગીમાં. વાજ આવ્યો—કાયર થયો. વાજ—પીડા. પ્રતિબોધ—જ્ઞાન.

૩૯

કર્ષણ—ખેતી કરવી તે. અજા—બકરી. ઝોટી—ભેંસ. કથિર—કલાઇ અને સીસાની મેળવણીથી બનેલી ધાતુ. ટોટી—કાનનુ ઘરેણું. રિદ્ધિ—દોલત સિદ્ધિ—કાર્ય પાર પડવું તે

૪૦

જૂજવે—જુદે જુદે. શૂન્ય—ખાલી જગા. વેદ—નક્કી; કારણકે વેદમાં લખેલુ આધારરૂપ ગણાયછે. શિવથકી...થયો—પરમાત્મામાંથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો. એજ—અનેક રસ લેવાની. પટંતર (પટ=વસ્ત્ર)—પ્રડદો,

૪૧

આતમાતત્ત્વ—આત્મા એ બ્રહ્મ છે એમ. ચીન્યો—જાણ્યો. સાધના (સાધ્=હેતુ પાર પાડવો)—કોઈ પણ હેતુ પાર પાડવાને જે ક્રિયા કરવી તે. માવઠું—મહા મહિનામાં થનારો વરસાદ—કરતનો વરસાદ. વૃષ્ટિ વૂઠી—વરસાદ પડયો. વાળલોચન—માથાના વાળ ખેંચી કહાડવા તે. રાગ ને રંગ—ગાયન, કીર્તન કરવાં તે. ચિંતામણિ—ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર સ્વર્ગનો મણિ.

૪૨

ઘટ સાથે—શરીર સાથે. રઘુનાથ—રામચંદ્ર. ભાવટ—આપદા. ભૂધર (ભૂ=પૃથ્વી, ધૃ=ધરવું)—પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરનાર પરમેશ્વર.

૪૩

જહાજ—વહાણ. ગિરિધર—પર્વતને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ગોવર્ધન પર્વતને શ્રીકૃષ્ણે ટચલી આંગળીપર ટેકવી રાખ્યો હતો નાગર (નગરનો રહેનાર)—ચતુર. આવાગમન—આવવું અને જવુ તે; પુનર્જન્મ.

૪૪

મીરાંત—પુંજી; દોલત. કાંબી—પગે પહેરવાનુ રૂપાનું ઘરેણું. વિંછુવા—વીંટીઆં. અણુવટ—પગને અંગુઠે ઘાલવાનું ઘુઘરીવાળું રૂપાનુ ઘરેણું. સાસરવાસો—છોકરીને સાસરે વળાવતી વખતે માબાપ તરફથી લૂગડાં, ઘરેણાં વગેરે આપવામાં આવેછે તે

૪૫

શરીર...સમતોલમાંરે—પતિભાવે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરી મેં મારૂં શરીર તેનેજ અર્પી દીધુછે, અને તેના બદલામાં મે તેનું શરીર મારૂં કરી લીધુછે; અર્થાત્, તેના પ્રેમની પાત્ર હું બનીછું.

૪૬

પશ્ચિમમાંય—દ્વારકામાં. સુષુમણા—મધ્યનાડી. નાવલીઓ—પતિ; ધણી. ચુવે—ટપકે. દુજો—બીજો.

૪૭

ઝાંઝવા—ખારવાળી ભોંયના મેદાનમાં તડકી વખત પાણી જેવુ જે દેખાયછે તે—મૃગજળ (mirage).

૪૮

પ્રસૂત—બાળક, છોકરૂં. અદ્દભૂત—અડ્ડ. વળતી...અદ્દભૂત—પછી તે ઝાઝી વધી શકે નહિ માંહેથું—માંહેથી. મરે—સુકાય. તુંબડુ...તરે–તુંબડુ અંદરથી સુકાય તોજ તે પાણીમાં પોતે તરી બીજાને તારે, તેમ જેની ઇચ્છા જ્ઞાનવડે બળી ગયલી હોય તેજ પોતે મુક્ત થઈ બીજાને મોક્ષ આપી શકે પારો—એક પ્રવાહી ભારે ધાતુ. નિર્ગમે—મટાડે. નિરાશે—વાસના મારવાથી, સંસાર ઉપરની આસક્તિ તોડવાથી પોત ..કરી—તેણે (ઇશ્વરે) પોતાનાં પોત એટલે મૂળ એક રૂપની રચના કરીને સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કીધો. ચૈતન્ય—સજીવ. શલા (શલાકા)—પીંછી. ઉચ્છેદ—સમૂળો નાશ. ચૈતન્ય બ્રહ્મ...ઉચ્છેદ—ઋષિ, જક્ષ આદિ સજીવ સૃષ્ટિ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃતિછે; પણ જે નાશવંત નિર્જીવ પદાર્થો છે તે માયાની કૃતિ છે. અખો કહેછે કે ચૈતન્ય કોઈ દિવસ નાશ પામતું નથી.

૪૯

ભૂર—મૂઢ, ઉન્મત્ત. પ્રાકૃત—સંસ્કૃત નહિ તે. હાલની પ્રાકૃતભાષા—ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી વગેરે. બાવન—બાવન અક્ષર ત્રેપનમો—બાવન અક્ષર સિવાયનો—ભાષાથી જે વર્ણી શકાતો નથી તે–પરમાત્મા. કાષ્ઠ...અર્થ—લાકડાનો ભારો બાંધેલો હોય તે છોડેથી લાકડાં ખપ આવે. વ્યાજ...પખે—નાણું લોકોને ધીરે તોજ વ્યાજ મળે. હરખે કરખે—સુખદુઃખમાં આકાશ ઉદર—આકાશનુ પોલાણુ જ્ઞાનગગન-બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપી ગગન. દેશકાળ—જગા તથા વખતના વિભાગ. આળ–આરોપ; ખોટી કલ્પના. જ્યારે. .આળ—હરખ કે શોક જે વેળા જે આવે તે અનુભવવું, તેથી મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ; કારણ કે હરખ શોક ઇ૦ નામો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયલાંછે જ્ઞાનરૂપી પોલાણમાં તો એમાંનુ કશું નથી. સિદ્ધિ...પડે–સિદ્ધિ માત્ર ઐહિક સુખનુ સાધન છે અર્થાત્ પરલોકનું સુખ સિદ્ધિથી મળતું નથી. એકમની (એક મનવાળી)–પતિવ્રતા. વાર (વારિ)–પાણી ઉડાવે વાર—ફાંફામારે; મથે. સિદ્ધિ–ઇશ્વરપ્રસાદી–એ આઠ છે. અખા...અડે–અખો કહેછે કે તે કંઈ જ્ઞાનીની તોલે આવે નહિ અહંરોગ—હુંપદ એજ કંઈ રોગ માદક—કેફી ચીજ જેમ...ભમે—કોઈ માણસની અક્કલ ચળી હોય તેમાં વળી કેફ કરે અટલે પુરો ભમે. પોત ન લહ્યું—પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સમજ્યા

નહિ. પોતે—હુંપદ ધરનાર. ક્રયવિક્રય—ખરીદી અને વેચાણ. વરો—ખરચ. સત્વ—સાર. કલ્લોલ—મોજાં. ચિદ્‌વિલાસ—જ્ઞાન જેનો વિલાસ છે એવો; બ્રહ્મ. મનમુદા—મનમાં આનંદરૂપ. નિર્વાણ—મોક્ષ.

૫૦

કોદરા (કોદ્રવ—ક=વાયુ, ઉદ્+દ્રુ = ઉગવું)—વાયુ વડે એટલે મનુષ્યની ઝાઝી મદદ વગર ઉગે એવુ એક જાતનુ ધાન્ય સણગટ—ઘુમટો તાણેલોછે એવી. બોખ—કુવામાંથી પાણી ક્હાડવાનું ચામડા કે કંતાનનું વાસણ. ઉંડો...ફોક—જેમ ફાટેલી ડોલ વડે ઉંડા કુવામાંથી પાણી ભરીએ તો ઉપર આવતા સુધીમાં બધુ પાણી વહી જાય તેમ સમજણ વિના કથા સાંભળવી એ નિષ્ફળ છે ધૂતા—ધૂતારા સાત—સાત-ગણું. લહું—ઓળખું. પાણ (પહાણ)—પત્થર. અખા થકી...હરિ—જેમ પર્વતમાંથી નાનો પત્થર છૂટો પડે છે તેમ અખો હરીમાંથી છૂટો પડેલો અંશ છે; અર્થાત્, આપણી જાત (self) સિવાય બીજું કંઈપિણ જાણવાનુ હોય તો તે ઇશ્વિરજ છે.

૫૧

શંખલિખિત—ચંપાવતીના રાજા હંસધ્વજના પુરોહિત. સુધન્વા—હંસધ્વજનો પુત્ર. તે મોટો વિષ્ણુભક્ત હતો. પરતાળ—તિરસ્કારના ઉદ્‌ગાર. ઝંપાપાત—ઝંપલાવવુ તે, પડતું નાખવું તે. ગોઝારો—હત્યારો. અતિકાળ—ઘણુ મોડુ.

૫૨

વામન—વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર—ઇંદ્રના નાનાભાઈ એ હાથમાં દંડ કમંડળ લઈ બળીરાજાને છળવા ગયા હતા. દીક્ષા—વ્રત; નિયમ. શુક્રાચાર્ય—ભૃગુના પુત્ર—દૈત્યના ગુરૂ—બળીરાજાના ગોર—એ એક આંખે કાણા હતા. બટુક—બાળક અશરણશરણ—અનાથના બેલી અંગના—સ્ત્રી. તિષ્ઠ—થોભ, ઉભો રહે. દ્વિજ (દ્વિ—બેવાર, જ=જન્મેલો)—બ્રાહ્મણ. રોધ—અટકાવ. મૃગચર્મ—હરણનું ચામડું. અમર—દેવ. અંત્રિક્ષ—આકાશમાં. સ્વરઘોષ—મોટો અવાજ વરૂણ—પાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્રૂઆ (સ્રૂવા)—અગ્નિમાં ઘી હોમવાના ખેરના લાકડાંના હથીઆર—સરવા. કરસ્રૂઆ—નાના સરવા ગુરૂસરૂઆ—મોટા સરવા.

૫૩

ખડધાન—વાવ્યા વગર પોતીકી મેળે ઉગી નીકળતું જે અનાજ તે—સામો વગેરે. શાળ—ડાંગેર; ભાત. નિર્મુખ—નિરાશ. નવનિદ્ધ (નવનિધિ)—કુબેરના નવ ભંડાર. અન્નપુર્ણા—અન્નવસ્ત્રથી ભરપુર રાખનારી દેવી. અખેપાત્ર—(અક્ષયપાત્ર)—જેમાંની વસ્તુ કદી ન ખૂટે તેવું વાસણ. કામધેનુ—મનવાંછિત આપે એવી ગાય. એ સ્વર્ગમાં છે. એ ચૌદ રત્નમાંનું એક રત્ન ગણાય છે. કલ્પવૃક્ષ—મનવાંછિત ફળ આપનાર સ્વર્ગનું ઝાડ—ચૌદ રત્નમાંનું એક. ધરણીધર—ધરણી (પૃથ્વી)ને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ. ત્રીકમ (ત્રિવિક્રમ—ત્રિ = ત્રણ, વિ+ક્રમ્ = જવું) —વિષ્ણુ (વામને ત્રણ ડગલાંથી સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ વીંટી લીધું હતું તે ઉપરથી.)

૫૪

વિશેક (વિશેષ)—ઘણું. હસણી—હિસીઆરી ખોર. તૂઠડો—પ્રસન્ન થયો ચંગ—ઘંટ. મચ્છર (મત્સર)—અહંકાર. ષડ્રિપુ—છ શત્રુ —કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર ઘાટ—સ્ત્રીઓને પહેરવાનું એક જાતનું રેશમી કપડું. બારેવાટ—રખડતા; ઠાલામાલા. સુરભિ —ગાય. વચ્છ (વત્સ)—વાછરડું. વછોઈ—વિખુટી. ઉપહાસ—મજાક. ફાંસુ—ફોકટ; નકામો.

૫૫

ઉઘડકી—ઝબકી. ચતુર્ભુજ—ચાર હાથવાળા કૃષ્ણ. નષ્ટ—નીચ શીઘ્ર —ઉતાવળા, જલદી. હેમ—સુવર્ણ. ચરણાં—ઘાઘરા. પુરૂષ પુરાણી—આદિપુરૂષ—વિષ્ણુ સારંગપાણી—સારંગ (બાણ) જેના હાથમાં છે એવા—વિષ્ણુ. ઉમયાવર—શિવ. જાગ—યજ્ઞ અણુવાણે—ખુલ્લે; ઉઘાડે. બજાજ —વાણીઆ. નેત્ર...અડીઆંરે—તેની આખ એટલી તો લાબી હતી કે તેની અણી કાનને અડકતી હતી. તતખેવ—તરતજ. સે બેચારરે—બસો ચારસો. શ્રીરંગમહેતા—કુંવરબાઈના સસરા

૫૬

મદન—આ શબ્દ મૃદંગ હોવો જોઈએ. ભેર—નગારૂં. શર્ણાઈ—પીાો નફેરી—એક જાતનું વાજું અજ—બકરા. મહિષ—પાડો. માતંગ —હાથી અંબાર—ઢગલો.

૫૭

ઘર ઘાલ્યુ—કુટુંબની પાયમાલી (ખરાબી) કીધી. જામની—રાત. કાલપ—કાળાશ.

૫૮

ગરૂડ—વિષ્ણુનું વાહન. પિનાક—શિવનું ધનુષ. આંદુલમાન થયો—ડોલ્યો. પાક—રસોઈ. શેષ—નાગનો રાજા—પાતાળનો અધિપતિ. અભ્ર—વાદળાં ભિંડીમાળા—ગોફણ. ભડ (ભટ)—યોદ્ધા. વારૂણી—દારૂ. ભગ્ન (ભિન્ન)—વિખેરી નાંખી ત્રિપુરારી (ત્રિપુર+અરિ)—શિવ—ત્રિપુર નામના દૈત્યને અને એના નગરને શિવે કાર્તક સુદ પૂનેમે બાળી નાંખ્યું હતુ. નગરનુ નામ પણ ત્રિપુર હતુ પંચવદન—શિવ. અપરિમિત—સુમાર વિનાના; ઘણાજ પિનાકપાણ (પિનાક+પાણિ)—જેના હાથમા પિનાક છે એવા—શિવ બળિનો બધ—બાણાસુર—બળિરાજાનો મોટો પુત્ર. સ્કંધ—શિવના પુત્ર—સ્વર્ગના સેનાધિપતિ અભ્યંતર—મનમાં. સાત્યકી—યાદવોનો સેનાધિપતિ તિમિર—અધકાર નિવારે—દૂર કરે જદુવીર—કૃષ્ણ કવચ—બખ્તર દક્ષ—પ્રવીણ સારંગ—જુઓ ૩ શ્યામે—કૃષ્ણે ખડ—કટકા. દદામુ દીધુ—ડંકો વગાડયો રામ—બળરામ—કૃષ્ણના મોટાભાઈ મામ—ગર્વ, અહંકાર કર્દમ—કાદવ હલધર—બળરામ. ખગજંન—ગરૂડ પાણ (પાણિ)—હાથ શોણિત—લોહી વિવર્ણ—ફિકકો

૫૯

દેવકી—દેવકની પુત્રી—વસુદેવની સ્ત્રી—કૃષ્ણની મા. માન માંગવુ—કાલાવાલા કરવા. ઉગ્રસેન—દેવકીના કાકા—કંસના પિતા સેસ ભરવી—વર અથવા કન્યાના હાથમા નાળીએર, પાન, સોપારી, રૂપીઆ વગેરે મૂકવા તે વેણી. ભરી—સેસ ભરતી વખતે કાકીએ વેણી ગુંથી હતી તે વીખરાઈ ગઈ સાવલીઓ—હોઠ પાવલીએ—પગે. ગજગામની (ગજગામિની)—ગજ (હાથી)ના જેવી જેની ચાલ છે એવી.

૬૦

રીઢો—મજબુત થયલી; નીવડેલી. ઉછંકળ—જુઓ ૩૪ નેતરૂં—વલોવવાની રવૈને બાંધેલુ દોરડું. સુરવધુ—દેવની સ્ત્રીઓ અંબા—મા (જશોદા) કૌતક—લીલા રીસે તરડીયુ—ગુસ્સાથી કપાળે

કરચલીવાળું. ખીટળીઆળા—વાંકડીઆ. રેણુ—ધૂળ; રજ. ગોરસ—દહીં. તક્ર—છાસ. કમળપે—કમળથી. ભોમ્ય—ભૂમિ. કમળપે...ધરેરે—કમળ કરતાં પણ કોમળ પગ કઠણ જમીન ઉપર મૂકેછે. મયા—દયા. આવારકી—આટલી વખત. માગે માન—જુઓ ૫૯.

૬૧

નંદ—કૃષ્ણના કૃતક (પાળક) પિતા હાવાં—હવે. પરહરો—દૂર કરો. વેખ—વેશ. રેખ—રેખા, લેખ ગજદંત—હાથીનો દાંત—કૃષ્ણ બળરામે કંસનો હાથી મારી તેના બે દાત ખભે નાંખ્યાં હતા. જેષ્ઠિકા—લાકડી. વેણુ—વાસળી ઓખધ (ઔષધ)—ઓસડ બાખડી—ઘણા દિવસની વીઆયલી. રામ=બળરામ રોહિણી—વસુદેવની સ્ત્રી—નંદની બહેન—બળરામની માતા હળધર—બળરામ.

૬૨

ત્રેવડજો—ગણજો; હેત રાખજો. દેવકીના જનયા—દેવકીને પેટ જન્મેલા. નાસરડે—નાસીને મામાજીને માટે—કંસમામાના ધાકને લીધે. કાળજ નવ ફાટે—હૈયુ ચીરાઈ જતુ નથી. શુ દ્રુમ નાંખ્યો કાપી—જાણે ઝાડ કાપી નાંખ્યુ હોય તેમ.

૬૩

પાણિગ્રહણ કરવું—પરણવુ. કાલા—હે કૃષ્ણ! વાહી લાવો—મનાવી લાવો.

૬૪

સુભદ્રા—દેવકીની પુત્રી—કૃષ્ણની બહેન—અર્જુનની સ્ત્રી—અભિમન્યુની મા સાસરવાસો—જુઓ ૪૪. આભ્રણ (આભરણ)—ઘરેણા.

૬૫

જુજવા કીધા—ઉઘાડયા મૃત્યુક—શબ અહિલોચન—શોણિતપુરના મયદાનવનો પુત્ર મયને કૃષ્ણે માર્યો હતો, તેનું વેર લેવાને અહિલોચન મહાદેવ પાસેથી વજ્રપેટી લાવ્યો ને તેમા કૃષ્ણને ગોત્રી મારી નાખવાના વિચારથી તે માથે મૂકી કૃષ્ણને શોધવા નીકળ્યો; પણ રસ્તામા કૃષ્ણે કપટ કરી તેને પેટીમા સુવાડી તે બંધ કરી દીધી આખરે અહિલોચન અકળાઇને મરણ પામ્યો. તેણે પછી સુભદ્રાને પેટે જન્મ લીધો તે અભિમન્યુ. હંસ—જીવ, આત્મા હરિભગિની—કૃષ્ણની બહેન—સુભદ્રા. મરકલડે. .તાણ્યુ—મોં મલકાવ્યુ દંઠાળી—મજાક ટબકલી—ટપકાવાળી.

૬૬

પક્ષી—ચાર બ્રાહ્મણ પુત્રો જેઓ શાપથી પક્ષિપણાને પામ્યા હતા તેઓમાનો એક જૈમિનિ ઋષિને હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન કહે છે. ક્ષિપ્ર—ઉતાવળો. કાકપક્ષાળો—માથે નાની ચોટલીવાળો. રોહિતાશ્વ—હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર કરાળ—ક્રૂર, નિર્દય. ગોપાળક—ગોવાળ.

૬૭

અકળીત (અ=નહીં, કલ્=કળવુ)—કળી ન શકાય એવી; નવાઈ જેવી પાણ પંકજ [પાણિ=હાથ, પકજ (પંક=કાદવ, જ=જન્મેલુ) કમળ]—હાથરૂપી કમળ. ચેહેબચો—પાણીથી ભરેલુ ખાબોચીઉં પલાશ—ખાખર. વિકાસી (વિકસ્=ખીલવું)—પહોળી કીધી. હરીવદની—ચદ્ર જેવા મુખ-વાળી (દમયતી) અબુજ (અબુ=પાણી જ=જન્મેલુ)—કમળ ગાહુ-ઓ—લુચ્ચો, ગઠીઓ ગાઠો—પકડાયો ભ્રમ—ખોટી સમજ. બોલજ દીધો—વચન આપ્યું હાથેથી. લીધો—અત્યાર સુધી હસ જે દમયંતીના હાથમાં હતો તેને તેણે ખોળામા બેસાડયો ભીઆ—ભાઈ. તવ—ત્યારે. ઘેલી કશી—કઈ ઘેલી, ઘેલી જેવી. બ્રહ્મ સભા—બ્રહ્માની સભા. રોજ—એક જાતનુ અકકલ વગરનુ ચોપગું જનાવર વ્રખડો (વરખડો)—એક જાતનુ નાનું જંગલી ઝાડવુ લોચન—આંખ. મોર જેવા—નકામાં. મહિલા—સ્ત્રી (દમયતી). નમયતી (નમ્=નમવુ)—નમતી. કળકળી—ગદ્ગદ્ કંઠે. અન્યા—વાક કોટાનકોટ—કરોડો થપોલી—થેપડી હવી—બની. સૂરજ .કોર—સૂર્ય ઝાખો દેખાય. તેણે—તેને લીધે. અદ્રષ્ટ મધ્યાન્હ—બપોરે જ્યારે નળ રાજા આરામ લે ત્યારે સૂર્ય ફીકર વગર તપે.

૬૮

ભામની (ભામ=ગુસ્સો)—ગુસ્સાવાળી સ્ત્રી, સ્ત્રી મહીતળ—પૃથ્વીની સપાટી જુગ્મ—જોડ અશ્વિની કુમાર—સૂર્યના બે જોડ પુત્ર. રવિસુત—સૂર્યવશી રાજા નળ. જાય વાટ—વાટ નાખી—રસ્તો છોડી શર માઈને નાશી જાય. અર્ણવ—સમુદ્ર. ગભીરતાએ ..ખારાટ—નળની ગંભીર તાને સમુદ્રની ગભીરતા સાથે સરખાવાય, પણ નળમાં ખારાટ નથી તેથી તે સમુદ્રથી ચઢતો છે. શશિ—ચદ્ર કળા—ચદ્રના બિંબમાં વધઘટ થાય છે તે મુકે .કટ—પુનેમને દિવસે ચદ્ર સપૂર્ણ ગોળ હોય છે

તે પછી ધીમે ધીમે કળાહીન થાય છે ને અમાસને દહાડે બીલકુલ દેખાતો નથી. ચંદ્રની કળા ઓછી થાય છે તે ક્ષય રોગને લીધે છે એમ કહેવાય છે તેથી કષ્ટ પામે છે એમ કવિએ કહ્યુ છે. આદિત—સૂર્ય. મેરૂ--જુઓ ૩. પૃષ્ઠ—પાછળ. વિમાસે (વિ+મૃષ્=વિચાર કરવો)—વિચારે. હિમ-સુતા—પાર્વતી. સિદ્ધિબુદ્ધિ — ગણુપતીની સ્ત્રીઓ. પદ્મની — વરૂણુની સ્ત્રી ગૌરી. વરૂણુ—પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશનો રક્ષણુ કર્તા દેવ—પાણીનો અધિપતિ. સ્વાહા—અગ્નિની સ્ત્રી. વન્હિ—અગ્નિદેવ; એને બે મુખ, ત્રણુ પગ, ને સાત હાથ છે એનુ વહાન મેંઢા છે ને એની ધજાપર પણુ મેંઢા છે. વપુ—શરીર. વાન—કાન્તિ. અનળ—અગ્નિ નળમાં અનલ નહોતો તેથી એનું નામ નળ. જેણે. .કરવત—જે સ્ત્રીએ નળને પરણુવાની ઇચ્છાથી કાશી જઈ કરવત મુકાવ્યુ હશે તેજ સ્ત્રી નળને પરણુશે. કાશીએ જઈ શરીરને વહેરાવવાથી આવતા જન્મમાં મનમાન્યુ સુખ મળેછે એવું મનાતું તેથી. વેવીશાળ—વિવાહ. વામણો—ઠીંગણો. ખપ—શોધ. વિહંગ—પક્ષી (હંસ). નિભ્રછાં (નિર્+ભર્ત્સ્=ધમકાવવું)—તરછોડે છે.

૬૯

ગર્વ ઘેલડી—ગર્વથી ઘેલી. અલબેલડી—ફુટડી. કદળી...વેલડી—દમયંતીની બે સખીઓ (માધવી અને કેશવી) કેળના સ્થંભ જેવી જણુાતી હતી અને એની વચમાં તે સોનાની નાજુક વેલી સરખી દેખાતી હતી. અવેવ ફૂલે—અવયવરૂપી ફૂલથી. વ્યોમ ભોમ્ય બે સોમ—બે ચંદ્ર—આકાશમાંનો ચદ્ર ને પૃથ્વીપર દમયંતીનું મુખચંદ્ર. બિંદુ—દમયંતીના સંબંધમાં ચાંલ્લો, અને ચંદ્રના સબંધમાં તેમાંનું કલક. ઉડગણુ—તારાનો સમૂહ ઉભે—બેઉ અમિનિધ—અમૃતનો ભડાર. ઉભે...આકાશ—આકાશમાંના અને પૃથ્વીપરના ચંદ્રોએ પોતાનાં કિરણુ પ્રગટયાં અને તેઓનુ તેજ પ્રકાશી રહ્યું, એ બેઉના સામસામા પ્રકાશ મળવાથી એક થાંભલો થયો અને તેનેજ આધારે આકાશ રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યુ પરિમળ—સુવાસ. ધરાધર—પૃથ્વીને ધરનાર—શેષનાગ—અહીંઆ સાપ ખજન—એક જાતનું પક્ષી. નીમડિયાં—નિવડયા કુરગ...નીમડિયાં—તેની આંખ હરણુ અને માછલાંની આંખ જેવી ચપળ હતી, તેથી ખંજન પક્ષી જાળમાં પકડાયું હોયની એવું લાગ્યુ, અને તેની આંખ એટલી તો લાંબી હતી કે તેની તીણી અણીએ તેના કાન વીંધી નાખીને સોયનુ કામ સાર્યું હોયની એવું

લાગ્યું ખેત્ર—સ્થાન. ડોડાળાં—ડોડાવાળાં. અંબુજ—જુઓ ૬૭. ભ્રુવ—ભવાં. શરાશન—ધનુષ, કામઠું. શકે નેત્ર...ભૂજ—ડોડાવાળાં કમળના જેવી દમયંતીની આખ શુ મોહનુ સ્થાન—મૂર્છા પમાડે એવી વસ્તુ હોયની તેવી જણાતી હતી. કારણ તેના ભવાં તે ધનુષ, તેની દૃષ્ટિ તે તેમાંથી ફેંકાતું તીર, અને તેને ફેંકવાને હાવભાવ એવા બે હાથ છે. ભાવાર્થ કે દમયંતીનાં ભવાં ધનુષના જેવા કમાનવાળાં છે, તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને ચપળ છે, અને તેના હાવભાવથી તેની શોભામાં વધારો થાય છે. ગળસ્થળ—ગાલ. નારંગ ફળશા—નારંગીના ફળની છાલ જેવા લાલ. અકોટી—એક જાતનું (કાને પહેરવાનું) ઘરેણુ અધર—હોઠ. પ્રવાળ—પરવાળા કીર—પોપટ આનન—મોં. શ્રીખંડ—મોર. અણુછતી—છાની. વનલતા—વેલી—દમયતી. કીર ..વતી—દમયંતીનુ નાક પોપટના જેવું હતું, તેની નાકની વાળીનો મોર ખરા મોર જેવો હતો, તેનો સ્વર કોયલના જેવો મધુર હતો અને કનકવેલડી—દમયંતી પર વાળીનો મોર પક્ષી બેઠો હતો તે જોઈ હંસ કહે છે કે મને પણ તે લતાપર જઈ બેસવાનુ મન થયુ અધરરસ—હોઠની ભીનાશ. શ્વેત બિંદુ — સફેત બિંદુ — વાળીમાંનુ લટકતું મોતી. કરૂ ગ્રાસ—કોળીઓ કરૂ—ખાઈ જાઉ, હંસ મોતી ખાય છે એમ કવિ કલ્પે છે મેખલા—કદોરો. ટોડા—હાથણીઉ. તરંગ—મોજા. રૂપસુધા—સૌંદર્ય રૂપી અમૃત. કચ ભૂષણુ --ચોટલાનું ઘરેણું—ગોફણો. કદળી પત્ર—કેળનુ પાંદડુ—વાસો. પંચાનન—સિંહ પ્રહારથી—ગોફણુના મારથી—વાગવાથી. મેગળ—હાથી. કચ પૂંઠે—દમયંતીની વેણીનો ગોફણો કદળી પત્ર સરખા તેના વાસા ઉપર પડેલો છે તેનો શબ્દ થાય છે તે તે ગોફણુનો શબ્દ નથી, પણ ત્યાં તેનો પ્રહાર થવાથી કટિરૂપી સિંહ ગર્જના કરે છે, અને તેથી એમ ભાસે છે કે કટિની નીચેના ચરણુની ગતિ જે ગજની ગતિના જેવી છે તે ગતિરૂપી ગજની પૂઠે—પછવાડે કટિરૂપી સિંહ લાગ્યો છે કે શુ કેળશાખા—કેળનો સ્થંભ—દમયતી. જલજ (જલ=પાણી+જ=જન્મેલુ)—કમળ જલજ-જુગલ—બે કમળ—બે સ્તનરૂપી કમળ જુગમ—બે. વેદ—ચાર. કેળ વેદ—કેળશાખા—દમયંતીનાં કમળ જેવાં સ્તન જોઈને હાથી પણુ પોતાનાં કુંભસ્થળનુ અભિમાન તજી દે છે વળી તેનાપર બે આંખરૂપી કમળ હતાં અને તે કમળની આસપાસ પાંપણુરૂપી ચાર ભમરા હતા. સ્કંધ પદના—પગના સ્કંધ એટલે સાથળ—કેડ અને ઘુંટણુની વચ્ચેનો

ભાગ. ખટ—છ. તોયજ (તોય—પાણી+જ=જન્મેલુ)—કમળ. વ્યોમચર—વ્યોમમાં—આકાશમાં જનારો—પક્ષી. હાટકરૂપ—સુવર્ણના જેવા રૂપવાળા. મોહવારૂણી—મોહરૂપી દારૂ. રટણ—સ્મરણ. બાંધી રસનાયે—એકી જીભે. જળ ..ગ્રેહનો—ઘરના પાણીનો નળ. રહે...દેહનો—તારી દેહનો વર્ણ જેમ કમળની કાન્તિને મળતો છે તેવોજ નળની દેહનો રંગ છે ? પરઅગ્ર—પર—પીછાંનો અગ્રભાગ—અણી. વૃશ્ચિક—વિંછુ નિજ ભુજતળ—મારી હાથેલી. વિધિ—બ્રહ્મા. નક્ષત્રનાથ—ચંદ્ર. વિનતા વદન ..લાગટ કીધુ—દમયંતીનું મુખ ઘડવામાં બ્રહ્માએ ચંદ્રનુ તેજ લઈ લીધુ તેથીજ ચંદ્રમામાં કલંક દેખાય છે અને ત્યારથીજ ચંદ્રમાનું એ કલંક શરૂ થયું છે. ગ્રહેશ—સૂર્ય. શરવરી પતિ—રાત્રીનો પતિ—ચંદ્ર. ગોપ્ય—છૂપો વક્ત્ર—મહોડુ અમર ..કરે—દેવો ઉતરતા છે. કળાધર—ચંદ્ર. કર ..રહ્યો—હાથ વતી ઠેસ મારી ચંદ્રને અદ્ધર હડસેલી મૂકયો અને તેથીજ તે આજ સુધી અંતરીક્ષ રહ્યો છે.

૭૦

બાહુક—નળ—એ નામ નળરાજાએ ઋતુપર્ણને ત્યાં રાખ્યું હતુ. બાદુઆં—બિચારાં. વરત્યાં—રહ્યાં. અંતરિયાળ—નિરાધાર. શ્રાવણસમાન—શ્રાવણ મહિનાના વરસાદની માફક આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. છળયાં—ચોંકેલાં સાંઈ—આલિંગન. આશ્રજ=આશ્ચર્ય. કાળો—બાહુક (નળ)—નળનું રૂપ કાળું તથા કુબડું થયુ હતુ તેથી. ભ્રાંત—શક.

૭૧

વ્રેહ—વિરહ. હીસે—આતુર છે. રજજુકત—ધૂળવાળાં. ઇંદ્રવારૂણી—ઇંદ્રવાયણાના ફળ ચણાવી—ખવડાવી. શતખંડ—સો કકડા. દુર્ભર—ભરી ન શકાય એવું (પેટ) નહેરી—સેથો. હવિષ્યાન્ન—મીઠા વગરનુ અન્ન. પ્રભવી— ઉત્પન્ન થઈ. ફેડી—દૂર કરી. લાધાં—મળ્યા. ગત—બની ગયલી પાખે—વિના. ગ્રામ—સમૂહ રાતુ—પ્રેમાળ. ધાતું—નાંખુ. પરિધાન કીધાં—પહેર્યાં. સીધાં—સિદ્ધ થયા. મૂળગું—અસલ.

૭૨

નૃપતિ (નૃ=માણસ, પતિ=ધણી)—રાજા ઝાઝામાં ઝુરે—ઘણાં માણસ મળ્યાં હોય ત્યાં બળાપો કરેછે. અનમી—કોઈને નમે નહિ એવા અહંકારી. મોડે—તોડે. અગમનિગમ—આગળપાછળના.

૭૩

હરિશ્ચંદ્ર—અયોધ્યાનો સત્યવાદી રાજા—ત્રિશંકુનો પુત્ર. પરહ્યું પાણી—પાણી ભરવાનું કબુલ કીધું. કુબ્જા—મથુરાના રાજા કંસની દાસી. એ રામાવતારમા કૈકેયીની મંથરા નામે દાસી હતી. રામે એને વચન આપ્યું હતું કે કૃષ્ણાવતારમા હું કંસને મારવા મથુરા આવીશ, ત્યારે તને સુખ આપીશ. કૃષ્ણે એ વચન પાળ્યું હતું. હળાહળ—ઝેર—સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નમાંનું એક—એ શિવે પીધું હતું. શર્મ—સુખ. સુકૃતવ્રત—સારી રીતે પાળેલા વ્રતથી મળેલું પુણ્ય. હાર્યો—ખોયાં. તેહ . .મંડયો—તેના પર અગ્નિનો કોપ થયો.

૭૪

ગાડર—ઘેટાં. અજા—બકરી. ગર્ધવ—ગધેડો. શુક—પોપટ. માનુની—સ્ત્રી; માદા. નોળી કર્મ-યોગમાર્ગની એક ક્રિયા છે. નાકે પાણી પીવું વગેરે. સહેજ (સહ=સાથે, જ=જન્મેલું—જન્મની સાથેજ જે આવડે તે)—સહેલું. ભાવના—કલ્પના. સહેજ ...છે—કલ્પના—ઉપાય સહેલો છે તે એ કે ઇચ્છાનો નાશ કરવો. મનસાસિદ્ધ—મનથી જેણે ઇશ્વરનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યું છે તે.

૭૮

નાસા—નાક. પળે—ધોળા થાય. મુંડ—માથું. તુંડ—મ્હોડું. અસ્થિ—હાડકાં. ધ્વંસ—નાશ. અડવડે—લથડે.

૭૯

મેર—મેરૂપર્વત. એમ ધારવામા આવે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમા તાતારદેશની જે ઉંચી પૃથ્વી તેજ મેરૂપર્વત હશે. સંચ—હિકમત. કારમી—ખોટી. માયા—મિથ્યા ભાસ. અજ્ઞાને આરૂઢ—અજ્ઞાનરૂપી ઘોડે બેઠેલો. ધંધેધાયા—સંસારી ખટપટમાં મચ્યા રહ્યા. અસાચ—અસ્થિર; ક્ષણભંગુર. કિન્નર—સ્વર્ગના ગવૈયા. જક્ષ—કુબેર(ધનનું રક્ષણ કરનાર દેવ) ના ગણ છે ને તેની વાડી તથા ભંડારના રખેવાળ છે. ગાંધર્વ—સ્વર્ગના ગાનારા. એ અડધા મનુષ્ય અને અડધા દેવ છે. મઘવાદિક—ઇંદ્ર અને બીજા સૌ. કામ—કામદેવ. માંધાતા—સૂર્યવંશી રાજા યુવનાશ્વના પુત્ર. એ ઘણા પ્રતાપી હતા. એનાથી રાવણ પણ બીતો. દિલીપ—સૂર્યવંશી રાજા—રામના પૂર્વજમાના એક. જાન્હવી—ગંગાનદી.

ભગીરથ રાજાએ પોતાના પૂર્વજો કપિલમુનીના ક્રોધાગ્નિથી પાતાળમાં બળી મુઆ હતા તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાને ગંગાજીને સ્વર્ગથી પૃથ્વીપર આણ્યાં. સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતાં તેનો ધોધ કોઈથી ઝીલાય નહિ માટે શિવે તેને પોતાની જટામાં લઈ લીધાં. જ્યારે ભગીરથે શિવને વીનવ્યા ત્યારે એણે એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો. વળી વાટમાં જન્હુ ઋષિ તપ કરતા હતા તેની કેટલીક પુજા સામગ્રી તણાઈ તેથી તે ગંગાનું પાન કરી ગયા. એની પણ ઘણીક સ્તુતિ કરી ત્યારે રૂષિએ પોતાની જાંગ ફાડી ગંગાને વહેતાં કર્યાં. એ ઉપરથી ગંગા જાન્હવી કહેવાય છે. ચિરંજીવી—અમર. અહિપત—શેષનાગ. ખટમાસ—૭ મહિના. ગારવો (ગર્વ)—અહંકાર.

૮૧

ઇંદ્ર વારણા—એક જાતના ફળ દેખીતા સુંદર પણ સ્વાદે ઘણાં કડવા. આભ્રણ—ઘરેણા અશા—એવા—મોતીના ઘરેણા જેવા. સાખી જુઓ—તપાસી જુઓ વામ્યા—મટ્યા ગરૂઆ—મોટા બુદ્ધિમાન માણસો. ગાજે—છેતરાય, પસ્તાય

૮૫

પરિયટ—ચોમી. પરીઅ—પેઢી, કુટુંબ પસાયતું કરે—ઇનામી જમીન ભોગવે. બાવના ચંદન—એક જાતનું ચંદન ધોરી—બળદ એક તુંબીએ...ઉચ્ચરે—એક તુમડીમા યોગી બોલા લે છે અને બીજી તુમડીનુ વાદ્ય બની રાજ દરબારે વાગે છે શાળ—ચોખા ઉદવસ્ત—ઉજ્જડ.

૮૬

ભવન.. ..ઇંદ્ર—ઇંદ્ર પણ બહાર ઉભો રહે સુર... . . કાજ—દેવતાઓ સઘળા એની નોકરી બજાવેછે. મુદગર—ડાંગ લંગુર—વાંદરો સળકતુ—આમતેમ હાલતુ દિગ્પાળ—દિશાના અધિષ્ઠાતા એ દશ છે—ઇંદ્ર, અગ્નિ, યમ, નૈઋતી, વરૂણ, વાયુ, કુબેર, શિવ, બ્રહ્મ, અને અનંત રાવલે—રાજસભામા. પ્લવંગ—વાદરો. કૃતાંત—યમ (God of death) હિરણ્યાક્ષ—હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ—એને વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમા માર્યો હતો પયોનિધિ—સમુદ્ર 'કાપડી—જોગી; સાચુ તાત તમો—માગ બાપ વાળીની કીર્તિ તમે બરાબર જાણોછો.

એક વેળા વાળી સમુદ્ર કિનારે ધ્યાનમાં બેઠો હતો ત્યાં રાવણ એને પકડવા આવ્યો તેથી વાળી રાવણને કાખમાં ઘાલી ચાર સમુદ્ર ઓળગી આવ્યો હતો. બાકરી—મમત. ઓસરે—પાછો હઠે. રેણુ—ધળ. પાવક—અગ્નિ. ઉંડળ—પોલાણ(આકાશનુ). ગુદરૂ—છોડુ ચદ્રશેખર(જેને માથે ચદ્ર છે એવા)—શિવ. તૂર—આકડાની દોડીમાંથી બારીક રૂ જેવો પદાર્થ નીકળી ઉડેછે તે ટેડીઓ—આડી; વાંકી. વસુધા (વસુ=લક્ષ્મી, ધા=રાખનાર)—પૃથ્વી ગાકું—દારુ. લીહ—લીટી. હઠકર—હઠીલો પાતરી—પૂજા બેબાર (બે+બાર)—ચૌદ પરીઆ—પહેડી

૮૭

પાને આવાગમના—તારૂ પાન કરવાથી યમના દૂતો તથા પુનર્જન્મ દૂર થાય છે. શ્રમના (શર્મના)—કલ્યાણકારક. ધ્રુવ—અચળ. પ્રિયા દાસી—કૃષ્ણની પ્રિયા ગોપીકા આપની દાસી થૈ. પયઃપાન—જળપાન. સ્વસાસૂનુ—ભાણેજ; યમુના એ સૂર્યપુત્રી=યમની બહેન—કૃષ્ણની આઠ પટરાણીમાંની એક. યાતના—અત્યંત દુખ. જાન્હવી—ગગા; જુઓ ૭૯. પરાપૂત=અતિ પવિત્ર. ત્રિવિક્રમ પાદોદકી—ત્રિવિક્રમ—વિષ્ણુએ જેમા પગ ધોએલા છે એવી, જુઓ ૫૩ રવિજા—યમુના કૃષ્ણા—યમુના. સદા ન્યારૂ—એ સમુદ્રને મળતી નથી તેથી વરાં—વખત વિધિકલ્પ—બ્રહ્માનો એક દિવસ કલ્પ—ચાર યુગની એક ચોકડી; એવી ૯૯૪ ચોકડી જેટલો જે કાલ તે, એ બ્રહ્માનો એક દિવસ કહેવાય છે. કાલિદીક (કાલિદી=યમુના, ક=જળ)—યમુનાના જળમા. રાશિ—ઢગલો ઓઘ—પાપ. મધુપુર—મથુરા વેણુપાણિ (વેણુ=વાંસળી+પાણિ=હાથ)—જેના હાથમા વાસળી છે તે—કૃષ્ણ. દયો—દયારામ (કવિ). ચક્રપાણિ—કૃષ્ણ.

૮૮

વણસાડ્યું—બગાડ્યુ. ગાઠવુ—પત કરવુ; લેખવવુ જરા—ઘડપણ. કુત્સિત—નીચ, ખરાબ જો દેખે—એક દાણો પણ ધર્મ—પુણ્યમાં વપરાતો જોય તો. પરવિત્ત—પારકું ધન. કુંભીપાક—એકવીસ નરકમાંનું એક—અહી પ્રાણીને મુઆ પછી મોટી ભઠ્ઠી ઉપર વાસણમાં સેકવામાં આવે છે. સૂકર—ડુક્કર. ગડક—ગેંડો

૮૯

નંદના નંદન—નંદના છોકરા. કટિ—કેડ. લીલવટ—કપાળ. ખિટલીઆળા—વાંકડીઆ. નવનીતપ્રિય—માખણ જેને વહાલુ છે એવા. કોકા દૈને કંઠ લપટાવે—ઓકી કરી કોટી કરે. ભામણું—ઓવારણા; વહાલાંને આશીર્વાદ દેતાં તેની તરફ હાથો કરી તે બે હાથની મુઠીઓ લમણા આગળ રાખી તેના ટાચકા ફોડવા તે—આ રીત બૈરીઓમાં છે. નેતિ (ન+ઇતિ—છેડો)—અનંત. નિગમ—વેદ.

૯૦

ઓધવજી (ઉદ્ધવજી)—કૃષ્ણના સખા અને ભક્ત—સ્વધામ ગયા તેની પહેલાં કૃષ્ણે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન સમજાવ્યુ હતુ પ્રસુતા—સુવાવડી સ્ત્રી. રતિ-પ્રેમ નેહ- સ્નેહ. લટવુ—હઠવું. દાદુર—દેડકો. સ્વાતિ—એક નક્ષત્ર; એમ કહેવાય છે કે એ નક્ષત્રમાં વરસાદ પડે છે, તેનાં ટીપાં છીપમા જવાથી મોતી પાકે છે મધુકર—ભમરો પલાયણઅભ્યાસ—જેને નાસી જવાનો મહાવરો છે એવા ચાતક—જુઓ ૧૨૪. વિરાટ—બ્રહ્માંડને રૂપે ઈશ્વરનો જે દેહ તે—સૂર્ય ચંદ્રને તેની બે આંખો તરીકે કવિએ કલ્પેલાં છે. ભેદ કશો—કંઈપણ ભેદ નથી. કંજ—કમળ.

૯૨

સમીર—પવન. ચાત્રક (ચાતક) — જુઓ ૧૨૪. પિપાસ—તરસ ઉલુક—ઘુવડ મીન—માછલુ. પરિક્રમા—પ્રદક્ષણા. પન્નગ—સાપ. નટવો—ખેલાડી. અવધૂત—વેરાગી; સાધુ. મૂક—મુગો.

૯૩

અણુ રાખીશ—કોઈપણ ઠેકાણે જરાપણ લોભાતો નહિ.

૯૪

ત્યમ કરીયે પીળું—શિવે કામદેવને બાળી મુકયો હતો તથા વિષ પાન કર્યુ હતુ તેથી. ઘેલાં કહાડેરે—વગર વિચાર્યુ બોલે. ભવ ભય ભંજન—દુનિઆની બીક ટાળનાર શ્વપચ—નીચ. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી અનામિક—ઢેડ. વેવલાં—ફાંફાં

૯૫

બિરદ—પણ; પ્રતિજ્ઞા. બિલ—દર કાળો—કૃષ્ણ—શ્યામ વર્ણ છે તેથી. અમોલે—અમુલ્ય. તડુકવુ—ક્રોધ કરવો.

૯૬

મેવાસ—મહીકાંઠો. મેવાસી (મહીકાંઠાના કોળી)—તોફાની; નિરંકુશ. પરઠ્યુ—કબુલ કર્યું; વચન આપ્યુ દશેદ્વાર—દશે ઇંદ્રિયો. બાની—માતેલી; પુષ્ટ. પેંજારાં—ખાસડાં.

૯૭

શૃગવેલ—ગગાને ઉત્તર કિનારે આવેલું એક ગામ. નિરાહાર (નિર્+આહાર)—ભોજનવિના; ખાધાવિના. ગુહક—ભીલોનો રાજા. હુતાશન (હુત=હોમેલુ, અશન=ખાવાનું) — હોમેલુ ખાય છે તે, અગ્નિ. આરત (આર્ત)—દુખી

૯૯

પડ્યુ . પ્રાણી—હે મનુષ્ય, પરબ્રહ્મ (ઈશ્વર) જોડે વેપાર કર અર્થાત્ ભક્તિ કર કાળ—મૃત્યુ. પામરા (પામર)—મૂર્ખ ચારાણું-ખોરાક કીટ—કીડો

૧૦૩

સાયર્—સમુદ્ર ચોકડી—ચાર જુગ, જુઓ ૮૭

૧૦૪

કાશીએ મુકાવ્યુ—જુઓ ૯૮ રોહિદાસ—હરિશ્ચદ્રનો પુત્ર. ઋષિ—વિશ્વામિત્ર. અમરાપર—ઇંદ્રપુરી

૧૦૫

ભુડી ભટકાશે—આધળો માણસ રસ્તે ચાલતા જેમ ભીત સાથે અથડાયછે તેમ દુનીઆના લોકો સસારના દુખમા અથડશે

૧૦૬

મહેતે—નરસિહમહેતો નાપિક—હજામ. જ્યા ખોલે—આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાસુધી. પય ખેલ—જેમ દૂધમા ઘી છે પણ દેખાતુ નથી અને તલમાંનુ તેલ દેખાતુ નથી તેમજ ઇશ્વર સર્વત્ર છે, પણ અદસ્ય છે.

૧૦૭

ગુજરી—મેળો, હાટ હળી—પત્ર ખાવી ભાજી—કૃષ્ણે વિદુરજીને ત્યા ખાચડીને ભાજી ખાધા હતા તેથી હાડ...ગાળે—દારૂણ તપ કરે. દધી—દહીં. નિદાન—નક્કી. વાગુઆડતુ—બગાડતુ

૧૦૮

ડેરા—તંબુ; મુકામ મચ—બેસવાનું ઉંચુ આસન. શતાનંદ—જનકના આચાર્ય. નરેંદ્ર (નર+ઇંદ્ર)—રાજા. સુરભૂપ—દેવતાઓના રાજા (ઇંદ્ર.) વાસુકિ—દક્ષની પુત્રી કદ્રુનો પુત્ર—નાગમાં મુખ્ય (શેષનાગ); કહેવાય છે કે એણે પોતાની ફેણ ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરી છે. લંકપતિ (લંકા-પતિ)—રાવણ લંક—કમર સફળાણો—ફળવાળો થયો; ફતેહમંદ થયો. નરવપુ (નર+વપુ=શરીર) ધારી—મનુષ્યનું રૂપ લઈને. વિનાઉપહાસે—મશ્કરી કરાવ્યા વગર. પિનાક—શિવજીનુ ધનુષ્ય. આછા—હલકા. શીઘ્ર—ઉતાવળથી. ભૃગુપતિ—પરશુરામ મનકુ પતીજે—મન (પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ છે કે નહિ તેની) ની ખાત્રી કરીઆપું. ઉખેલુ—ઉખેડું. કટિતટ—કમર. પલવટ—વસ્ત્ર કે ઉપવસ્ત્રનો છેડો વિંટાળી જે ગાંઠ બાંધવી તે. કટિતટ પલવટ...ન વાળી—કમર બાંધી નહિ. ધનુત્રિપુરારિ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. પન્નગ—શેષનાગ. તુરી—ઘોડો કલમલ્યો—સળવળ્યો; હાલી ઉઠયો. કુરંગ—મૃગ (ચંદ્રનુ વાહન). ભવકોદંડ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. શરાસન—ધનુષ્ય. ગાંજ્યુ—તોડયુ. કુતુહલ—કૌતુક; નવાઈ.

૧૦૯

એ શું—એની સાથે. અમર—દેવ અમર મેરરે—અમરના મેરૂ—ઉપરી—વિષ્ણુ. બહુનામી—ઘણા નામવાળો ઉપાસન (ઉપ+આસ)—ભકિત રમાવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ મધુ કૈટભ—એ નામના બે દૈત્યો. અદ્વૈતભાવ—એક રૂપ. મધુસુદન—મધુ દૈત્યને મારનાર—કૃષ્ણ વરખા (વર્ષા)—વરસાદ શ્રીવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ સંહારે (સં+હૃ)—સંહાર કરે. વિદારે—નાશ કરે અભિલાખી (અભિલાષિ)—ઇચ્છાવાળા. નિર્વાણ—નકકી રસાતાળ ચાલી—પ્રલય થવા લાગ્યો

૧૧૦

ઉપેન્દ્ર—ઇંદ્રના નાના ભાઈ (વામન અવતારમાં) વિષ્ણુ સચ્ચિદાનંદ—(સત્—હોવું+ચિત્—જ્ઞાન+આનંદ—જ્ઞાનરૂપી સુખ)—બ્રહ્મ. પંકજ નેત્ર (પંકજ+નેત્ર)—કમળના જેવી આંખવાળા રવિકોટિ કળાવર રૂપ—કરોડો સૂર્યની કાંતીથી પણ વધારે કાંતિવાળા. સુર અસુર ભૂપ—દેવ અને દૈત્યના રાજા પન્નગશાયી—શેષ નાગપર શયન કરનારા—વિષ્ણુ સચરાચર—સર્વવ્યાપક. શિરચરણકરાંબુજ-સહસ્ર—કમળ જેવા હજાર હાથ, હજાર પગ અને હજાર માથાવાળા—

વિષ્ણુ. પરિધાનપીતામ્બર—પીળુ વસ્ત્ર ધારણ કરેલુ છે એવા--વિષ્ણુ. કિરીટાદિકાલંકૃત--મુગટ વગેરે અલકાર જેણે ધારણુ કરેલા છે એવા--વિષ્ણુ. શંખચક્રગદાંબુજપાણિ--જેના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને કમળ છે એવા--વિષ્ણુ ખગવાહન--પક્ષી (ગરૂડ) જેનુ વાહન છે એવા--વિષ્ણુ. ત્રટનિર્ધનપાવનચરણુ--નિર્ધનને પાવન કરનાર જેના ચરણુ પ્રદેશછે એવા--વિષ્ણુ. જનદાયકદુર્લભધામ—માણુસને દુર્લભ ધામ આપનારા--વિષ્ણુ હુતાશ--અગ્નિ સાયક (સાહાયક)--મદદ કરનાર. હૃષિકેશ (હૃષિક+ઈશ)--ઇંદ્રિઓને વશ રાખનાર--વિષ્ણુ. દાઢાગ્રપર--દાઢના અગ્ર ભાગપર. શૃંગ--શિખર.

૧૧૧

વડવાનલ--દરીઆમાંનો અગ્નિ જેમ... .વારૂણુ—જેમ વડવાનલથી દરીઆનાં પાણી ધ્રુજે છે તેવી રીતે. સાયર—સાગર. ઓણી—માર (વક્રોક્તિ છે.)

૧૧૪

આડ કરે છે—વચ્ચે આવેછે મરમાળી (મરમવાળી)--ગહન. તાન--લેહ. ફંદ—ફાસો.

૧૧૫

નીર વલોવવુ—મિથ્યા મહેનત કરવી--પાણી વલોવવાથી કંઈ ઘી નીકળતુ નથી તેથી. ધર (ધરી) તાણી—ઓજો ઉપાડયો.

૧૧૬

ધ્રુવ—જુઓ ૫. બાજદ—એક બાદશાહનુ નામ છે. ભરથરી—ઉજ્જૈન નગરીનો રાજા—એ મોટો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ જુવાનીમાંજ વૈરાગ્ય પામી જોગીનો વેષ ધારણુ કરી વનમાં તપ કરવા જતો રહ્યો હતો બહાર—જગલમાં. વારણે જાઉં—ઓવારણા લઉ છેક—છેડો સગરસુત—સગરરાજાના પુત્રો. તેઓ કપિલમુનિના ક્રોધથી પાતાળમા ભસ્મ થઈ ગયા હતા; અને તેના વંશજ ભગિરથ રાજાની પ્રાર્થનાથી ગગાજી જ્યારે પાતાળમાં ગયા ત્યારે તેઓનો ઉદ્ધાર થયો હતો. નંદ—પાટલીપુત્ર (હાલનુ પટના) નો રાજા. એણે ઘણુ દ્રવ્ય એકઠુ કર્યું હતુ. સુપન=સ્વપ્ન.

૧૧૭

ઉદાસ—વિરક્ત. તૃણસાથરો—ઘાસનું પાથરણું. કંથા—કામળી. પેંજાર—જોડા. પાવ—પગ. દારા—સ્ત્રી નિષ્કુળ—(૧) નિષ્કુળાનંદ. (૨) જેનું કુળ નહિ એવો (સાધુ).

૧૧૮

ચિદાકાશ—જ્ઞાનરૂપ આકાશ. સુખરાશ—સુખનો ઢગલો. ધ્યાયે—ધ્યાન ધરે. યજે—પૂજે.

૧૧૯

રમણી—મનોહર, સ્ત્રી. ગુંજ—છાની વાત. અણગળ—ગાળ્યા વગરનું. સુરપડિમાં (સુરપ્રતિમા)—દેવની મૂર્તિ. ઓઠીંગણ—ટેકો. નરણાં—ભૂખ્યા. બોળો—મીઠામાં આથેલાં લીલાં ફળ. વિદળ—કઠોળ અને દહીં અથવા દૂધનું મિશ્રણ.

૧૨૦

સજાત—ઉચ્ચ કુળની કૃતઘ્નતા—ઉપકારના બદલામા અપકાર કરવાની બુદ્ધિ કૃતજ્ઞતા—ઉપકાર જાણી પાછો સામો ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ. ગતિ—પહોંચ; માહીતી. ગતે—જુગતીથી. ચારઠ (chariot) —રથ રંગ—બાજી. સમારમાં—સુધારામા. ચળે—વિચારમાં ફરે. છળે--દગો કરે.

૧૨૨

જળાવો—બાળી નાંખો. કટકવાડો—કાંટાની—વહેમની વાડ.

૧૨૩

જીજ્ઞાસા—હોંસ. દડ—પોચી જમીન. શેર—વાઘ. શહેર... લુંટી લેતો—શહેરનાં લોકોને ખાવાનું ગામના ખેતરો પુરૂ પાડેછે તે ઉપકારના બદલામાં ભણેલા લોકો ગામડાના અભણ લોકોનો પૈસો ઠગી લેછે અને ઉપકારને બદલે અપકાર કરેછે. મનુએ ..ન્યાયે—મનુએ બ્રાહ્મણોને વધારે હક આપ્યાછે ને બીજાઓને થોડા. પણ ખરૂં જોતાં કાયદો સૌને માટે એક સરખો હોવો જોઈએ. એહ—ભણેલો. તે—અભણ.

૧૨૪

નકીબ—સિપાઈ. તૈયારીછે નકીબ—કાગડા સિપાઈઓ સૌને કહેછે કે મુગા રહો મુગા રહો (રાજાની સ્વારી આવવાનો સમય થયોછે.) અહીંઆ વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે કચેરીમાં બેસનાર, મેઘ એ રાજા તથા કાગડા એ સિપાઈઓ કલ્પેલાં છે. અજ્ઞા—અજ્ઞાની રંગ—નીલા. વામો—વાંસના ઝાડ. કરાળ—બિહામણું. ઓથો—વરસાદથી બચવાના આશ્રમો. મરાળ—હંસ. દાદૂરો—દેડકા. પયપય—પાણીપાણી ચાતક (બપૈયો—પપૈયો)—એક જાતનુ પક્ષી—કહેવાયછે કે એને ગળે કાણુ છે, માટે ઉપરથી વરસાદનુ પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાયછે. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના વરસાદના પાણી વગર એની તરસ જતી નથી ને તેટલા માટે એ હંમેશનો તરસ્યો કહેવાયછે ઉચે. . .ઘણાઓ—વાદળા તરેહ તરેહવાર આકારનાં તરતાં દેખાય છે—કોઈ ઝાડ જેવાં, કોઈ પશુ જેવા, કોઈ પક્ષો જેવાં વગેરે. લોટુ—લહેરમા ઉઘી જાઉ. ભારો—સડને નીચલે છેડે બાંધેલું દોરડું. તટ—કિનારો. આકાશે સજ્યોરે—આકાશ સ્વચ્છ સફેત દેખાયછે. પીડાતો થયોને—કમળાના રોગથી ચદ્ર દુખી હતો (ચોમાસાની ચાંદની પીળી હોયછે;) તે સારો થયો છે. પાવા માડી સહુને—ચદ્રે સૌને (નિર્જીવ સજીવ પદાર્થોને) ફરી મીઠુ અમૃત પાવા માડ્યુ (ચાદનીની લહેજત આપેછે) ધન્ય છે તેને !

૧૨૬

વાસર—દિવસ. ઉત્તુગ—ઉચા પેરભ—એક બેટનું નામ છે

૧૨૭

જીવરામ—મિથ્યાભિમાન નાટકમા જીવરામનો દાખલો છે. પરાગ—ફૂલોમાં જે ઝીણો ભૂકો હોયછે તે. દાવાનળ (દાવ=જગલ, અનળ=અગ્નિ)—જગલમાંની આગ. બહુધા—ઘણીએક રીતે. હું=જીવરામ. અરીવ (અરિ+ઇવ)—શત્રુ જેવો. ઘટ—ઘડો

૧૨૮

પાવક—અગ્નિ વેદ—આર્યલોકનો મૂળ ધર્મ જેમાં કર્મ ઉપાસના જ્ઞાન સબધી શિક્ષા છે—વેદ ચાર છે—ઋગ્વેદ, યજુર્, સામ અને અથર્વ.

૧૨૯

રમા—લક્ષ્મી પયખારાની પુત્રી—સમુદ્રની છોકરી—લક્ષ્મી. ભગની—બ્હેન. લક્ષ્મી અને વિષનું ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર હોવાથી લક્ષ્મીને વિષની ભગની કહીછે. ગિરિજા (ગિરિ=પર્વત, જા=જન્મેલી)—પર્વતની પુત્રી—પાર્વતી—શિવની સ્ત્રી. ગંગા—શિવની સ્ત્રી.

૧૩૦

તાળોટા—તાળીઓ. વડીલોપાર્જીત—બાપદાદાઓનું મેળવેલું. કૃતારથ (કૃતાર્થ)—સાર્થક; સફળ.

૧૩૧

તનુજો—છોકરા પરહરી—છોડીને પ્રણય—હેત

૧૩૨

કુરંગ—હરણ કાળજ્ઞાની—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણનાર વળુંધી—વળગીને; ધરીને. યદુપુરી—જાદવોની રાજધાની-દ્વારકા સુરા—દારૂ-એક સમે કૃષ્ણ યાદવોને લઈ પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયા અહીં યાદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને પોતપોતાની બડાઈ કરતા બેઠા હતા તેમાં પરસ્પર કલેશ ઊઠ્યો, ને શસ્ત્ર નીકળ્યા જેથી સૌ કપાઈ મુઆ. કૃષ્ણ બળરામ પછી થોડા વખતમા વૈકુંઠ ગયા.

૧૩૩

ભણેલ ગણે—ભણ્યા પછી જો અનુભવ ન મેળવે તો ભણેલું નકામું છે.

૧૩૪

પતંગી—પતંગીઆ જેવું નાશવંત. દુખીઓ.. હવાલો—સુખીએ દુખીની સંભાળ રાખવાની છે. દેહી—દેહ ધારણ કરનાર (મનુષ્ય).

૧૩૫

ગુજારે—વિપત્તિ પાડે. કાજી—ઇન્સાફદાર. કચેરી...કોડીનો—ઈશ્વરની કચેરીમા દુનીઆના કાજીનો કોડીના પણ હિસાબ નથી; અર્થાત્ ત્યા તેને કોઈ કાજી ગણતુ નથી. જગત બાજીગરી—જગતરૂપી બાજીગરી, છળકપટની

ભૂમિ. કાવ્યમાળા—કવિતારૂપી માળા. ગ્રીવા—ડોક. પ્રભુની...દેજે—તે (કવિતા) પ્રભુનેજ અર્પણ કરજે

૧૩૬

તડેછે—અથડાય છે. પંક્તિ—હાર. તમિસ્ર—અંધકાર. પનોતી—કુમારિકા; અહીઆ દીવાદાંડી. પખાળી—ધોઈ. મંદાકિનીના કુમુદો—આકાશગંગાના પુષ્પો—તારા. વિલાયે—અદૃશ્ય થાય. ઝલે—પ્રકાશ. મંદાકિનીનાં ..ઝલે આ—આકાશગંગા, તારાઓ અને ચંદ્રમા એ સઘળાંઓનું તેજ વાંદળાંઓથી ઢંકાઈ જાય તોપણ આ દીવાદાંડીનો પ્રકાશ તો અખંડજ રહેછે. પ્રભંજન—પવન.

૧૩૭

અસ્ત પર્વત—અસ્તાચળ પર્વત (કલ્પિત) વર—સારૂં. આલખવુ—ચીતરવુ. નભસિ—આકાશમાં. શા—સરખા. રેખતો—રેખા (લીટી) પાડતો. અનળ—અગ્નિ; તેજ. હિમગિરિ The Alps. શ્રેણી—હાર વેણી—ચોટલો ત્રિપુર—જુઓ ૫૮. જળસપાટીપટ—જળની સપાટી રૂપી વસ્ત્ર. વિરમ ગર્વ—અભિમાન તજી દે.

૧૩૮

આત્મજા—પુત્રી. વિકસવુ—ખીલવુ. શૈશવ—બાલ્યાવસ્થા. પીડીઓ—દાઝ્યો. ઉદ્વાહ—લગ્ન શૈશવ ગુરૂજને—મારી બાલ્યાવસ્થામાં એક અજાણ્યા બાળકે મારૂ પાણિગ્રહણ કર્યું (પાણી=હાથ, ગ્રહણ કરવું=ઝાલવો—પરણતી વખતે વરકન્યાનો હાથ ઝાલે છે) અને લગ્નના કરારમાં મારીવતી મારા વડીલે સંમતિ આપી ઉરવારિધિ—હ્રદયરૂપી સમુદ્ર. વીચિ—મોજા. કાન્ત...ના—જેવી રીતે ચદ્રમાના પ્રભાવથી દરિયામા મોજા ઉછળેછે તેમ આની શક્તિથી મારા હ્રદયમાં મોજા કેમ ઉછળતાં નથી (મારૂ હ્રદય પ્રેમથી કેમ ધબકતુ નથી) સધિ—ઐક્ય. દિનનાથ—સૂર્ય. ચેતન—જીવો. રસઐક્ય—સ્વભાવનુ સરખાપણું (similarity of tastes). વિગુણ—જુદા ગુણવાળુ નહિ...સ્થિરતા—ઉરરૂપી પારો તેનાથી જુદી જાતના ગુણવાળા હ્રદયમા સ્થિર રહેતો નથી. પ્રભવે—ઉત્પન્ન થાય. કિંકરી—દાસી. વિધિહસ્ત હુ—મારા હ્રદયનો પ્રેમ કોની સાથે લાગશે ને નસીબના હાથમા છે તો તેમા મારાથી શુ બને ? ઘનતિમિર—

ગાઢ અંધકાર. પુરાણુ—જુના. મેષ—ઘેટું. નિષ્કૃતિ—ઉપાય. હૃદયશલ્ય—હૃદયમાં ભોંકાયલું તીર. કૃતક—સ્વીકારેલો; માની લીધેલો. કૃત્રિમ—ખોટું; ઉપરચોટીઉં. પદપાત—પ્રણામ. પંચત્વ પામ્યા.—મરણ પામ્યા. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પાંચ તત્વોનો આ દેહ બનેલો છે. મરણ વખતે એ તત્વો છુટા પડી જાય છે. નચિત્ત...પામ્યા—મારૂં હૃદય ચીરાઈ ગયું નહિ અથવા તો હુ મરી પણ ગઈ નહિ. નવનીત—ચિત્ત—દયાળુ (માખણ જેવા નરમ હૃદયનો). દાક્ષિણ્ય—સ્પષ્ટવકતાપણું. અભિનંદવું—પ્રેમ બતાવવો. આદેશ—આજ્ઞા. લસનારી—ઉત્પન્ન થતી. નિમ્નગા—નદી. વૈદેહ્ય પામવું—મરણ પામવુ. અબળાનું...પ્રહાય—જો સ્રીનો એક પતિ મરી જાય તો બીજો પતિ કરવાનો ચાલ આ દેશમા નથી સુતપદ...દેશે—પરદેશી લોકોને પોતાના છોકરા તરીકે ગણશે—અર્થાત્ પરદેશી લોકોના હાથમાં જશે.

૧૩૯

હૃદયસૂત્ર—હૃદયની દોરી મક્ષિકા—માખી. જડ થયા—સ્થંભી રહ્યા જનતા-જનસમૂહ—સમાજ શાકયસિહ—બુદ્ધ. પરિવ્રાજીકા—સ્રી સાધુ (ત્યાગી). ત્રિદોષ—સન્નિપાત (વાત, પિત્ત અને કફનું સંમેલન)

૧૪૦

ગિરિ નિર્ઝર—A mountain-torrent. હરિયાવરણું—લીલુ.

૧૪૧

અદ્રિ—પર્વત, કુમુદિની-કમળ (રાત્રે ખીલેછે તે). કર—કિરણ મેદિની—પૃથ્વી. માત મારી ઉરથી—ચદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેનું સૂચન છે. વ્યોમ—આકાશ. રૂપના ફૂલડાં—તારા. બંધુ...પડયો—અહીંઆ કવિ ચદ્રગ્રહણની સૂચના કરેછે. બહાર .. ત્યારે—સૂર્યાસ્ત પછી. ગેદો—દડા (તારા). અણીવાળુ નાવડુ—બીજનો ચદ્રમા. અમળ—ચોકખુ. ઊંડી જળતણી—દરિયામાં થતા ચદ્રોદયનું વર્ણન છે. રૂપેરી ચળકતા વાળ—ચંદ્રના કિરણ. પૂર્ણ .હસી—ભરતી ઓટનું સૂચન છે. રૂપેરી જાજમ—ચાદરણુ મહીધર—પર્વત. પછી ..જઈ—ચદ્રાસ્તનુ વર્ણન છે. ઘનપટ—વાદળાંનું પડ. મુકુર—દર્પણ. કાળી રાક્ષસી—અંધારી રાત. રાખી...ગઈ—શુકલ પક્ષનુ વર્ણન છે.

૧૪૨

ચંચુ—ચાંચ. ઇંદ્ર ધનુરંગ ધારી—પચરંગી. વ્યોમ. જતું—ક્ષિતિજ (horizon). કપાળ—ખોપરી.

૧૪૩

રવિવંશજ—સૂર્યવંશમાં જન્મેલા (રામ). અબ્દિ—સમુદ્ર. નહિ... થતા—તે વખતે તમે કે દશાનન (રાવણ) તેને સહાય કરવા ગયા ન હતા. ઘટ—ઘડો. વિચક્ષણ—ચતુર. મઘવા હરવી—ઇંદ્રને હરાવીને. એક—એકજ (અજીત). શૂકર—ભુંડ; ડુક્કર વિધિ—બ્રહ્મા. ગ્રહેશ (ગ્રહ+ઇશ)—ઘરના કારભારી. મયા—વહાલ, કૃપા. સ્વપરાક્રમથી મયા—પોતાના પરાક્રમથી બાપની કૃપા મેળવનારા. પંકજ—કમળ ભરચ્છક—ભરપૂર. વરષા—વરસાદ. રતિ—પ્રેમ. નકરી—તેવાજ સ્થિતિમા વિશ્રંભિની—ભરોસો રાખનારી અવળી ન ક્રિયા—નિર્દોષ હુતાશન—હોમેલુ ભક્ષણ કરનાર—અગ્નિ જુઓ ૯૭ શકે—જાણે કે. અંતર હૃદય ઝુલવતી—ડગમગાવતી. કામિની—સ્ત્રી; અહીઆ પાર્વતી. તુષ્ટિ—સંતોષ દુહિતા—છોકરી. વક્કર—માન; ભાર (prestige) મનોહરી—મંદોદરી. રામ—દમ; ભલીવાર. જીરવશે—ખમશે મધુલિહ (મધુ=મધ+લિહ=ચાટનાર)—મધમાખ. શાર કરે—કોરી નીકળે અરિકર્ણ—શત્રુરૂપી કણસલુ. તર્કવિતર્ક—સારામાઠા વિચાર. ગરવુ—પડવુ ગલિત—ગળગળી. ભારૂ—બીકણ અંક—ખોળો.

૧૪૪

રહસ (રહસ્ય)—ગુપ્ત વહન—લઈ જવુ તે પરમાણુ—Atoms. સગુણતા. મારે—મારામા કોઇપણ જાતનો ગુણ નથી અર્થાત્ જેને પાસ લાગે છે તેનો ગુણ મારામા આવે છે

૧૪૫

અંબ—આંબાનુ વૃક્ષ. અવલંબન—આશ્રય આપનારા. વિશ્વોપકારી—જગતનું ભલું કરનારા. સુવાસિત—સુગંધમય. પ્રમોદ—આનંદ. અલિ—મધમાખ કોકિલ—કોયલ રતિપતિ—કામદેવ (cupid). અમોઘ—ફળદાયક દસુદી—ભાટ વ્યથા—પીડા. વિદારે—ચીરે. હાડી—હઠીલું; મમતી. અમૃતોપમ—અમૃતના જેવી. સર્વતોષા—સર્વને સંતોષ આપનારી.

૧૪૮

સુરખી—રતાશ અનિલ—પવન. કૃષિવલો—ખેડુતો. કર—કિરણ. વિકાસી—પહોળુ કરી. કુતુહલ—અચંબો શિથિલ—મંદ પડી ગયલો (વૃદ્ધવસ્થાને લીધે). કૃષિક—ખેડુત. નહિસમો—જૂજ.

૧૪૯

સૂર્યે—સૂર્યને પણ પ્રચંડોર્મિ—ભયંકર મોજા. જળધિ—સમુદ્ર. રસાતાલ જવું—નાશ પામવું. સત્વો—તત્વો (elements.) પ્રલયધમસાણો પવનના—પવનના નાશકારક ઝપાટા. માર્દવ—પ્રેમ અજડતા—કઠોરપણું. પામર—મૂર્ખ. વહો—નદીનો પ્રવાહ.

૧૫૦

રવ—અવાજ. કરતા—એનો કર્તા પાણીપર આવતા 'પરપોટા' અધ્યાહાર છે ભડ—મોટો સરિત્પતિ—સમુદ્ર. વસાવુ—રાખુ. મારૂં—મારૂ પેટ કે ..શુ—પહાડ તે ધરતીનુ માથુ અને ત્યાંથી નીકળતી નદી તે ચોટલો. ઉદ્દિષ્ટ—પોતાના ધારેલા.

૧૫૧

તિમર—અંધકાર અંચળ—વસ્ત્ર. કર—કિરણ નભચારી—આકાશમાં ફરવા વાળાં. પંખેરા—પક્ષીઓ. પરોઢે—ગેરહ જરીમાં. સુધા—અમૃત. નિશને—રાત્રીને. મોતીડાં—ઝાકળરૂપી મોતીડા. રવિકર હંસ—સૂર્યના કિરણરૂપી હંસો. રવિકર હંસ...સઘળાને—સૂર્યોદય થયેથી ફુલની પાંખડીઓપર પડેલાં ઝાકળના ટીપા સુકાઈ જશે એમ કવિ સૂચવે છે અમૃતધારા—નદીરૂપી અમૃતધારા

૧૫૨

અમોલ—અમૂલ્ય. ઉપવન—બાગ સરસરિતા—સરોવર અને નદી રત્નાકર—સમુદ્ર.

૧૫૩

નમ્યે—પડયાને. પ્રાણપાટલે—પ્રાણરૂપી પાટલાપર. પત્રને પુષ્પે—પાંદડાં ફૂલ સહિત મો'રીયો—મોર આવ્યો પુણ્યશ્લોક—જેનુ નામ દીધાથી પુણ્ય લાગે એવા. આશાવાડી—આશા આપનારા અરૂણશા—અરૂણ જેવા.

દેવોના...હિમાલય—આપનુ હૈયુ દેવોના ધામના જેવુ સુંદર અને હિમાલય જેવું થંડુ હતુ. આપ અમૃતનાજાયા—કવિની (દલપતરામની) માતાનું નામ અમૃત હતું એમ સૂચન છે ડાહ્યાના—ડાહ્યાભાઈના. તેજ વાઘા સજી—તેજરૂપી વાગા ધારણ કરી—તેજસ્વી હતા એમ સૂચવે છે. ફિરસ્તો—દેવદૂત પિત્તળ પટાળી—પિત્તળની પટીવાળી. ભાલમાં—કપાળમાં. મહાભાવ—મહાન. પ્રતિભા—બુદ્ધિ. અર્ચનાભીની—અર્ચનાથી ભીની થયલી—પૂજાયલી. ઉર્મિઓ—પ્રવાહ મંદિર છાંયમાં—સ્વામિનારાયણના મંદિર પાસે એમનું ઘર હતું એમ સૂચન છે.

૧૫૪

એક...માડ્યુ—એક પળવાર પણ ધ્યાન ધર્યું નહિ. ઝાખી કરવી—દર્શન કરવાં. રક્ત-શોભાયલા. સૃજન—સૃષ્ટિ ચરાચર-સ્થાવર જંગમ. ચેતન—ઇશ્વિર ગમ—ભાન વિરાટ—ઘણુજ મોટુ. જડપડદો—મૂર્ખાઈનું આવર્ણ દરસે—દેખાય.

૧૫૫

સુરસદન—સ્વર્ગ. પ્રમદવન—ઇંદ્રનો બાગ. સુધા—અમૃત (nectar). મોહની—આકર્ષણ. પ્રતીતિ—ખાતરી પ્રણય—પ્રેમ. આપની—આપની દાસી આવો...રાય—હે રાજા (કવિરાજા), દુઃખ આપનાથી દૂર રહો. રાણી—રાણી (કવિતા) વાદ્ય—વાજું. ગારૂડી—વાદીગર—અહી આ પારધી. બીન-એક જાતનું વાજું. છે મૃત્યુની .ભરે છે-જાણે છે કે આગળ જવાથી મારૂ મૃત્યુ થશે તો પણ રાગની મિઠાશથી લોભાઈને તે (મૃગ) શિકારી તરફ ધીમા અને સરખાં પગલાંથી જાય છે. લુબ્ધ થાય—લોભાય છે. લુબ્ધક—શિકારી. શબર—ભીલ. કળે—જાણે ખરે ! .તુજનું—હે નિર્દય શિકારી મને એમ થાય છે કે હું ખરેખર તારોજ વધ કરૂ. નીચે ..હાય—જે મૃગને બચાવવાને મે શિકારીને માર્યો તે મૃગ તો શિકારીના પડવાની સાથેજ વીણા બધ પડવાથી મરી જાય છે તો હવે મારે બચાવવું કોને ?

૧૫૬

પુર—શહેર. મર્મ—અતકરણ મુજ તુ—તુ મારા જીવનનુ ઉંડું પ્રેરક, ચાલક અને શાસક રહસ્ય બન ચીતરે—એનો કર્તા કોઈ ચિનારો અધ્યાહાર છે. ચિત્રક—ચિતારો. અનુસારજ—તે પ્રમાણે. પટ—વસ્ત્ર. હૃદ—હૃદય. મુદ્રિત—છપાયલો ત્વન્મય હો—તુમય બનો.

૧૫૭

પ્યાસી—તરસી. રૂકિમણી—વિદર્ભ દેશના ભિષ્મક રાજાની પુત્રી. એની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે એનું હરણ કર્યું હતું અને દ્વારિકામાં એની સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું. એના પુત્રનું નામ પ્રદ્યુમ્ન. એ કૃષ્ણની પાછળ સતી થઈ હતી. રઢીઆળા—સુંદર, કાંતીવાન. સુદક્ષ—સારા ચતુર. બિરદ—પણ. દારા—સ્ત્રી. અશ્વારૂઢ થઈને—ઘોડે બેસીને. કયેં—ક્યારે.

૧૬૦

ગોદ—ખોળો. ધીનિધિ (ધી=બુદ્ધિ, નિધિ=સાગર)—બુદ્ધિસાગર—કવિનું નામ.

૧૬૧

સંત—સાધુ પુરૂષ. ભ્રાન્તિ—વહેમ સુધા—અમૃત. યારી—દોસ્તી. બુદ્ધયબ્ધિ— (બુદ્ધિ+અબ્ધિ)—બુદ્ધિસાગર—કવિનું નામ

૧૬૨

સ્વરૂપ—વ્યક્તિ (individual) જુજવું—વિરલું. દેવની ભાવના—દૈવી લાગણી સ્વર્ગશો—સ્વર્ગ સરખો. વાટિકા—વાડી.

૧૬૩

મર્દાની પાલન—મર્દાઈનું રક્ષણ વિકસે—ખીલે. અમ...તંત્ર—The machine of our life નંદન—પુત્ર. સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ—જ્યાં ત્યા સ્વાર્પણ કરનારા-સ્વાર્પણ—Self sacrifice.

૧૬૪

વિદ્ધ—ઘાયલ થયલું (wounded). સુખદ—સુખ અપાનારૂં. સંપાત—પડવું તે, પતન. પંચત્વ મળ્યું—મરણ પામ્યો જુઓ ૧૩૮. વા—અથવા. અવરોધ—અટકાવ. વ્યથિત—દુઃખી પ્રેમાબ્ધિ-પ્રેમનો સમુદ્ર. વસુધા-પૃથ્વી. શૃંગ—શિખર. હર્ષવર્ષણ—આનંદરૂપી વૃષ્ટિ. પુરંદર—ઈંદ્ર; સ્વર્ગનો રાજા. એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત, ગર્જન, વૃષ્ટિનો અધિપ છે. અવસાન—મોત, નિષેધ—મના; પ્રતિબંધ. સાયક—બાણ. પારાવાર—સમુદ્ર. મિષ્ટ—મીઠું; ગળ્યુ.

૧૬૫

શરન્મેઘ—શરદ ઋતુની વાદળી સર—સરોવર. સરિત્—નદી. સંપૂરિત—ભરેલાં. દ્રુમ—ઝાડ. ક્ષિતિ—પૃથ્વી. ધવલતર—વધારે ધોળું. કલાપી—મોર. કેકા—મોરના ટૌકા. ચંચુ—ચાંચ. અનવરત—નિરંતર. તડિત્—વીજળી હરિશિર—સિંહનું માથું. પ્રમદ—આનંદ. જરઠ—જીર્ણ. રિક્ત—ખાલી. નિયતિ—નશીબ.

૧૬૬

વત્સલ—માયાળુ. પરૂષ—કઠણુ. ચાહીને—ખાસ કરીને. આપશું...પામ્યાથી—આપની સાથે મન મળવાથી. તરણી—સૂર્ય. માધવ માસ—વૈશાખ મહિનો. આપ્ત સમૂહ—સ્નેહીવર્ગ. ઉશીર—ખુશબોદાર ઝાડ વ્યજન—પંખો. શૈત્ય—ઠંડક ઉષ્મા—ગરમી. શીઘ્ર—ઝડપ સ્વાન્ત—અંતઃકરણુ. શકે છે. .હૃદયને—મનોમન સાક્ષી પૂરે છે અભિનય—ચાળા. કૈતવ—કપટ

૧૬૭

રત્નાકર (રત્ન+આકાર=ખાણ)—રત્નની ખાણુ—સમુદ્ર. મૌક્તિક—મોતી ચિંતાશીલ—ચિંતાવાળો સમુદ્રમા દ્રવ્ય ઘણું છે તેથી. દ્રવ્યવાન માણુસ હમેશા ચિંતાતુર રહે છે ક્રોધોન્મત્ત—ક્રોધથી છાકી ગયેલો. હૈમ (હેમ)--સોનું. પ્રાસાદો—મહેલો નંદન ક્રીડા—ઇંદ્રના નંદન વનમા જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ. તરંગો—મોજા. રેરે...તે—રે સમુદ્ર તું તેના પર ફરી વળ મનુષ્યો તેનો નાશ થવા દે છે સુજ્ઞ (સુ=સારૂ ,જ્ઞ=જાણુનાર)—સારૂં જાણુનાર પ્રચંડ પ્રેતસ્થાન—ભયંકર મસાણુ—અહીંઆ કવિ સમુદ્રને પ્રેતસ્થાન કહી સંબોધે છે; કેમકે સઘળાં મરેલાં માણુસો સમુદ્રમાંજ હોય છે એમ કવિ કલ્પે છે. વિક્રમી—પરાક્રમી. ચારૂ—સુંદર છે.. નહિ—બધુંજ કંઈ તારા એકલાનું નથી.

નાટય.

૧૬૮

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—તળાવડીના યક્ષોનો ઉપરિ. નામક—નામના. નિરૂદ્યોગી. ગુંથો છો—"નવરો હોય તે ફૂલ ગુંથે" એ કહેવત ઉપરથી તિરસ્કાર વચન. અનુજ (અનુ+જ, પાછળ જન્મેલો)—નાનોભાઇ. યક્ષેશ્વર—કુબેર ધનદ—કુબેર. વૃકોદર (વૃક=વરૂ+ઉદર=પેટ, વરૂ જેવા પેટવાળો)—ભીમ. બિસપ્રસૂન—કમળ પુરંદર—ઇંદ્ર. નગઝરણુ—પર્વતમાંથી નીકળતો ઝરો (ન+ગ. જે ચાલે નહિ તે-પર્વત.) શાંતં પાપં—શિવ શિવ ! આ તમે બોલોછો શુ ! તોમર—લોઢાની ડાંગ. પટ્ટિશ—ભાલો.

૧૬૯

ક્ષુલ્લક—નજીવુ ચંપકસુમન—ચંપાનું ફુલ. ભેદ વચન—કપટ વચન. સાયર—સમુદ્ર. સજળઘન...છે—સત્યભામા જાય ત્યાં સુધી તમારે (રૂક્મિણીએ) અહીંઆ રહેવું એમાં મારી (કૃષ્ણની) શોભા ઘટે છે. સજળઘન—સત્યભામા અને કૃષ્ણ વાયુએ—રૂક્મિણીએ. ચપળા—(૧) વીજળી (૨) રૂક્મિણી ચપળતા—જતા રહેવુ તે. પૂર્વોત્તર ચપળા—રૂક્મિણી અને સત્યભામા ચમકારો—લડાઈ. દ્વૈતવાદી—બે સ્ત્રીનો ધણી—કૃષ્ણ. અદ્વૈત—એક પત્નીવ્રત. વહા—છેતર. વચળે—ફરે. કામે...સહા—કામના જોરથી કાચું સુખ ગ્રહણ ન કર. મરાળા—હંસ. ચરાળા—પક્ષી. અશ્રુ ચરાળા—હંસ અશ્રુને મોતી જાણી ગ્રહણ કરશે. મરાળે—હે હંસ સમાન સ્ત્રી. કરાળા—વિકાળ સ્ત્રી.

૧૭૦

અધુના—હમણા. મુનિશાર્દૂલ—વાઘ જેવા મુનિ-મુનિઓ ક્રોધી હોય છે તેથી ભયગ્રસ્ત—બીધેલા. આર્તનાદ—દુઃખની ચીસ. સુરથ—સવરણનો સારથિ. શાર્દૂલી.. ધારે—વાઘનુ મૂળજ કાઢી નાંખું. સંયમની—યમપુરી. ખરેખર...બળે—જો હુ ખરા મનથી શાપ દઉ તો તું બળી જાય. ઉપસ્કર—જોઈતી ચીજો. અરે...ચઢ્યા છે?—દક્ષના યજ્ઞમાં શિવનુ અપમાન થવાથી તેના નોકરોએ ઘણા બ્રાહ્મણોને માર મારી અંગભંગ કર્યાં હતા તેનુ સૂચન છે. અલં—બસ.

૧૭૧

વિસરાળ—ભૂલકણી. ચોભીલી—શરમથી ગભરાયલી.

૧૭૩

કેસરી—ઘોડીનુ નામ. ખટરસ—જાતજાતના ભોજન-છ રસ નીચે પ્રમાણે—મીઠો, ખારો, તીખો, કટાણો, ખાટો અને કડવો. દુહાગણુ— અણુમાનીતી રાણી—માનીતીને સુહાગણુ કહે છે. ફેડશો—દૂર કરશો. અડાણુમાં-અવેજ દાખલ, બદલા તરીકે. ધોતાળ—ખરચાળ; ઉડાઉ. પસાયતે આપવું— ચાકરી બદલ ભરણુપોષણુને માટે આપવું.

૧૭૪

બાપા—બાપા રાવળ-પ્રતાપનો પૂર્વજ. કવન— વર્ણુન (કવિતામાં). શર્વરી—રાત્રી. તારો વશંજ—પ્રતાપ સૂર્યવશી છે તેથી. ખો-ગુફા, કોતર. અર્ક—સૂર્ય. અશી—આવી. તનુજ—છોકરાં. કુર—ભાત.

૧૭૫

ઇપ્સિત—ઇચ્છેલુ. સાલે—દુ:ખ દેછે અનિષ્ટશંકા—ખોટા ભય. વામી ગયા—સમાઇ ગયા. મૌક્તિક—મોતી. ગ્રંથી—ગાંઠ. છેદતાં વિચાર શુ—હે કાતર આ ગાંઠ જલદી કાપીને સુખની દોરીથી મારી ભાગ્ય દેવીને બાંધ અને કંઇ બીજા આડા અવળા વિચાર કર નહિ. મુક્તા—મોતી. હાથે પાણી—માગ વહાલા પતિ સાથે ફરીથી મેળાપ કરાવો.

૧૭૬

અંતઃપ્રસ્થના રાજાના કુકર્મી સાળા મદનસિંહે અમરસત્રના મિત્ર ધર્મપાળની સ્ત્રીનું હરણુ કરવાથી તેણે તેને મારી નાખ્યો. તેના ખુનનો આરોપ ધર્મપાળપર આવતા તે છૂટી ગયો. આ બાબતની અમરસત્રને ખબર નહિ હોવાથી તે રાજ્યમા તોફાન કરવા તત્પર થયો હતો એટલામા તેના કાકા સંધિગજે આવી તેને શાત કર્યો. માયાવતી—મહારાજા સિદ્ધરાજની રાણી. અનંકયત્ના—સંપના અભાવ સ્મર—કામદેવ. ઉદ્રિક્ત—નિખાલસ. ગળથૂથી.. આવે—ગળથૂથીમા સ્નેહરૂપી ઘૃત અને ટેક રૂપી મધ આવે છે. જનાપવાદ—લોકવાયકા. ભસ્માસુર (વૃકાસુર)—શકુનીનો પુત્ર. એણે શિવ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યુ હતું કે હું જેની

ઉપર હાથ મૂકું તે ભસ્મ થાય. પછી પાર્વતીને પરણવાના લોભથી શિવને ભસ્મ કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ વિષ્ણુએ તેને ઉધુંચત્તુ સમજાવી તેના પોતાનાજ માથાપર હાથ મુકાવ્યો જેથી તે ભસ્મ થયો અમર—અમરસત્ર. ધર્મ—ધર્મપાળ. શર્મ—સુખ. રાજ્ય લક્ષ્મી લલાટ—મદનસિંહને રાજાની મદદ હતી એમ સૂચવેછે રંગ...કંદે—આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ નાગદમનનોછે અને વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાને કરેલા મદનસિંહના પરાજયનોછે. સુયોધન—દુર્યોધન. ઇષિત—ઇચ્છિત. દીપોત્સવી-દિવાળી. દીપોત્સવી...પચીસ—પચીસ વર્ષની ઉમર થઈ. ગજબાળક—ગજસિંહનો પુત્ર (અમરસત્ર). કૃપાણ--તરવાર. ગૌરીદ્રોહ—સતી (પાર્વતી) નો અનાદર (દક્ષના યજ્ઞમાં થયલો). નૃશંસ—ક્રૂર (રાક્ષસ) ચંડ—ઉગ્ર. શિળા—ટાંડા. પંકજ (પંક=કાદવ, જ=જન્મેલુ)—કમળ. પંકજલોચને—કમળના જેવી આંખ વડે અનલશો—આગની માફક ચિન્માત્ર—જ્ઞાનમય ગ્રસ્ત—કેદી. બાહુકથી...બાહુ—હાથથી જો શત્રુ હણાય નહિ તો હાથ શા કામના. ધીરપ—ધૈર્ય. દોષાકર (દોષ+આકર=ખાણ)—ચંદ્ર. ચંદ્રમામાં ઘણા દોષ છે તેથી. અપાય—હાનિ. વૈરોતશ્વાસ કરીને-વૈરરૂપી શ્વાસ બહાર કહાડીને(Breathing revenge). બાલિશતા—મૂર્ખાઈ સામ્રાજ્ય—મોટું રાજ્ય (Empire). અંબુધિ—સમુદ્ર. સ્યાલ—સાળો. દર્દુર—દેડકું. અથેતિ—પહેલેથી છેલ્લે સુધી. પરમહંસ—જીતેંદ્રિય સાધુ. કહેવાય છે કે હંસમાં એવી શક્તિ છે કે દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાથી તે દૂધજ ગ્રહણ કરી લેછે; તેજ પ્રમાણે પરમહંસમા એવી શક્તિ હોય છે કે સત્યાસત્યના મિશ્રણમાંથી સત્યનેજ ગ્રહણ કરે છે અને અસત્ય જે માયા તેનો ત્યાગ કરે છે. નમિત—નમીને. ભૂમંડલૈકચુડામણિ—આખી પૃથ્વીના મુગટના મણિસમાન.

૧૭૭

યયાતિરાજા—દુષ્યતનો પૂર્વજ ને નહુષનો પુત્ર, તેવૃષપર્વા નામના અસુર રાજાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને વર્યો હતો. તેને પુરૂ નામનો સાર્વભૌમ પુત્ર થયો હતો. વૈતાન અગ્નિ—યજ્ઞ સંબંધી જે અગ્નિ તે. કલાપી—મોર. ક્ષત—ઘા. શામો—ખેડયા વિના એની મેળે થયલું એક જાતનું ખડ ધાન્ય. પૂર—આંસુની ધાર. અબ્જ—કમળ. સંયમધના—તપ નિયમ એજ જેનું ધન છે એવા. ગૃહિણી—ઘરમાં મોટી પદ્દીવાળી સ્ત્રી. કંટક—ઘરની પીડા. બાજી—એમ નહિ ચાલે તે. મલય—મલબાર દેશ જ્યાં

મલયાચળ પર્વત છે; કહેવાયછે કે એ પર્વતપરથી મલયાગર ચંદન મળે છે. ન્યાર—એક જાતનુ અન્ન છે. અનિવાર—ટાળી નહીં શકાય એવો. વનરાઇમાં—ઝાડની ઘટામા. સહધર્મચારિણી—સાથે રહીને ધર્મકાર્ય કરનારી (સ્ત્રી)

૧૭૮

ચદ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણુકયને માલૂમ પડયું કે ચંદ્રગુપ્તના શત્રુ સાથે મળી ગયલા ગત રાજાના પ્રધાન રાક્ષસનું કુટુંબ તેના પરમમિત્ર ચંદનદાસના ઘરમાં છે તેથી તેણે ચંદનદાસને ધમકી આપવા બોલાવ્યો છે. કૌટિલ્ય—ચાણુકય. પ્રતિપ્રિય—સામુ પ્રિય; રૂડો બદલો. અપરિકલેશ—જુલમને અભાવ. અધન્ય—કમનસીબ. રાક્ષસ—નંદરાજાનો પ્રધાન—ચંદ્ર ગુપ્તનો શત્રુ વાક્છળ—પડદો રાખીને પાઠાફેર બોલવું તે. પ્રતીકાર—ઉપાય વિષ્ણુગુપ્ત—ચાણુકય. વક્રનાસ—નદરાજાનો પ્રધાન. હરિસિંહ. શોણુધેરી—(૧) લોહીવાળી (૨) લાલ ઉત્સારણા—'બાજુ થાઓ' એવા શબ્દો ક્ષપણક—જૈન સાધુ. જીવસિદ્ધિ—પ્રથમ ચાણુકયનો મિત્ર પણ પાછળથી ચાણુકયના કહેવાથીજ રાક્ષસનો બનેલો ધૂર્તમિત્ર. શકટદાસ—રાક્ષસનો મિત્ર ધરાધર—છચોક શિબિ—અયોધ્યાનો ચક્રવર્તિ રાજા—એણે એક વખત એનો ટેક છોડાવવા હોલારૂપે આવેલા અગ્નિને બચાવવા તેની પાછળ શ્યેનપક્ષી રૂપે પડેલા ઇંદ્રને હોલા ભારોભાર પોતાનું માંસ કાપી આપ્યું એટલામા વિષ્ણુ આવી રાજાને ભેટી પડયા ને રાજાનુ અગ સારૂં થયુ.

૧૭૯

આપ્ત—લાગતા વળગતા. આપ્તે—પાસેના લોકો પણ. ઉત્તમાગ—(૧) રાજા; (૨)માથુ વિહુણા—વગરના અંગો—(૧) રાજ્યના નોકરો; (૨)અવયવો. શ્રી—લક્ષ્મી વૃષલ—શૂદ્ર—અહીંઆં ચંદ્રગુપ્ત કારણકે ચંદ્રગુપ્તની મા શૂદ્ર હતી. વૃષલી—શૂદ્ર સ્ત્રી વિધિ—નસીબ. વતમારક. શૈલેશ—પર્વતેશ્વર—ચદ્રગુપ્તનો શત્રુ, જેની સાથે રાક્ષસ મળી ગયો હતો તે. કેતુ (મલયકેતુ)—પર્વતેશ્વરનો છોકરો. વિપ્ર—બ્રાહ્મણ—આ ઠેકાણે ચાણુકય. વિચારશૂન્ય—અવિચારી ગતિહીન—મૂર્ખ. જેને...ઉરે—સરખાવો 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.' વાગ—લગામ. લાગવે—ચાલા-

કીથી. લક્ષ—નિશાન. નવેંદુ—બીજનો ચંદ્ર. રાજાશો—રાજા જેવો. સંભ્રમે—ઉતાવળથી. નયવત—રાજનીતિની માફક. વિનાશે . સર—વિનાશ કાળે જેમ મિત્રોના હૃદય સુકાઈ જાય (કઠણ થઈ જાય) તેની માફકજ આ સરોવર સુકાઈ ગયુછે. કપોત—હોલો અહિગણુ—સર્પો. પટહ—પડઘમ.

૧૮૦

નવલ—નવો. ઘન—વાદળુ. નિશાચાર—રાક્ષસ. પાપ—પાપી. સુરધનુષ—મેઘધનુષ (a rain-bow) રિપુચાપ-દુશ્મનનું ધનુષ. રેખાશી—લીટી જેવી. ઉન્માદક-ગાડો બનાવનાર **राजा काल च कारण.** રાજાની વર્ત્તણુંકના ઉપરજ યુગનો આધાર છે રાજા ધર્મિષ્ઠ હોય તો સત્યયુગ પ્રવર્ત્તે. નિચુલ—બરૂ (reeds). મજરી—કુંપળો. અબ્દ (અપ્=પાણી, દ=આપનાર)—વાદળા. મજરીચામરો, મોરબંદિજનો અને અબ્દસોદાગરો એ ત્રણે કર્મધારય સમાસ છે. અરૂણા—રાતા દિવ્યાંગના—સ્વર્ગની અપ્સરા. અળતો પોથીનો રંગ. અનેરાં—સુદર જર્હીં. .રતુમડા—અને જેની અદર આંખમાંથી ટપકતા આંસુ હોઠ ઉપરથી પસાર થવાથી લાલ ગેલા પડી રહ્યા છે નીલકંઠ—મોર. મોરની ડોક લીલી હોય છે તેથી. બિસ—કમળનો દાડો આરત—અરજ. આર્ત—દુખિયાગે. રઘવાટ—ગભરાટ આજો—માનો બાપ. ઉર્વી—પૃથ્વી દળ—પાંદડુ લઈ—ધારી. સહચરી—સાથી માદા—ચક્રવાકી વિધુર—દુખિયારો સ્વન—અવાજ. અબ્જ(અપ્=પાણી જ=જન્મેલું)—કમળ. મધુપ (મધુ=મધ, પ=પીનાર)—ભમરો. પંકજ—જુઓ ૧૭૫. નવપલ્લવવાળી—નવી કુંપળોવાળી સુરાસમ સ્રવતી—દારૂના જેવો રસ આપતી. તદ્રુપ—તેવીજ રીતે. હુશી—મારા જેવી. સુરભિકંદર—વિશેષ નામ છે. કટિતટ—કેડ. કાનન—જંગલ. મનોભૂ—કામદેવ—જેની ઉત્પત્તિ મનમાંથી થાય છે તે. દ્રગ—નજરે. ભૂધર—પર્વત. ભ્રૂશાં—ભવાં જેવા. રસના—કટિમેખળા. ખગ (ખ=આકાશ+જ=જનાર, આકાશમાં જનાર.)—પક્ષી. રસે—શબ્દ કરે છે. સુદર્શના—સુદર દેખાવની. કૃષ્ણસાર—નર મૃગ. ઘન—ગાઢું. હતં—હણેલો. માંસસ્રવ—માંસનો સ્રોચો. અનલ—અગ્નિ. શકે—જાણે કે.

જાસુ—એક જાતનું ફૂલ. અરૂણ—લાલ. કર—(૧) હાથ; (૨) કિરણ. મંદાર—મંદાર વૃક્ષના ફૂલ. પરમેશ્વરી—પાર્વતી . ગજચર્મધારી—ગજાસુરનું ચર્મ ધારણ કરનાર. અનુગ્રહ—કૃપા. હરિ—સિંહ. દુર્મિળ—દુર્લભ.

૧૮૧

સૂતપુત્ર—કર્ણ. વપુ—શરીર. અંગરાજ—અંગદેશ (બંગાળા—ભાગલપોર) નો રાજા કર્ણ. શિશુ—બાળક. જરઠ—ઘરડા યુવા—યુવાન. ગર્ભકોષે-ગર્ભવાસી અહંતા—અભિમાન અરાતિ—શત્રુ. શોણિત—લોહી. અરાતિદારણવિભુ—શત્રુને છિન્નભિન્ન કરવામાં સમર્થ ઉચ્છેદન—સમૂળો નાશ. ઉપેક્ષા—અવગણના. અપાંડવ—પાંડવ વિનાની. રાધાગર્ભભારભૂત—કર્ણ. સૂતાપસદ (સૂત+અપસદ)—સૂતમાં નીચ. પ્રતિકાર કરવો—બદલો વાળવો. વસુધરા—પૃથ્વી (એમાં ધન છે માટે) યુદ્ધદક્ષ—યુદ્ધમાં પ્રવીણ. અવધ્ય—મારી ન શકાય એવો (બ્રાહ્મણ). ધૃષ્ટદ્યુમ્ન—દ્રુપદનો પુત્ર—મોટા યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષમાં મહારથી યોદ્ધા હતો. એને દ્રોણ ઉપર બહુ વેર હતું. તેથી દ્રોણે પ્રાણ મૂકયો ત્યાર પછી પણ તેણે આચાર્યનુ શિર ઉડાવ્યુ હતું અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો આત્મશ્લાઘા—પોતાના વખાણ. અધકર્મી—પાપ કરનાર

૧૮૨

રંજાડવુ—દુઃખ દેવુ ઉધમાત—તોફાન સર્વદમન—સૌને કાયર કરનાર લોકોત્તર—અલૌકિક; અસાધારણ શકુન્તલાવણ્ય [શકુન્ત = પક્ષી, લાવણ્ય=સૌંદર્ય)—પક્ષીનુ સૌંદર્ય શકુન્તલાવણ્ય' એ શબ્દમાં પોતાની મા શકુંતલાનું નામ આવવાથી બાળકને પોતાની મા સાભરી આવે છે. અપરાજિતા—જીતાય નહિ એવી. જાતકર્મ—સોળ સંસ્કારમાંનો એક—તરતના જન્મેલાં બચ્ચાંને તેની નાળ વધેર્યા પહેલાં સોનાને ચમચે વતી મધ અને ઘી આપવું તે

ગદ્ય.

૧૮૩

તરંગી—અસ્થિર. કામણુ—વશીકરણુ વિદ્યા સંધિ—લાગ મામ—પૈસો. ધીટ—અડગ. ઉત્કર્ષ—ઉદય (rise).

૧૮૪

એ વાત—કેશવ (ગુણસુંદરીનો પતિ) ના મરણની ખબર. વર્ણ—રંગ. સુખન—શબ્દ. ક્ષણભંગુર (ક્ષણ+ભંગુર=નાશ પામે એવું)—પળમાં નાશ પામે એવું. ડોક—મેણાં. પાંથક—દ્વારનો પિંડ—ષટ્પિંડમાંનો બીજો. પરાપૂર્વથી—જુના વખતથી. સંપ્રદાય—ચાલ. કૈલાસ—શિવનું ધામ. ગણ્યા દહાડા—થોડા દિવસ. ફળીભૂત થજો—સિદ્ધ થજો.

૧૮૬

ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર+ઈશ્વર)—ગુજરાતનો રાજા. તન—છોકરો. સુભટોપરી—યોદ્ધાઓનો ઉપરી. રિપુ—શત્રુ. સત્યમેવજયતે—સત્યજ જય પામેછે. દળદર (દારિદ્ર)—ગરીબાઈ. લ્યાનત—શરમ. પૂર્વજ—બાપદાદા વંઠે છે—બગડેછે. નિકંદન—નાશ. પ્રતિષ્ઠા—આબરૂ

૧૮૭

અગ્રગામી—આગળ જનારા. અલ્પતર—વધારે ઓછી રજ્જુ—દોરડું. વિરામવું—અટકવુ વિક્ષેપ—હરકત. ઉદયાસ્ત—ચડતીપડતી. ઘોષ—અવાજ. અનુગ્રહ—કૃપા. સંવર્ધમાન—આગળ વધતા (progressing). ઉન્નતેચ્છા—ઉચ્ચ અભિલાષા (high askirations). અભિષ્ટ—ઇચ્છિત

૧૮૮

પ્રબળ (પ્રાબલ્ય)—જોર વાંદરાને નિસરણી આપવી (to hold a candle to the devil)—વાંદરા જાતે ટીખળી તેમાં વળી તેને નિસરણી આપવામાં આવે તો ઉલટો વધારે ટીખળ કરે તેમ અણસમજુને સ્વતંત્રતા આપવાથી તે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરેછે. માઝા—મર્યાદા; અદબ. સાળાવેલી—સાળાની વહુ. અમી—અમૃત (રહેમ નજર) અસબાબ (અસ્બાબ)—ઘરેણાંગાંઠા. પુરત—પહેલું.

૧૮૯

ખલીફા—મહમદ પેગમ્બરની પછી તેની ગાદી ચલાવનાર. આરિસ્ટોટલ—ગ્રીસના મહાન સિકંદરનો વિદ્યાગુરૂ મલેક—રાજા. પ્રતિબિંબ—પડછાયો. તુષ્ટિદાન—પ્રસન્નતાથી આપવું તે. નિર્માણ થયું—સરજાયું. ખવાસ—ખાસ નોકર. સેવ્ય—શેઠ. વિશ્વભર—વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર; ઇશ્વર. જાલ્મ—નીચ માણસ.

૧૯૦

તરંગ—મોજા. જીણુ—પાણીનાં ઝીણાં છાંટા (spray). તુલોં—ફ્રાન્સમાં એક શહેર છે સ્વાશ્રય—પોતાનાપરજ આધાર રાખવો તે (self-reliance). અપેક્ષા—જરૂર.

૧૯૧

સિદ્ધ—Practical. આકર્ષણ કરવું-ખેંચવું. ચારિત્ર—character. કૃતિ—આચરણ (action). સંકલના બાંધવી—વિચાર ગોઠવવા નિરંકુશ—સ્વતંત્ર. સહજ—સ્વાભાવિક. તાત્પર્ય—સાર. ઔન્નત્ય—ઉચ્ચપણું (elevation). ઐહિક—આ દુનીઆનું. આમુષ્મિક—બીજી દુનિઆનું શ્રેય—કલ્યાણ. અધિષ્ઠાતા—ઉપરી રસભાવના—sentiments અભિન્ન—અખંડ. આબાળવૃદ્ધ—બાળકથી તે ઘરડાં સુધી. આત્મસંયમન—self-restraint. અપ્રતિમ—અનુપમ ઉદ્‌ભવ્યા છે-પેદા થયા છે ઉત્કટ—ઉચ્ચ પ્રકારનો. પ્રેમાર્દ્ર—પ્રેમમય. કર્તવ્યપરાયણતા—ફરજ બજાવવામાજ મંડયા રહેવું તે. ઉછંગ-ખોળો ધર્માનુયાયી—ધર્મ પાળનાર. પરાઙ્‌મુખ—વિમુખ સ્ફુરિત થઈને—ખીલીને દૂરદર્શીપણું—અગમચેતી. સુશિક્ષિત—સારી કેળવાયલી. નિદાન—મૂળ

૧૯૨

બુદ્ધિધન—સુવર્ણપુરના રાણા ભૂપસિંહનો અમાત્ય. ચતુષ્કોણ—ચાર ખુણાવાળા પ્રતિગમન—પાછા વળવું તે (reflection). પ્રતિફળ—પ્રતિબિંબ, પ્રતિકૃતિ. ત્રાજવાં—છુંદણાં. કલાંત—થાકી ગયલો. પેટમાં કુકડાં બોલતા—ભુખ લાગે ત્યારે. રાજવાહન—દરબારી ગાડી. નિરપેક્ષી—નિઃસ્પૃહી. કૌતુકવાન—જીજ્ઞાસુ. અભિન્ન—એક સરખો (similar) અવિચ્છિન્ન-ચાલુ (continuous). અસંવાદી ન હતાં—મળતાં આવતાં હતાં, સંસ્કાર—છાપ.

નવીનચંદ્ર—મુંબાઈના ધનાઢ્યશેઠ લક્ષ્મીનંદનનોપુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર. એ પોતાના પિતાનું ઘર છોડીને ફરતો ફરતો બુદ્ધિધનને ત્યાં આવ્યો હતો. ક્ષુદ્ર—હલકુ.

૧૯૩

શિથિલ—મદ. વાદ—તકરાર. રસ—તાન. ગજાર—જમવા બેસવા નો ઓરડો. સફાળો—ફાળભેર, ચમકીને. નાકલીટી તાણવી—જમીન સાથે નાક ઘસી ક્ષમા માગવી. વિકાસ પામેછે—ખીલેછે. વજ્રલેપ થવું—ચોંટી જવુ. ગૃહિણી—ઘરમાં મુખ્ય સ્ત્રી. એકરાગ—મળતાપણું. દુર્વાસા—એક ઘણાજ આકળા સ્વભાવના ઋષિ એ જરા જરામાં શાપ દેતા. વત્સલતા—માયાળુપણુ. આવિર્ભાવ થવુ—બહાર પડવુ. નરસિંહાવતાર—હરિણ્યકશિપુને મારવા થયલો વિષ્ણુનો અવતાર સ્મિત—હાસ્ય. બાંધી દડી જેવુ—મજબુત બાંધાનુ

૧૯૪

ધર્મવૈચિત્ર્ય—જુદી જુદી ફરજો. અસહિષ્ણુતા—સહન કરવાની અશક્તિ. ભરતે...દુષ્યંત—જુઓ ૧૮૨. **निवात......नात्मनि**—પવન વિનાના કમળ જેવા નિશ્ચલ નેત્રવડે રાજાએ પુત્રનુ કાંત વદન પીવા માંડ્યુ ત્યારે મહાન હર્ષ પોતાનામાં રહી ન શકતા બહાર નીકળવા લાગ્યો—ચંદ્ર દર્શનથી મહાસાગરનું પૂર નીકળે તેમ (રઘુવંશ, સર્ગ ૩. શ્લોક ૧૭.)

૧૯૫

વિશુદ્ધિ—શીયલ (chastity). પ્રતિકૂળ—વિરોધી.

૧૯૬

તલ—તળીયુ અપેક્ષા—ઇચ્છા, સ્પૃહા. સુધા—અમૃત. નિદિધ્યાસન—એકાગ્ર મનન—ધ્યાન. ગેબી—છુપું.

૧૯૭

અતુલ—જેની તુલના ન થઈ શકે એવું—ઘણુંજ. ગોપા—બુદ્ધની સ્ત્રી. પ્રાણાધિક—પ્રાણ કરતાં પણ વધારે (વહાલો.) જાત—જન્મેલુ. નિસ્પંદભાવ—ઉછળતી લાગણી. અવ્યક્ત—ન સમજાય એવું (indistinct.)

સિદ્ધાર્થ--બુદ્ધનું મૂળ નામ. ઉદાસીન--વિરક્ત, વૈરાગ્યવાન. અસામ્ય--અસમતા (inequality). અવલંબન કરીને--ધારણ કરીને. અનાહારે--ખાધા વગર. સહચરી--સખી વિષાદ--દુ:ખ. અપૂર્વ-અગાઉ નહી સાંભળેલી એવી.

૧૯૮

દુરંત----દુર્જય. ગરીયસી----મોટી. સ્વાધીનતા--સ્વતંત્રતા. ઉદ્દેશ્ય--મુખ્ય ધારણા. પુણ્યસલિલા (પુણ્ય = પવિત્ર + સલિલ = પાણી)--પવિત્ર પાણીવાળી (નદી). દૃષદ્વતી -- ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક નદી છે. પ્રશસ્તહૃદય--પ્રશંસાપાત્ર. તટિની--નદી જલદગંભીર--વાદળાના જેવુ ગભીર. યોગ--સમાધિથી આત્માનુ ઇશ્વિર સાથે જે ઐકય કરવુ તે. યોગરત--devoted to yoga. સ્રોતસ્વતી--નદી. સ્રોત--ઝરો. વિશૃંખલ વિ=નહિ, શૃંખલા =બંધન)--અવ્યવસ્થિત અનિર્વચનીય--જેનુ વર્ણન કરી શકાય નહિ એવુ. ઉત્તરાધિકારી--પાછળનો વારસ. નિરીહ--બિનઅનુભવી. લોકાંતરિત થયો છે--મૃત્યુ પામ્યો છે. લાવણ્યરાશિ--સૌંદર્ય સમુહ. ગૌરવાન્વિત--કાંતિવાન વીરત્વગરિમાની--વીરત્વ જેનું ગૌરવ છે એવી

૨૦૦

નૌકા સૈન્ય--દરિયાઈ લશ્કર સહાધ્યાયીઓ--સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ. કર્તવ્ય નિષ્ઠા--ફરજ બજાવવાની વૃત્તિ. યુવરાજપદ--પાટવી કુમારનો દરજ્જો સમભાવના--સરખી પ્રીતિ

૨૦૨

અપેક્ષા--આશા. ઉપદેશાનુસાર--બોધ પ્રમાણે. નિસ્તરંગ--મોજા વિનાના વિલક્ષણ--જુદાજ પ્રકારની. ચેતન--ચિત્ત. ષડ્દર્શન--છ મુખ્ય શાસ્ત્ર--સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક,મીમાસા અને વેદાંત સ્તંભન--અટકાવવુ--રોકવુ તે. વ્યતીત કરીએ છીએ--ગાળીએ છીએ. સાંખ્ય--ષડ્દર્શનમાનુ એક દર્શન-શાસ્ત્ર. ઉપનિષદ--વેદાંતશાસ્ત્ર-એક ઇશ્વિર જ્ઞાન.

ગિરિગહ્વર--પર્વતની ગુફા. विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः- The result of good deeds inspires me with fear as I contemplate it-when I take a right view of the matter વિસ્તૃત--વિશાળ. તદાકાર--તેના જેવા આકારની--તદ્રૂપ. તાદાત્મ્યતા (તાદાત્મ્યમ્)--ઐક્ય. વસ્તુત.--ખરેખર.

૨૦૩

ઉત્પત્તિસ્થાન--જન્મભૂમિ. અગસ્ત્ય--એનામના ઋષિ--વરૂણ અને ઉર્વશીના પુત્ર. એ ઠીંગણા હતા. એની સ્ત્રીનુ નામ લોપામુદ્રા હતું. અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી વિંધ્યાચળ પર્વત નમન કરતો આડો પડયો છે. એને ઋષિએ કહ્યુ કે હુ આવુ ત્યા સુધી પડી રહેજે ને પછી તે આવ્યાજ નથી એ ઉપરથી 'અગસ્તના વાયદા' કહેવાય છે. પત્રભંગ--પત્રને આકારે રચેલા આભૂષણ. નહુષ--એક ચંદ્રવશી રાજા-- એ અગસ્ત્યના શાપથી પૃથ્વીપર સર્પ થઈ ને પડયો હતો. ત્રિપુડ્રક--કપાળમાં કરેલું ત્રણ પાંખિયાનુ તિલક. મુંજ--એક જાતનુ ઘાસ. વેણી-- વિધવાઓ તથા વિયોગિની સ્ત્રીઓનો એકજ લટમા ગુથેલો ચોટલો અત્રે સમુદ્રરૂપી ભર્તા મરી જવાથી ગોદાવરીરૂપી વિધવાએ જાણે વેણી બાધી હતી ખરૂં જોતા ગોદાવરી વેણીબંધ વહેતી હતી અર્થાત્ તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો. અગ્નિહોમ--હોમ કરવાનો અગ્નિ શૂન્ય--રામ વિનાની. કબંધ-- એ એક રાક્ષસ હતો યોજનબાહુ (યોજન જેટલા લાંબા હાથવાળો)-- એક રાક્ષસ.

૨૦૪

સૌજન્ય--સાલસાઈ; નમ્રતા.

૨૦૬

સયમ--કાબુ. આત્મનિગ્રહ-- self-control. વિરલ-અસાધારણ.

પરિશિષ્ટ—અ.

નરસિંહ મહેતા કૃત સુદામા ચરિત્ર.

૧

જદુપતિ નાથ તે, મિત્ર છે તમતણા, જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે;
પ્રીત પૂરવતણી, હેત ધરશે હરિ, મનના મનોરથ સફળ થાશે. જદુપતિ.
ઘેર બાળક સહુ, દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે ઊણા;
નિરધન સરજીઆં, પુણ્ય કીધા વિના, કર્મના દોષ તે આવી પૂગ્યા. જદુપતિ.
જદુપતિ જાદવો, ભકિતવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી;
ગોમતીસ્નાનથી, કોટી અઘ નાસશે, નિર્ખતાં કૃષ્ણને પ્રેમ આણી. જદુપતિ
કૃષ્ણને હળીમળી, શીઘ્ર આવો વળી, જાણશે દુઃખ અંતરજામી,
વિનતિ મનમાં ધરો, આળસ પરહરો, સહાય થાશે નરસૈંનો સ્વામી. જદુપતિ.

૨

સાંભળો ભામિની, કાન ધરોં કામિની, કવણ કહાવું હુ કૃપણ પાપી,
ત્રિભુવન નાથ તે, મહીપતિ માધવો, કેમ બોલાય ત્યા વાત થાંપી. સાંભળો.
દિવસ ઝાઝા થયા, બાલપણને ગયા, નરપતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જુની,
દુર્બલ રંક હું, ભિક્ષુક બાપડો, નવ લહું ચોકશી ખોટી સુની. સાંભળો.
ઉગ્રસેન અક્રુર, ઓદ્ધવ છે સહા, બાળભદ્ર ને અનિરૂદ્ધ પાસે;
કોટી જોદ્ધા જયહાં, ઉભો રહીશ કયા, કોણ આવી મારો હાથ સહાશે. સાભળો.
જડિત રત્નો મણિ, કાંતિ ભાસે ઘણી, તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે,
ત્યાં કેમ બોલી શકું, વેણુ વદનો થકૂં, ધમણ ધમતો રહુ શ્વાસોશ્વાસે સાભળો.
મૌન બેસી રહો, સુખ દુઃખ સઉ સહો, ભોગવો કર્મ જે ભાગ્ય ચોટયુ;
દુરિજન લોક તે, છોને લવતાં રહે, નરસૈના સ્વામીનું બિરદ મોટું. સાભળો.

૩

સ્વામિ સાચું કહ્યુ, બોલવું નવ રહ્યું, કંથનાં વચન તે વેદ વાણી;
ભવતણું નાવ તે, ભકિત ભૂધરતણી, તેહ હું પ્રીછવુ સ્નેહ આણી. સ્વામિ.
નથિ હરિ વેગળા, ભકિત ભાવે મળ્યા, રાય ને રંક તે એક ધાટે;
લખપતી કોટિધ્વજ, મન નાણે રતી, શક્ર સરખા ત્યાંહા નહિરે સાટે. સ્વામી.

બ્રહ્મણ્ય દેવ, દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી, નિજ જન જાણીને શુદ્ધ લેશે;
પ્રીતની રીત તે, જાય નહિ વીસરી; બાળલીલાતણાં ચરિત્ર કહેશે. સ્વામિ.
"નથી કાંઈ ઓઢવા, ભેટ કંઈ લેઈ જવા, કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણકામી;
દત્ત નથી આપણું, વદન લજામણું, નિરખતાં લાજે નરસૈંનો સ્વામી. સ્વામિ.

૪

વિનતિ વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં, પોતીએ તાંદુલ ગાંઠ બાંધો;
જાણશે થોડે ઘણું, ભાવ ભોજનતણું, ધન્ય કૃષ્ણસુ સ્નેહ સાંધો. વિનતિ.
ભીલડીનાં બોર તે, ભાવે આરોગીઆં, જૂઠું અન્ન આહિરનું લીધું;
ભક્ત વિદૂરની, ભાજી ભાવે જમ્યા, ભૂપનુ નોતરૂ પાછુ કીધુ. વિનતિ.
પેરે પેરે પાંડવ, કષ્ટ નિવારીઆં, ભકત કારણ કઈ દુષ્ટ તાર્યાં;
ઊંચ ને નીચનુ, એને છે પારખું, પતિત અધર્મિ કઈ કોટી તાર્યાં. વિનતિ.
ભકિતવશ વિઠ્ઠલો, સંત સાથે મળ્યો, સમોવડને નવ ચૂકે ટાણે,
સંત સમરે ત્યહાં, આવી ઊભો રહે, ભકતના મનતણો ભાવ જાણે. વિનતિ.
જાઓ વેગે કરી, નિરખો મુકિતપુરી, ધન્ય ધન્ય તારૂણી સ્નેહ ન્યાળો;
નરસૈંના નાથને, નિરખો નિશ્ચય કરી, કામનિએ કથને બાહે ઝાલ્યો. વિનતિ.

૫

ચાલીઓ વાટમાં, જ્ઞાનના ઘાટમાં, મિત્ર મોહનતણુ નામ લેતો;
ધન્ય એ નાર અવતાર સફલ કર્યો, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ મુખ એમ કહેતો. ચાલીઓ.
માગવુ મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણિને, લોભ કીધે ત્યાંહાં પ્રીત તૂટે;
કહ્યું મે અબલા, સુખે બેસી રહો, માંગતા તો બધો મર્મ છૂટે. ચાલીઓ.
માગિયુ મે નથી, શુ મુખે કાહુ કથી, ભોગવુ કર્મ જે ભાગ્ય લાવ્યો,
શ્રીપતિનાથે મને રંક સરજાવીઓ, એમ કરતો દ્વિજ દ્વારા આવ્યો. ચાલીઓ.
આવી ઊભો રહ્યો, કંઠ ગદગદ થયો, કોટી સૂરજ શશિ જ્યોત ભાસે;
ઉર દયા આણીને હરિજન જાણીને, પોળીએ જઈ કહ્યુ કૃષ્ણ પાસે ચાલીઓ.
મંદિરે તેડીઆ, ચાલીને ભેટીઆ, ત્રિવિધિના તાપ તે સર્વે નાઠા;
હેમસિંહાસને, લેઈ બેસાડીઆ, તાણતાં વિપ્રના વસ્ત્ર ફાટા. ચાલીઓ.
તેલ ફૂલેલ મર્દન કરાવીઆ, શુદ્ધ ઉષ્ણોદકે સ્નાન કીધુ;
કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શીશ લીધું. ચાલીઓ.
પુનિત પિતાંબર, પહેરવા આપિયું, કનકને થાળે પકવાન દીધાં;
ભાવતાં ભોજન કૃષ્ણ હાથે કર્યાં, લીધું આચમન ને કાજ સીધાં. ચાલીઓ.

કૃષ્ણે પલંગ પર, પોતે પધરાવીઆ, દધિસુતા વીંજણે વાયુ ભરતાં,
સત્યભામાદિક, નારી નિરખી રહી, નરસૈંનો નાથ પદસેવ કરતાં. ચાલીઓ.

૬

ભાગ્ય જો જો બાઈ, કૃપણુ ભિક્ષુકતણું, રુક્ મણી આદિ સૌ નારી બોલે;
હળધર જોગ્ય તે, ભોગ પહોંચાડીઆ, અજ અ બરીષથી અધિક તોલે. ભા.
આ કૃપણરૂપ તો, પ્રગટીઉં કયાં થકી, વસ્ત્ર મેલાં દીસે કર્મ ફૂટયો,
ત્રિગુણને દુર્લભ, સેજ રસાતણી, વશ કરી નાથને પાપ છુટયો. ભા.
અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મહોડે ધમે, ઉધરસે ને વળી નાક લૂતો;
જો જો કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સગ સૂતો. ભા.
પહોડીને ઉઠીઆ, સ્નાને બેસાડીઆ, વદન પખાળવા નીર દીધું,
કનક ઝારી ભરી, શીત જળ આપીઉં, કનક કટોરે તે પાણી પીધું. ભા.
શ્રીમુખે બોલીઆ, કહોને બાધવ તમો, બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણા, ભાગ્ય મોટુ મને ચિત્ત લીધો. ભા.
ગૃહસ્થના ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યો, હું તે મારી વળી ગત્ય ભૂલ્યો;
મિત્ર સુદામાની, શુદ્ધ લીધી નહીં, કામિની કેફમા હુ જ ફૂલ્યો. ભા.
સાંદીપનિ ગોરને ઘેર આપણ ભણ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળકહાવ્યો;
એક રેંણી રહ્યા, વન વિષે આપણે, સર્પણ ભાગતાં મેઘ આવ્યો. ભા.
અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી,
વિસરી તે ગયુ કે, તને સાંભરે સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી ભા.
ભાભીએ ભેટ જે, મોકલી મુજ ભણી, ભાવશુ બાઈ તે લાગે મીઠી;
સંકોચતો ગાંઠડી, વિપ્ર આધી ધરે, નરસૈંના સ્વામીએ નજરે દીઠી. ભા

૭

છપ્પન ભોગ જયા, કવણ તાંદૂલ ત્યાં, આપતા ઉર સંકોચ આવે;
જે રે જોઈએ તે, આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદૂલ ભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છ.
(પણ) ધાઇ લીધા હરી, મુઠી તાંદૂલ ભરી, પ્રેમે આરોગીઆ તૃપ્તિ પામી;
ઇંદ્ર કુબેરથી, અધિક વૈભવ કર્યો, રુક્ મિણી કર ગ્રહ્યો શીશ નામી છ.
એક રહ્યા અમો, એક બીજા તમો, ભકતને અઢળક દાન કરતાં;
પ્રમદાએ પ્રેમનાં, વચન એવાં કહ્યાં, હાથ સહાયો ત્રીજી મુઠી ભરતાં. છ.
વનિતા વચન તે, વિપ્ર સમજયો નહીં, ચાલવા ઘર ભણી શીખમાગી ;
નરસૈંને નાથે દુર્બળપણું ટાળિયુ ભૂખનાં દુ:ખની ભીડ ભાગી છ.

૮

વિપ્ર ચાલ્યાવળી, કૃષ્ણુ સાથે મળી, ચિત્તમાં શોચી વિચાર કરતો;
આપ્યું તો કાંઈ નહીં ત્રીઠ જાણી નહીં, તે તણો શોચ હૃદયેજ ધરતો. વિપ્ર.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિતણી, રિદ્ધિ નવ નિધિતણી, સંપત્તિમાં રહ્યા ભોગમાણી
કામની કથને હું, દ્વારિકાં આવીઓ, અમતણી ત્રીઠ તો નવ જાણી. વિપ્ર.
બાલ ગોપાલ જે, વાટ જોતાં હશે, તેહને જોઈ અમો શુય કહેશુ;
મિત્ર મોહનતણું, હેત જયારે પૂછશે, કામનીને ઉત્તર કેમ દેશું. વિપ્ર.
એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે, કર્મની વાત મનમાંહિ ધારી,
નરસૈંનો નાથ તો, અતિ ઘણો લોભીઓ, પીતાંબરી પણ લીધી ઉતારી. વિપ્ર.

૯

ધન્ય તું ધન્ય તું રાય રણછોડજી, દીન જાણી મને માન દીધુ;
નહિ મુજ જોગ તે, ભોગ પહોંચાડીઆ, આજ અંબરીષથી અધિક કીધું. ધન્ય
કનકને આસને, મુજને બેસાડીઓ રુકૂમિણી કૃષ્ણુનો હાથ સહાતાં.
હેત કરી કરી હરિ, ચરણ તળાસીઆ. ખટ રસ ભોજન ખાતે ખાંતાં. ધન્ય
બળપણાંતણો, સ્નેહ નવ વીસર્યો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી,
હેતથી હળી મળી, માન દીધું મને, રંક બેસાડીઓ કનક માંચી ધન્ય.
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણુજી, સત સેવા કરી, ધ્યાન ધરતો હુ નિજદ્વાર આવ્યો;
રત્નજડિત મણિ, ભવન શોભા ઘણા, દેવ શુ દ્વારિકા આંહિ લાવ્યો. ધન્ય
કનકની ભૂમિ ને રત્નના થાભલાં, અર્કની જયોત ઉદ્યોત દીસે,
ખાન ને પાન વિહાર સ્થાનક ઘણા, કામની નિરખતા કામ હીસે. ધન્ય.
સમ નવ વરસની, દીઠી ત્યા સુંદરી, નારી નવજોબના બહુ રુપાળી,
સોલ શણગાર તે, અંગ સુંદર ધર્યા, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધન્ય
સહસ્ર દાસી મળી, દીસે વીંટી વળી, કામની કંથની પાસ આવી;
સ્વામી રે સ્વામી હુ દાસી છું તમતણી, ચાલો મંદિર વિષે પ્રેમ લાવી. ધન્ય.
ગોમતી સ્નાન કરી, કૃષ્ણુજી નિરખીઆ, પુણ્ય પ્રગટ થયુ પાપ નાઠું;
તે થકી સમૃદ્ધિ આ, સકલ તે સાંપડી, મટી ગયુ આપણું ભાગ્ય માઠું. ધન્ય
કૃષ્ણુ કહેતા તે નિજ ધામ પધારીઆ, નવલ જોબન થયાં નર ને નારી;
વિનતિ ઉચ્ચારતાં, રજનિ વીતી ગઈ, નરસૈંના સ્વામીની પ્રીત ભારી. ધન્ય.

પરિશિષ્ટ—બ.

નિબંધલેખન.

હેતુ.

અન્ય જીવો અને મનુષ્ય જાતિ વચ્ચે મુખ્ય તફાવત તો એજ છે કે, જ્યારે બીજાં પ્રાણીઓ માત્ર વિચારશૂન્યદષ્ટિથી જગતના પદાર્થો તરફ નજર કરે છે ત્યારે મનુષ્યો સૃષ્ટિના પદાર્થો જુએ છે, તેનુ મનન કરે છે, અને બહુધા તે મનનથી ઉપજેલા વિચારો શબ્દદ્વારા અથવા લેખદ્વારા બહાર પાડે છે. કોઇપણ વિષય ઉપર આપણા વિચારો સારી રીતે દર્શાવવા એ નિબધલેખનનો હેતુ છે

તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓ.

નિબંધલેખન એક કળા છે, ઘણે અંશે દુર્લભ છે માણસ જેટલુ અનુભવેછે તેટલુ બોલી અથવા લખી શકતો નથી. પોતાની લાગણીઓનુ આબેહુબ ચિત્ર બીજામાં ખડુ કરવુ એ અતિ વિકટ કામ છે. એક રીતે જોતા વિચાર યથાસ્થિત દર્શાવવા માટે ભાષા એ અપૂર્ણ સાધન છે, બીજી રીતે જોતાં ભાષા સાધનના સદુપયોગ વા દુરૂપયોગમાજ માનવ જીવનનું સાફલ્ય અથવા વૈયર્થ્ય સમાયેલુ છે તે સાધન સુધારવુ, અને તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવો એ મનુષ્યના હાથમાં છે, માટે નિબધ લેખનમાં નિપુણતા મેળવવા માટે શબ્દભડોળ અને ભાષાજ્ઞાન સારા હોવાં જોઈએ.

આ ઉપરથી સાધારણ રીતે માલમ પડ્યું હશે કે નિબંધલેખન એ કેટલેક અંશે દૈવી કળા છે; પણ તેટલા ઉપરથી એમ માનવાનુ નથી, કે પુરૂષપ્રયત્ન નકામો છે. સાધારણ વિષયો ઉપર સાધારણ વાકયોથી પોતાના વિચાર દર્શાવવા, એ તો દરેક માણસથી બની શકે તેમ છે, અને તેમ કરવામાં માર્ગદર્શક સ્તભો (sign-posts) તરીકે કેટલીક સૂચનાઓ નીચે આપેલી છે.

દરેક નિબંધમાં કેવી રીતે લખવું તે કરતાં શું લખવું એ બાબતની ચિંતા વધારે પડે છે; માટે દરેક વિષય ઉપર આપણાથી કંઇક પણ લખી શકાય એવી રીતે દુનીઆમાં અવલોકન કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; વિશ્વમાં કેટલું કેટલું અને કેવું કેવુ જોવા સાભળવાનું છે તે તો આપણા ચક્ષુ, કર્ણ વિગેરે જ્ઞાનેંદ્રિયોનો બરોબર ઉપયોગ કરીએ તોજ માલમ પડે. સર્વજ્ઞ થવું એ તો અશક્ય છે, પણ હાલ જે મીનિટો અને કલાકો વિચારશૂન્ય સ્થિતિમા ઘણીવાર ગાળવામાં આવેછે તે મીનિટોનો અમુક વિષય ઉપર મનન કરવામાં ઉપયોગ કર્યો હોય તો આપણા જ્ઞાનમા ઘણી વૃદ્ધિ થાય એ પ્રત્યક્ષ છે. આ ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે કે વિષય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો આધાર અમુક અંશે મનુષ્યના સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને ટેવ ઉપર રહેલો છે.

નિબંધના પ્રકાર.

મુખ્યત્વેકરીને નિબંધો બે પ્રકારના હોય છે, વર્ણનાત્મક (Descriptive) અને ચર્ચાત્મક (Expositary). પ્રથમ જાતના નિબધોમા શુ લખવું એ મુસ્કેલી નડતી નથી; તેથી શબ્દ-ભડોળ, કુશળ વાકયરચના અને ક્રમ ગોઠવવાની ન્યાયબુદ્ધિ (Logical Sense) હોય તો સારો નિબધ લખી શકાય. ચર્ચાત્મક લેખો લખતી વખતે બુદ્ધિની ખરેખરી કસોટી થાયછે; કારણ કે અમુક વિષય ઉપર પોતાના વિચાર બાંધવા, તેને સુગમ, અમુક અંશે અસરકારક (forcible) ભાષામાં દર્શાવવા અને વિરૂદ્ધ દલીલોનુ ખંડન કરવુ એ કામ અતિ દુષ્કર છે.

લખવાની રીતિ.

દરેક વિષયમા પ્રથમ શું લખવુ છે તેનો વિચાર કરી વસ્તુસૂચક રેખાઓ એક કાગળના કકડાપર લખી લેવી. એ રેખાઓ વિષયને લગતીજ હોય અને અસબદ્ધ (irrelevant) ન હોય તેપર ખાસ ધ્યાન આપવું રેખાઓને ક્રમમા ગોઠવ્યા પછી વિષયના બરાબર વિભાગ કરવા કોઈ

પણ વિષય ઉપર ગમે તેમ, કંઈ પણ ધોરણ વિના આપણા વિચાર દર્શાવેલા હોય તેને નિબંધજ કહી શકાય નહિ, માટે ફરીથી સૂચવવું પડે છે કે નિબંધના મુદ્દાઓ ગમે તેવી રીતે ગોઠવવાને બદલે પરસ્પર સંબંધ હોય તેવી રીતે ગોઠવવા ચર્ચાત્મક વિષયો માટે નીચેનો ક્રમ ઉપયોગી થઈ પડશે પ્રથમ વિરૂદ્ધપક્ષની દલીલો પછી તેમનુ ખંડન અને છેલ્લે જે મત સિદ્ધ કરવાનો હોય તેની તરફેણની દલીલો રાખવી. આ બાબતપર એક બીજી સૂચના પણ અગત્યની છે, અને તે એ છે કે મુદ્દાઓ લખવામાં અતિ કાળવ્યય કરવો નહિ મુદ્દાઓ લખવામાંજ અડધો વખત વીતી જાય અને પછી ટુંક વખતમા જેમતેમ લખવું પડે તો નિબધ સારો લખાય નહિ ગમે તેમ હોય તોપણ મુદ્દા લખવામા કુલ વખતના ૄથી વધારે વખત ગાળવો નહિ; તેટલા વખતમાં જેટલા મુદ્દા યાદ આવે તેટલા ઉપરજ લખવુ, જો લખતા લખતાં પછી બીજા યાદ આવે અને તે બરાબર ગોઠવી શકાય તો તે ઉમેરી લેવા, નહીં તો પ્રથમ યાદ આવેલા મુદ્દા ઉપરજ લખવુ

કેટલીક સામાન્ય ભૂલો.

નીચેની ભૂલો નિબધોમા ઘણીવાર જોવામા આવે છે.

૧—પ્રથમના મુદ્દાઓપર અતિ વિસ્તારથી લખાણ, અને તેને લીધે પાછળના ઉપયોગી મુદ્દાઓની ઉપેક્ષા—આ દૂષણ ઘણે અશે વિચારની ન્યૂનતા દર્શાવે છે આપણે કેટલુ લખવુ છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કર્યો હોય તો આમ થાય નહિ

૨—દૃષ્ટાતનાજ સમુહરૂપ નિબંધ—આ ભૂલ સાધારણ રીતે મુદ્દાઓ ન જડવાથી થાય છે અને તે શુ લખવુ તે લેખકને માલમ નથી એમ દર્શાવે છે. દૃષ્ટાત એ નિબધના આભૂષણ છે; પણ કોઈ માણસને એકલા ઘરેણાથીજ ઢાંકી મૂકયો હોય તો તે જેમ હાસ્યનું કારણ થઈ પડે તેમ નિબંધ પણ જો એકદમ દૃષ્ટાંતથીજ ભરપુર હોય તો હાસ્યકારક થઈ પડે છે આભૂષણની માફક દૃષ્ટાતનો ઉપયોગ વિવેકબુદ્ધિથી થયો હોય તોજ નિબંધઅંગ શોભી નીકળી આનદ આપે છે.

ભાષા.

આજકાલ સાધારણ રીતે લોકોનું વલણ સંસ્કૃતમય અને ક્લિષ્ટશૈલી તરફ વધારે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ઘણી ભાષાઓ જોડે સંબંધ છે; સંસ્કૃત જોડે હોય તેમાં તો કંઈ નવાઈ નથી; પણ તેથી ગુજરાતી ભાષાને પગથી માથા સુધી સંસ્કૃતનાંજ વસ્ત્રો પહેરાવવા એ અયોગ્ય લાગે છે. આમ કરવાથી અર્થગૌરવ વધવાને બદલે ઘટે છે અને એવો ભ્રમ થાય છે કે શુદ્ધ ગુજરાતીમા લેખ લખવા માટે જોઇતા શબ્દોની ખોટ છે. નિબંધમાં જેમ બને તેમ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસથી સમજી શકાય એવી સાદી અને સરલ ભાષા વાપરવી. કંઇક અંશે વિષયને લાગુ પડતી શૈલીને અનુસરવાનો નિયમ કરવો અને તેમ કરવામા જરૂર પડે તો જાણીતા સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો; પણ જેને માટે આપણે લખીએ છીએ તે આપણી ભાષા સમજી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

પરચુરણ સૂચનાઓ.

૧-**જોડણી**—હાલ જોડણીની બાબતમા મતભેદ ચાલે છે, મારા, મ્હારા, મહારા, મારા એમ એકજ શબ્દને માટે જુદી જુદી જોડણીઓ જોવામા આવે છે. આ પ્રશ્નના વાદવિવાદમા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી; પણ જયા સુધી આ પ્રશ્નનું સર્વમાન્ય રીતે સમાધાન થાય ત્યા સુધી "જેમ બોલવું તેમ લખવુ" એ સૂત્રને અનુસરવુ યોગ્ય લાગે છે.

૨-**વિરામચિન્હ**—ઘણીવાર નિબંધોમાં વિરામચિન્હોનો અભાવ જોવામા આવે છે. આથી ઘણીવાર અર્થની હાનિ થાય છે. જેમકે જુની ત્રીજી ચોપડીમાં આપેલુ વાકય લઈએ, "હું ચોરી કરીશ નહિ કરૂ તો સરકારનો ગુનેગાર થાઉં;" આ વાકયના અર્થનો આધાર વિરામચિન્હ ઉપરજ છે. કયાં કયું વિરામચિન્હ મુકવું તેના નિયમો દરેક વ્યાકરણના ગ્રંથમાં આપેલા હોય છે તેથી અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી

આદર્શ નિબંધો.

૧

સ્વભાષાનું જ્ઞાન શા માટે જોઇએ ?

જે ભાષા આપણે જન્મથીજ બોલતા શીખ્યા હોઈએ તે અથવા જે ભાષા આપણા પ્રાંતમાં બોલાતી હોય તે ભાષાને સ્વભાષા કહી શકાય. "નિબંધલેખન"માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભાષા એ વિચાર બહાર પાડવાનું એક સાધન છે, માટે કોઈ પણ ભાષાનુ જ્ઞાન વિચાર દર્શાવવામાં ઉપયોગી તો છેજ પરંતુ સ્વભાષાનુ જ્ઞાન વધારે ઉપયોગી હોવાના નીચે મુજબ કારણો છે --

૧ સ્વભાષા નાની વયમાથીજ શીખવવામા આવતી હોવાથી તેની છાપ મનપર બરાબર બેસે છે, અને પાછળથી અન્ય ભાષા બહુ શ્રમ અને કાળજીથી શીખીએ તોપણ તેનુ જ્ઞાન માતૃભાષાના જેવુ ચોકસ થતું નથી

૨. દરેક માણુસ સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના તથા પારકા વિષે અંતર રાખેછે. અહંભાવના એજ અભ્યુદયનુ પગથીયુ છે. હાલની પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો અભ્યુદય પણ individualism થીજ થયલો છે અને individualism નુ પ્રથમ સૂત્ર (motto) એજ છે કે દરેક માણુસે પોતાનું હિત જોવું. એ ન્યાયે દરેક માણુસ પોતાના હિતને માટે પોતાના કુટુમ્બના હિતને માટે, અને પોતાના દેશના હિતને માટે યત્ન કર્યા કરે છે અને તેને પોતાનું કર્ત્તવ્ય માને છે; તેમ પોતાની ભાષાનુ હિત કરવું એ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્ત્તવ્ય છે, અને ભાષાનુ હિત ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેનુ સાહિત્ય ખેડાય, તેમાં સારા સારા લેખો લખાય અને તેનો વધારે પ્રચાર થાય The glory of a nation consists in her literature ભાષાની ઉન્નતિનો આધાર તેના સાહિત્યપર છે, માટે પોતાની માતૃભાષાનો ઉદય કરવો ને તેના સાહિત્યને ખીલવવું એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે, અને આ ફરજ બજાવવાને માટે ભાષાનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે.

૩. શોચનીય છે કે આખી દુનીઆમાં માત્ર હિંદુસ્તાનજ અને તેમાં પણ ગુજરાતજ એવો પ્રાંત છે કે જ્યાં સ્વભાષાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

૪. જે ભાષા આપણી માતારૂપ છે, જે ભાષામાં આપણે નાનપણમાં મધુર કલકલ સ્વરથી સંબધીઓનો મન રંજન કર્યા છે, જે ભાષામાં પ્રેમાનંદ આદિક કવિઓએ જ્ઞાન પ્રસાદી આપણને ચખાડી છે, જે ભાષા વિષે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ સારો અભિપ્રાય આપેલો છે, જે ભાષામાં નરસિહ મહેતા અને મીરાંબાઈ આદિ ભકતોએ ઇશ્વિરભકિતનું તાદશ્ય આલેખન કર્યું છે તે ભાષાની માત્ર ધનસંચયના લોભથીજ ઉપેક્ષા કરવી એ આપણી કેવી અધમતા !

ઉપરના કહેવાનો હેતુ એમ નથી કે આપણે પરભાષા ન શીખવી. પરભાષાઓ શીખવાથી આપણને ઘણા ફાયદા થાય છે એ જાણીતુંજ છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે એ ભાષાઓ આપણે આપણા સ્વાર્થને માટે શીખીએ છીએ, જ્યારે આપણી પોતાની ભાષા આપણે આપણા કર્તવ્ય તરીકે શીખીએ છીએ.

સર ફીરોજશાહ મહેતાના શબ્દોનુ અનુકરણ કરીએ તો "પહેલી સ્વભાષા અને પછી બીજી" અથવા અગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે "મારી ભાષા, પછી તે સારી કે નરસી" એમ આપણે માનવુ જોઈએ, તેજ પ્રમાણે આપણે બીજાને બોધ કરવો જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે વર્તી-દાખલો આપી પ્રેમાનદ કવિની પ્રાર્થના,

"ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહાનણી,
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમીતણી."

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.)

સફળ કરવી જોઈએ.

૨

સાહિત્ય પરિષદ્ અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ.

આજકાલ પરિષદો, કોનફરન્સો, અને કોંગ્રેસોનો પુવન લોકોને લાગેલો છે. રાજકીય બાબત માટે કોંગ્રેસો, વેપાર માટે ઔદ્યોગિક કોનફરન્સો, સંસારસુધારા માટે સુધારક સમાજો, ધર્મ માટે વૈષ્ણવપરિષદ્ આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે અને પોતપોતાનુ કામ યથાશક્તિ બજાવેછે. આજ પવનના વેગથી સને ૧૯૦૪ માં સાહિત્ય-પરિષદ્ સ્થપાઈ. સાહિત્ય સંબધી નિબંધો લખાવવા તથા વાંચવા, વ્યાખ્યાનો આપવા તથા અપાવવા, જુના પુસ્તકોનુ સશોધન કરવુ, તથા બીજી દરેક રીતે સાહિત્યનો પ્રસાર કરવો એ સાહિત્ય-પરિષદ્નો ઉદ્દેશ છે.

આ ઉદ્દેશનો ખ્યાલ તદ્દન નવીન નથી સ્વ૦ કવીશ્વર દલપતરામ ભાઈ સ્થાપિત ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાએટિનો પણ આવોજ ઉદ્દેશ હતો અને છે. હાલમાં તે સંસ્થાનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. જે યત્કિંચિત્ કાર્ય સોસાએટિ કરી રહી છે તેમા પરિષદ્ વૃદ્ધિ કરેછે. અત્યાર સુધીમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ગુજરાતી ફરજીઆત વિષય તરીકે દાખલ કરાવી ઉછરતા ગુજરાતી યુવકોનુ લક્ષ સાહિત્ય તરફ દોરવી, ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવામાં તે કઈક અશે સફળ થઈ છે અને વધારે થશે એવી આપણે આશા રાખીશુ આશા રાખવાના ઘણા કારણો છે.

દર બબ્બે વર્ષે બધા સાક્ષરો એકત્ર થાય તો એક બીજાના વિચારો જાણવાની તક મળે અને તેથી દરેક સાક્ષરને પોતાની પ્રવૃત્તિમા સુધારો કરવો ઘટે તો કરી શકે.

સસ્થા એ માત્ર જનોનો સમૂહ છે, જનથી તે તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ નથી; એટલે જો દરેક જન તે સસ્થાના હેતુ પાર પાડવામા પોતાનો હિસ્સો આપે તો તે સસ્થા વિજયી નીવડવીજ જોઈએ. જો અમુક સસ્થા કંઈ ધારેલું કાર્ય ન કરી શકે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય કે તે કાર્ય બજાવવામાં દરેક જણે યોગ્ય ભાગ લીધો નથી સક્ષેપમાં સાહિત્ય પરિષદ્ના ઉદ્દેશ ગમે તેવા ઉત્તમ હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરેક મનુષ્ય તે ઉદ્દેશ પોતાના કરી ન લે ત્યાં સુધી પરિષદ્ના વિજયમાં ન્યૂનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે.

અત્રે કહેવું જોઈએ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જો દરેક શિક્ષિત ગુર્જર પોતાનો ધર્મ સમજે તો ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવો એ કંઈ દુર્લભ નથી, પણ આપણા ભારતવાસી લોકોમાં જો કંઈ પણ ખામી હોય તો તે એજ છે કે બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ. સંસાર સુધારાના નેતાઓમાં જુઓ કે ધાર્મિક સુધારકોમાં જુઓ તો બધે એજ ખામી માલમ પડશે. ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે આ ખામી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને અસર ન કરે અને તે સદા વિજયી નીવડે એવી આશા રાખીશું.

નિબંધોની રૂપરેખા.

સ્ત્રી કેળવણી.

૧ કેળવણી એટલે શું ? ૨ કેળવણીની જરૂર સ્ત્રી પુરૂષોને સરખી છે, બલ્કે, સ્ત્રીઓને વધારે જરૂર છે, કારણ કે નાના બાળકોની કેળવણીનો આધાર સ્ત્રીઓપર છે. જુઓ “યોગ્યમાતા” ૧૯૧. ૩. સ્ત્રી કેળવણીના અભાવથી થતા ગેરફાયદા (અ) ઘરકામમાં ગેરવ્યવસ્થા (બ) બાળકોપર થતી ખરાબ અસર (ક) વિદ્યાનું કજોડું (ડ) વહેમ ૪. પ્રતિપક્ષીની દલીલો સ્ત્રી કેળવણીથી થતા કહેવાતા ગેરફાયદા (અ) ઉડાઉપણું; જવાબ—એવી કેળવણી ને કેળવણીજ કહેવાયજ નહિ (બ) અનીતિ; ઉપરનોજ જવાબ. ૫ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ ? સ્ત્રી પુરૂષોની કેળવણીમા ભેદ હોવોજ જોઈએ. ૬. જુના વખતમાં કેળવાયલી સ્ત્રીઓના દાખલા· સરસ્વતી, લીલાવતી વગેરે; ઉપસંહાર.

બાળલગ્ન.

૧ ઐતિહાસિક અવલોકન. હિંદુસ્થાનમા બાળલગ્નનો અભાવ; સ્વયંવરનો ચાલ; તેના દાખલા, દમયંતી વગેરે ઐતિહાસિક દાખલો, સયુકતાનો સ્વયવર. ૨. બાળલગ્ન થવાનું કારણ. મુસલમાની રાજ્ય પ્રસર્યા પછી બને પક્ષ તરફથી થતુ સ્ત્રીનુ રક્ષણ. ૩ બાળલગ્નથી થતા ગેરફાયદા (અ) કજોડું ૧ વયનું. દાખલા ૨. ગુણનુ. દાખલા (બ) વિદ્યાભ્યાસમાં પડતી ખલેલ (ક) શરીરની ક્ષીણતા. વૈદક પુરાવો (ડ) બાળલગ્નનો ધારો સૃષ્ટિક્રમ વિરૂદ્ધ છે. વેદ વગેરેના પ્રમાણ ઉપસંહાર

દેશાટન.

૧. દેશાટન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ. પરદેશમાં જવુ એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંથી અનુભવ મેળવવો જોઈએ. ૨. દેશાટનના ફાયદા (અ) માણસની સ્વાભાવિક ઇચ્છા વૈચિત્ર્ય તરફ છે. જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું. (બ) જ્ઞાન નવા નવા હુન્નરકળાના નમુના. દેશ દેશના રીત રિવાજ. તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા. વિદ્યાકળા (ક) દેશાટન વિના કેળવણી અધુરી. **The grand tour of Europe.** ૩. દેશાટનના જુના દાખલા. દશકુમાર ચરિતમાં ૪. દેશાટનની વિરૂદ્ધ થયલા નિયમોનું કારણ.

"જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થવાને બહાને
કર્યાં સ્વાર્થી શાસ્ત્ર બીકણે ને નાદાને
રખે ફુવતની જાણ થાય પરરાજાઓને વિગેરે."

નર્મદાશંકર.

૫. પ્રાચીન સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિમાં ફેર. હાલ દેશાટનની જરૂર. ઉપસંહાર.

નિબંધના વિષયોનું ટિપ્પણ.

૧ રાજભક્તિ
૨ જ્ઞાનબળ
૩ સ્વચ્છતા
૪ પ્રમાણિકપણું
૫ શારીરિક કેળવણી
૬ કરજ
૭ સ્વયંવર
૮ વહેમ
૯ સમયસૂચકતા
૧૦ આપવડાઈ
૧૧ બાપ તેવા બેટા, ને વડ તેવા ટેટા
૧૨ ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા
૧૩ ઇશ્વિર અનાથનો બેલી છે
૧૪ પુસ્તકાલય
૧૫ કહ્યા કરતા કરી બતાવવુ એ વધારે સારૂ છે
૧૬ કરકસર
૧૭ પરોપકાર
૧૮ અંગ્રેજી રાજ્યના ફાયદા
૧૯ હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
૨૦ સત્ય
૨૧ મિતાહાર
૨૨ વર્તમાન પત્રો
૨૩ વ્યવસ્થા
૨૪ લાંચ
૨૫ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસથી થતા ફાયદા વગેરે વગેરે.

સમાપ્ત.